

Інститут археології НАН України
Чернівецька філія ДП «Науково-дослідний центр
«Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України
Буковинський центр археологічних досліджень
при Чернівецькому національному університеті
імені Юрія Федьковича

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Випуск 5

Київ – Чернівці
2014

ББК 63.4я43
А 87

Редколегія:

акад. НАН України П.П. Толочко (головний редактор)
чл.-кор. НАН України Г.Ю. Івакін
чл.-кор. НАН України О.П. Моця
д.і.н., проф. Д.Н. Козак
д.і.н., доц. Б.М. Боднарюк
к.і.н., доц. Ю.В. Мисько
к.і.н. М.В. Ільків
д.і.н., доц. Л.П. Михайлина (заступник головного редактора)
д.і.н., проф. С.В. Пивоваров (відповідальний секретар)

Рецензенти:

д.і.н., проф. Р.В. Терпиловський
д.і.н., проф. С.А. Скорий

*Друкується згідно рішення Вченої ради Інституту археології НАН України,
протокол № 6 від 16.09.2014.*

Редколегією в основному збережено авторський стиль викладу.
Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори.

А 87 Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Чернівецька філія ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: , 2014. – Вип. 5. – 410 с.

У збірнику, присвяченому 60-літтю відомого вітчизняного археолога Любомира Павловича Михайлини, вміщено статті з актуальних питань археології, стародавньої та середньовічної історії. Більшість публікацій містять нові матеріали, які вводяться у науковий обіг вперше. Розглядаються проблеми історії матеріальної та духовної культури населення Східної Європи з найдавніших часів до епохи середньовіччя.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

ББК 63.4я43

© Інститут археології НАН України, 2014
© Чернівецька філія ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, 2014
© Буковинський центр археологічних досліджень при ЧНУ, 2014
© Автори статей, 2014

ISBN

Любомир Павлович Михайлина

ЗМІСТ

Пивоваров Сергій ЮВІЛЕЙ ДОСЛІДНИКА СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ (ДО 60-річчя ЛЮБОМИРА ПАВЛОВИЧА МИХАЙЛИНИ)	8
Ткачук Тарас КІНЕЦЬ ЕТАПУ С І ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	25
Ільків Микола СКАРБ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ ІЗ ЧЕРНІВЦІВ	67
Підобід В'ячеслав, Усачук Анатолій, Циміданов Віталій ПОХОВАННЯ БІЛОЗЕРСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я	93
Бандрівський Микола ПАМ'ЯТКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТРОВ'Я У ПОСТГОЛІГРАДСЬКИЙ ЧАС: МИХАЛКІВСЬКА ГРУПА (періоди НаВ3-НаС1, 950/920-730/720 рр. до нар. Хр.)	104
Ільчишин Василь, Матвіїшина Жанна, Кушнір Анатолій ПАЛЕОПЕДОГЕНЕЗ У МЕЖАХ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МИЛЬНЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	122
Войнаровський Віктор ПОТАШНИЦТВО ЯК АРХЕОЛОГІЧНИЙ АРТЕФАКТ	133
Милян Тарас, Чорний Андрій ЧЕРНЯХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПРИМОЩАНИЦЯ-МАР'ЯНІВКА-І У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І	151
Челноков Максим СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВАРВАРІВ У ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ	168
Филипчук Андрій ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРАЗЬКИХ СЕЛИЩ ВЕРХНЬОГО, СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА ТА ВЕРХНЬОГО ПРУТУ (польові роботи другої половини ХХ ст.)	183
Горбаненко Сергій ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК БУКОВИНИ	200

Михайлина Любомир

МОГИЛЬНИКИ І СВЯТИЛИЩА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ 212

Моця Олександр

ВІДОБРАЖЕННЯ НОМАДСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ
У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ КІНЦЯ I тис. н.е.
(«керамічний аспект») 239

Калініченко Віталій, Пивоваров Сергій

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ДАЛЬНЬОГО БОЮ
З РУХОТИНСЬКОГО ГОРОДИЩА (уроч. КОРНЕШТИ) 254

Томенчук Богдан

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ І ФОРТИФІКАЦІЯ
РЕВНЯНСЬКОГО ТОРГОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ЦЕНТРУ
НА ПРУТСЬКОМУ ПЕРЕХРЕСТІ
ТРАНС'ЄВРОПЕЙСЬКИХ ШЛЯХІВ 278

Филипчук Михайло

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ЛІНІЙ ЗАХИСТУ
ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2007-2013 рр. 289

Терський Святослав, Маярчак Сергій

ГОРОДИЩА НА СХІДНОМУ КОРДОНІ ВОЛИНСЬКОГО
КНЯЗІВСТВА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ 310

Ягодинська Марина

ДО ПИТАННЯ САДИБНОЇ ЗАБУДОВИ
НА ПОСЕЛЕННЯХ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 321

Панишко Сергій

ТЕХНОЛОГІЧНА «РЕВОЛЮЦІЯ» XIV – XV ст. НА ВОЛИНІ 337

Баяк Віктор

ЖИДИЧИНСЬКИЙ МІКРОРЕГІОН
В СИСТЕМІ ОКОЛИЦЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛУЧЕСЬКА 347

Добрянський Володимир

НОВІ ДАНІ ПРО ГОРОДИЩА ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ
НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ 354

Чайка Володимир

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА, ФУНКЦІОНУВАННЯ
ТА РЕСТАВРАЦІЇ ЗБРАЗЬКОГО ЗАМКУ XVII ст.
В ПОЛЬСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ 365

Колеснікова Вікторія

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ	379
---	-----

Яненко Анна

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ УРСР У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.	387
--	-----

Черновол Ірина

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД Ф. ВОВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ	396
---	-----

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	407
------------------------	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	408
-----------------------------	-----

*Сергій ПИВОВАРОВ***ЮВІЛЕЙ ДОСЛІДНИКА СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
(ДО 60-РІЧЧЯ ЛЮБОМИРА ПАВЛОВИЧА МИХАЙЛИНИ)**

2013 рік став ювілейним для відомого українського археолога, історика, краєзнавця, доктора історичних наук, відомого вченого, Генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Любомира Павловича Михайлини [1, с. 137-136; 2]. З його ім'ям пов'язані важливі археологічні відкриття і дослідження слов'янських, давньоруських, козацьких пам'яток на території Буковини та України. Своє творче «повноліття» він зустрів у доброму гуморі, із вагомим науковим доробком й амбітними планами на майбутнє.

Народився Любомир Михайлина 17 червня 1953 р. у Чернівцях в сім'ї науковців і педагогів Павла Васильовича та Петрини Павлівни і змалку виховувався в атмосфері дружби, взаємоповаги та зацікавленості українською та світовою історією [3, с. 200-201]. Його батько Павло Васильович – відомий український історик, дослідник історії середньовічних міст України та козащини, автор низки книг і десятків ґрунтовних статей із вітчизняної історії.

Після закінчення школи 1970 р. Л. Михайлина вступив на перший курс історичного факультету Чернівецького державного університету, де одразу ж захопився вивченням археології й давньої історії України. Під керівництвом знаного дослідника старожитностей Буковини, вченого із світовим ім'ям Бориса Онисимовича Тимощука він бере участь у численних археологічних експедиціях і розкопках пам'яток празько-корчацької, райковецької та давньоруської культур у Чернівецькій області. Л. Михайлина також проводить самостійні розвідки по виявленню й обстеженню різночасових городищ і поселень на території регіону. Інформацію про свої знахідки та експедиційні здобутки він оприлюднює в 1972–75 рр. на щорічних республіканських та всесоюзних студентських археологічних конференціях у Києві та Москві. У його доповідях аналізувалися матеріали із Добринівського поселення ремісників, Ревнянського гнізда поселень, слов'янських городищ Буковини.

Захоплення археологією визначили долю випускника вузу й пов'язали її з науковою та викладацько-педагогічною роботою. Спочатку Л. Михайлина працює старшим лаборантом кафедри історії СРСР та УРСР, а в 1976–79 рр. навчається в аспірантурі при кафедрі стародавнього світу та середніх віків. У цей період він бере активну участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом Б. О. Тимощука та І. П. Русанової по вивченню слов'янських старожитностей Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я. Розкопки жител, господарських та ремісничих споруд, оборонних конструкцій, камеральна обробка знахідок, наукова фіксація виявлених об'єктів дозволяють молодому

науковцю здобути необхідний досвід із вивчення пам'яток ранніх слов'ян і сприяють появі його перших наукових статей [8, с. 368; 9, с. 205-219; 11, с. 364-365; 12, с. 80-93].

Підсумком наукової діяльності Л. Михайлини, у той час (1984 р.), став захист кандидатської дисертації, підготовленої під керівництвом д. і. н., професора В. Д. Барана (офіційні опоненти д. і. н. П. П. Толочко та к. і. н. В. В. Ауліх), на тему «Слов'янські старожитності Верхнього Попруття VIII–X ст.» [4]. У його дисертаційному дослідженні переконливо доведено, що в VIII–X ст. на території регіону проживали слов'яни – носії райковецької археологічної культури. Райковецька культура виникла на підґрунті празько-корчацької, що доводить проживання на цих територіях східнослов'янського населення від V ст. За особливостями матеріальної культури (керамічні комплекси, специфічні риси житлового, господарського і фортифікаційного будівництва) Л. Михайлина виділив «прикарпатський» локальний варіант райковецької культури, який пов'язав зі східнослов'янським племінним угрупованням хорватів «Повісті минулих літ».

Із 1979 р. Л. Михайлина розпочав свою науково-педагогічну діяльність у Чернівецькому університеті – спочатку як викладач, старший викладач, а пізніше – доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Певний час він очолював цю кафедру. Л. Михайлина викладає нормативні курси, зокрема «Основи археології» та «Історію первісного суспільства», веде спецкурси та спецсемінари, на яких розглядаються актуальні питання давньої історії Східної Європи, керує археологічною експедицією університету, навчальними практиками, курсовими та дипломними роботами. За роки роботи в університеті він підготував тисячі першокласних вчителів-істориків, для багатьох із яких археологія стала не тільки захопленням на все життя, а й визначила подальшу наукову долю.

Плідно працює Л. Михайлина і на науковій ниві. Він проводить археологічні розкопки на Ревнянському гнізді поселень райковецької культури (VIII–X ст.), де вивчає структуру оборонних споруд, житлові, ремісничі та господарські будівлі, безкурбанний могильник, культові об'єкти тощо. Завдяки його роботам уточнено датування комплексу пам'яток, виділені періоди його функціонування, складена типологія керамічних комплексів й охарактеризована господарська діяльність, побут й духовна культура місцевого східнослов'янського населення. На думку вченого, Ревнянський комплекс слов'янських поселень представляв собою племінний центр східних хорватів, який припинив своє існування після прилучення регіону до Київської Русі.

Л. Михайлина бере також участь у розкопках слов'янських поселень в Кодині, Горечі, Білій, Коростуватій, Стрілецькому Куті, Цецині та давньоруських пам'яток у Чорнівці, Василеві, Онуті, Ленківцях, Галиці, Зеленій Липі, середньовічних об'єктів у Хотинській фортеці, проводить

ряд археологічних розвідок у багатьох населених пунктах Буковини та Прикарпаття. Результатом археологічних досліджень став розділ у колективній праці «Буковина. Історичний нарис» та його монографія «Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.» [5], яка побачила світ у 1997 р. У цій роботі узагальнено матеріали слов'янських пам'яток регіону. На особливу увагу заслуговують розроблені автором принципи датування та хронологія слов'янських старожитностей, зокрема еволюція місцевого керамічного комплексу. Не менш важливе значення мали спостереження над слов'янським житлобудівництвом та його особливостями. Науковцю вдалося здійснити досить вдалу реконструкцію слов'янського житла-напівземлянки й виділити декілька періодів у розвитку місцевого будівництва.

1996 р. Любомир Михайлина ініціює створення Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, який і очолює. Ця наукова інституція розгорнула широкомасштабну діяльність із виявлення та охорони археологічних пам'яток регіону та видання наукової літератури, зокрема щорічника «Археологічні студії» (вийшло 4 випуски). Активна діяльність науковця із популяризації та збереження археологічної спадщини приводить до створення на базі Центру базового осередку Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України і проведення її засідань у Чернівцях. До того ж Центр став регіональною філією Національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології. Згодом Л. Михайлина очолив Чернівецьку філію державного підприємства НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Свої наукові інтереси Л. Михайлина зосередив на вивченні старожитностей райковецької слов'янської культури VIII–X ст. на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Завдяки його дослідженням були отримані нові матеріали з життя стародавнього населення Буковини, аргументовано доведено автохтонність слов'янського населення краю, простежено його еволюцію протягом тисячоліть. Здобутки дослідника мають важливе теоретичне значення для вивчення пам'яток у всьому ареалі райковецької культури (Правобережна Україна, Молдова, Румунія), а розроблені ним класифікація керамічних комплексів, типологія жител-напівземлянок, періодизація та датування слов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. значно збагатили вітчизняну історичну науку і стали ще одним кроком на шляху до пізнання минувшини.

Логічним підсумком наукового доробку дослідника стала монографія «Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами» [6], яка вийшла в світ у 2007 р. та докторська дисертація «Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура)» [7], захищена в 2008 р. (офіційні опоненти д. і. н. Р. В. Терпиловський, д. і. н. О. Б. Бубенок, д. і. н. Л. В. Войтович).

У монографії та дисертації Л. Михайлина вперше у вітчизняній історичній науці узагальнив матеріали райковецької археологічної культури на території України. Детальний аналіз досліджених пам'яток і об'єктів дозволив встановити, що культура виникла на основі ранньослов'янських культур попереднього часу і пройшла у своєму розвитку три періоди: ранній – кінець VII–VIII; середній – IX – початок X ст.; пізній – X ст. Основними категоріями пам'яток культури є городища, могильники, культові місця та селища, причому останні складають найчисленнішу групу пам'яток і часто розташовуються гніздами. Ним також доведено, що основним типом житла у носіїв культури були напівземлянки каркасно-стовпової, рідше зрубною конструкції з печами-кам'янками чи глинобитними печами в одному з кутів.

Вивчення комплексу сільськогосподарських знарядь праці, палеоботанічних матеріалів, спостереження за топографією поселень дало змогу Л. Михайлині з'ясувати землеробський характер слов'янського господарства, простежити перехід від перелогової до парової системи рільництва та встановити основні види ярих і озимих зернових культур. Йому також вдалося значно повніше, ніж попередникам, охарактеризувати ремісничу діяльність та торгово-економічні зв'язки у слов'ян напередодні утворення держави.

Досить вагомими є спостереження Л. Михайлина над соціальною структурою слов'янського суспільства, а саме, виділення на підставі археологічних джерел общини-верви, відомої за писемними пам'ятками. Він довів, що найнижчою її ланкою (мінімальна община) була патріархальна сім'я (лінідж), а декілька таких сімей утворювали медіальну общину (селище). У свою чергу об'єднання останніх (гніздо поселень) утворювало самодостатній соціальний організм – плем'я, в якому поєднувалася етнічна спільність з політичною структурою на чолі з вождем (чіфдом, або вождівство). Наступною ланкою в соціальній організації слов'ян стали союзи племен, племінні княжіння на чолі з князем, які створили передумови для виникнення східнослов'янської державності і в подальшому історичному розвитку своїм об'єднанням утворили Київську державу.

Наукову та педагогічну діяльність Л. Михайлина намагався поєднати із громадсько-політичною та державною. Якийсь час він працював в апараті Чернівецької облдержадміністрації, Міністерстві праці та соціального забезпечення та Раді національної безпеки та оборони України. Із 2006 по 2011 р. був науковим співробітником Інституту археології НАН України і декілька років очолював Польовий комітет. Завдяки його плідній роботі було упорядковано звітну документацію комітету та налагоджено безперебійну видачу Відкритих листів.

У 2011 р. Л. Михайлина став директором Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Перебуваючи на цій посаді, він перетворив пам'ятку в один із кращих туристичних об'єктів

України. Проведені там наукові конференції, зокрема міжнародний симпозіум, видані матеріали та документи про Хотинську війну стали вагомим внеском у вивчення історії України початку XVII ст. Своєрідним підсумком дослідницької роботи у фортеці стала робота «Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези» [10], в якій зібрані маловідомі матеріали з минулого «твердині на Дністрі» та проаналізовані історіографічні міфи про Хотинську фортецю.

Із легкої руки Л. Михайлини отримали путівку у велику науку молоді вчені. Зокрема, під його керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації дослідники буковинських старожитностей Богдан Рідуш та Юлія Мисько. Л. Михайлина неодноразово опонував при захистах кандидатських та докторських дисертацій, є членом редколегій низки наукових видань та часописів.

На сьогодні в активі Л. Михайлини понад дві сотні наукових статей, тез конференцій, методичних рекомендацій, публікацій у пресі, розвідок, рецензій, в яких висвітлюються різноманітні проблеми археології, давньої та середньовічної історії Буковини та України.

Л. Михайлина, нині Генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, зустрів свій ювілей у розквіті творчих сил та задумів. Тож побажаємо йому нових наукових звершень та здійснення всіх задумів.

Література

1. Абашина Н.С., Пивоваров С.В. Дослідник слов'янської минувшини // Археологія. – 2013. – № 4. – С. 137-136.
2. Масан О.М. Два ювілеї (до 90-річчя Павла Михайлини і 60-річчя Любомира Михайлини) // Доба. – 2013. – № 24 (863).
3. Михайлина Л.П. // Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940-2011 рр.). – Чернівці: Наші книги, 2012. – С. 200-201.
4. Михайлина Л.П. Славянские древности Верхнего Попрутья VIII-X вв. Автореф. дисер. к.и.н. – К., 1984. – 23 с.
5. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
6. Михайлина Л.П. Слов'яни між Дніпром і Карпатами. – К.: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.
7. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура). Автореф. дисер. д.і.н. – К., 2008. – 27 с.
8. Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. – М. Наука, 1978. – С. 368.
9. Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205-219.
10. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 127 с.
11. Русанова И.П., Тимошук Б.А., Михайлина Л.П. Поселение Кодын II в бассейне р. Прут // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 364-365.
12. Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80-93.

СПИСОК ПРАЦЬ
Любомира Павловича Михайлини

1977

Поселение Кодын-II в бассейне р. Прут // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 364-365 (соавт. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук).

1978

Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 358 (соавт. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук).

Раскопки славянского поселения на р. Прут // АИУ 1976-1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 115-116 (соавт. Б.А. Тимошук).

1979

Новые славянские памятники в бассейне Прута // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 411 (соавт. Б.А. Тимошук).

Селища и городища Ревное I // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 370-371 (соавт. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук).

1980

Славянский могильник X в. на Верхнем Пруте // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 305-306 (соавт. И.П. Русанова).

Північна Буковина – споконвічна слов'янська земля (за матеріалами археологічних досліджень) // 40 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Українською РСР. – Чернівці, 1980. – С. 60-62.

1981

Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80-93 (соавт. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук).

Жилища Верхнего Попрутья в VIII-X вв. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. – Киев, 1981. – С. 102-103.

1983

«Длинный» дом X в. на городище Ревно I // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 289-290 (соавт. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук).

Славянские памятники Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205-219 (співавт. Б.О. Тимошук).

1984

Раскопки у с. Ревно // АО 1982 г. – М., 1984. – С. 298-299 (соавт. Б.А. Тимошук).

Славянские древности Верхнего Попрутья VIII-X вв.: автореф. диссерт. ... канд. ист. наук. – К., 1984. – 23 с.

1985

Восточнославянские древности VIII-X вв. в бассейне Верхнего Прута // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 110.

1988

Нові дані про могильники та поховальну обрядовість південно-західної групи східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – С. 92-94.

1989

Летописные хорваты по археологическим данным. – М., 1989. – 157 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР 27.11.1989, № 40523.

О хронологии культуры типа Луки-Райковецкой // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф. (жовт. 1989). – К., 1989. – С. 142-143.

1990

Східнослов'янська культура Луки Райковецької та її особливості на території Північної Буковини // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. – Чернівці, 1990. – С. 116-117.

Язичеські пережитки та їх відображення в археологічних пам'ятках давньоруського населення Північної Буковини // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. – Чернівці, 1990. – С. 262-263 (співавт. Ю.В. Кудрявцева).

Охоронні розкопки Ревнянського могильника // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця, 1990. – С. 54-55.

Розкопки феодальної садиби XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця, 1990. – С. 55-56 (співавт. І.П. Возний).

1991

Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1991. – С. 66-67 (співавт. С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

1992

Культова пам'ятка слов'ян IX-X ст. поблизу с. Ревне // Тези доповідей і повідомлень II Буковинської історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1992. – С. 114-115 (співавт. С.В. Пивоваров).

Слов'янські язичницькі пам'ятки в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Тези доповідей і повідомлень X Всеукраїнської славістичної конференції. – Чернівці, 1992. – С. 10-11 (співавт. С.В. Пивоваров).

1993

Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-Волинського князівства в X-XIII ст. // Вісник Центру Буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. I. – С. 24-44 (співавт. І.П. Возний).

Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матер. іст.-археол. семінару. – Суми, 1993. – С. 37-39.

Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.: Тези доп. і повідомл. – Львів, 1993. – С. 18-19 (співавт. С.В. Пивоваров).

1994

Комплекс слов'янських пам'яток VIII-X ст. у с. Ревне на р. Прут // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тези доп. та повідомл. – Чернівці, 1994. – С. 7-9.

Кераміка Ревнянського поселення VIII-X ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тези доп. та повідомл. – Чернівці, 1994. – С. 11-12 (співавт. В.І. Левчук).

Поселення XI ст. Графська Поляна на околиці Чернівців // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тези доп. та повідомл. – Чернівці, 1994. – С. 52-53 (співавт. Ю.А. Юрійчук).

Методичні рекомендації до проведення археологічної практики (для студентів історичного факультету). – Чернівці: Рута, 1994. – 38 с. (співавт. С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

Методичні вказівки до написання дипломних робіт з археології та спеціальних історичних дисциплін. – Чернівці: Рута, 1994. – 13 с. (співавт. С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

1995

Пізні комплекси на поселеннях Кодин // Матер. наук. конф. викладачів, співробітників та студентів, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці, 1995. – С. 38 (співавт. О.В. Харовський).

Археологічні пам'ятки Верхнього Попруття другої половини I тисячоліття н.е. // Конференція україно-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики (17-20 квітня 1995 р.): Матер. доп. та повідомл. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 13-14 (співавт. О. Моця).

Методичні вказівки до проведення археологічних розвідок. – Чернівці: Рута, 1995. – 24 с. (співавт. С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

1996

Особливості східнослов'янських старожитностей Верхнього Попруття // Тези доп. української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 39-41.

Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. // ПССІАЕ. – 1996. – Вип. 2. – С. 28-39 (співавт. І.П. Возний).

Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII-XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7. – С. 25-44 (співавт. І.П. Возний).

Рец.: Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам // Буковинський журнал. – 1996. – № 3-4. – С. 138-140 (співавт. С.В. Пивоваров).

1997

Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Прут, 1997. – 144 с.

Археологічні та нумізматичні джерела про минуле м. Чернівців // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів у Південно-Східній Європі: VI сесія спільної Українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України. – К., 1997. – С. 18-20 (співавт. С.В. Пивоваров).

Культурний розвиток давньоруського населення Буковини // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі в Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 123-132 (співавт. С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на поч. XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242-249 (співавт. С.В. Пивоваров).

1998

Літописні хорвати у вітчизняній і зарубіжній історіографії // ПССІАЕ. – 1998. – Т. 1. – С. 102-115.

Внесок Ірини Петрівни Русанової у вивчення пам'яток давніх слов'ян // МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 61-63 (співавт. Ю.В. Мисько).

Буковина з найдавніших часів до середини XIV ст. // Буковина. Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 11-24 (співавт. С.В. Пивоваров).

1999

Язичницькі пам'ятки культури Луки Райковецької // ПССІАЕ. – 1999. – Т. 2. – С. 129-158.

Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – 1999. – Т. 3. – С. 133-139.

К 80-летию Бориса Анисимовича Тимошука // РА. – 1999. – № 4. – С. 240-241 (соавт. И.О. Гавритухин, В.Б. Перхавко).

Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54-64.

2000

Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури // ПССІАЕ. – 2000. – Т. 1. – С. 65-73.

Середньовічне житло східних слов'ян VIII-X ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матер. міжнар. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 211-216.

Роль і місце полювання, рибальства та лісових промислів у господарстві східних слов'ян райковецької культури VIII-X ст. // Питання історії України. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 32-34.

Східнослов'янський могильник кінця I-го тис. н.е. біля с. Ревне на р. Прут // ПССІАЕ. – 2000. – Т. 2. – С. 81-90.

Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // АС. – 2000. – Вип. 1. – С. 119-129.

Літописні княжіння східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – 2000. – Т. 3. – С. 193-204.

Археологічні дані про час заснування Хотина // Хотину – 1000 років: Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 5-8.

2001

Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 1. – С. 174-181.

Могильники та поховальний обряд населення Північної Буковини кінця I-го тисячоліття н.е. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2001. – Вип. 3. – С. 68-69.

Сакральна символіка у старожитностях райковецької культури // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 317-323.

Житла Ревнянського поселення VIII-X ст. // Матер. IV Буковинської Міжнар. історико-краєзн. конф., присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – С. 346-351.

Часове та просторове формування стародавніх Чернівців // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 126-132.

Simbolistica de cult pe obiecte ceramice din cultura Luka-Rajkovetskaja // Interacademica. – Bucuresti, 2001. – Vol. II-III. – P. 131-145.

2002

Розвиток торговельно-економічних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII-X ст. (за матеріалами культури Луки Райковецької) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2002. – Вип. 123-124. – С. 94-103.

Хотин такий один // Міжнародний туризм. – 2002. – № 4. – С. 74-77 (співавт. С. Пивоваров, С. Кардаш, А. Пирогів).

Городища Північної Буковини VIII-X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2002. – Вип. 4. – С. 24-29.

Печі житлових споруд райковецької культури // ПССІАЕ. – 2002. – Т. 2. – С. 121-128.

2003

Топографія, розміри та планування селищ VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – 2003. – Т. 1. – С. 93-99.

Типологія східнослов'янських жител VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // АС. – 2003. – Вип. 2. – С. 116-131.

2007

Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.

Полюддя в східнослов'янських княжіннях // ПССІАЕ. – 2007. – Т. 1. – С. 19-24.

Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 57-66 (співавт. С.В. Пивоваров, Г.О. Пашкевич).

2008

Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура): автореф. дисерт. ... докт. іст. наук. – К., 2008.

Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури // Дьнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 279-287.

Соціальний зміст поселенських структур райковецької культури // АС. – 2008. – Вип. 3. – С. 118-134.

2009

Життєвий та творчий шлях Б.О. Тимощука // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимощука – Чернівці, 2009. – С. 3-4 (співавт. С.В. Пивоваров, О.В. Шманько).

Дослідження соціального змісту поселенських структур райковецької культури // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимощука. – Чернівці, 2009. – С. 46-48 (співавт. Н. Абашина).

Життєвий і творчий шлях видатного українського археолога Бориса Онисимовича Тимощука (1919-2003 рр.) // Б.О. Тимошук. Найкраща

моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 6-29 (співавт. С.В. Пивоваров, О.В. Шманько).

Видатний український археолог Борис Онисимович Тимошук (1919-2003 рр.) // Науково-методичний вісник: Зб. наук. праць – Чернівці, 2009. – Вип. 8: Історія та правознавство. – С. 74-88 (співавт. С.В. Пивоваров).

2010

Общинні центри в системі полюддя літописних княжінь // Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2010 – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 261-265.

Проблема соціального змісту слов'янських поселенських структур другої половини I тис. н.е. в історіографії // АС. – 2010. – Вип. 4. – С. 109-124 (співавт. Н. Абашина).

Літописні племінні княжіння (союзи племен) Південно-Східної Європи // Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Мапа, 2010. – С. 119-121.

2011

Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с. (співавт. С.В. Пивоваров).

Історія досліджень пам'яток райковецької культури // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – С. 39-54.

До історії археологічних досліджень Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє: Матер. VI міжнар. наук. конф. «Кайндлівські читання». – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 354-358 (співавт. С.В. Пивоваров).

Внесок Івана Борковського у вивчення старожитностей слов'ян (до 70-річчя відкриття празької археологічної культури) // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 117-123 (співавт. С.В. Пивоваров, В.Д. Баран).

Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»: історія створення та перспективи розвитку // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: Матер. міжнар. наук. конф. (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 145-152.

2012

Дослідження Хотинської фортеці // АДУ 2011. – Київ, 2012. – С. 478 (співавт. С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, М.В. Ільків).

2013

Літописні міста давньоруської Буковини // Слов'яни і Русь: археологія та історія: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: Стародавній світ, 2013. – С. 206-213 (співавт. С.В. Пивоваров).

Печатка воєводи Богдана. Сфрагістичні знахідки з городища XIV ст. в с. Зелена Липа та їх значення для вивчення історії формування державної геральдики Молдавського господарства // Сфрагістичний щорічник. – К., 2013. – Вип. IV. – С. 119-142 (співавт. С. Пивоваров, О. Однороженко).

Учасники археологічної експедиції 1978 р. у с. Ревне (по центру – Б.О. Тимошук, праворуч – Л.П. Михайлина)

Ревне, 1988 р.

Робота науково-методичного семінару кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Чернівецького державного університету (по центру – Л.П. Михайлина, ліворуч – В.О. Балух, праворуч – С.В. Пивоваров)

На лабораторних заняттях з археології

На лабораторних заняттях з археології

Вихідці з Буковинської школи археології, 1995 р. (зліва направо: Б.П. Томенчук, М.А. Филипчук, С.В. Пивоваров, Л.П. Михайлина)

У бібліотеці Буковинського центру археологічних досліджень
(зліва направо: Т.С. Яценюк, Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров)

Любомир Михайлина (по центру) у складі археологічної експедиції
під час дослідження мечеті Хотинської фортеці, 2006 р.

Захист докторської дисертації в Інституті археології НАН України, 2008 р.
Праворуч – акад. П.П. Толочко.

На афінському акрополі, 2013 р.

Тарас ТКАЧУК**КІНЕЦЬ ЕТАПУ С І ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

У статті розглядається кінець етапу С І розвитку трипільської культури та пов'язані з цим міграційні процеси у її середовищі. Прослідковується рух носіїв бадразьких традицій з перенаселеного межиріччя басейну Пруту на Середнє Подністров'я, Поділля, Волинь, басейн рік Тротуш і Бузеул, межиріччя Бугу і Дніпра, Лівобережжя Дніпра.

Ключові слова: трипільська культура, етап С І, міграції, кераміка.

Тарас ТКАЧУК**КОНЕЦ ЭТАПА С І ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье рассматривается конец этапа С І развития трипольской культуры и связанные с этим миграционные процессы в ее среде. Прослеживается движение носителей бадражских традиций из перенаселенного междуречья бассейна Прута на Среднее Поднестровье, Подолье, Волинь, бассейн рек Тротуш и Бузеул, междуречье Буга и Днепра, Левобережье Днепра.

Ключевые слова: трипольская культура, этап С І, миграции, керамика.

Taras TKACHUK**END OF PHASE C I OF THE TRYPILLIA CULTURE**

The article deals with the end of phase C I of the Trypillia culture and related migration in its environment. The movement of carriers of the badrazi traditions from overpopulated territory between the Prut River Basin to the middle Dniester; Podolia, Volhynia, Trotush and Buzeul, between the rivers Bug and Dnieper, Dnieper Leftbank are traced.

Keywords: Trypillia culture, phase C I, migration, ceramics.

Етап С І трипільської культури був виділений Т.С. Пассек, ґрунтуючись на формальних ознаках кераміки [56; 24]. З часом завдяки роботі багатьох поколінь дослідників формальні ознаки керамічних комплексів поселень С І уточнювалися і доповнювалися. Завдяки, в першу чергу, відмінностям форм посуду і його орнаментики дослідники виділили локальні групи пам'яток цього етапу: шипинецьку, петренську, контактну зону між петренською і шипинецькою групами, групу Бахлуй, групу Бістріца, чечельницьку, томашівську, канівську і буго-дніпровські пам'ятки із заглибленою орнаментациєю (східний варіант) (рис. 1). Незважаючи на зазначені відмінності, існували форми посуду й орнаментальні схеми, властиві для більшості поселень цього етапу –

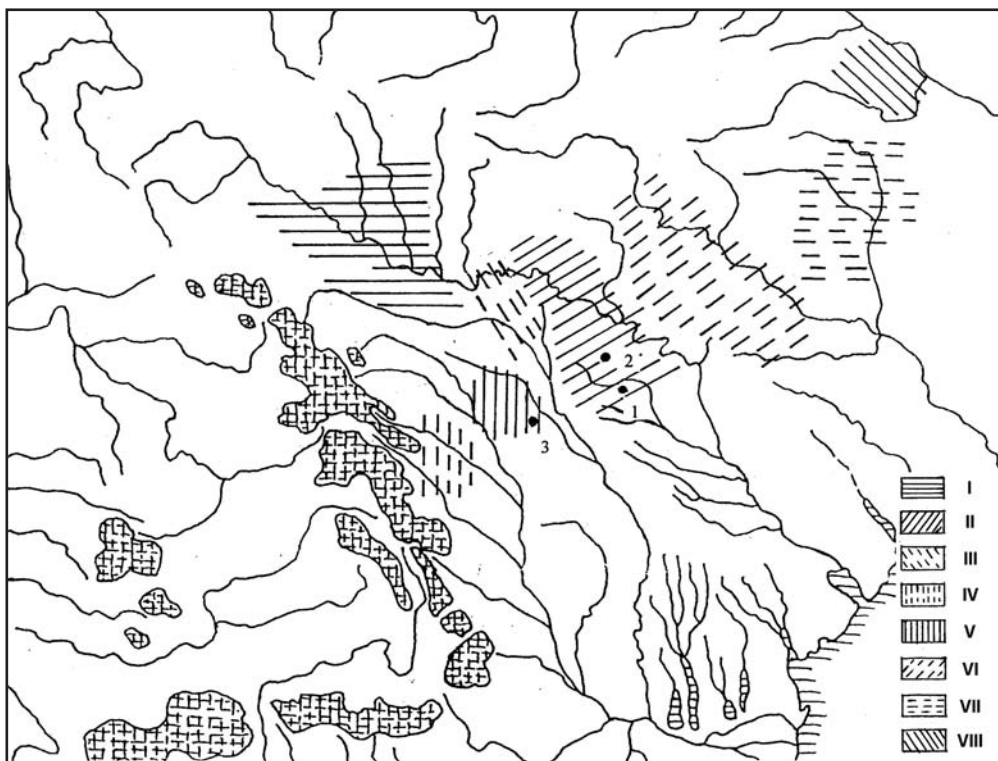

Рис. 1. Схема розташування локальних груп трипільської культури етапу С I.

1 – Варварівка XV, 2 – Шури I, 3 – Валя Лупулуй II. I – шипинецька група (II фаза), II – петренська група, III – шипинецько-петренська контактна зона, IV – група Бістріця, V – група Бахлуй, VI – чечельницька група, VII – томашівська група, VIII – канівська група.

загальнотрипільський горизонт етапу С I. До нього належить кераміка, виготовлена з відмуленого тіста з домішками піску (столова), з наступними рисами: зрізано-конічні миски з прямими вінцями, розмальовані тільки в середині; кубки з виділеними ребрами (на сході, в томашівській групі, вони мають гострі ребра); сфероконічний і біконічний посуд мав короткі, різко відігнуті назовні вінця; грушоподібний посуд мав короткі циліндричні вінця; діаметр вінця кратерів не виходив за максимальні розширення тулубів; біноклеподібні посудини. Весь посуд (окрім біноклеподібних посудин) орнаментували лише у верхніх частинах. Орнамент, крім посуду з пам'яток так званого східного варіанта, наносили домінуючою чорною фарбою. Червона і біла фарби були допоміжними. На поселеннях східного варіанта посуд орнаментували дуже архаїчною заглибленою технікою. До орнаментів загальнотрипільського горизонту етапу С I належать схеми «Tangentenkreisband», «совиний лик», «лицевий мотив», S-подібні спіралі.

За радіокарбонним датуванням час існування етапу С I трипільської культури припадає на 3850-3500 рр. до н.е. [49, с. 183; 21, с. 272]. Дещо

інше, але близьке датування етапу С I запропоноване К.-П. фон Вехлером – 3890-3620 рр. до н.е. [11, с. 92]. Група українських дослідників датує етап С I 3785-3580/3530 рр. до н.е., що також не дуже відрізняється від наведених [26, с. 3-4]. Ми дотримуємося більш широких хронологічних рамок для етапу С I – 3900-3500 рр. до н.е. [36, с. 44-46; 58, р. 164-165].

Етап С I трипільської культури співпадав у часі з люблінсько-волинською культурою III А, культурою Баальберг, луданіською групою, культурою Балатон-Ласінья, культурою Бодрогкерестур, фазою А.

Кінець етапу С I культури Трипілля-Кукутень синхронізують з люблінсько-волинською культурою (фаза III b), групою Байч-Ретз, групою Лажняни-Хунуаді халом, південно-східною групою культури лійчастого посуду (фаз Грудек I, Бронціце II і III, Зимне II) [47, s. 27].

Дослідники трипільської культури погоджуються, що період між початком і серединою етапу С I був часом її стабілізації [1, с. 60; 18, с. 38; 14, с. 207]. У цей час відбувалося зростання кількості поселень. Як показали підрахунки, найбільше їх зростання припадає на етап Кукутень В – Трипілля С I. Збільшується щільність населення, особливо в Карпатсько-Прутському регіоні [21, с. 271, 280, 286]. Це співпало із сприятливими кліматичними умовами другої половини атлантичного періоду, чи фазою А 5 за схемою Блитта-Сернандера, датованою 3900-3300 В.С. [17, с. 82], коли клімат був м'яким, теплим і вологим [48, р. 11].

Але кожне зростання має свою межу. Збільшення кількості поселень свідчить про демографічне перевантаження Карпато-Прутського регіону, який займали петренська група, групи Бахлуй і Бістріца. На додачу до цього, на території петренської групи і групи Бахлуй з'явилися поселення з цілком відмінною керамікою. Найбільш відомі Варваровка XV, Шури I і Валя Лупулуй II (рис. 1).

Поселення Варваровка XV розташовувалося на правобережжі р. Реут, допливі р. Прут. Досліджене лише одне наземне житло шириною 7 м і довжиною близько 25 м, в якому знайдено велику кількість посуду [20, с. 26-30].

До нових форм посуду належать зрізано-конічні миски з плавно відхиленими назовні вінцями, розмальованими з двох сторін [20, с. 32, рис. 35: 13] (рис. 2); миски з S-подібними профілями, також розмальовані з двох сторін [20, с. 32, рис. 35: 9] (рис. 3: 1); зрізано-сферичні миски, розмальовані всередині хрестами. Простір поміж променями хрестів заповнений дугами [20, с. 32, рис. 35: 5] (рис. 2: 3); невелика розмальована зовні посудина з високими стінками і різко відігнутих назовні вінцем [20, с. 31, рис. 34: 20] (рис. 3: 4); великі посудини з плавними округлими тулубами і високими плавно відігнутими назовні вінцями, орнаментованими від денця до вінця [20, с. 31, рис. 34: 2, 9, 10] (рис. 4; 5; 6: 1); посудина з виділеним тулубом і високою циліндричною шийкою. Вертикальними прямими стрічками шийка цієї посудини поділена на чотирикутні ділянки [20, с. 31, рис. 34: 6] (рис. 6: 2).

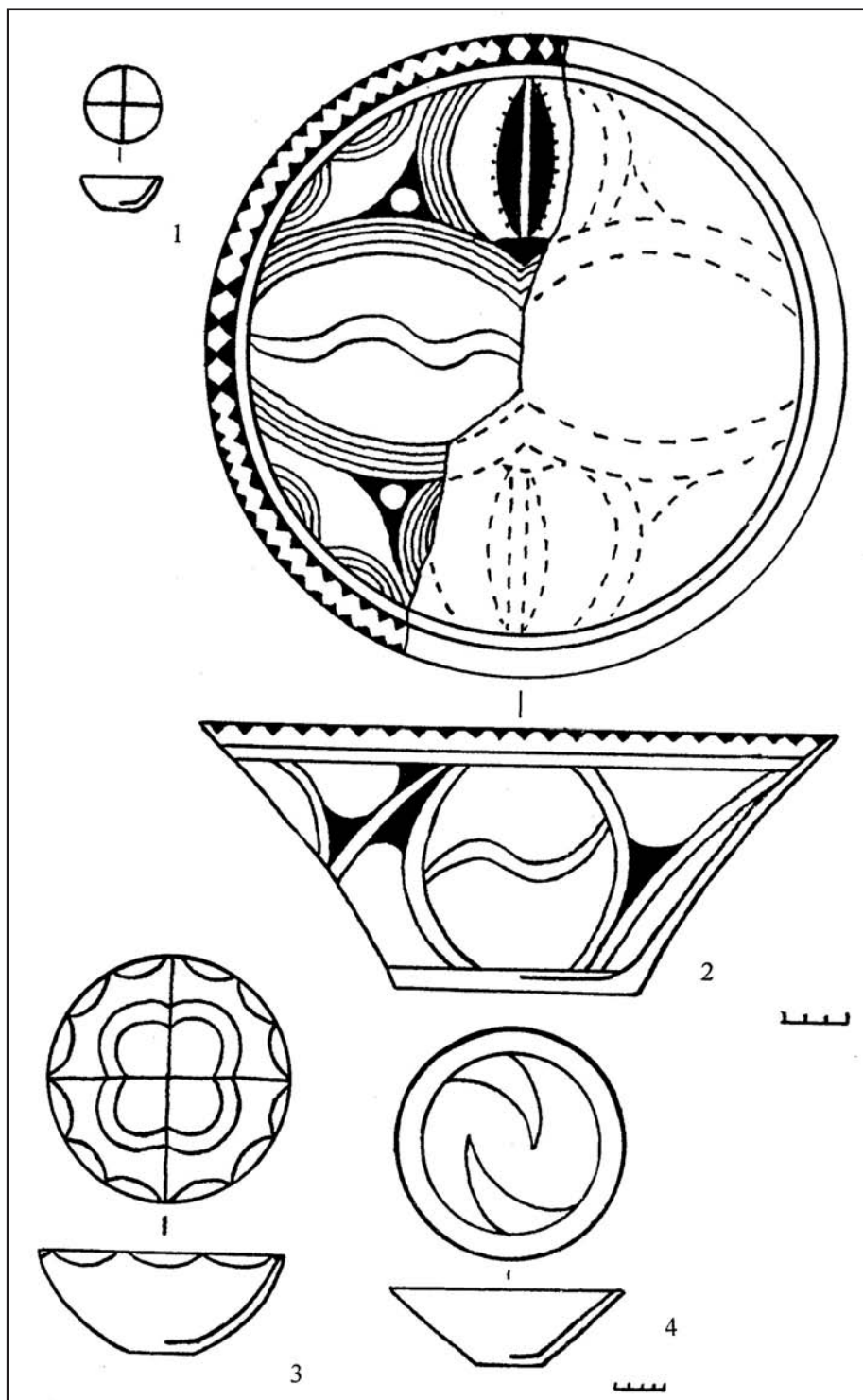

Рис. 2. Варварівка XV. 1-4 – столові миски (за Маркевичем, 1981).

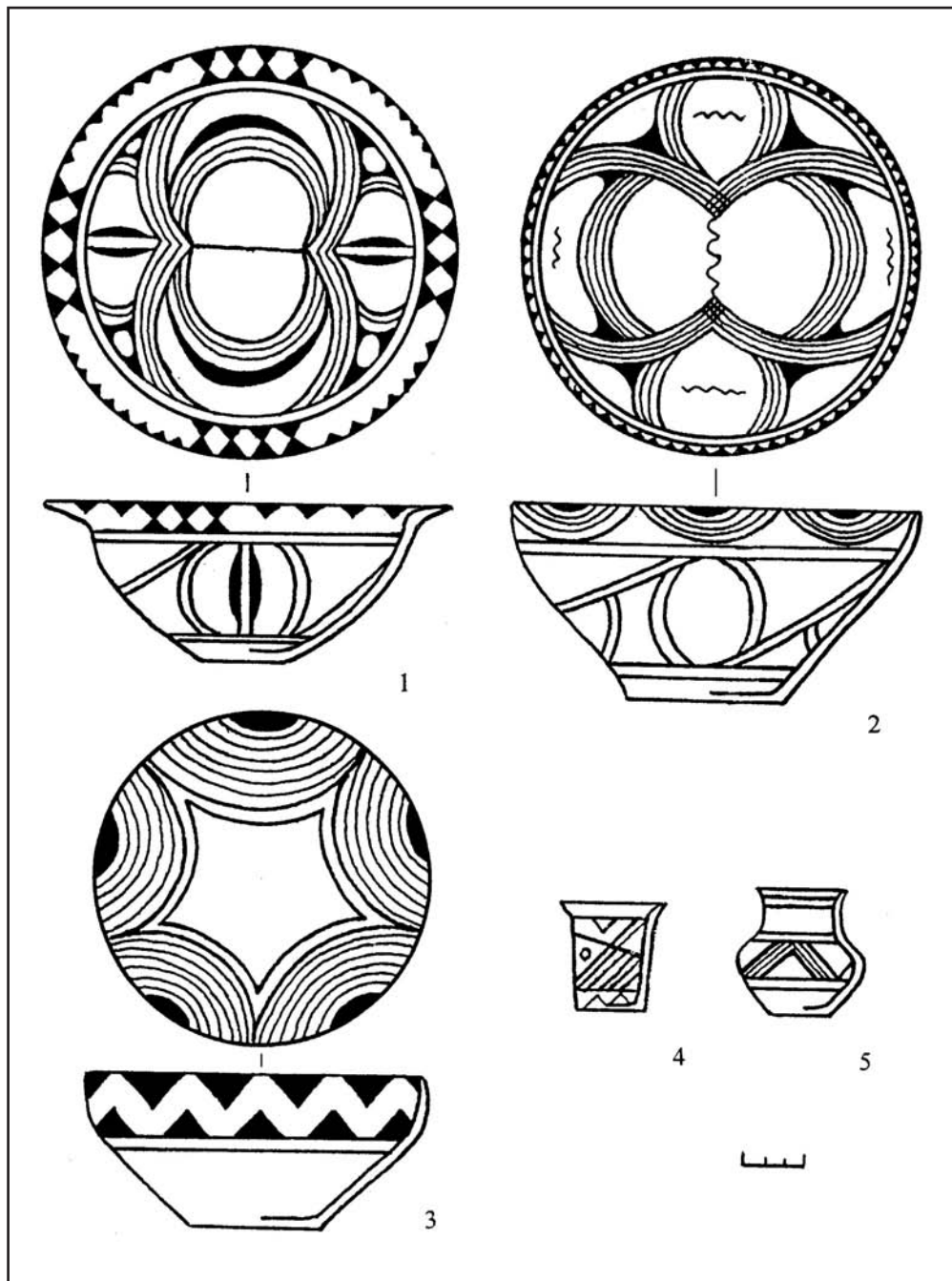

Рис. 3. Варваровка XV. 1-5 – столовий посуд (за Маркевичем, 1981).

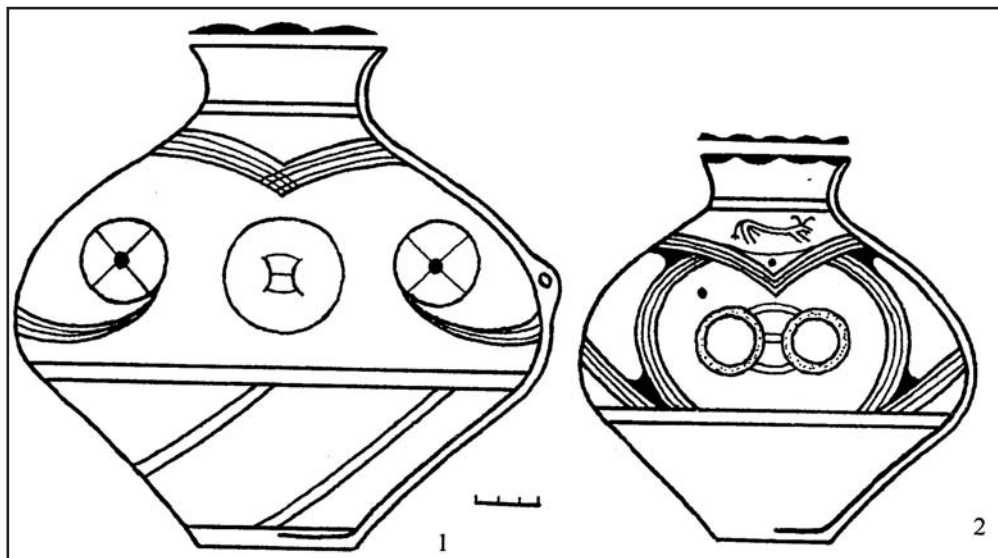

Рис. 4. Варваровка XV. 1-2 – сфероконічний посуд з розписами «совиний лик» (за Маркевичем, 1981).

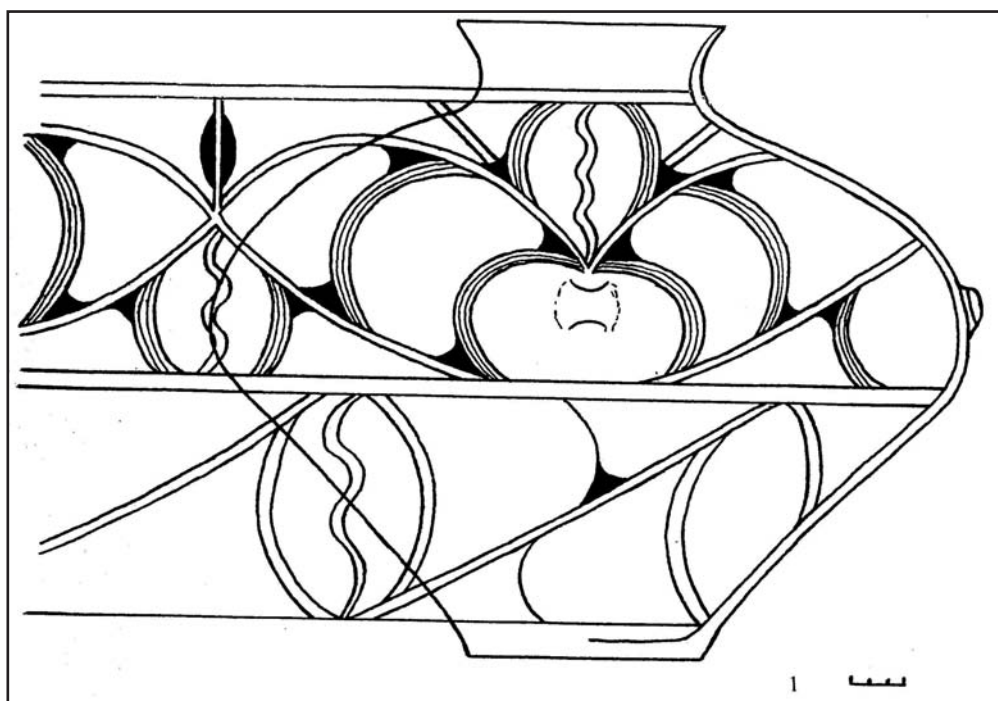

Рис. 5. Варваровка XV. Сфероконічна посудина з розписом «совиний лик» (за Маркевичем, 1981).

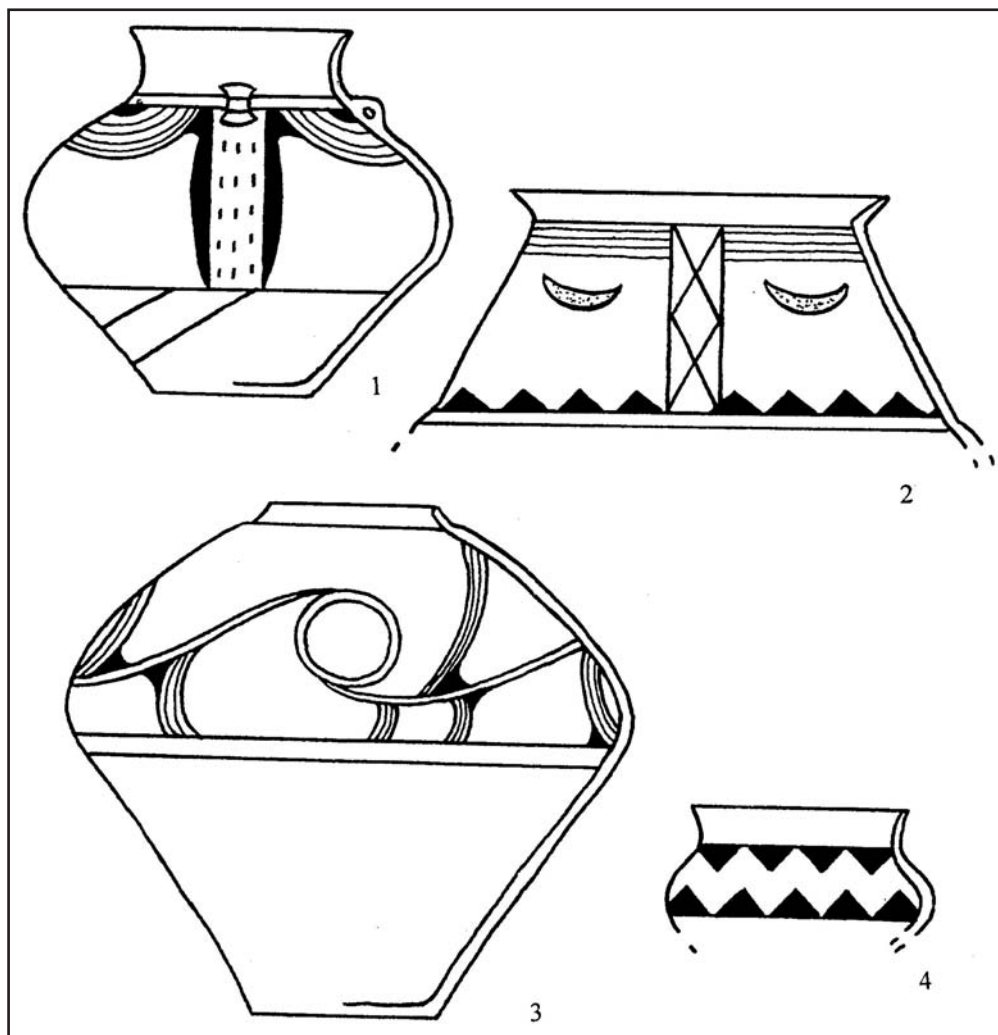

Рис. 6. Варваровка XV. Столовий посуд (за Маркевичем, 1981).

До стилістичних відмінностей орнаменту Варваровки XV від петренської орнаментики належать змінені схеми «Tangentenkreisband» і «совиний лик», поява великих лінзоподібних овалів, з'єднаних тангентами на мисках і великих посудинах, а також бордюрів у вигляді рядів чорних трикутників на внутрішніх розписах мисок. Серед знаків починають переважати хвилясті стрічки, тоді як у петренській групі домінували овали, заповнені всередині сегментами (Петрени, Бернашівка), або чорні невеликі кола (Липчани). З'явилися зображення бовинів з ліроподібними рогами [20, вклейка 3] (рис. 4: 2) і рослини [20, с. 31, рис. 34: 3]. У розписах частіше почали використовувати червону фарбу.

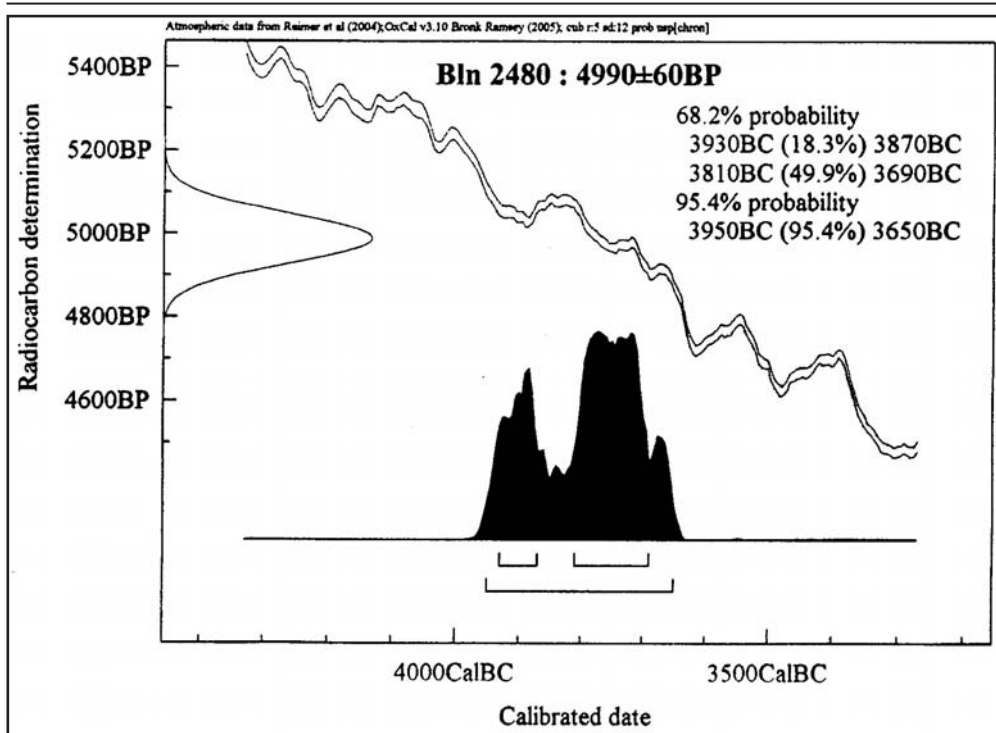

Рис. 7. Варваровка XV. Радіокарбонне датування.

Варваровка XV має радіокарбонне датування: Bln 2480: 4990 ± 60 BP; 3776 ± 89 BC [2, с. 28] (рис. 7) і Bln 3190: 4940 ± 60 BP; 3785-3692 BC (1σ), 3941-3630 BC (2σ) [49, р. 251].

За морфологією кераміки і стилістикою розписів до Варваровки XV наближене поселення Шури I, площею не більше 2 га [1, с. 50, 58-59]. На одному розкопаному наземному житлі розмірами 9,2×5,8 м знайдена велика кількість знахідок. Серед них – зрізано-конічні миски з плавно відігнутими назовні вінцями. Деякі з них були розмальовані ззовні [1, с. 55, рис. 2: 1, 2, 5, 6] (рис. 8: 1-3). Середини мисок з країв мали бордюри, заповнені чорними трикутниками. Головна схема розпису – овали, розташовані у вигляді цифри «8». Великі зрізано-сферичні миски зовні були розмальовані фестоном. Середина однієї із них заповнена композицією з одного великого бовина, двох менших і великої собаки. Усі бовини, як і з Варваровки XV, мали ліроподібні роги [1, с. 59, 55, рис. 2, 3] (рис. 8: 4). Менша зрізано-сферична миска всередині була розмальована фестоном, хрестом і хвилястими лініями, а ззовні – хвилястою діагональною лінією [1, с. 55, рис. 2: 12] (рис. 9: 1). Деякі малі миски мали S-подібний профіль [1, с. 54, 55, рис. 2: 7] (рис. 9: 2).

Великі сфероконічні посудини і глечики з високими шийками із Шур I мали високі плавно відігнуті назовні вінця [1, с. 57, 56, рис. 3: 1-4; 2: 5-8, 10-13] (рис. 9: 3-6; 10: 1).

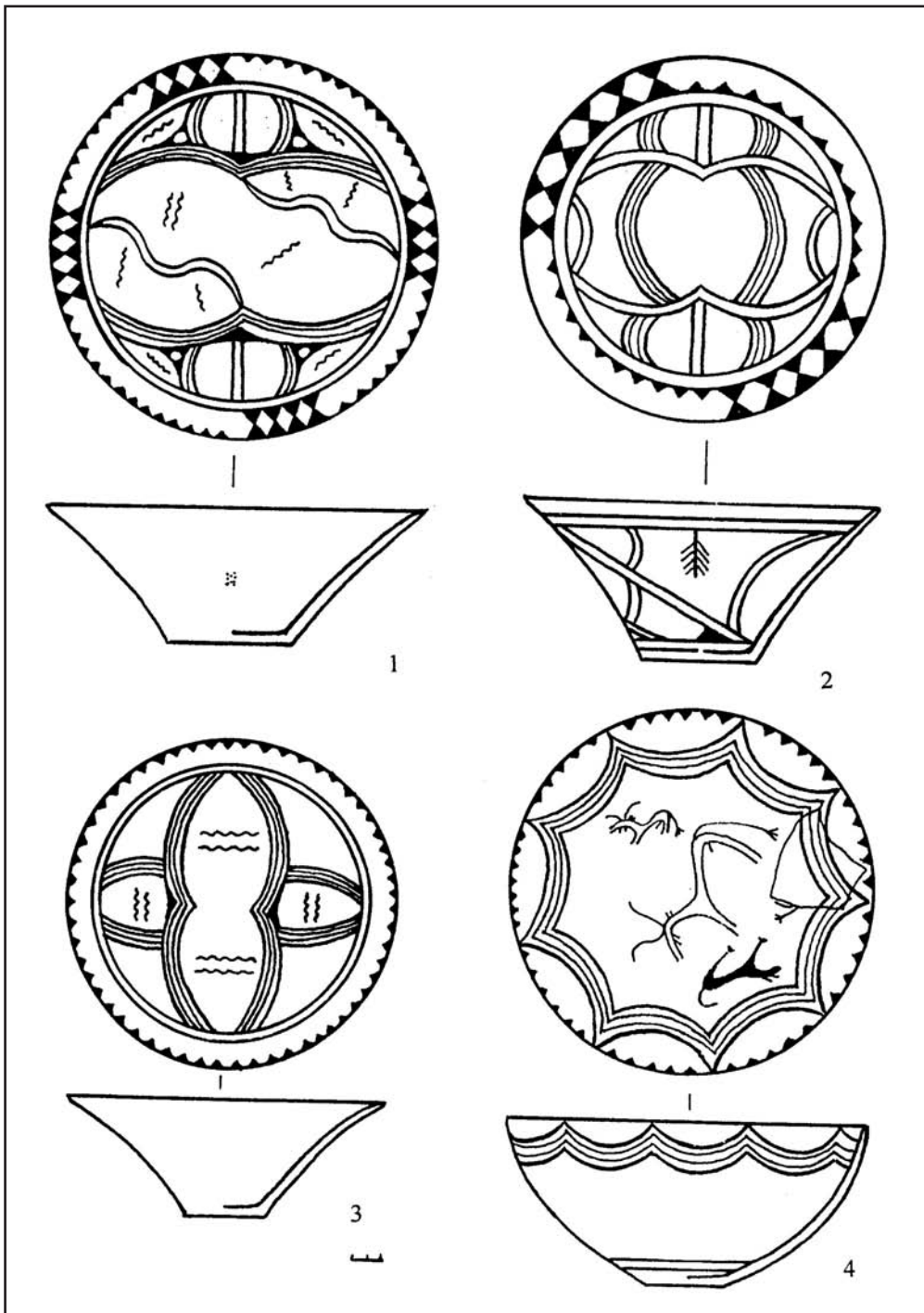

Рис. 8. Шери I. 1-4 – столові миски (за Бікбаєвим, 1989).

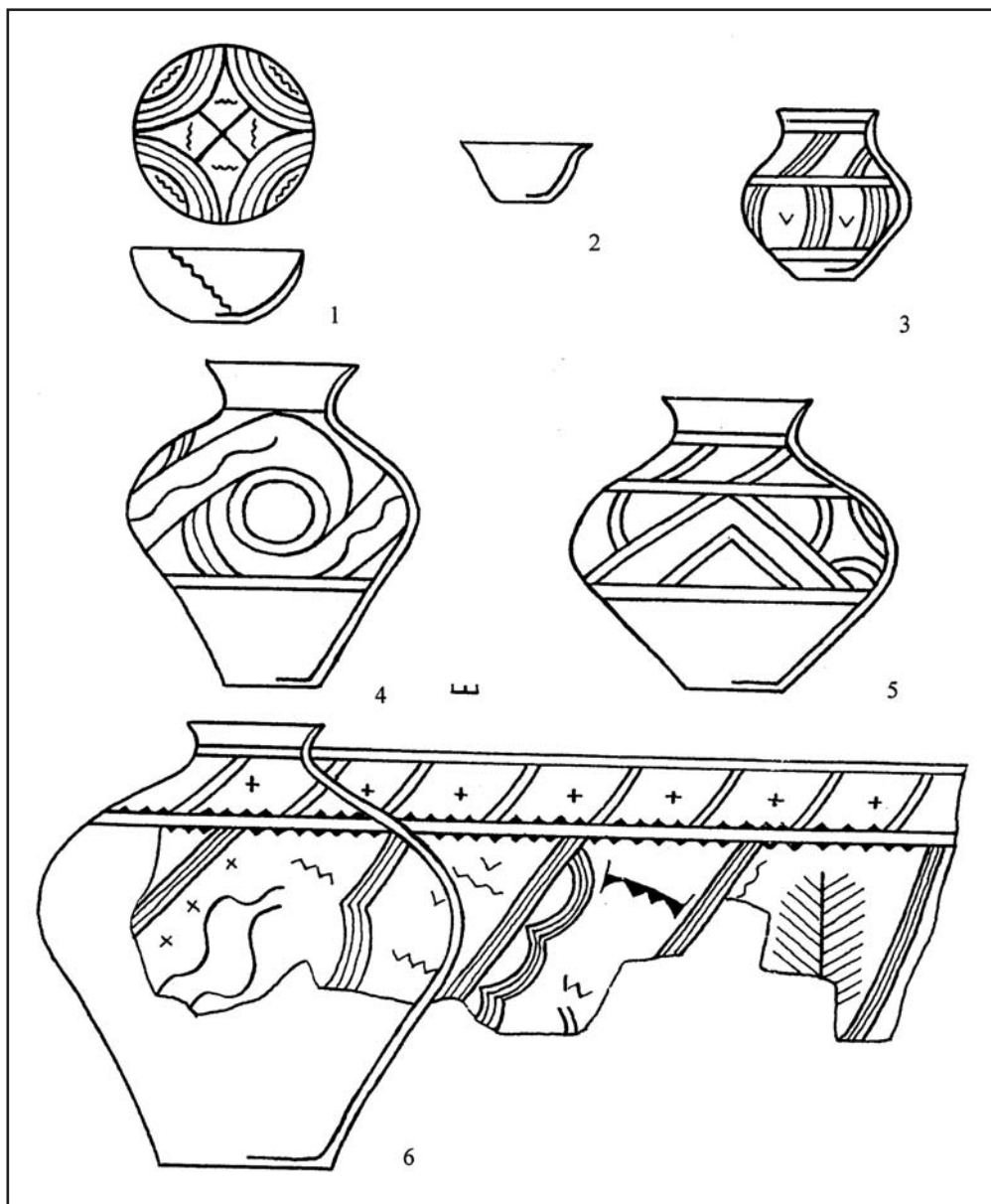

Рис. 9. Шур І. 1-2 – столові миски, 3-6 – столовий посуд (за Бікбаєвим, 1989).

На посуді Шур І зрідка траплялися спрощені схеми «Tangentenkreisband» і «совиний лик» [1, с. 56, рис. 3: 1, 9] (рис. 9: 4; 10: 1), але переважають нові схеми розпису, утворені прямими і хвилястими стрічками [1, с. 57]. Серед розписів з'явилися V, X, T – подібні знаки, хвилясті лінії, «гребінець». У розписах Шур І домінувала чорна фарба. Орнаментальні зони на опублікованому посуді не доходили до донець.

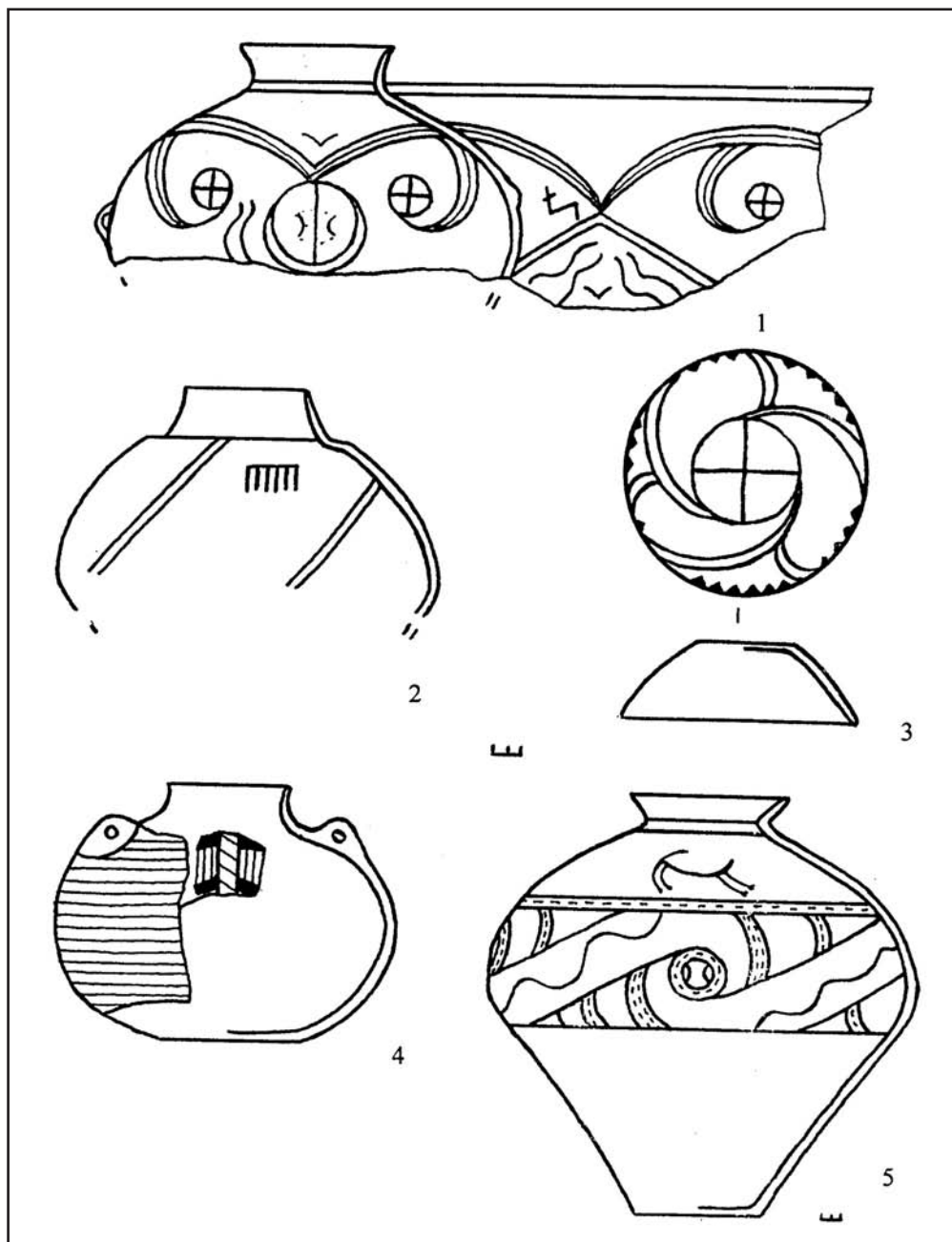

Рис. 10. Шури I. 1-5 – столовий посуд (за Бікбаєвим, 1989).

Ці та інші відмінності між керамікою Варваровки XV і Шур I носили не хронологічний, а локальний характер [1, с. 57].

З Варваровкою XV деякі дослідники зближують Валя Лупулуй II, яке знаходилося на заході, у долині ріки Бахлуй [20, с. 66; 43, с. 172, 218].

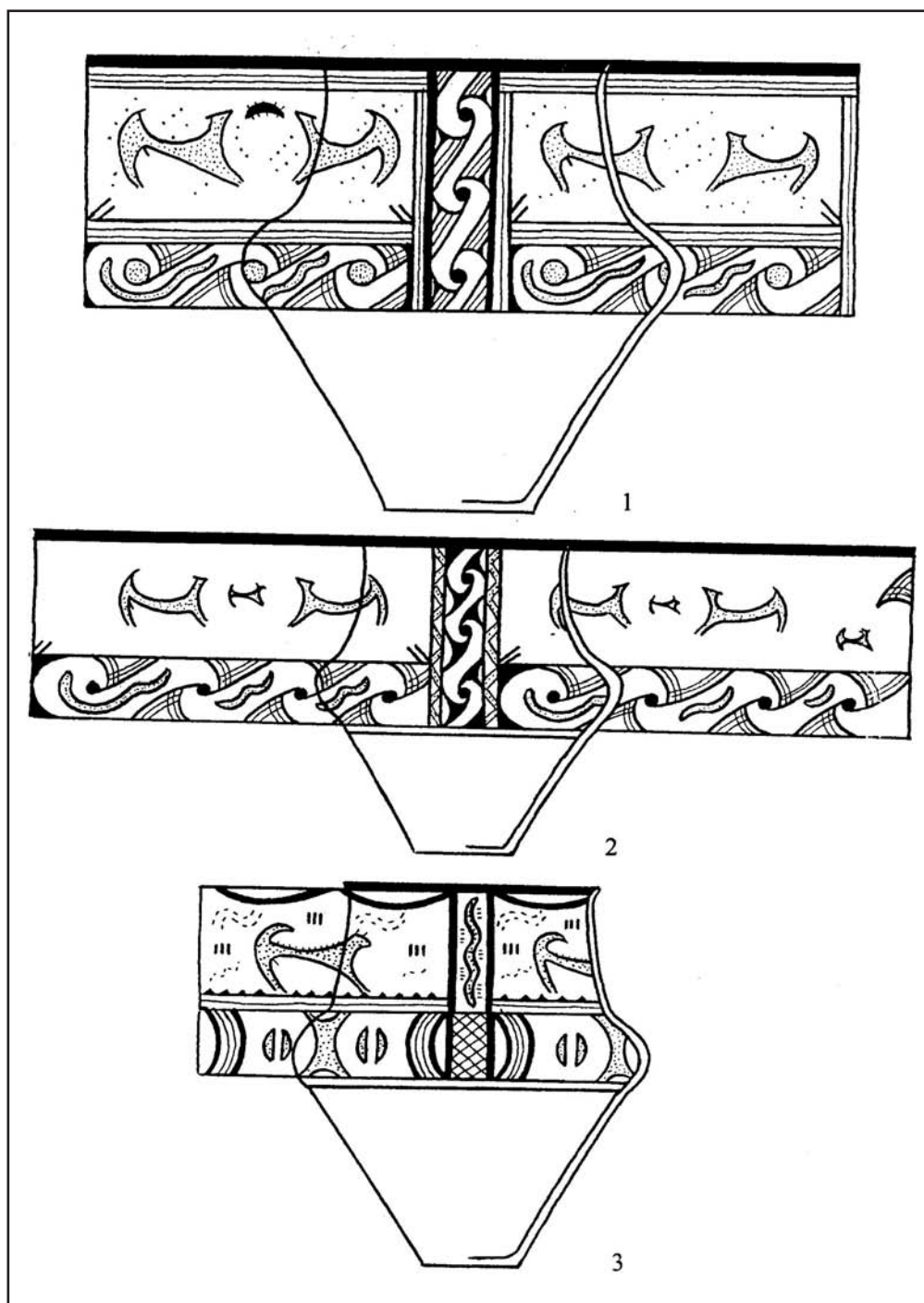

Рис. 11. Валя Лупулуй П. 1-3 – столовий посуд (за Ніцу, 1975).

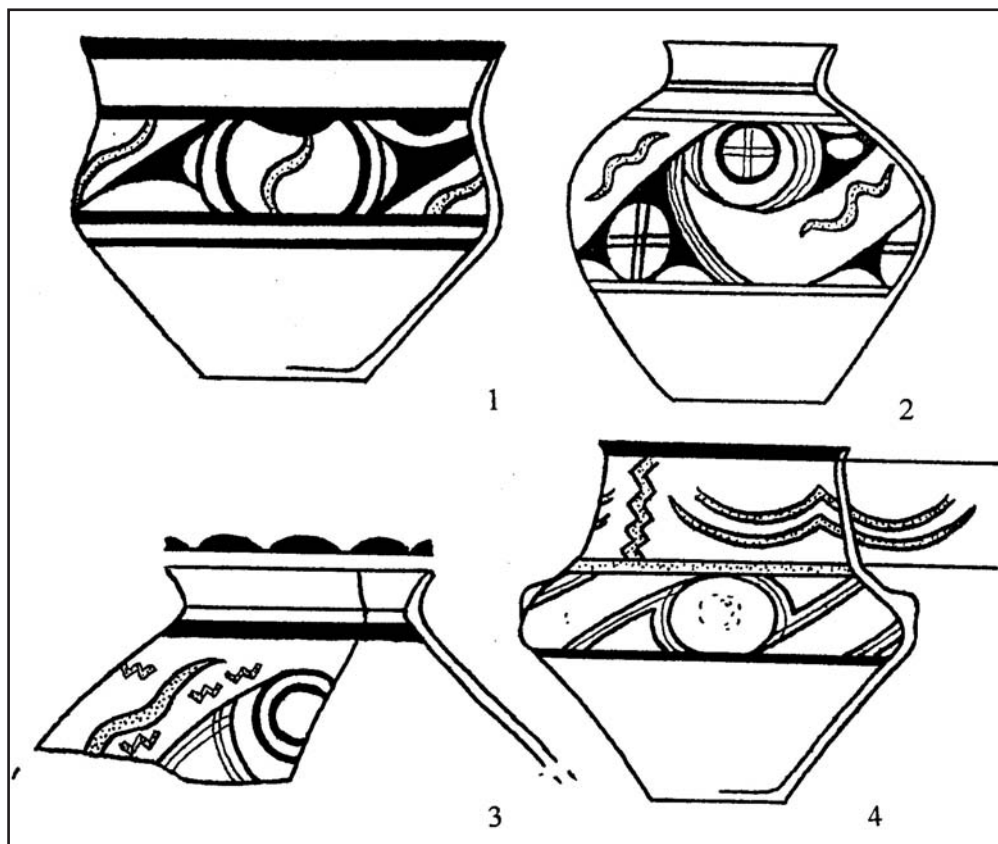

Рис. 12. Валя Лупулуй II. 1-4 – столовий посуд (за Ніцу, 1975).

Серед опублікованого посуду з поселення Валя Лупулуй II можна побачити зрізано-конічну миску з прямими вінцями, розмальовану всередині овалами, хрестами і відрізками сегментів. Овали і сегменти оконтурені малими білими крапками [46, р. 145, fig. 154]. Серед форм мисок є циліндро-конічна, зрізано-сферична і миска зі слабо проявленим S-подібним профілем. Циліндро-конічна миска розмальована ззовні тангентами і фестонами. В її середині зображені хвилясті лінії [54, р. 101, fig. 17]. Всередині і зовні зрізано-сферичної миски розташовані прямі стрічки і схема «Tangentenkreisband» по центру. Всередині тангент розміщувалися хвилясті стрічки. Великі червоні кола центральної схеми, хвилясті стрічки у тангентах та прямі стрічки заповнені червоною фарбою [54, р. 113, fig. 2]. Миска з S-подібним профілем ззовні була розмальована схемою «Tangentenkreisband» і хвилястими стрічками, заповненими червоною фарбою. Всередині вона була розмальована прямими стрічками, групами хвилястих стрічок, прямих коротких рисок, сегментом. Прямі і хвилясті стрічки були заповнені червоною фарбою [54, р. 113, fig. 1].

Високі видовжені посудини з виділеними тулубами і високими циліндричними шийками були поділені вертикальними стрічками на чотирикутні ділянки. Стрічки часто були заповнені схемою «Tangentenkreisband» з малими чорними колами або хвилястими стрічками. На більших верхніх частинах чотирикутних полів часто зображували фігури собак, залитих червоною фарбою, часто у сусідстві з різними знаками: червоними крапками, групами вертикальних коротких рисок, коротких хвилястих стрічок, лінзоподібних овалів. У нижніх частинах чотирикутних полів малювали схеми «Tangentenkreisband» з великими або малими колами. Великі кола були залиті червоною фарбою, тоді як малі кола були чорними [54, p. 106, fig. 22; p. 107, fig. 24] (рис. 11). У тих випадках, коли вертикальні стрічки були заповнені хвилястими стрічками, в нижніх частинах зображували сегменти з потрійними вертикальними рисками або вертикальними напівовалами.

Одна посудина на виділеному тулубі мала наліплення. На високій циліндричній шийці були намальовані зигзагоподібна вертикальна стрічка і подвійні букранії [46, p. 146, fig. 155] (рис. 12: 4).

Великі округлотілі посудини мали високі плавно відігнуті назовні вінця і були розписані схемою «Tangentenkreisband» [55, p. 129, fig. 32: 4 (рис. 12: 2); 54, p. 111, fig. 27] (рис. 12: 3).

Зони розпису майже всього посуду з Валя Лупулуй II були розташовані на його верхніх частинах. Опублікований лише один горщик з розписом від денця до вінця [55, p. 130, fig. 33: 6].

У розписах часто використовували червону фарбу.

Поселення Валя Лупулуй II має радіокарбонне датування: Grn 1982: 4950 $\pm$ 60 BP. 3722 $\pm$ 63 BC [2, с. 22] (рис. 13), яке свідчить про хронологічну близькість Валя Лупулуй II до Варваровки XV.

З трьох розглянутих керамічних комплексів кераміка з Валя Лупулуй II найбільш наближена до пізнішої бадразької кераміки.

Зважаючи на появу форм посуду і схем розпису, які перейшли до класичної бадразької кераміки, вважаємо, що ці комплекси можна віднести до першої фази бадразької групи. Вони існували близько 3800-3700 рр. до н.е. в оточенні поселень петренської, чечельницької, шипинецької груп і групи Бахлуй, кераміка яких мала риси етапу С I (рис. 1).

Про це свідчать керамічні імпорти знайдені на поселені Варваровка XV і Шури I. З Варваровки XV маємо зрізано-конічну миску, розмальовану порожніми сегментами з гострими закінченнями, що заходять один за другий [20, с. 32, рис. 35: 8; 2: 4]. Такі розписи мисок типові для пам'яток чечельницької групи [15, с. 104, рис. 5]. Серед неопублікованої кераміки з Варваровки XV є дві округлотілі посудини, орнаментовані схемами «Tangentenkrsisband». На одній із них поміж тангентами з чорними колами зображені діагональні стрічки, такі як на розписах пізньошипинецьких пам'яток [47, s. 83, гус. 14. 5]. На другій схемі вертикальні довгі стрічки перетинають короткі вертикальні

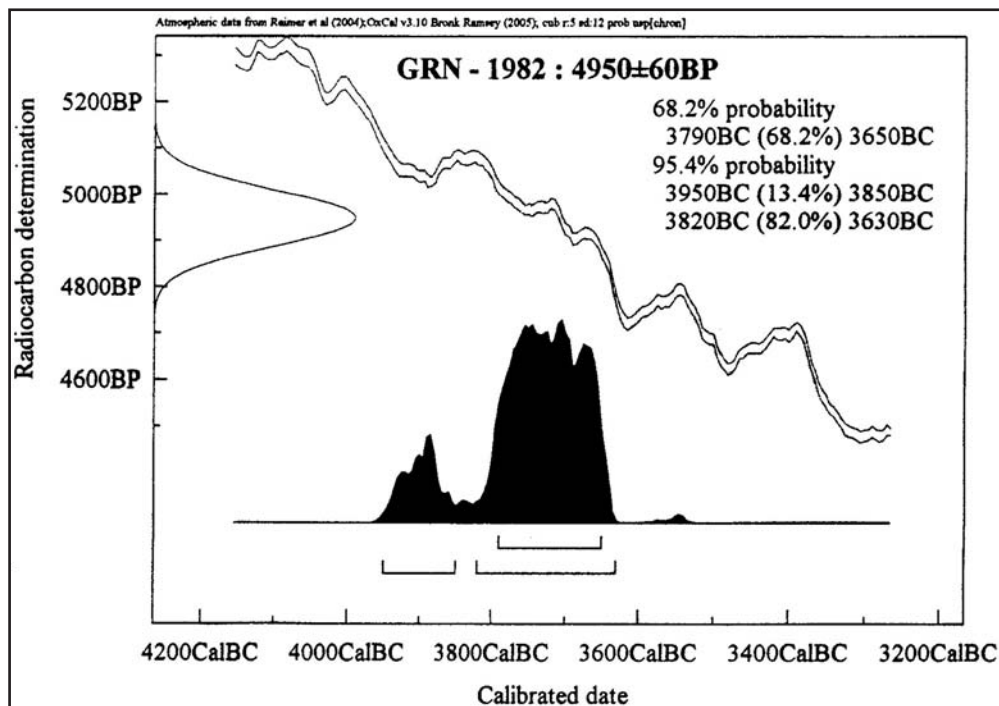

Рис. 13. Радіокарбонне датування Валя Лупулуй II.

риски. Ця стилістика орнаменту також властива шипинецьким розписам [16, с. 69. 70].

На площадці Шур I була знайдена велика біконічна посудина з різко відігнутих назовні коротким вінцем, розмальована біхромним розписом «Tangentenkreisband» у ширшому нижньому ярусі і твариною (собакою) у верхньому. Між тангентами були зображені хвилясті лінії. Дослідник цього поселення вважав її архаїчною [1, с. 54; 56, рис. 3: 19] (рис. 10: 5). На наш погляд, ця посудина свідчить про співіснування поселення Шури I (і ширше усієї першої фази бадразької групи) з пізніми фазами петренської групи.

Серед орнаментики з Валя Лупулуй II особливо багато стилістичних ознак, властивих для поселень петренсько-шипинецької контактної зони, розташованої на північ і північний захід від поселень першої фази бадразької групи. Це бордюри, заповнені схемою «Tangentenkreisband», з невеликими чорними колами [38, с. 140-152].

Окреме питання – поява високих посудин з виділеними тулубами і високими циліндричними шийками. Такий посуд був відомий ще на ранніх етапах розвитку культури Трипілля-Кукутень, на що вказував В.А. Дергачев. На його думку, цей тип посуду через ряд трансформацій окремих морфологічних ознак доживає до етапу С II [13, с. 80]. Справді, посуд з виділеними тулубами і високою циліндричною шийкою

трапляється серед кераміки середньої фази шипинецької [16, с. 134. 14] і чечельницької груп [27, с. 43, рис. 14, тип IX].

Відкритою залишається проблема появи різкої зміни у морфології посуду і стилістиці його орнаментативної пам'яток, які ми віднесли до першої фази бадразької групи. Деякі дослідники вбачають у цьому вплив інших культур [1, с. 60]. На користь цієї гіпотези наводяться нетипові форми, такі як приплюснуті округлотілі амфори з двома парами ручок [1, с. 58, 60] (рис. 10: 4). Не виключено, що в результаті цих імпульсів з'явилися плавно відігнуті вінця мисок і високі плавно відігнуті вінця сферо-конічних великих посудин.

Можливо, що імпульси з боку культур карпатської котловини, де також відбувалися сильні зміни [3, с. 63-116], вплинули на формування специфічних керамічних комплексів поселень Варваровка XV, Шур I і Валя Лупулуй II, хоча слід сказати, що стилістика орнаментативної продовжувала старі місцеві традиції. Дестабілізація, викликана перенаселенням Пруто-Карпатського регіону і можливою інфільтрацією представників інших культур, призвела до початку повернення до старих форм посуду, принципів орнаментативної й окремих старих знаків. До цих явищ відноситься орнаментативна посуду від донець до вінець; орнаментативна мисок з двох боків; збільшення використання червоної фарби в орнаментативній; сильне збільшення в орнаменті кількості хвилястих ліній і стрічок; зростання кількості знаків на посуді. Прояви повернення до архаїчних форм посуду, принципів його орнаментативної, кольористики орнаменту, певних знаків [32, с. 91-100] можна розглядати як початок «антистресової програми», яка, як ми будемо бачити пізніше, вилилася у міграції з перенаселеної території [21, с. 270-287]. Але в час існування першої фази бадразької групи (близько 3800-3700 рр. до н.е.) «антистресова програма» проявилася як спроба повернення до форм посуду й орнаментики предків, повернення до Золотого Віку, в якому вони жили.

До другої (класичної) фази бадразької групи (рис. 14) відноситься епонімне поселення Старі Бадражі. Воно було розташоване на лівому березі р. Прут і займало площу не менше 50 га. Досліджено дві наземні споруди. Одна споруда була наполовину зруйнована кар'єром, а друга мала розміри 20×8 м [20, с. 30]. Знайдено велику кількість посуду.

Зрізано-конічні миски часто мали плавно відігнуті назовні вінця, зрізано-сферичні миски були з прямими вінцями, інколи їм надавали S-подібний профіль [20, с. 33, рис. 39: 17-18, 20]. Зрізано-сферичні миски розмальовували зовні фестонами. Всередині наносили хрестоподібні фігури з овалами (як у Варваровці XV) або прямі стрічки і фестони (як у Валя Лупулуй II). Ділянки між ними заповнювали зображеннями хвилястих стрічок і зигзагоподібних фігур [20, с. 38, рис. 40: 14, 20] (рис. 15: 1).

Великий сферо-конічний посуд мав високі плавно відігнуті назовні вінця. Вони часто розмальовувалися ускладненими схемами «Tangentenkreisband» [20, с. 34, рис. 40: 2, 5, 9] (рис. 16: 1, 2).

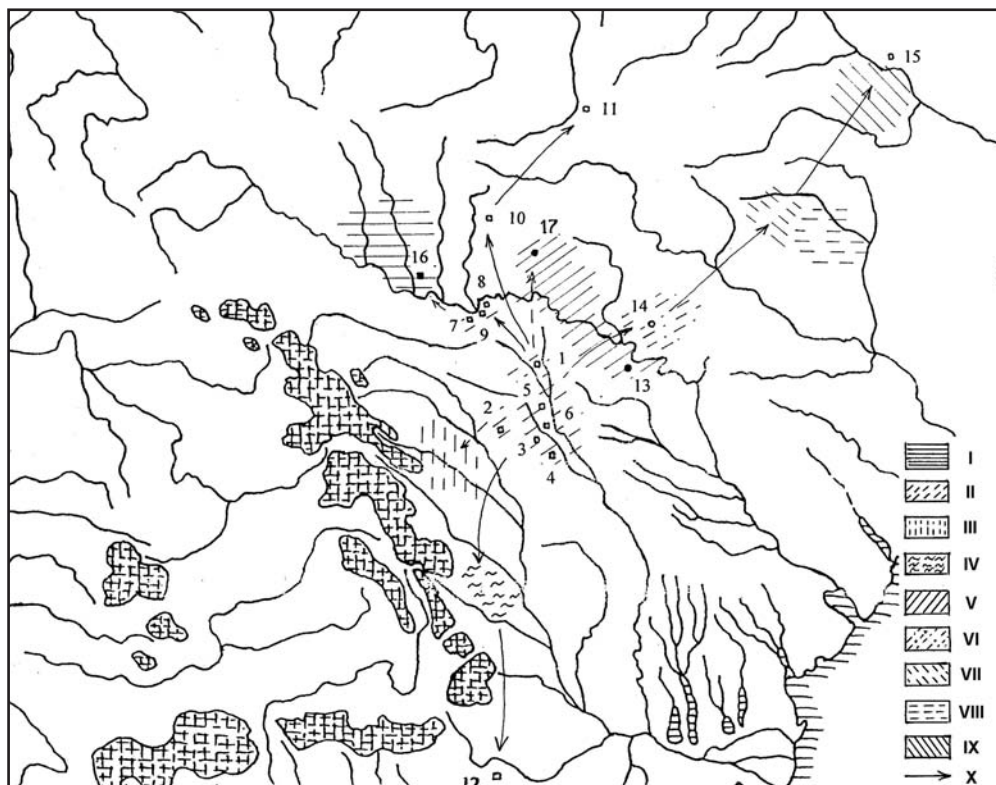

Рис. 14. Схема розташування локальних груп культури Трипілля-Кукутень (кінець етапу С I). 1 – Старі Бадражі, 2 – Кукутень-Четець, 3 – Валя-Лупулуй, 4 – Вледень, 5 – Глевенешть Век, 6 – Трушешть, 7 – Дарабани II, 8 – Коновка (пл. 1, 2), 9 – Поливанів Яр, 10 – Крутобородинці II, 11 – Колодяжне, 12 – Серета Монтеору, 13 – Сороки Озеро, 14 – Стіна IV. I – шипинецька група (III фаза), II – бадражська група (пізня фаза), III – група Бістріца, IV – група Тротуш, V – петренська група (початок пізньої фази), VI – чечельницька група (початок пізньої фази), VII – косенівська група (перша фаза), VIII – томашівська група (початок III фази), IX – канівська група (початок пізньої фази), X – міграції носіїв бадражських традицій.

Великі високі горщики з виділеними тулубами і високими циліндричними шийками у верхній частині розписів були поділені на два чотирикутні поля вертикальними прямими стрічками. Поля, в свою чергу, ділилися прямими горизонтальними стрічками на дві частини. Верхні та нижні частини часто заповнювали лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами. Інколи на верхніх частинах малювали хвилясті стрічки. Нижні частини розписів цих посудин (від денець до найбільших розширень тулубів) також розмальовували лінзоподібними овалами і тангентами [20, 34, рис. 40: 1, 3, 13, 21, 22] (рис. 15: 6, 7). Орнамент на менших за розмірами посудинах цього типу не поділяли на чотирикутні ділянки. Їх орнаментували на тулубах лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами. На шийках зображували фестони, що звисали від

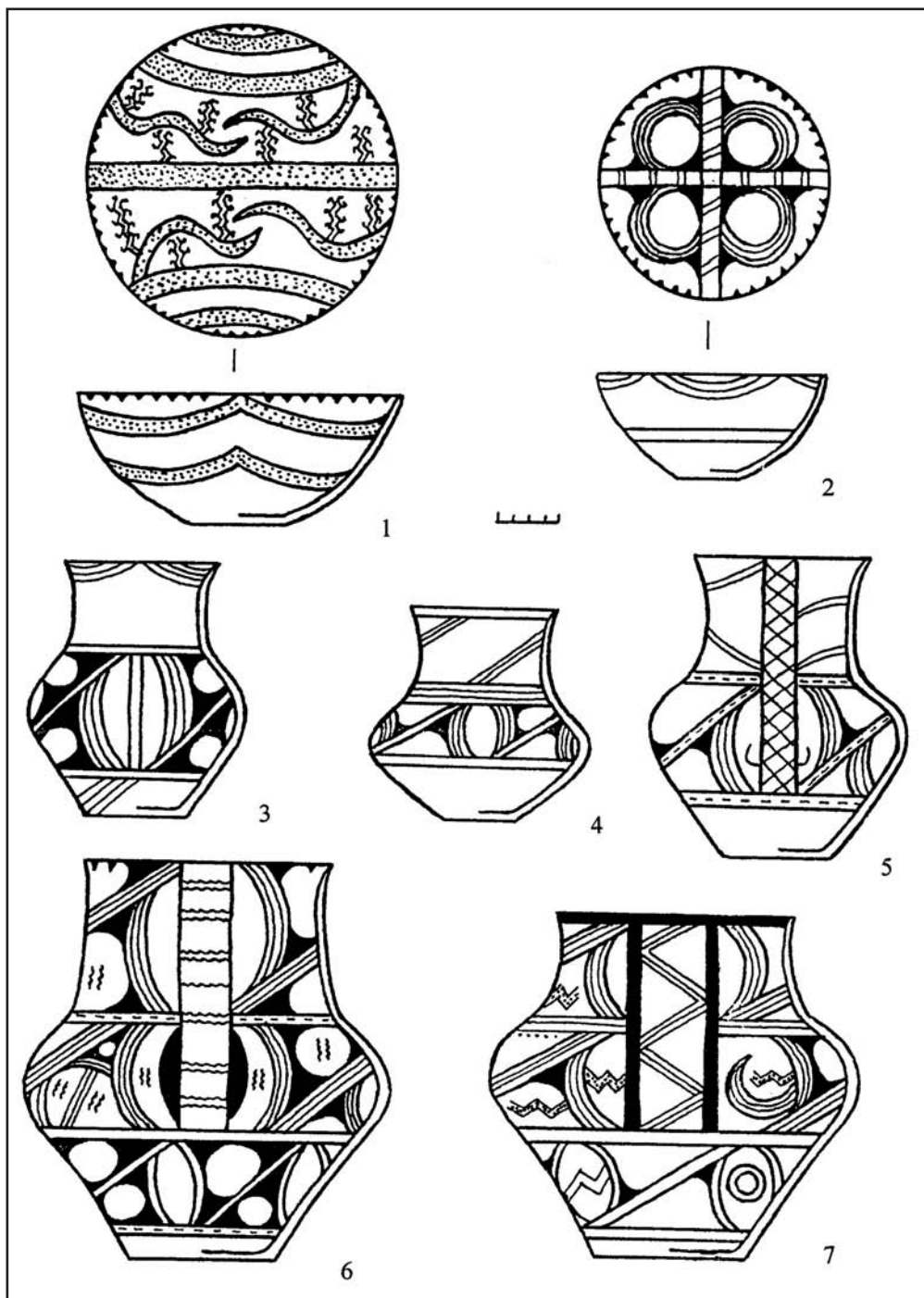

Рис. 15. Старі Бажражі. 1-6 – столовий посуд (за Маркевичем, 1981).

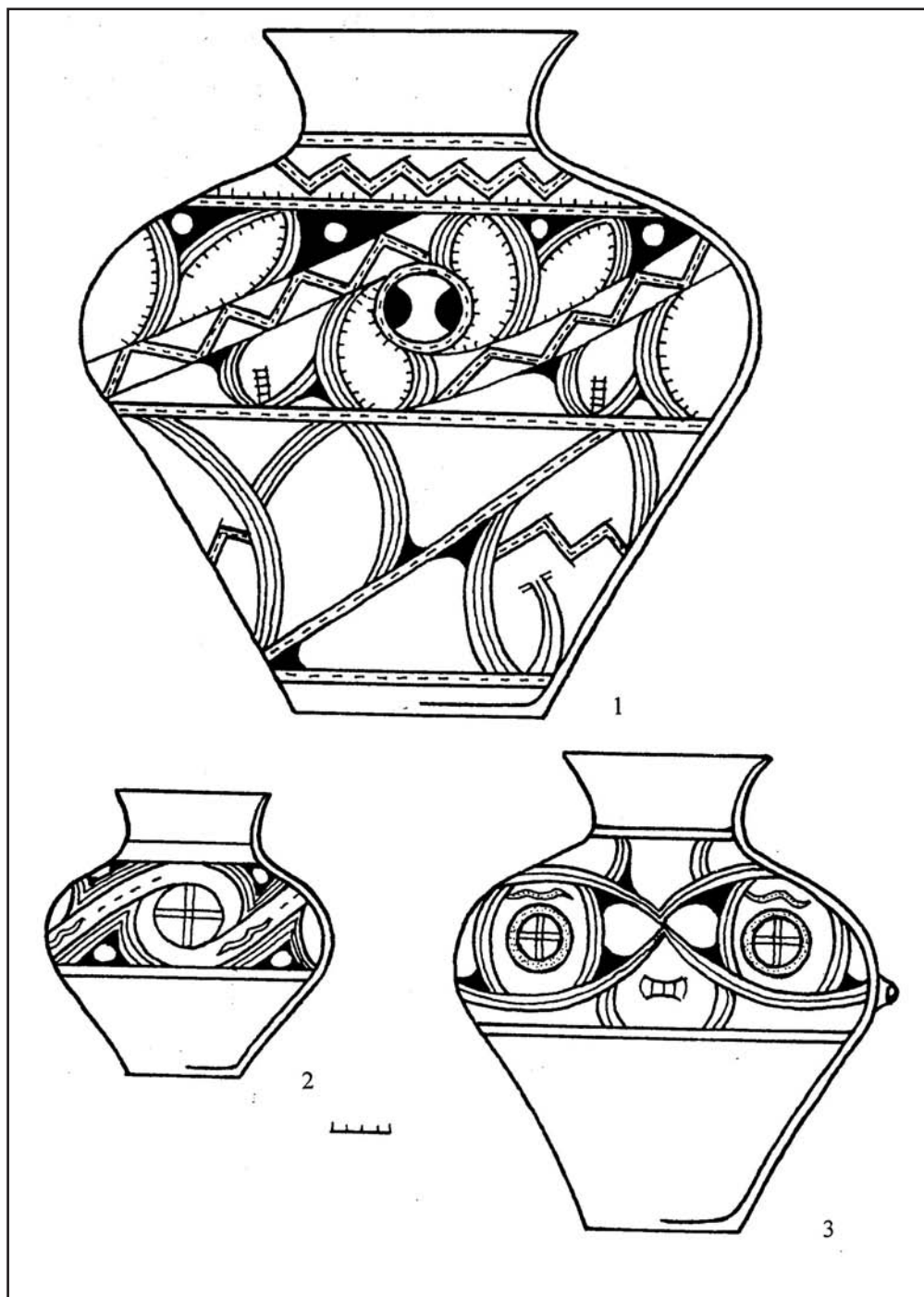

Рис. 16. Старі Бадражі. 1-3 – сфероконічні столові посудини (за Маркевичем, 1981).

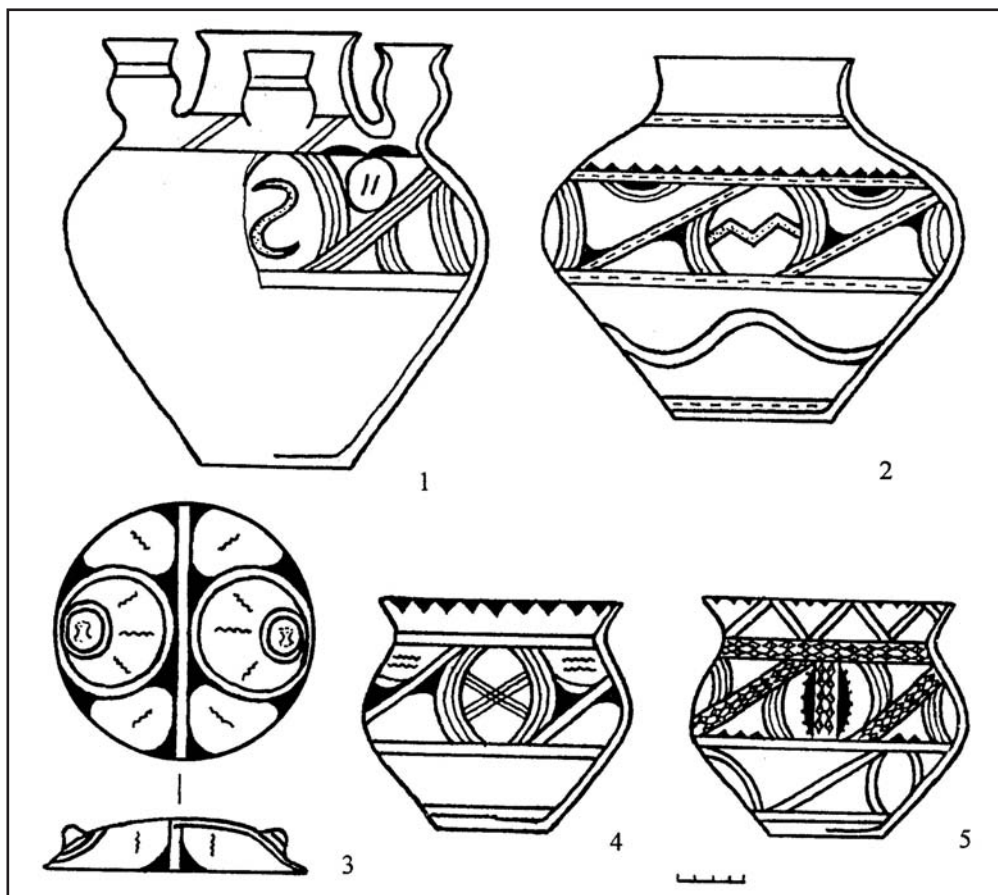

Рис. 17. Старі Бадражі. 1 – кернос, 2-5 – столовий посуд (за Маркевичем, 1981).

вінець, тангенти, поділені лінзоподібні овали [20, с. 34, рис. 40: 7, 8, 12, 16] (рис. 15: 3-5).

На великих сфероконічних посудинах з горизонтальними ручками зображували ускладнені схеми «совиний лик» [43, кольорова вклейка] (рис. 16: 3).

Одна велика сфероконічна посудина мала одне велике устя і чотири малі горщики наліплені на плечі – «кернос» [20, с. 34, рис. 40: 4] (рис. 17: 1).

Горщики розмальовували великими лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами [20, с. 34, рис. 40: 12] (рис. 17: 4, 5).

Поселення з подібною керамікою можна віднести до другої фази бадразької групи. Вони займали басейн ріки Бахлуй, праві і ліві допливи Середнього Пруту. До них ці землі займали поселення групи Бахлуй і західні поселення петренської групи. До бадразької групи належать Кукутень-Четецує [55, pl. V a, b; 57, fig. 149: 3, 7; fig. 150: 7, 8; fig. 151: 2, 8, 10; fig. 153: 1, 3; fig. 157: 2; fig. 159: 11; fig. 177: 9-11; fig. 178: 8; fig. 2, 4, 10;

fig. 180: 2, 3; fig. 182: 3, 4-10; fig. 184: 4, 5; fig. 185: 1-6; fig. 188: 1-20; fig. 196: 15], Глеvenesхть-Векь [52, р. 62, fig. 11], Штефенешть-Стирчя, Винеторь [60, р. 491, pl. CXV], Редиу Митрополей [60, р. 139, pl. CXXXIX, 1], Яшь [55, р. 131, fig. 34: 3], Спиноаса [60, р. 564, pl. CLXXXVII: 9], Вледень [55, р. 129, fig. 32: 9].

У цей час домінують зрізано-конічні миски, зрізано-сферичні миски, розмальовані з двох сторін. Миски з S-подібними профілями також мали двосторонні розписи. На заході бадразької групи зберігаються циліндро-конічні миски. Вінця великих сфероконічних посудин мали високі плавно відігнуті назовні вінця.

Посуд II фази бадразької групи часто вкритий орнаментом від донець до вінець. В орнаментиці дуже часто використовували червону фарбу. Схеми розпису в цей час найбільше були насичені різними знаками. Серед них домінували хвилясті довгі або короткі стрічки і лінії [37, с. 319-346].

Під сильним впливом бадразької групи знаходилися поселення, розташовані на заході румунської Молдови в басейні ріки Бістріца (групи Бістріца II фази). На це вказують високі плавно відігнуті вінця великих посудин і посудина з одним великим устям і чотирма малими горщиками на плечі («кернос») з поселення групи Бістріца Гелеешть [45, с. 253, fig. 28]. Такі посудини відомі з бадразьких поселень Старі Бадражі і Кукутен-Четецує.

Ранні бадразькі поселення II фази співіснували з поселеннями шипинецько-петренської контактної зони, на що вказують малі чорні кола на схемах «Tangentenkreisband», яка часто вживалися в орнаментиці бадразького посуду [38, с. 148-149]. На епонімному поселенні шипинецької групи знайдений малий горщик, який був розташований на плечі більшої посудини [16, с. 133. 13]. Можливо, це фрагмент «керноса», подібного до бадразьких, що також свідчить про співіснування ранніх поселень бадразької групи II фази і поселень II фази шипинецької групи.

Наприкінці II фази бадразької групи почалася міграція з перенаселеного Пруто-Карпатського регіону. Це був найбільш радикальний спосіб реалізації «антистресової програми» культури, він відбувся тоді, коли спроби повернення до життя предків за допомогою архаїчних форм посуду і принципів його орнаmentaції, збільшення кількості знаків не допомогли.

Одним з напрямків міграції стало межиріччя нижньої частини Верхнього Пруту і Середнього Дністра, яке займало населення шипинецько-петренської контактної зони. Тут з'являються поселення з бадразькою керамікою: Коновка (пл. 1, 2), Дарабани II, Поливанів Яр. Найкраще з них опублікована Коновка. Було досліджено дві наземні будівлі, які належали до бадразької групи [44, с. 51]. Серед посуду типові зрізано-конічні миски з відігнутими назовні вінцями, розмальованими з двох сторін, зрізано-сферичні миска з хрестоподібними внутрішніми розписами і зовнішніми фестонами [44, с. 50, рис. 6, 7, 8, 9, 14, 15]

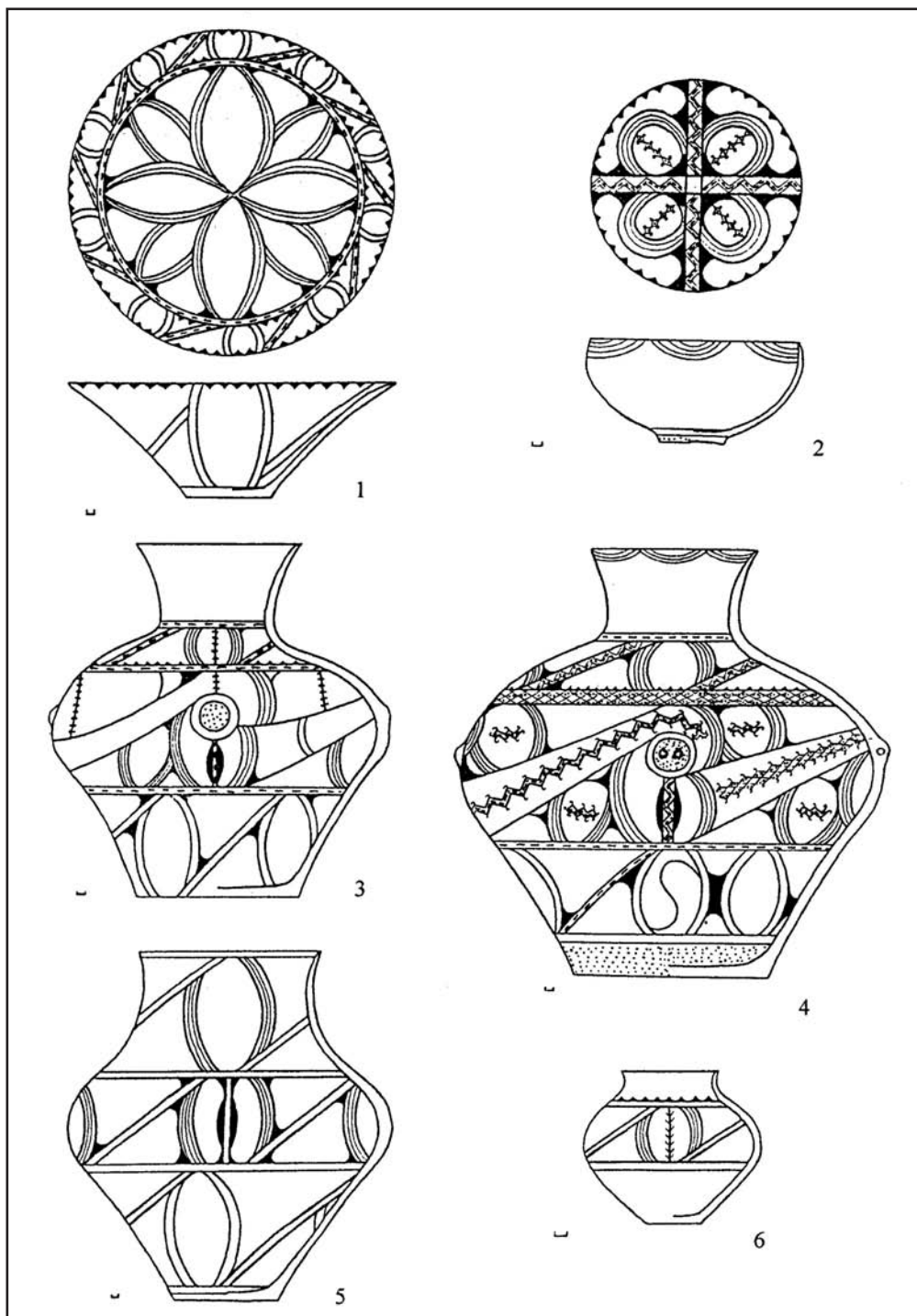

Рис. 18. Коновка (пл. 1, 2). 1-6 – столовий посуд
(за Шмаглієм, Дудкіним, Рижовим, 1985).

(рис. 18: 1, 2). Слід зазначити, що одна зрізано-сферична миска мала низький піддон. Піддони серед бадразької кераміки нам не відомі. Натомість, вони зрідка трапляються на шипинецькому посуді. Наприклад, кратер з Шипинець Б стояв на короткому піддоні [16, с. 135. 25]. Короткі піддони мали деякі посудини з шипинецького поселення Пилипи (ур. Говда) [34, с. 60, табл. 1].

Великі сфероконічні посудини мали високі плавно відігнуті назовні вінця. Вони були розписані від денця до горловин. На середніх частинах були нанесені ускладнені схеми «Tangentenkreisband». Від денця до середини були зображені великі лінзоподібні овали, з'єднані тангентами [44, с. 50, рис. 6. 25] (рис. 18: 3, 4).

Висока посудина з виділеним тулубом і високою циліндричною горловиною була розмальована від денця до вінця лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами. Така сама схема була нанесена на горщиках [44, с. 50, рис. 6. 18, 21, 22] (рис. 18: 5, 6).

З поселення Поливанів Яр опублікована типова бадразька округлота посудина з високим плавно відігнутим назовнім вінцем. Середня її частина розписана великими лінзоподібними овалами з'єднаними тангентами. Всередині овалу розташована вертикальна драбина. Драбини були намальовані і на верхньому ярусі розпису цієї посудини [28, с. 151, рис. 95: 5] (рис. 19).

З поселення Дарабани II опубліковані фрагменти посуду з типовою бадразькою орнаментикою. Серед них – миска з бордюром, заповненим малими чорними трикутниками, і лінзоподібними овалами всередині, округлота посудина, ораментована вертикальними великими овалами, з'єднаними тангентами. В орнаментальних схемах зображені бадразькі знаки у вигляді з'єднаних ромбів і зигзагів з гачками і без них, вертикальних поділених лінзоподібних овалів [25, с. 47-56; 55, р. 129, fig. 32: 7, 8; 9, с. 144].

На час бадразької експансії на Середнє Подністров'я і Верхнє Попруття вказують «імпорти» цієї групи, знайдені у I шарі печери Вертеба біля с. Більче Золоте.

Для цього шару отримана радіокарбонна дата: Ki-8272 4940 ± 80 В.Р., σ 1 – 3800-3640 В.С. [47, с. 121] (рис. 21).

Тут серед великої кількості кераміки, яка належала III (пізній) фазі шипинецької групи [33, с. 109-112] (рис. 20), у колекції з Археологічного

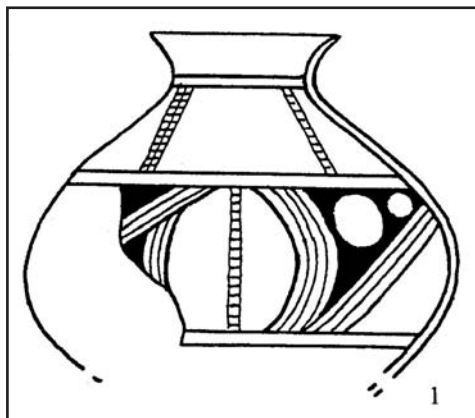

Рис. 19. Поливанів Яр. Сфероконічна посудина (за Поповою, 2003).

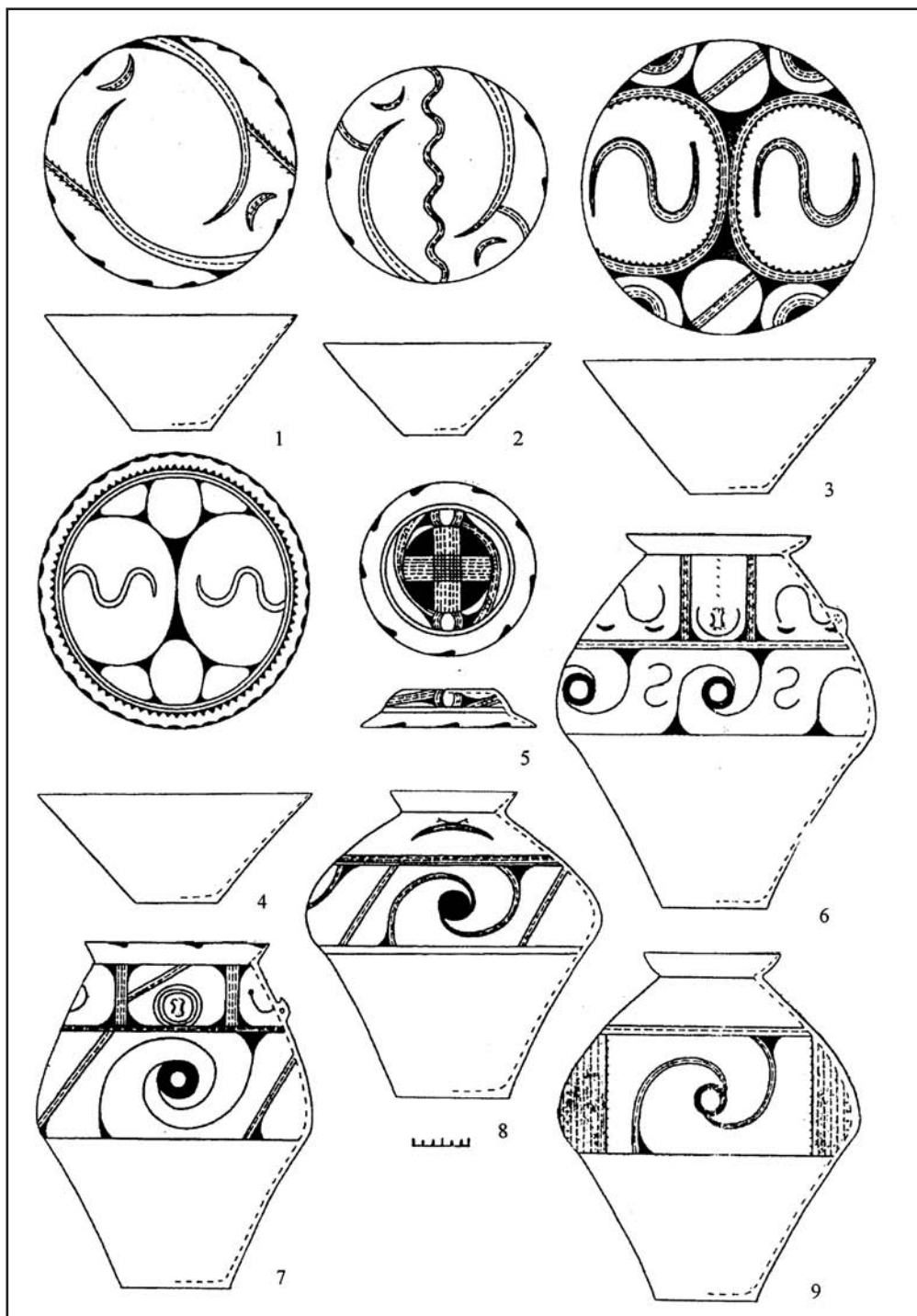

Рис. 20. Більче Золоте Вертеба (верства І).
1-9 – столовий посуд шипинецької групи ІІІ фази.

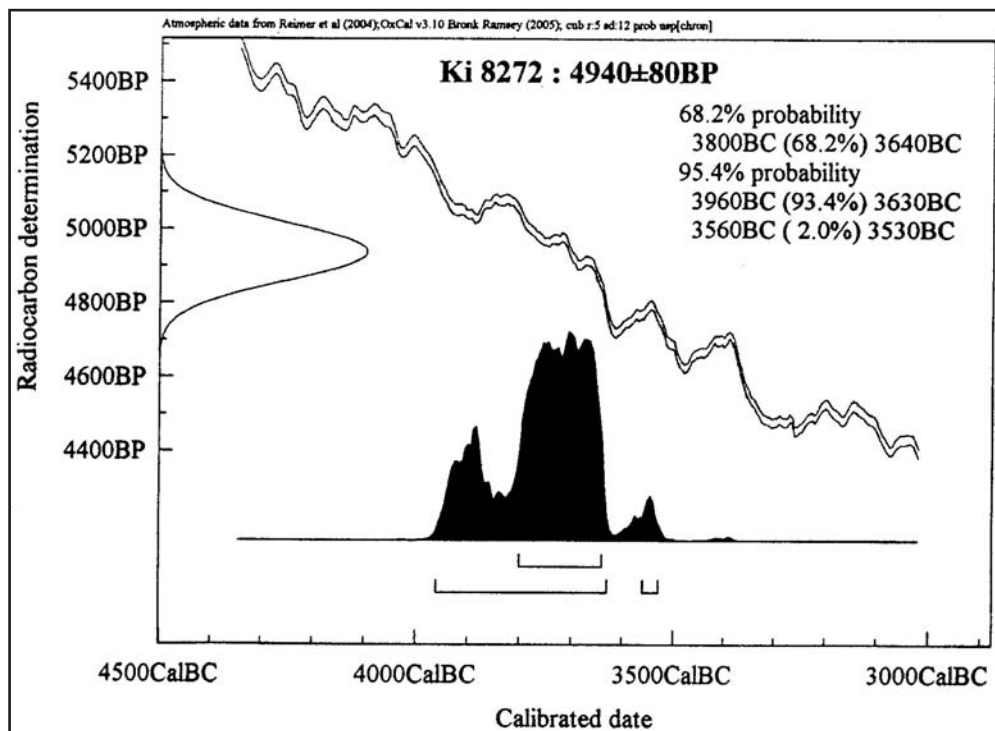

Рис. 21. Радіовуглецеве датування I верстви печери Більче Золоте Вертеба (за Кадровим, Сохацьким, Ткачуком, Трелею, 2003).

музею м. Кракова, виявлено 27 бадразьких «імпортів» та імітацій, що складає близько 1 % від всієї кількості пізньошипинецького посуду [47, s. 62-68]. «Імпортні» зрізано-конічні миски мали прямі вінця. В середині вони розмальовані лінзоподібними овалами. Бордюри заповнені фестонами і чорними трикутниками. Зовні вони мали пари лунниць або хвилясті лінії [47, s. 83, гус. 14. 3] (рис. 22: 1-3). Миски з S-подібними вінцями зовні були орнаментовані великими лінзоподібними овалами. Одна миска всередині також була розмальована хрестоподібно розташованими великими лінзоподібними овалами [47, s. 83, гус. 14. 2] (рис. 22: 4, 7, 8). Зрізано-сферичні миски зовні мали шеврони або великі лінзоподібні овали. В їх середині розташовували фестони або овали. У центрі однієї зрізано-сферичної миски був намальований малий лінзоподібний овал. З двох його сторін були розташовані хвилясті стрічки. Сам овал заповнений навскісною сіткою [47, s. 83, гус. 14. 4] (рис. 22: 6). Такі знаки невідомі серед шипинецької, петренської, чечельницької або бадразької орнаментики. Вони характерні для томашівської групи [36, с. 139. 121-124; 140. 260], де їх також зображували на мисках.

Крім «імпортованих» мисок, з першого шару Вертеби походять фрагменти округлого посуду і цілий глечик з виділеним тулубом

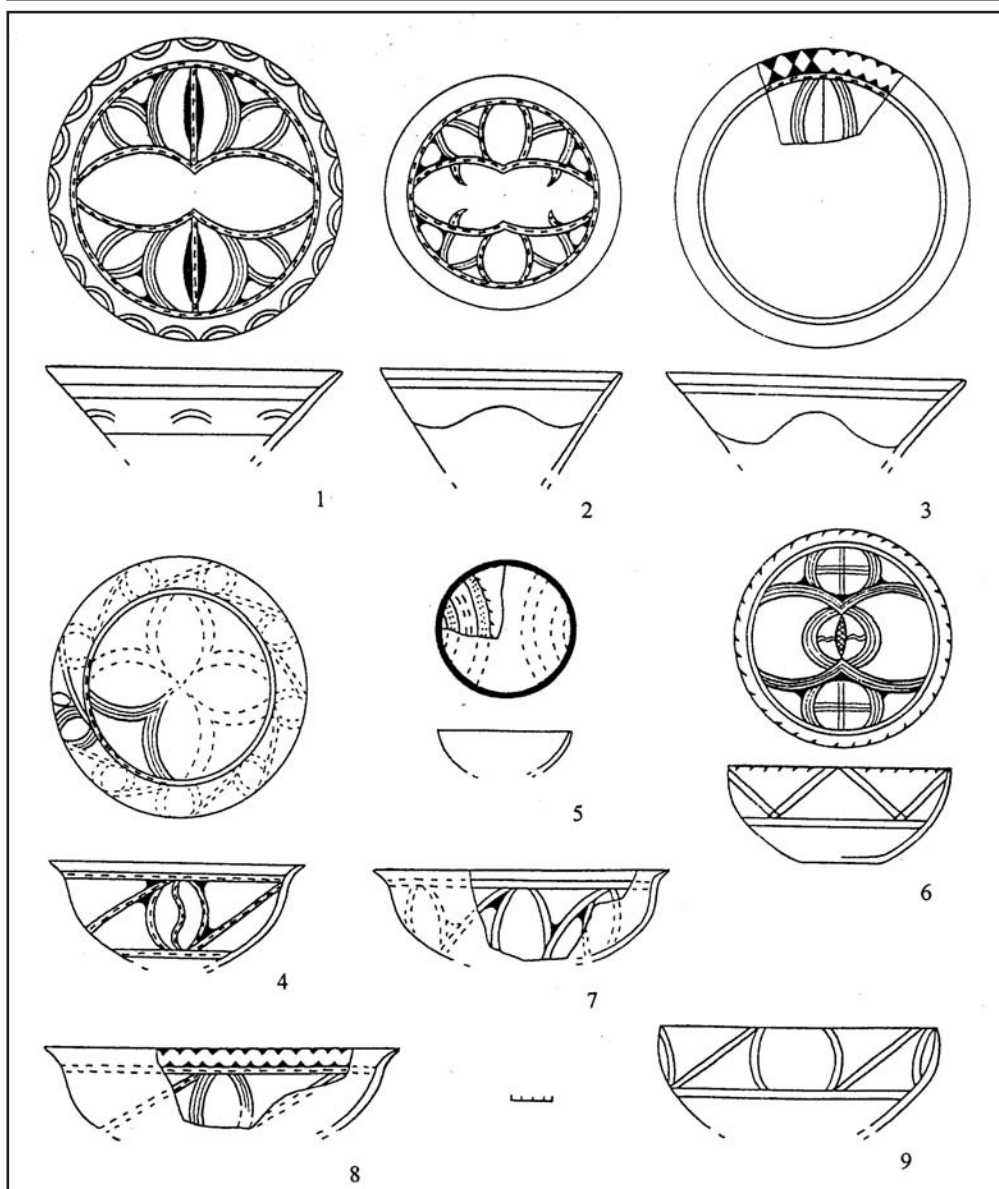

Рис. 22. Більче Золоте Вертеба, I верства. 1-9 – бадразькі «імпорти»
(за Кадровим, Сохацьким, Ткачуком, Трелею, 2003).

і високою циліндричною шийкою. Всі вони орнаментовані типовими бадразькими розписами у вигляді великих вертикальних лінзоподібних овалів, з'єднаних тангентами. В середині овалів були розташовані зигзагоподібні хвилясті стрічки і лінії, поділені малі лінзоподібні овали, бовин з ліроподібними рогами, групи вертикальних коротких рисок, групи W-подібних знаків, вертикальні лінії [47, s. 87, рис. 18. 2] (рис. 23: 1-6).

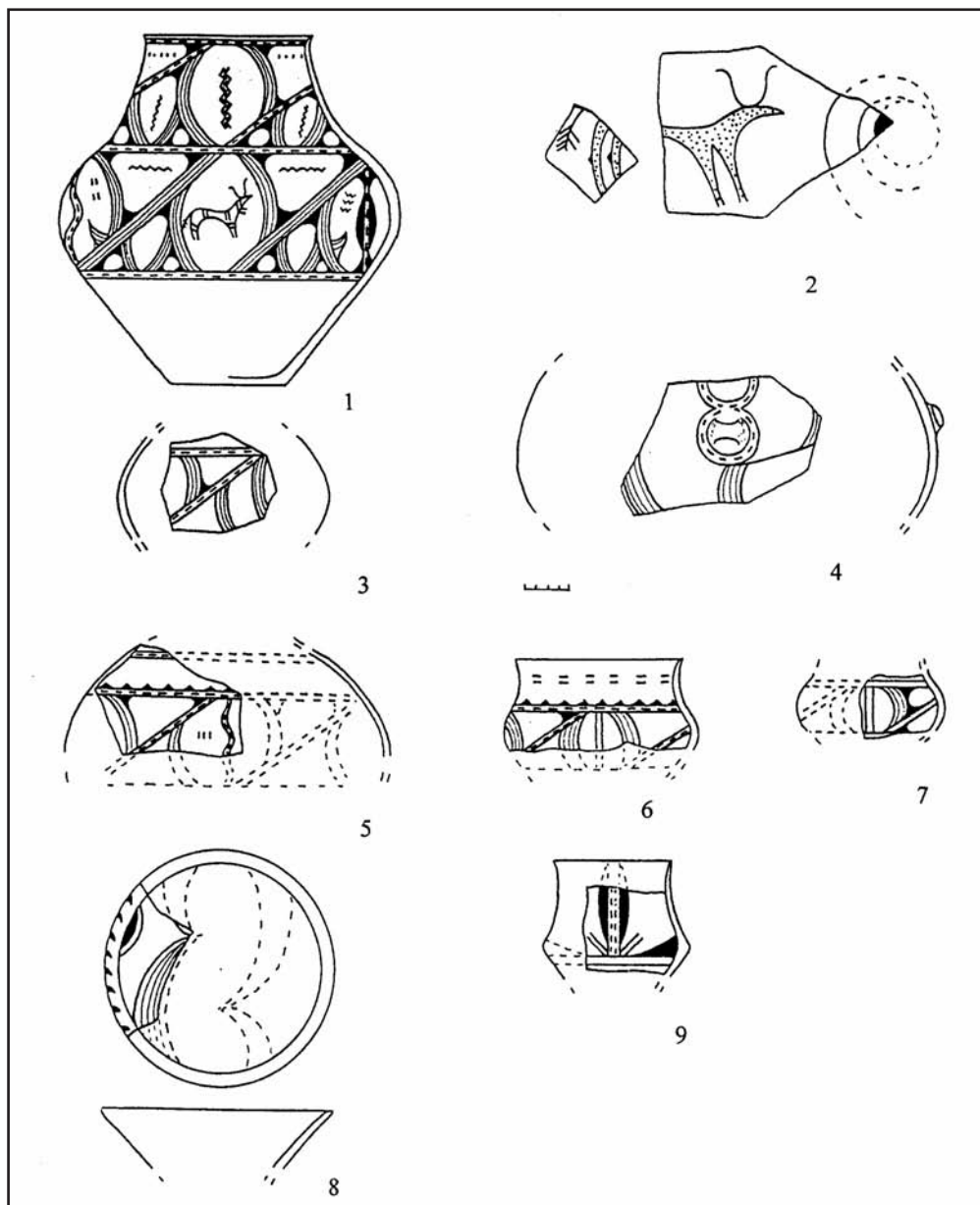

Рис. 23. Більче Золоте Вертеба, I верства. 1-6 – бадразькі «імпорти»,
7 – чечельницький «імпорт», 8 – петренський «імпорт»
(за Кадровим, Сохацьким, Ткачуком, Трелею, 2003).

Бадразька експансія співпала з кризою шипинецької групи. На III фазі розвитку шипинецька група сильно зменшилася у розмірах. Її пам'ятки сконцентрувалися на лівому березі північної частини Середнього і нижній частині Верхнього Подністров'я. За нез'ясованих причин

пізньошипинецьке населення покинуло Правобережжя Середнього і Верхнього Подністров'я. Вказані території бадразьке населення не займало.

У цей час вперше заселяється печера Вертеба, яку в світлі цих подій можна розглядати як тимчасове сховище для мешканців довколишніх поселень під час небезпеки.

У результаті бадразької міграції на південний захід Молдови в басейні ріки Тротуш утворилася однойменна група пам'яток. Раніше ці землі займали поселення групи Бістріца. До групи Тротуш належали поселення Подурь-Дялул Гиндару [50], Тиргу Окна-Подей [51], Вишоара-Тиргу Тротуш [45, р. 266, fig. 42: 2], Гура Вейі [45, р. 270, fig. 48: 9].

Кераміка цієї групи мала яскраві бадразькі риси. Великі сфероконічні посудини мали високі плавно відігнуті назовні вінця. Вони були орнаментовані схемами «Tangentenkreisband» з порожніми або чорними колами всередині [51, р. 28, fig. 14: 11; р. 43, fig. 27: 4]. Багато посуду було орнаментовано від вінець до донець [51, fig. 29: 1; 28, fig. 14: 5; 27, fig. 12; 32, fig. 17: 2, 5, 7, 8; 43, fig. 27: 2, 4].

Серед посуду з Тиргу Окна-Подей виділяється певна кількість мисок з S-подібними профілями на порожніх піддонах [51, fig. 29: 3; 28, fig. 13: 1, 3]. Ці миски можна розглядати як прояв повернення до архаїчних форм посуду. До архаїчних форм належить також двоярусний посуд [51, fig. 29: 1; 43, fig. 27: 1, 2].

Крім архаїчних форм посуду, трапляються архаїчні схеми розпису у вигляді широких спіралей [51, р. 28, fig. 14: 6, 9, 10; 42, fig. 26: 3]. В орнаментиці групи Тротуш, крім чорної і червоної фарб, часто використовувалася біла фарба, що також можна розглядати як повернення до гама кольорів орнаментациї етапу Кукутень А і АВ (Трипілля В I, В I–В II).

На посуді групи Тротуш маємо велику кількість орнаментальних схем «Tangentenkreisband» з малими чорними колами всередині. Такі схеми властиві для орнаментики поселень шипинецько-петренської контактної зони, які до часу утворення групи Тротуш припинили своє існування під тиском бадразької міграції. Можливо, ці орнаментальні схеми свідчать про відтік якоїсь частини населення з контактної шипинецько-петренської зони в басейн ріки Тротуш, де вони разом з місцевим населенням групи Бістріца і прийшлим бадразьким населенням створили групу Тротуш.

Бадразька південно-західна міграція досягла р. Бузеул, правої притоки Сірету. Тут відоме поселення Серата-Монтеору [53]. Грушоподібна посудина з цього поселення під вінцем орнаментована бордюром із схемою «Tangentenkreisband» з малими колами всередині. На тулубі посудини були зображені хвилясті лінії, тварини і букранії [43, с. 308, табл. LXXXVII. 7], подібні до таких зображень з Тиргу Окна-Подей.

В пошуках нових земель інша частина бадразьких мігрантів вирушила у північному напрямку, обходячи зі сходу землі, зайняті

пізньошипинецьким населенням. Сліди їх присутності помітні на посуді поселення Крутобородинці II, розташованому у верхів'ях ріки Ушиці, лівої притоки Дністра [40, с. 115]. На невеликій кількості опублікованого матеріалу можна помітити, що форми посуду і його орнаментация мають мішаний характер. Розпис однієї посудини [40, табл. VIII] (рис. 25: 1) подібний до орнаментации кераміки з пізньопетренського поселення Варваровки VIII. В нижньому ярусі розташовані великі лінзоподібні овали з меншими поділеними овалами всередині. Великі овали поєднані тангентами. На верхньому ярусі зображена процесія тварин, що дуже характерно для розписів великих столових посудин Варваровки VIII [20, с. 27, рис. 26, 27; 28, рис. 28; 29, рис. 29]. Горизонтальна стрічка, яка поділяла орнамент цієї посудини на два яруси, з обох боків мала зображення малих чорних трикутників, що властиво вже для бадразької орнаментики.

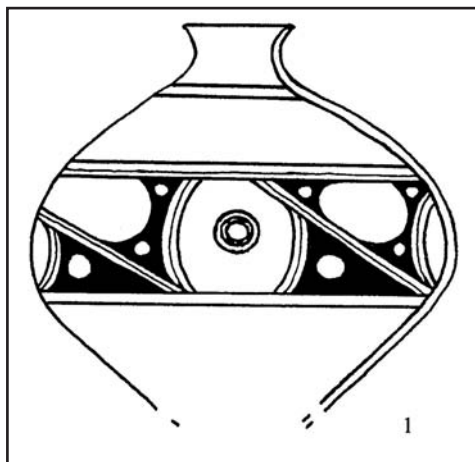

Рис. 24. Крутобородинці II.
Сфероконічна посудина
(за Хвойкою, 2006).

Дві інші великі округлотілі посудини з Крутобородинці II мали типові бадразькі розписи. На одній із них були зображені великі лінзоподібні овали, з'єднані тангентами. Всередині овалів розташовані малі кола. Біля овалів розташовувалася ще одна ознака бадразької орнаментики – негативні кола (рис. 24). На другій посудині була намальована типова бадразька схема «совиний лик» з малими колами-«очима», заповненими чорними напівовалами і великим типовим для бадразьких схем трикутником (рис. 25: 2).

Сліди контактів з бадразькими традиціями носить кераміка північного поселення пізньої фази петренської групи Ялтушків I. Воно було розташоване на правому березі р. Лядова і займало площу 70 га [30, с. 140-145]. Це зрізано-конічна миска з плавно відігнутих назовні вінцем [30, с. 141, рис. 1: 7] (рис. 26: 3); зрізано-конічна миска з бордюром з чорними трикутниками в середині [30, с. 141, рис. 1: 6] (рис. 26: 1); біконічний кубок з групою чорних коротких рисок [30, с. 141, рис. 1: 15, 26: 2].

Не виключено, що поселення типу Крутобородинці II позначали шлях міграції бадразького населення на Волинь. Тут, на лівому березі р. Тюхтерівки (притока р. Случ) знаходилося поселення Колодяжне. С.С. Гамченко було досліджено наземне житло розмірами 12,5×5 м.

На фотографії з архіву М.І. Макаревича [10, с. 234-236] (рис. 27) можна побачити високі посудини з виділеними округлими тулубами,

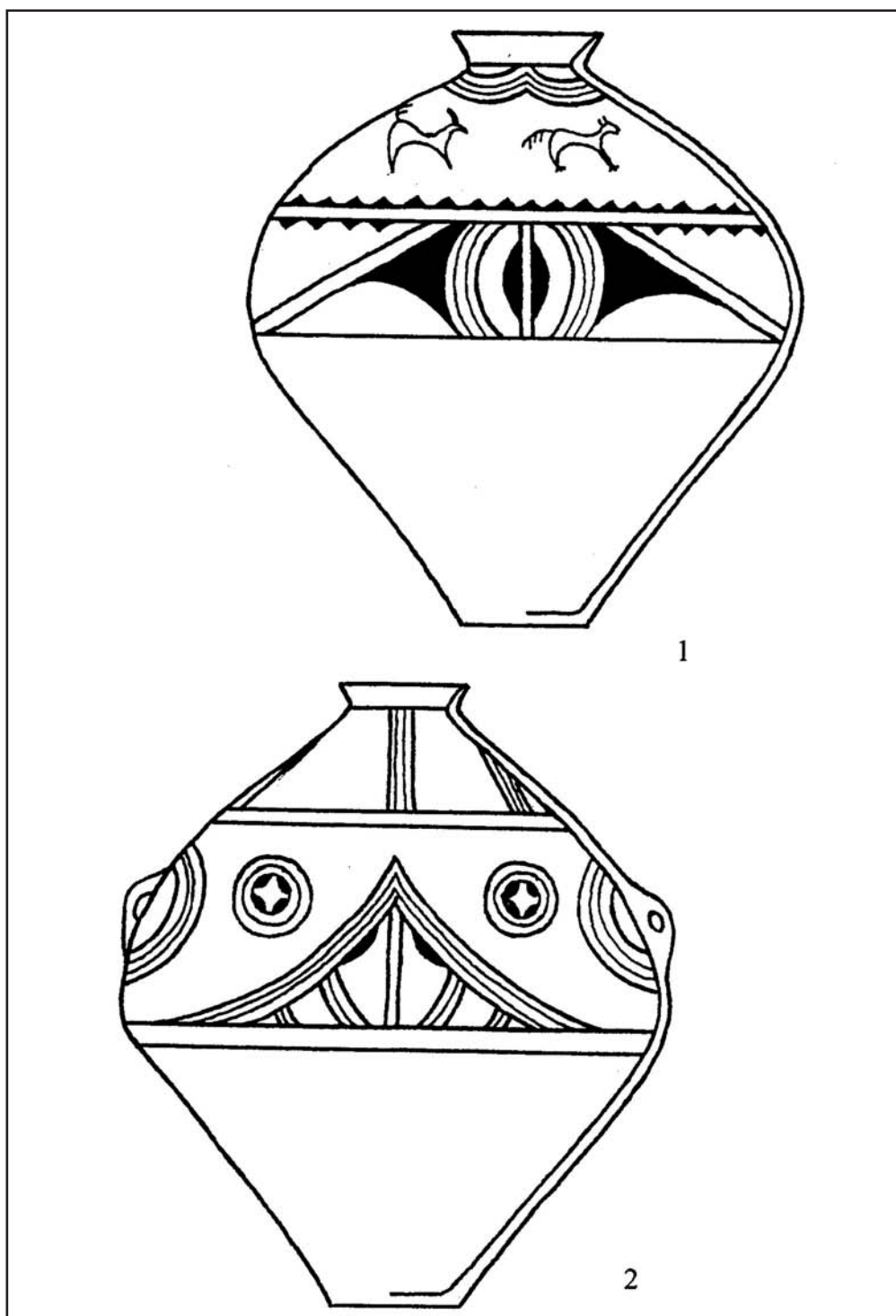

Рис. 25. Крутобородинці II. 1-2 – сфероconічні посудини (за Хвойкою, 2006).

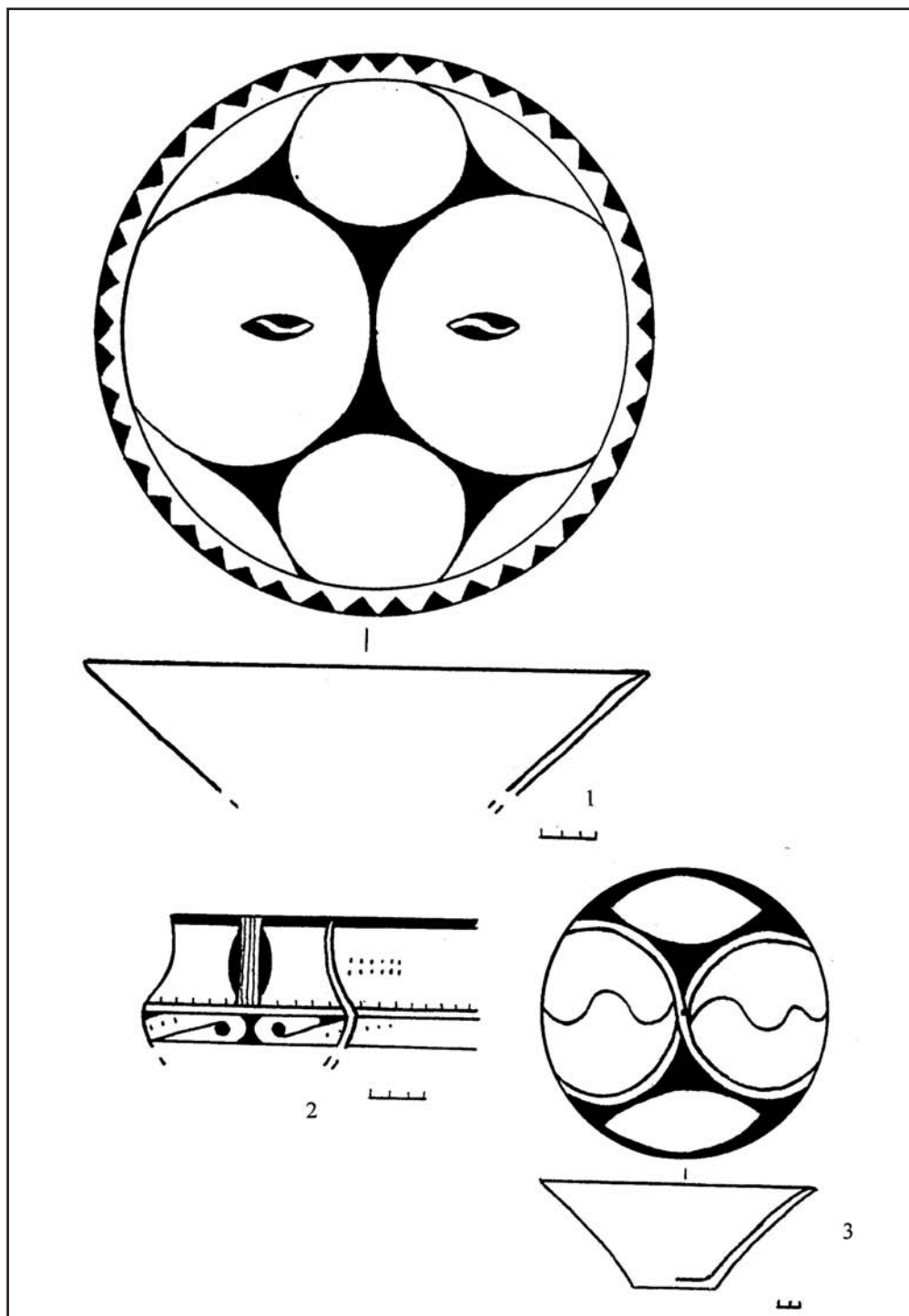

Рис. 26. Ялтушків I. 1-3 – столовий посуд петренської групи з бадразькими впливами (за Рижовим, 2003).

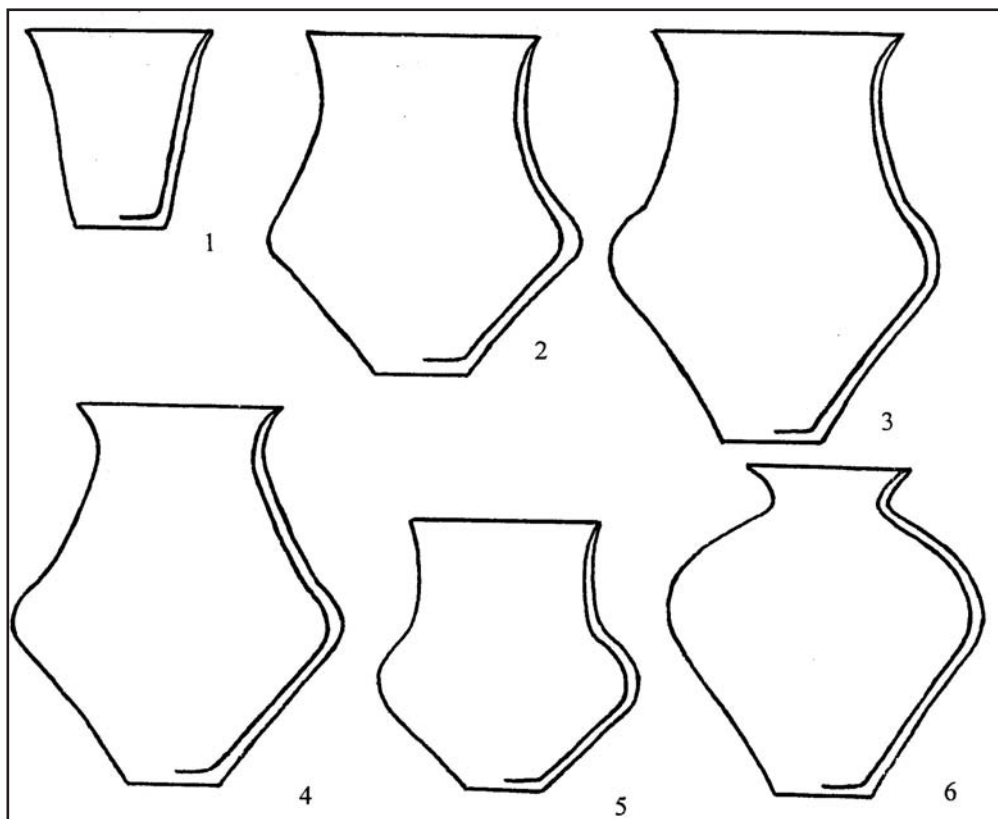

Рис. 27. Колодяжне. 1-6 – столовий посуд (за Відейко, 2004).

високими циліндричними шийками і плавно відігнутими назовні вінцями (рис. 27: 2-5). Одна така посудина мала гостре ребро, що, можливо, вказує на контакти з пізньопетренськими поселеннями. Округлотілі посудини і горщики також мали високі плавно відігнуті назовні вінця (рис. 27: 6). Про те, що населення, яке заснувало Колодяжне, прийшло з півдня, свідчить посудина з високими плавно відігнутими назовні стінками (рис. 27: 1). Аналогію до неї маємо серед кераміки Варваровки XV [20, с. 31, рис. 34: 20]. Але саме поселення Колодяжне пізніше від пам'яток типу Варваровки XV. Воно, на нашу думку, репрезентує територію, куди сягнула бадразька міграція на північ.

Інша частина бадразького населення у пошуках вільних земель пішла на схід. Можливо, що через бадразьку експансію або її загрозу був викопаний рів шириною 8 м і глибиною 2,6 м на першому шарі пізньопетренського поселення Сороки-Озеро, розташованого на правому березі Дністра [42, с. 79-80]. Воно має радіокарбонне датування: Вм 495: 4940 ± 105 BP; 3556 ± 120 BC [2, с. 23.] (рис. 28, 29).

Бадразька міграція проходила через територію чечельницької групи, на це вказують нові елементи розпису на пізньочечельницькому

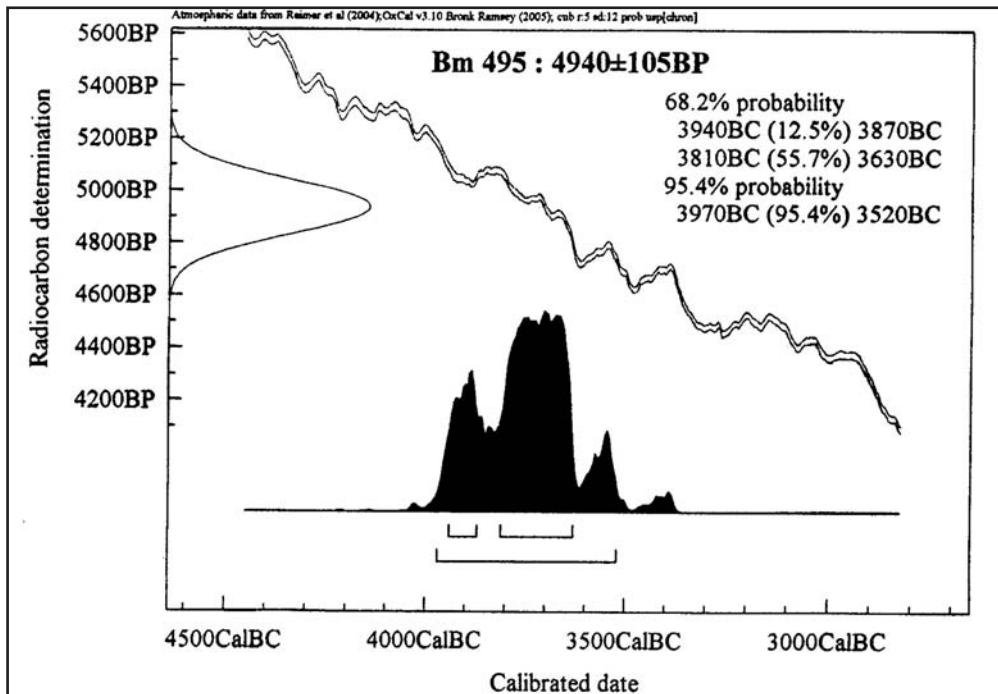

Рис. 28. Сороки Озеро. Радіокарбонне датування.

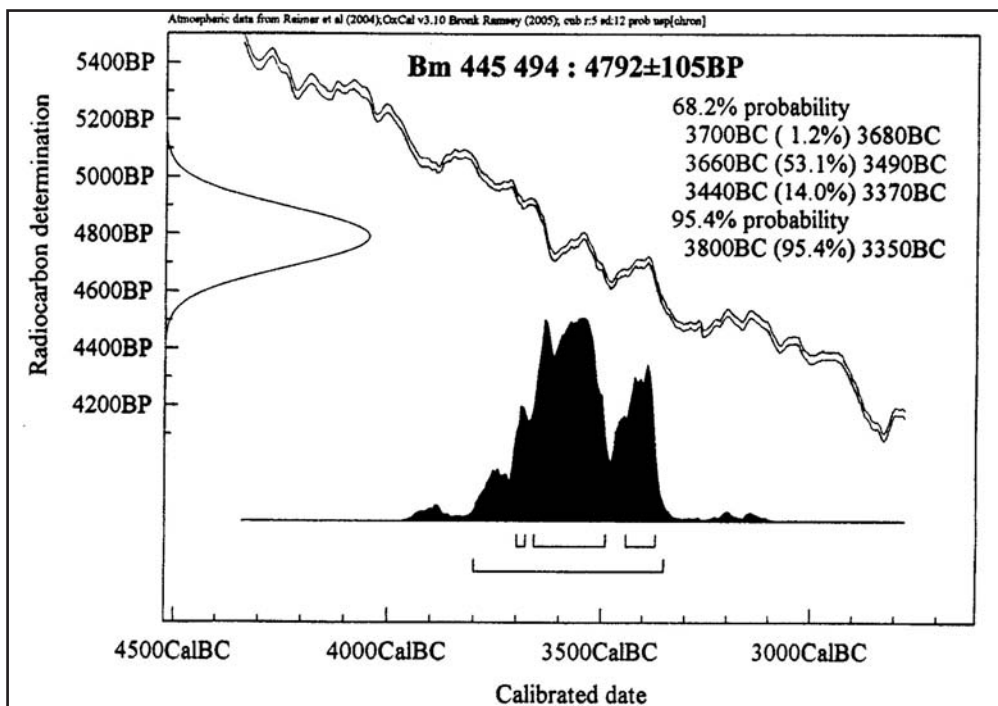

Рис. 29. Сороки Озеро. Радіокарбонне датування.

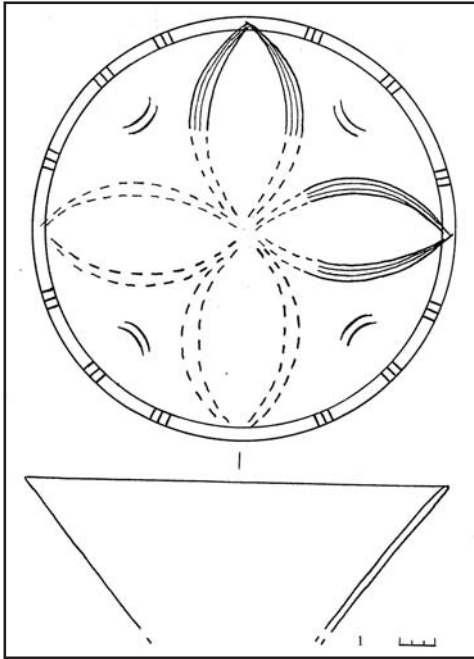

Рис. 30. Стіна IV. Миска з бадразькими елементами розпису (за Ткачук, Якубенко, 2003).

поселенні Стіна IV, розташованому на лівому березі р. Русави, лівої притоки Дністра [39, с. 273]. До них належать: хрестоподібно розташовані великі лінзоподібні овали всередині зрізано-конічної миски [39, с. 271, рис. 4: 4.] (рис. 30); V-подібні знаки на кінцях дуг на розписі малої зрізано-конічної миски [39, с. 271, рис. 4: 5] (рис. 31: 1); W-подібний знак на великій посудині розмальованій схемою «совиний лик» [39, с. 266, рис. 1: 7] (рис. 31: 2). Раніше ми вважали, що ці елементи належать традиціям пам'яток типу Варваровки XV [39, с. 272-273], але тепер, у світлі гіпотези про експансію пізньобадразького населення на схід, вважаємо їх частинами саме бадразької орнаментики.

Велику кількість петренського посуду серед кераміки Стіни IV, напевно, можна пояснити відтоком

петренського населення під тиском бадразької міграції.

Серед чечельницького посуду Стіни IV помітні також томашівські і шипинецькі «імпорти» і впливи [39, с. 265-274]. Це підтверджує відносне датування бадразької міграції на схід часом існування пізніх фаз чечельницької, петренської, томашівської і шипинецької груп.

Міграція бадразького населення на схід проходила землями, заселеними носіями чечельницької групи. Вона досягла території між р. Ятрань і р. Гнилий Тікич, де утворилася косенівська група [23, с. 15; 29, с. 117-118]. Ця важлива група вивчена вкрай незадовільно. Матеріали досліджень, особливо колекції кераміки, до цієї пори не опубліковані. Тому доводиться користатися невеликою кількістю опублікованого посуду цієї групи. Косенівські зрізано-конічні миски були іноді орнаментовані з обох боків. Внутрішні розписи оконтурювали бордюри з малими чорними трикутниками. Зовні були намальовані великі лінзоподібні овали [8, с. 412; 12, с. 61. 31.j] (рис. 32: 1, 2). Миски з S-подібними профілями зовні були розмальовані шевронами або лінзоподібними овалами, з'єднаними тангентами [12, с. 34. 18.e.; 7, с. 253]. Посудини з виділеними тулубами і високими циліндричними шийками інколи розмальовували від донець до вінець. Розпис ділили на два або три яруси. У нижніх і середніх ярусах зображували лінзоподібні овали, з'єднані тангентами, або фестони у

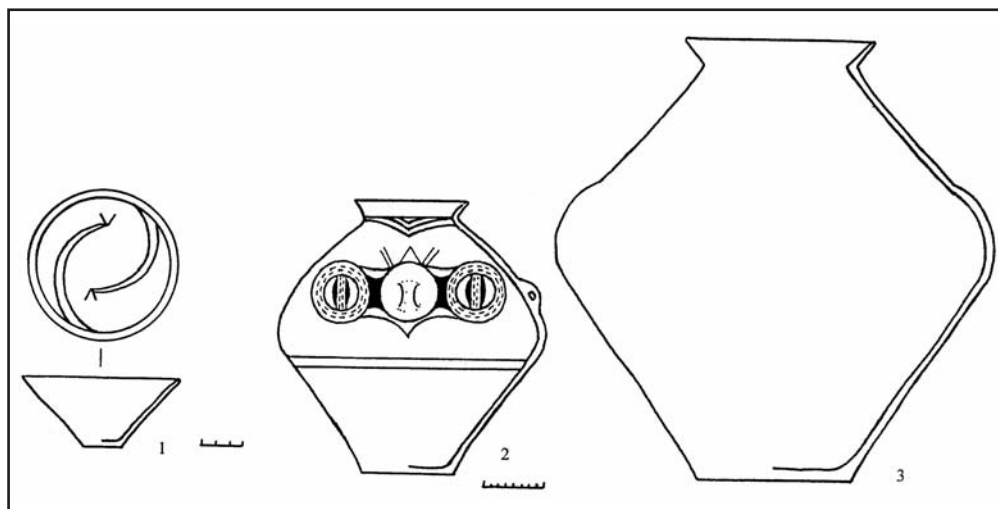

Рис. 31. Стіна IV. Столовий посуд з бадразькими елементами розпису і формами (за Ткачук, Якубенко, 2003).

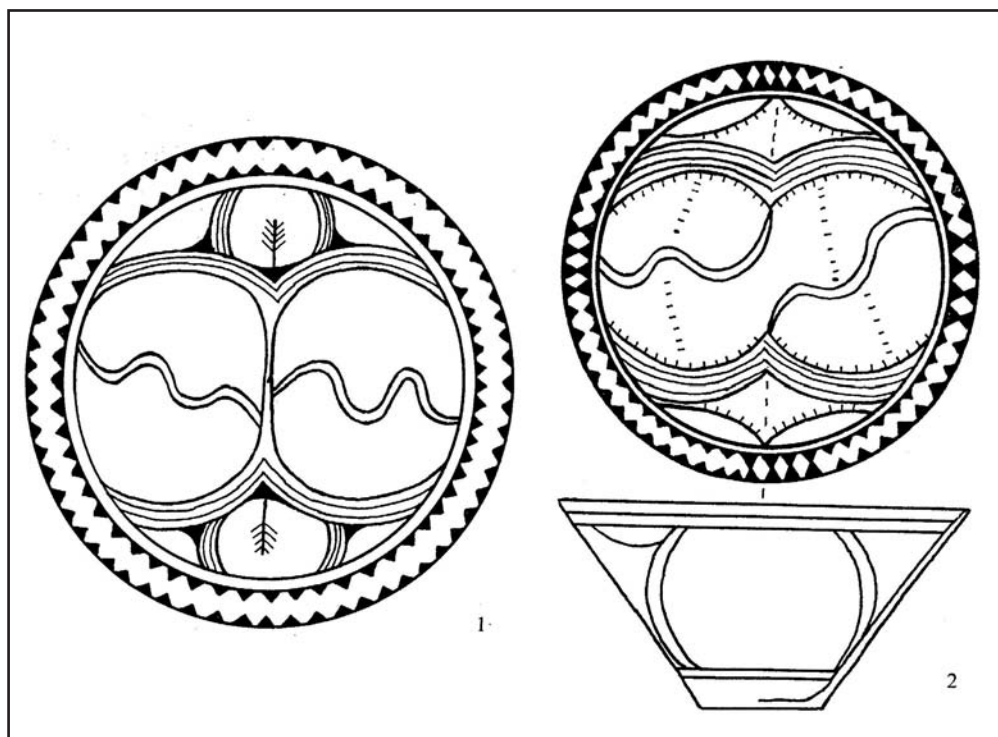

Рис. 32. Столові миски косенівської групи (за Відейко, 2004).

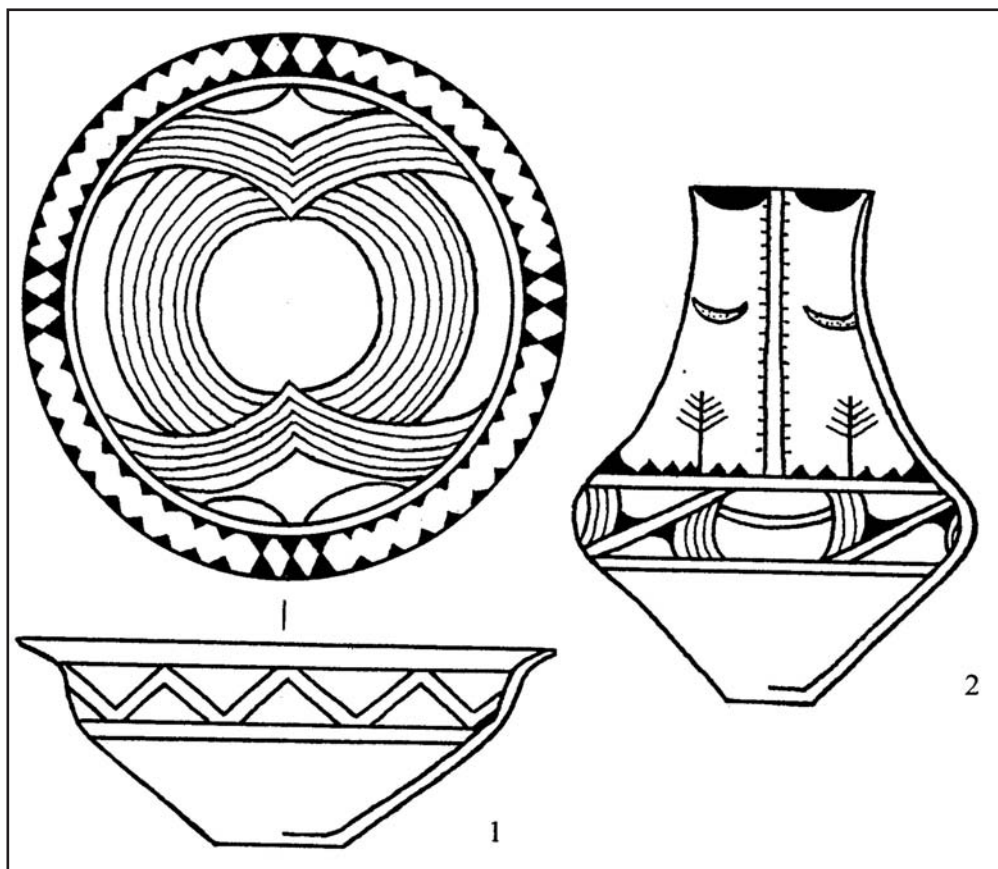

Рис. 33. Столовий посуд косенівської групи (за Відейко, 2004).

метопах. Верхні яруси розписів часто ділили на дві частини вертикальними стрічками. В утворених площинах зображували рослини, місяці, хвилясті стрічки [41, с. 278; 31, с. 56] (рис. 33: 2; 34: 1, 3). У деяких випадках тут малювали великі фестони з хрестами або лінзоподібні овали, з'єднані тангентами [12, с. 59. 31а; 35, с. 441] (рис. 34: 2, 4). Великі округлотілі посудини мали високі плавно відігнуті назовні вінця [7, с. 253; 6, с. 359] (рис. 35: 4, 5).

Частина прибульців пішла ще далі на північний схід і дійшла до лівого берега Дніпра, де заснувала пам'ятки типу Крутухи-Жолоб у нижній течії р. Трубежа [5, с. 8]. Про те, що це була саме бадразька хвиля мігрантів, свідчать форми посуду, виготовлені за бадразькими традиціями. Це зрізано-конічні миски з плавно відхиленими назовні вінцями, великі округлотілі посудини з високими плавно відігнутими назовні вінцями [4, с. 59, рис. 1: 18, 9: 15, 19] (рис. 36: 1-4). Особливо важливою для відносного датування цього комплексу є посудина з великим устям і чотирма малими горщиками на плечиках – «кернос» [4, с. 59, рис. 1: 17] (рис. 36: 5). Як

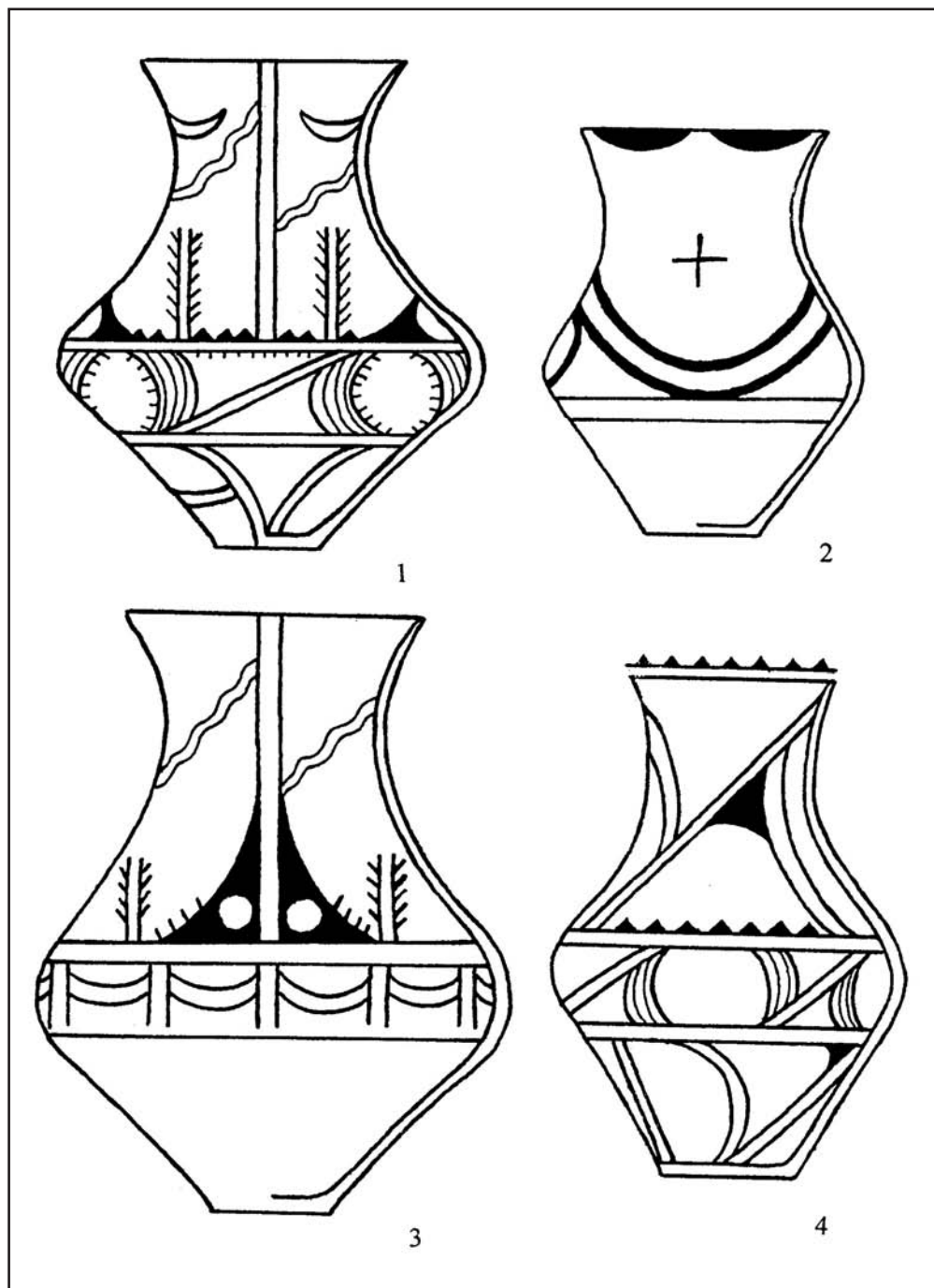

Рис. 34. Столовий посуд косенівської групи
(за Відейко 2004, Сікорським і Бузян, 2004).

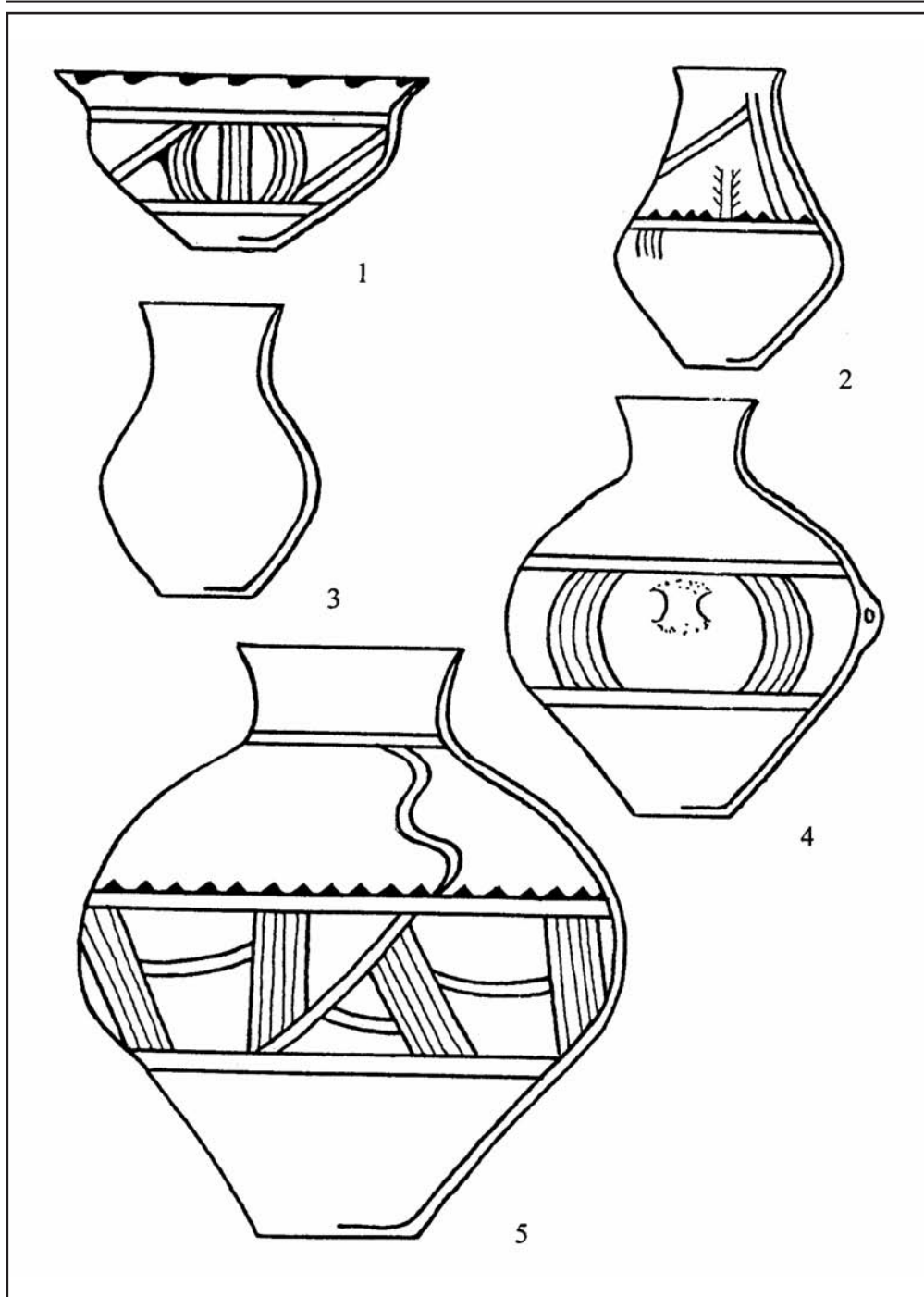

Рис. 35. Столовий посуд косенівської групи (за Бузян, 2004).

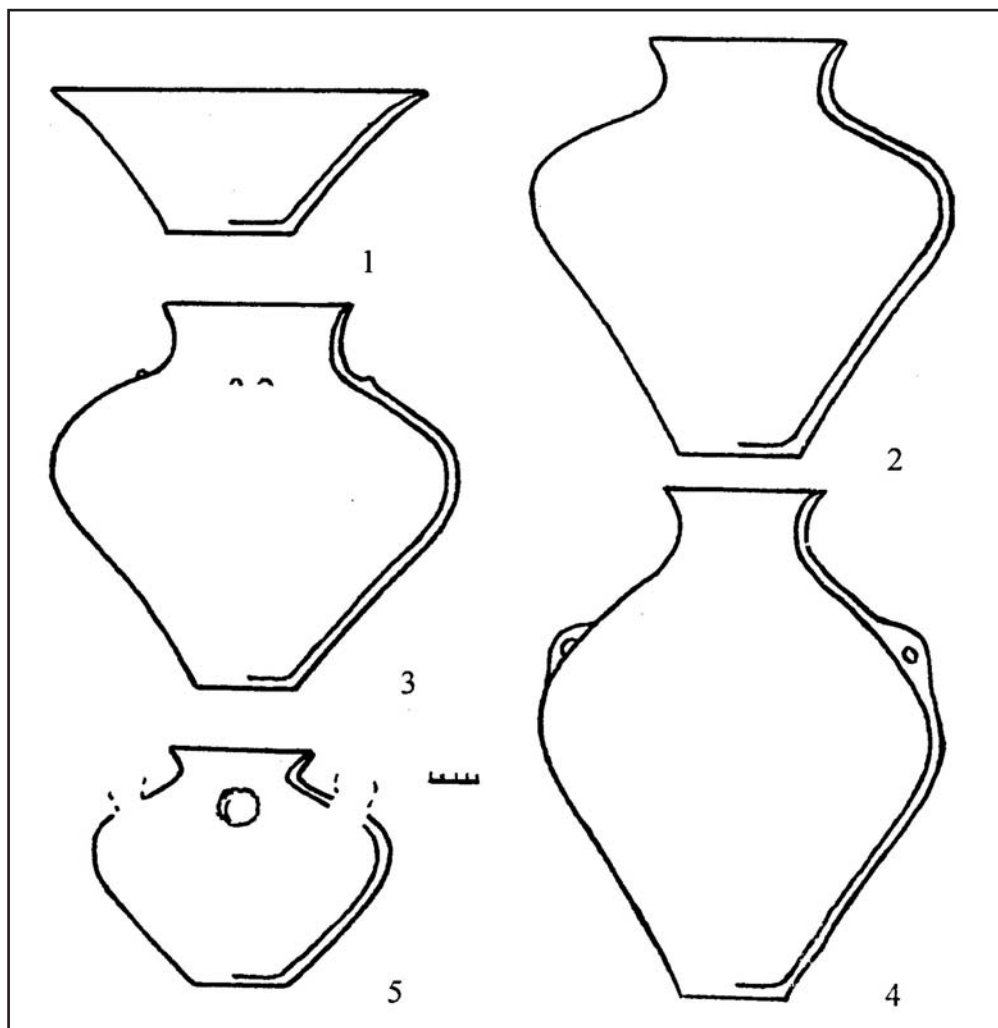

Рис. 36. Крутуха Жолоб. Столовий посуд (за Бузян, Якубенко, 1998).

зазначають дослідники поселення Крутуха-Жолоб, аналогії до цієї посудини знаходяться на поселенні Старі Бадражі [4, с. 59]. Цікаво, що серед посуду з Крутухи-Жолоб є округлотіла посудина, орнаментована чечельницькою схемою розпису [5, с. 11, рис. 2: 4].

Про відносну хронологію косенівської групи існує дві гіпотези. Згідно з першою, косенівська група співіснувала з томашівською групою [22, с. 40]. Згідно з другою, косенівська група існувала після припинення життя на томашівських поселеннях [19, с. 54; 18, с. 38].

Швидкість, з якою рухалися пізньобадразькі мігранти на південний схід, північ, схід і північний схід – невідома. Не виключено, що поки вони досягли кінцевих пунктів свого руху, в Пруто-Карпатському регіоні вже існували ранні поселення бринзенської групи.

З появою бринзенської групи дослідники пов'язують початок етапу С II. Він також був виділений Т.С. Пассек на основі формальних відмінностей кераміки і її орнаментики, які з часом доповнювалися і змінювалися [20, с. 62-64; 13, с. 94-97]. Етап С II співпав зі сприятливими кліматичними умовами другої половини атлантичного періоду [17, с. 82; 48, р. 11].

Все сказане дозволяє зробити наступні висновки. Поселення Варваровка XV, Шури I, Валя Лупулуй II, які, на нашу думку, належали I (формативній) фазі бадразької групи, з'явилися та існували на півдні петренської групи і сході групи Бахлуй близько 3800-3700 рр. до н.е. (середина етапу С I).

Наприкінці етапу С I бадразька група займала територію групи Бахлуй і частину території петренської групи.

Близько 3700-3650 рр. до н.е. (початок кінця етапу С I), можливо через перенаселення і нестачу родючої землі, почалася бадразька експансія на північний захід (на Середнє Подністрів'я, в середовище шипинецько-петренської контактної зони, що зазначають поселення Коновка, площадки 1, 2; Дарабани II; Поливанів Яр I, «імпорти» в печері Вертебі I), на північ (Волинь, де з'явилося поселення Колодяжне), схід (Буго-Дніпровське межиріччя, в середовище томашівської групи II фази розвитку, де утворилися поселення косенівської групи і Лівобережжя Дніпра, де з'явилися поселення типу Крутухи-Жолоб), південний захід (басейн ріки Тротуш, де утворилася однойменна локальна група і басейн ріки Бузеул, де існували пам'ятки типу Серата Монтеору), досить довго – до 3250-3200 рр. до н.е.

Література

1. Бикбаев В.М. Исследования трипольского поселения Шуры I // Археологические исследования в Молдавии 1984. – Кишинев, 1989. – С. 50-61.
2. Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Основи хронології Трипілья-Кукутені // Археологія. – 1989. – Т. 2. – С. 17-29.
3. Банффи Э. Юго-Западное Задунавье как связующая зона. Данные к культурной истории раннего и среднего энеолита в свете последних исследований // SP. – 2000. – № 2. – С. 63-116.
4. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслав-Хмельницького // АБУ 1997-1998. – Київ, 1998. – С. 59-60.
5. Бузян Г.М. Група поселень трипільської культури на Переяславському Лівобережжі // Трипільські поселення-гіганти. – Київ, 2003. – С. 8-13.
6. Бузян Г.М. Музей Трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 359-360.
7. Бузян Г.М. 2004. Косенівка // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 252-255.
8. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 344-419.
9. Відейко М.Ю. Дарабани II // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 143-144.
10. Відейко М.Ю. Колодяжне // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 234-236.
11. Відейко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 87-97.

12. Відейко М.Ю. Трипільська культура. Платар. Колекція предметів старовини родини Платонових-Тарут. Каталог. – Київ, 2004. – С. 11-75.
13. Дергачев В.А. Памятники развитого Триполья. – Кишинев, 1980.
14. Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции. К проблеме взаимодействия раннескотоводческих и древнеземледельческих обществ энеолита-ранней бронзы Восточной и Юго-Восточной Европы // SP. – 2000. – № 2. – С. 188-236.
15. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97-108.
16. Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. – Чернівці, 2004.
17. Корневский С.Н. Радиоуглеродная хронология памятников Триполья, энеолита, раннего периода бронзового века Передкавказья в сравнении на фоне климатических изменений схемы Блитта-Сернандера // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. – Київ, 2007. – С. 82-83.
18. Круц В.О. Етапи і напрямки розселення племен Трипільської культури // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 35-44.
19. Круц В.О, Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. – 1985. – Т. 51. – С. 45-56.
20. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981.
21. Манзура И.В. Владеющие скипетрами // SP. – 2000. – № 2. – С. 237-295.
22. Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність та взаємовідносини її культур // Тези доп. і повід. І тернопільської обл. наук. іст.-краєзн. конф. – Тернопіль, 1990. – С. 40.
23. Мовша Т.Г. О взаимосвязях и ассимиляциях в трипольско-кукутенской общности // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1993. – С. 13-16.
24. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III-II тыс. до н.е.) // МИА. – 1949. – Вып. 10.
25. Пассек Т.С. Трипольское поселение на Днестре (раскопки 1948 г.) // КСИИМК. – 1950. – Вып. 37. – С. 47-56.
26. Патокова Э.Ф, Петренко В.Г, Бурдо Н.Б, Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – Киев, 1989.
27. Полищук Л.Ю. Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – Киев, 1989. – С. 30-49.
28. Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. – Санкт-Петербург, 2003.
29. Пічкур Є.В. До історії вивчення пам'яток косенівської локальної групи // Трипільські поселення-гіганти. Матер. міжнар. конф. – Київ, 2003. – С. 116-120.
30. Рижов С.М. Трипільські пам'ятки петренської групи Поділля // Трипільські поселення-гіганти. Матер. міжнар. конф. – Київ, 2003. – С. 140-145.
31. Сікорський М.І, Бузян Г.М. Музей трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому // Перший всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація». Тези доповідей. – Київ, 2004. – С. 55-56.
32. Ткачук Т.М. Знакова система трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91-100.
33. Ткачук Т.М. Кінець етапу С I і початок етапу С II трипольської культури Верхнього Поднестров'я (на матеріалах поселення Бильшивец) // SP. – 2002. – № 2. – С. 196-217.
34. Ткачук Т. Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністрів'я // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 57-63.
35. Ткачук Т.М. Історія дослідження змістового значення трипільсько-кукутенської орнаменталізації // ЕТЦ. – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 434-448.

36. Ткачук Т. Локально-хронологічні групи культури Трипілья-Кукутен з мальованим посудом (етапи В II–С II) // *Kultura Trypolska. Wybrane problemy.* – Stalowa Wola, 2005. – С. 42-56.
37. Ткачук Т. Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд) II. – Вінниця, 2005.
38. Ткачук Т. До питання про контакти трипільських поселень Середнього Попруття і північної частини Середнього Подністров'я з локальними групами румунської Молдови // *ЗНТШ.* – 2007. – Т. ССLIII. – С. 140-152.
39. Ткачук Т., Якубенко О. Нові дані про локально-хронологічну приналежність поселення Стіна IV // *Українознавчі студії.* – Івано-Франківськ, 2003. – № 4-5. – С. 265-274.
40. Хвойка В.В. Розкопки площадок у с. Крутобородинці Летичівського повіту, Подільської губернії та поблизу с. Верем'я Київського повіту і губернії // *Дослідження Трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки.* – Київ, 2006. – Т. I. – С. 115-129.
41. Цвек О.В. Гончарне виробництво племен трипільської культури // *ЕТЦ.* – Київ, 2004. – Т. 1. – С. 273-299.
42. Черныш Е.К. Трипольское поселение Сороки-Озеро // *КСИА.* – 1970. – Вып. 123. – С. 77-83.
43. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // *Энеолит СССР.* – Москва, 1982. – С. 166-320.
44. Шмаглій Н.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // *Археологія.* – 1985. – Т. 52. – С. 42-52.
45. Cuciș Ș. Faza Cucuteni B on zona subcarpatică a Moldovei. – Piatra-Neamț, 1999.
46. Dumitrescu V.I. Arta prehistorică on Rombnia. – București, 1974.
47. Kadrow S., Sokhachiy M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury Trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum archeologicznego w Krakowie. – Krakow, 2003. – S. 53-143.
48. Kremenetski K.V. Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History // *Prehistoric steppe adaptation and the horse.* – Cambridge, 2003. – P. 11-27.
49. Mantu C.M. Cultura Cucuteni. Evoluție. Cronologie. Legături. – Piatra-Neamț, 1988.
50. Monah D., Dumitroaia Gh., Monah F., Preoteasa F., Munteanu R., Nikola D. Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie on Subcarpații Moldovei. – Piatra-Neamț, 2003.
51. Mătașă C. Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Torgu Ocna-Podej (raionul Tîrgu Ocna, reg. Bacău) // *Arheologia Moldovei.* – Iași, 1964. – Vol. II-III. – P. 11-48.
52. Nestor I., Alexandrescu A., Comșa E., Zaharia-Petrescu E., Zirra V. Săpăturile de pe șantierul Valea-Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) on anul 1950 // *SCIVA.* – 1951. – Vol. I-II. – P. 27-32.
53. Nestor I., Zaharia E. Șantierul arheologic Sarata-Monteoru // *SCIVA.* – 1955. – Vol. VI. – P. 3-4.
54. Nițu A. Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie // *Arheologia Moldovei.* – Iași, 1975. – Vol. VIII. – P. 15-119.
55. Nițu A. Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie. – Iași, 1984.
56. Passek T.S. La ceramique Tripolienne. – Moscou-Leningrad, 1935.
57. Petrescu-Dimbovița M., Văleanu M.-C. Cucuteni-Cetățue. Săpăturile din anii 1961-1966. – Piatra-Neamț, 2004.
58. Tkachuk T. The Trypilla-Cucuteni Sign System on Painted Pottery // *Sign of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe.* – Sebastopol, 2009. – P. 161-177.
59. Videiko M.Y. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture // *Baltic-Pontic studies.* – Poznan, 1999. – Vol. 7. – P. 34-71.
60. Zaharia N., Petrescu-Dimbovița M., Zaharia E. Așezări din Moldova de la Paleolithic până în secolul al XVIII-lea. – București, 1970.

УДК 903-034.3(477.85-25)«-11/-09»

Микола ІЛЬКІВ**СКАРБ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ ІЗ ЧЕРНІВЦІВ**

У 2014 р. на північній околиці м. Чернівці виявлено скарб бронзових речей, до складу якого входили 32 цілі та фрагментовані вироби загальною вагою 2295 г: серпи з гаком і кнопкою, шпилька, бляхи-гудзики, наконечник списа, репліка сокири-чекану, браслет - рукозахисна спіраль, бруски та злитки металу і рештки бронзоливарного виробництва. Комплекс депонований у період HaA1, співвідноситься, ймовірно, з раннім етапом голіградської культури та належить до категорії «ливарних». Близькими до нього в регіоні є скарби з Прилипча, Олешева й, особливо, Коровії (BrD-HaA1).

Ключові слова: скарб бронзових виробів, Чернівці, Буковина, доба пізньої бронзи.

Николай ИЛЬКИВ**КЛАД БРОНЗОВЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ЧЕРНОВЦОВ**

В 2014 г. на северной окраине г. Черновцы обнаружен клад бронзовых вещей, в состав которого входили 32 целых и фрагментированных изделия общим весом 2295 г: серпы с крюком и кнопкой, булава, бляхи-пуговицы, наконечник копья, реплика топора-чекана, браслет - рукозащитная спираль, бруски, слитки металла и остатки бронзолитейного производства. Комплекс депонирован в период HaA1, соотносится, вероятно, с ранним этапом голіградской культуры и принадлежит к категории «литейных». Близкими к нему в регионе являются клады с Прилипча, Олешева и, особенно, Коровии (BrD-HaA1).

Ключевые слова: клады бронзовых изделий, Черновцы, Буковина, эпоха поздней бронзы.

Mykola IL'KIV**BRONZE HOARD FROM CHERNIVTSI**

In 2014 on the northern outskirts of the Chernivtsi the deposit of bronzes was found. It included 32 goals and fragmented products total weight of 2295 g: sickles with hook and button, pin, knobs, spearhead, imitation of axe with disc and spine, arm-pad, bars and ingots of metal and remains of bronze casting production. The complex was deposited in HaA1 period, relates probably to the early stage of Goligrady culture and belongs to the category of «casting». In the region the deposits from Prylypche, Oleshiv and especially Koroviya (BrD-HaA1) are close to it.

Keywords: deposits of bronzes, Chernivtsi, Bukovina, Late Bronze Age.

Речові скарби пізньобронзової доби формують цікаву та інформативно багату категорію археологічних об'єктів Центральної та Східної Європи. Їх склад і умови депонування є важливим джерелом для вивчення соціально-економічної, військово-політичної та духовної сфер життя давнього населення. Більше десятка скарбів бронзових виробів зафіксовано у межах річчч Верхнього Сірету та Середнього Дністра (за сучасним територіально-адміністративним поділом – західна частина Чернівецької області України, в історико-етнографічному відношенні – північна частина Буковини), які, починаючи з другої половини XIX ст., стали предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців. Нещодавно відомий перелік поповнився новою знахідкою, загальна характеристика якої подана нижче.

Скарб виявлено навесні 2014 р. на північній околиці м. Чернівці (р-н Рогізна) на орному полі за 0,9 км на північний захід від кладовища, східніше дороги Чернівці – Задубрівка (вул. І. Підкови) (рис. 1: I). Знахідки були розпорошені на площі діаметром до 30 м, яка являла собою похилий правий берег маленького струмка, який через 1,5 км впадає у р. Шерівці – праву притоку р. Мошків. Відстань від місцезнаходження до струмка становить приблизно 200 м, відносна висота над його рівнем –

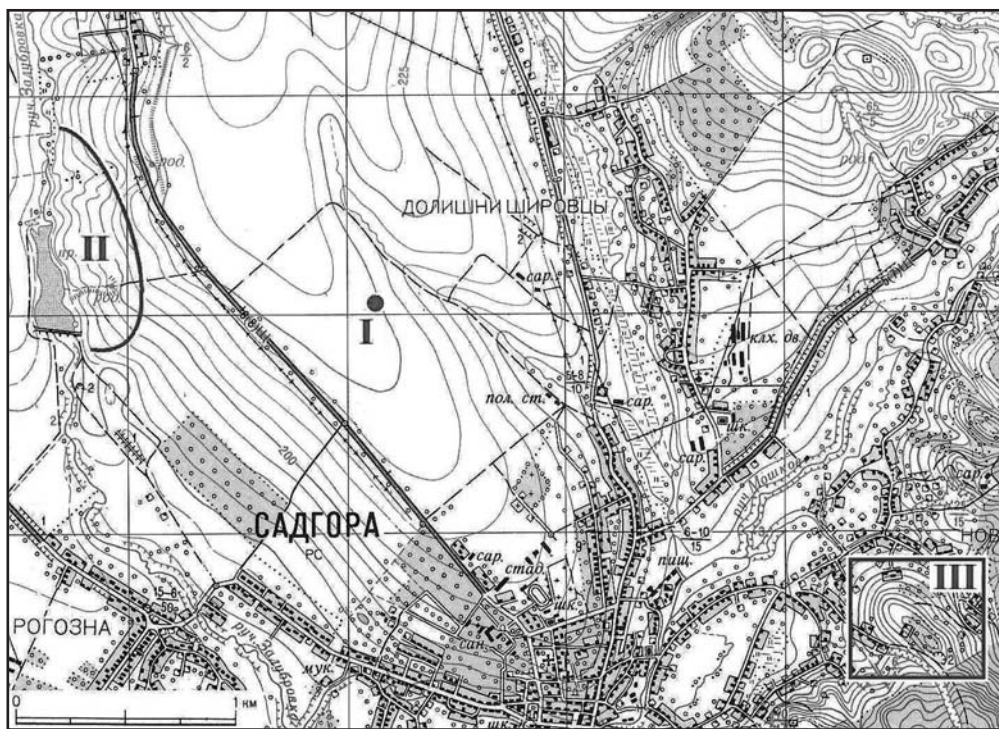

Рис. 1. Чернівці, р-н Садгора (Рогізна, Шанці): I – місцезнаходження скарбу бронзових виробів; II – багатошарове поселення з матеріалами раннього етапу голіградської культури; III – городище голіградської культури.

орієнтовно 10-12 м. Бронзові вироби, які опинилися у приватних руках, вдалося опрацювати й значну частину – 18 одиниць – зібрати для передачі до Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Ще одна знахідка – фрагментований серп – потрапив до Опришенського музею археології та етнографії ім. М. Гакмана, директору якого М.І. Боднарюку висловлюю вдячність за можливість працювати із знахідкою.

Під час обстеження місцезнаходження скарбу встановлено, що культурний шар на довколишній території відсутній, так як і невідомі археологічні об'єкти у найближчій окрузі. На поверхні зрідка трапляються поодинокі фрагменти кераміки ХІХ – початку ХХ ст., а також виявлено дрібний уламок ліпної посудини (ручка кришки?), два крем'яні відщепи та ще один злиток зі складу комплексу.

Виявлення речей на поверхні чи в орному шарі ґрунту теж вказує, очевидно, на те, що йдеться не просто про групову знахідку бронзових виробів, а саме про скарб, розпорошений під час багаторічних польових робіт¹.

Загалом зі складу скарбу відомо 42 предмети загальною вагою 2294,9 г: цілі вироби та їх фрагменти, злитки металу, покриті зеленою, місцями полушеною патиною. З них 16 екземплярів належать до 6 зламаних у давнину виробів. Цілі ж (чи умовно цілі) вироби представлені 5 знахідками.

Найчисельнішу категорію виробів складають серпи – 8 екземплярів, всі з яких фрагментовані та деформовані. За морфологічними ознаками вони поділяються на дві групи. Перша група містить «гачкуваті» серпи (*Hakensicheln*). Їм властива дугоподібно-колінчаста форма та характерне закінчення руків'я у вигляді вигнутого назовні гачка. По периметру спинки серпи посилені потовщеним валиком, а також додатковими внутрішніми нервюрами на руківчастій та гачкуватій частинах 4 екземплярів. Всі серпи відливалися в односторонніх закритих формах з боку спинки лезової частини, де на 5 виробих чітко простежуються сліди відламаних литників. До даної групи відносяться 6 знахідок:

1. Серп розламаний у давнину на 3 частини (рис. 2: 1). Робочий край дещо прокований (смужка шириною 0,5 см). Посеред леза помітний слід від рубання. На вершині леза наявний отвір, утворений при відливанні. Довжина серпа (по хорді) дорівнює 19,8 см; довжина лезової частини – 16,3 см; довжина руківної частини – 8,5 см; висота дуги вигину – 11,2 см; ширина леза (максимальна) – 3,8 см; товщина – 0,7 см. Загальна вага складає 166,8 г (46,8 г; 79,4 г; 40,6 г).

¹ Не можна, однак, з огляду на розпорошення речей і відсутність культурного шару остаточно відкидати можливість інтерпретації комплексу як зруйнованого елітного поховання на зразок меморіальних кенотафів [21, с. 144-145] чи якогось культового об'єкту. В аналогічних умовах виявлено також скарб із Коровії [25, с. 89].

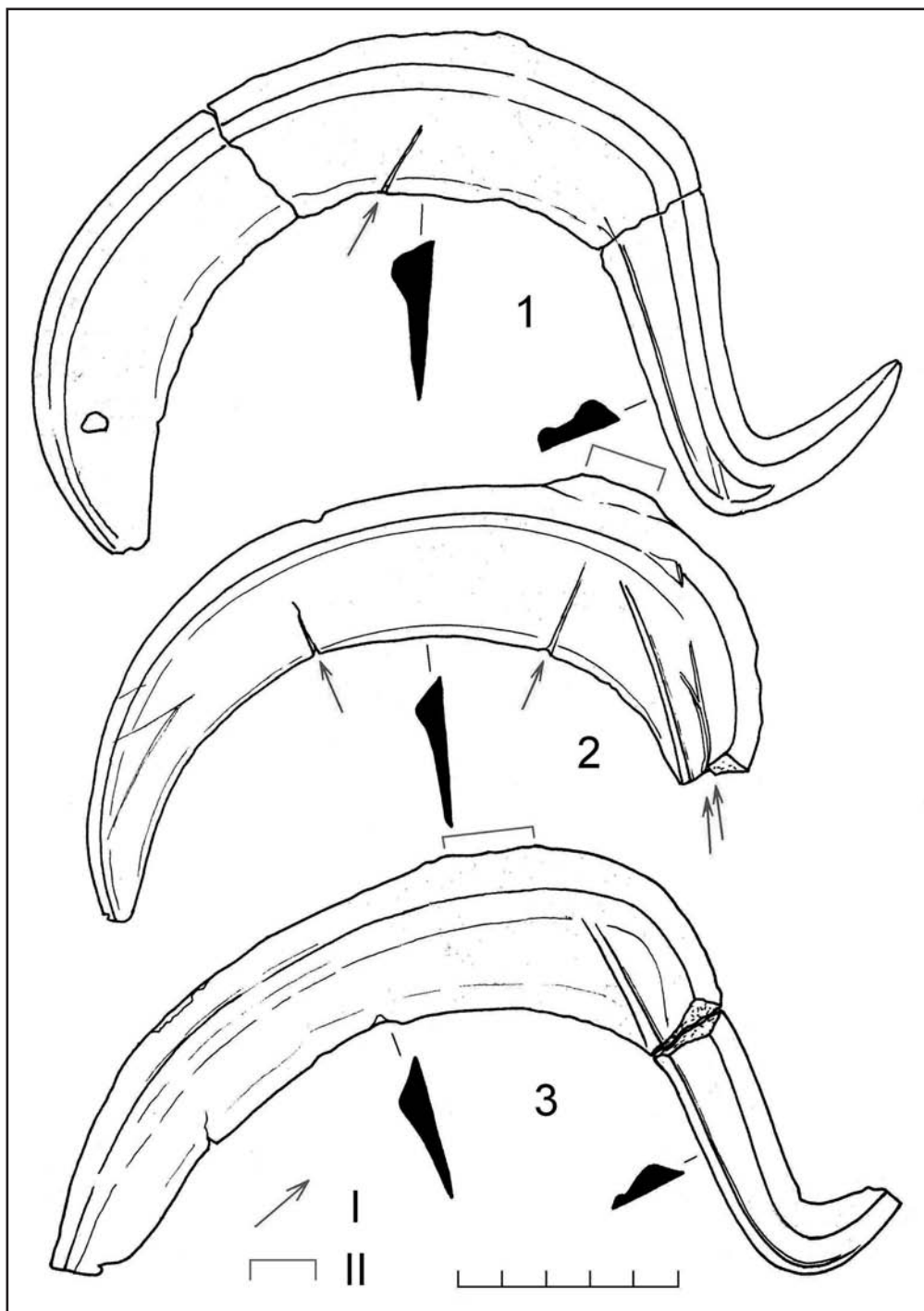

Рис. 2. Бронзові речі зі скарбу із Чернівців (I – місця нанесення рублячих ударів; II – сліди ливарних каналів).

2. Виріб навмисно розламаний на 2 частини в районі вершини руків'я (рис. 2: 3). Лезо проковане (смужка шириною 0,4-0,8 см). Внутрішня нервюра з руків'я прямо переходить на лезову частину. Довжина серпа становить 19,5 см; довжина лезової частини – 16,4 см; довжина руківної частини – 9,4 см; висота дуги вигину – 9,6 см; ширина леза – 3,7 см; товщина – 0,6 см. Загальна вага складає 150 г (119,6 г; 30,4 г).

3. Майже ідентичний до попереднього екземпляру серп, відлитий, ймовірно, у тій же формі (рис. 2: 2). Лезо знаряддя невідковане після відливання, що, відповідно, свідчить про його невикористання з практичною метою. Виріб фрагментований – відсутнє гакувате закінчення. У двох місцях впоперек леза та навпроти відламаного руків'я присутні зарубки. Довжина фрагмента дорівнює 15,9 см; ширина леза – 3,6 см; товщина – 0,6 см; вага – 146,6 г.

4. Серп сильно вигнутий, розламаний на 4 частини (рис. 3: 1). У місцях трьох зломів та на спинці помітні сліди рубання. Гак виробу посилений додатковою нервюрою. Довжина серпа становить 17,2 см; довжина лезової частини – 14,4 см; довжина руківної частини – 9,4 см; висота дуги вигину – 9,7 см; ширина леза – 4,2 см; товщина – 0,7 см. Загальна вага складає 152,7 г (34,2 г; 21,1 г; 65,4 г; 32,0 г).

5. Менш масивний виріб, у давнину зігнутий і розламаний, з відсутнім на руків'ї гачком (рис. 3: 2). Лезо проковане смужкою шириною 0,3-0,5 см. Довжина знахідки дорівнює 15,8 см (загальна початкова довжина – близько 17 см); довжина лезової частини – 15,8 см; довжина руківної частини – близько 6,5 см; висота дуги вигину – більше 7,4 см; ширина леза – 2,2 см; товщина – 0,4 см. Загальна вага складає 56,8 г (11,8 г; 45,0 г).

6. Фрагмент бронзового серпа – закінчення робочої частини (рис. 3: 3). Розміри знахідки становлять 4,3×1,5×0,3 см; вага – 5,6 г. Ймовірно, знахідка є частиною саме «гачкуватого» серпа.

Серпи з гачком (типи С-24, 26 за Є.М. Чернихом [32, с. 96-97]) відзначаються значним ареалом поширення – від Подунав'я до Сіверського Дінця, формуючи найбільшу концентрацію у районі Трансільванії та Східного Прикарпаття, тобто, у першу чергу, в межах поширення пам'яток культури Ноа. Зафіксовані вони й в ареалі культур Сабатинівка та Косложень, де теж датуються переважно періодом BrD-HaA1 [9, с. 188-237]. У басейні Верхнього Дністра «гачкуваті» серпи відомі зі скарбів Держів (?), Олешів, Заліщики, а також серед випадкових знахідок [61, s. 159, 169, 174, tabl. XXV-XXVII]. Два таких серпи походять з нелокалізованої місцевості регіону [32, с. 96, 224, табл. XXI: 6; 10, с. 45, рис. 3: 19], а ще два спрацьовані екземпляри – з поселення культури Ноа Магала II [29, с. 63; 30, с. 15, рис. 7: I: 28].

Внутрішня типологія та, відповідно, більш детальне культурно-хронологічне членування знахідок серпів із гаком подані в праці В.О. Дергачова, який об'єднав їх в тип Герменешть [7, с. 30-32, 75, 90-93],

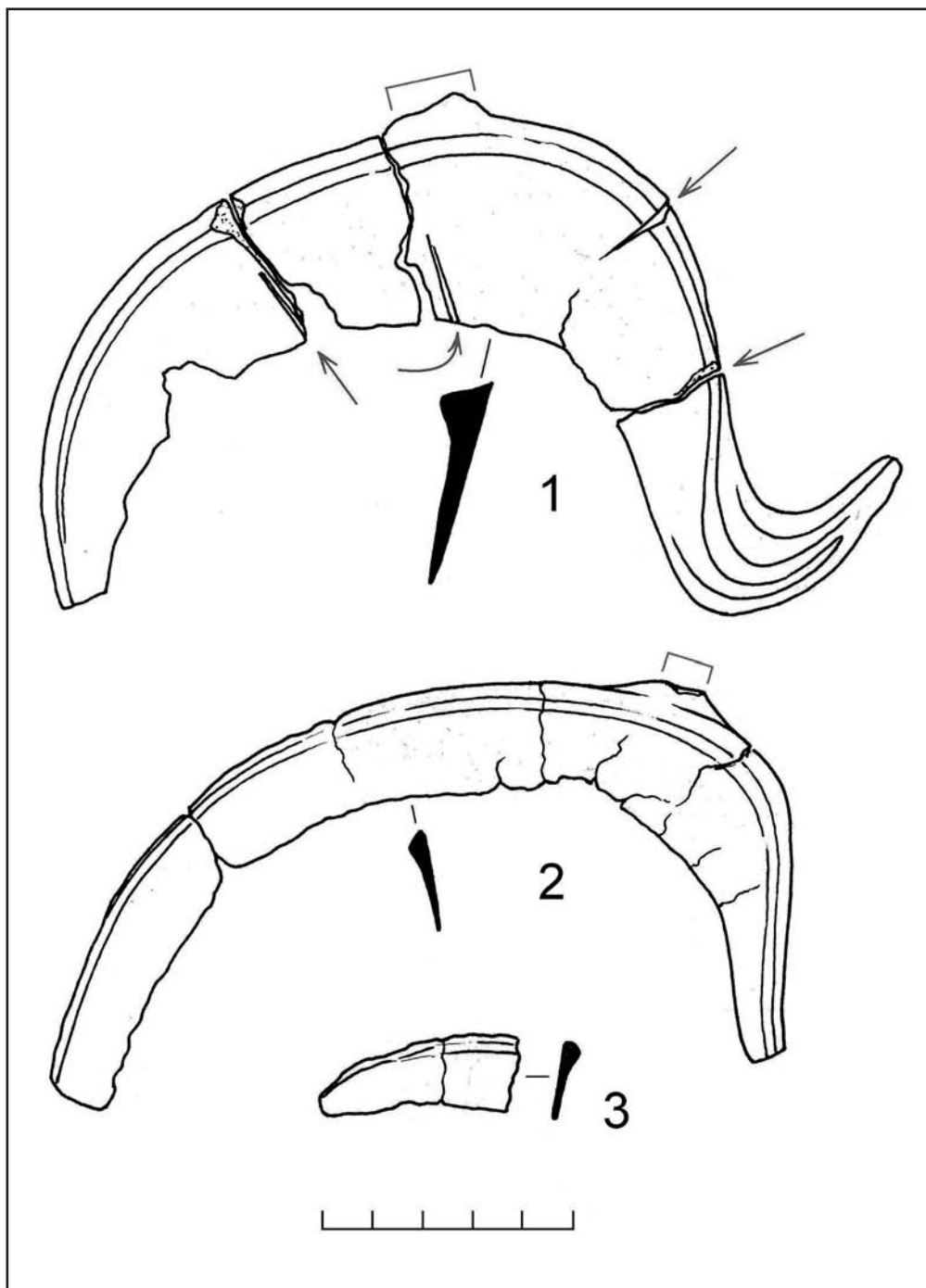

Рис. 3. Бронзові речі зі скарбу із Чернівців (продовження).

й додатково розроблені в колективній монографії, яка супроводжується каталогом знахідок [9, с. 188-237]. В основу класифікації покладено метричні показники серпів (довжини лезової та руківчастої частин, максимальна довжина виробу), а також їхню вагу, які, щоправда, схильні мінятися в процесі використання знаряддя. Крім того, при дугастій формі виробу не завжди вдається точно визначити межу між лезовою частиною і руків'ям, що варто враховувати при розрахунках як похибку. За цими ж параметрами опрацьовані знахідки з даного скарбу, які відносяться до виробів низьких пропорцій. За більшістю показників «гачкуваті» серпи належать до найбільш пізнього варіанту Ілішень. За деякими з показників – вага, ширина леза – 4 з них (рис. 2, 3: 1) близькі до більш масивних виробів варіанту Ружіноаса. Їхня вага, яка становить у середньому понад 155 г, приблизно втричі більша за масу 5 екземпляру (рис. 3: 2). Помітно відрізняється остання знахідка від попередньої групи й морфологічними ознаками, більш низькими пропорціями та більш гострим кутом між лезовою і руків'яною частинами. Загалом серпи варіанту Ілішень типу Герменешть дослідники з певною умовністю відносять до пізнього періоду існування культури Ноа й датують першою половиною періоду НаА1 [9, с. 236]. Саме серед виробів цього епонімного скарбу [9, с. 215-216, табл. 74: 970, 75: 977-978, 981], а також кількох інших комплексів [58, taf. 37: 3, 148: 372-373] містяться аналогії до двох серпів з подовженими на лезо нервюрами із внутрішнього боку (рис. 2: 2-3). Ймовірно, таке виконання ручки із двома нервюрами по боках руків'я, які з'єднуються на колінчастому згині, запозичене від середньодунайських типів серпів (тип С-6 за Є. Чернихом; Печ за В. Дергачовим), що може відображати ранньогальштатські впливи.

Два інших вироби з цієї ж категорії знахідок представлені серпами з кнопкою-гудзиком (Knopfsicheln). Вони характеризуються дугоподібною формою та кнопкою-виступом на п'яті біля спинки. Спинка потовщена двома валиками:

1. Серп розламаний у давнину на дві частини (рис. 4: 1). На носковій частині зі спинки присутній невеликий виступ. Очевидно, він пов'язаний з газовідвідним каналом ливарної форми, оскільки такого типу вироби відливалися в односторонніх закритих матрицях з боку торця ручки [9, с. 275]. На лезі простежуються сліди заточування у вигляді кромки завширшки 0,2 см. Довжина серпа (по хорді) дорівнює 15,0 см; висота дуги вигину – 6,9 см; ширина леза (максимальна) – 2,7 см; товщина – 0,7 см. Загальна вага становить 97,1 г (31,1 г; 66,0 г).

2. Фрагментований виріб – відсутнє закінчення робочої частини (рис. 4: 2). Довжина знахідки дорівнює 10,4 см; ширина леза – 2,6 см; товщина – 0,65 см; вага – 56,4 г.

Серпи з кнопкою (тип С-8 за Є.М. Чернихом [32, с. 90-91], Косідер за В.О. Дергачовим [7, с. 35-36]) пов'язані своїм походженням з добою середньої бронзи Подунав'я (ареал культури Vata), звідки в

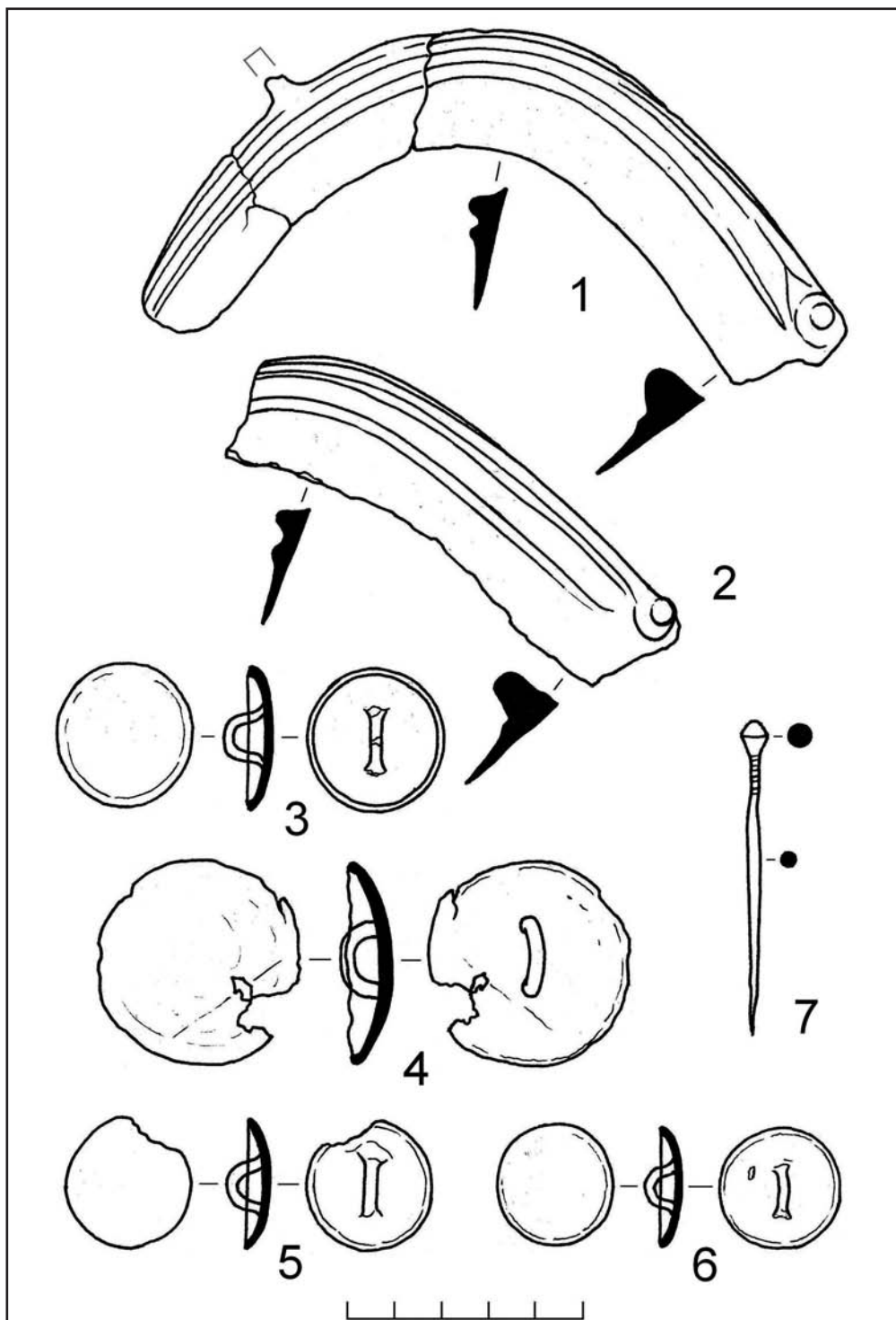

Рис. 4. Бронзові речі зі скарбу із Чернівців (продовження).

пізньобронзовому віці та в ранньогальштатський період поширилися в басейн Верхньої Тиси та Верхнього Дністра (переважно культури Станово і Гава-Голігради) [9, с. 282-285]. Поодинокі випадки засвідчують спорадичне проникнення й значно східніше, наприклад, скарб Нікополь [32, с. 90, табл. XVI: 8, рис. 41; 9, с. 281-282]. Близькі до виявленого екземпляру знахідки на території Словаччини датуються переважно етапами BrD-HaA1 [42, taf. 55]. У межах Українського Прикарпаття та Подністров'я серпи із кнопкою відомі як поодинокі випадкові знахідки, а також у складі скарбів: Баличі, Дуплиська, Грушка, Яргорів, Неділиська, Потічок, Самбір, Стецівка, Жабокруки, Заложці та ін. [61, s. 156, 159-160, 168, 171, 174, 175, tabl. XVI: 1, 3-15, XVII: 2-8, XVIII: 8, XIX: 4-6; 19, с. 130, 132-134, рис. 70: 3-5, 72: 3-6; 9, с. 276-282]. Тобто, у переважній більшості даний тип виробів зустрічається у складі комплексів HaA1-HaB1 і пов'язаний у регіоні зі старожитностями культури Гава-Голігради [7, с. 34-35; 9, с. 285]. На останнє вказують знахідки серпів з кнопками в ранньоголіградських нашаруваннях на поселеннях Магала III [29, с. 63; 30, с. 22, рис. 7: II: 16] та Бовшів, а також знахідка з городища Городниця [17, с. 50-51, рис. 16: 7, 13: 22]. Про це ж свідчить наявність таких серпів серед речей скарбів із Грушки та «Коломийщини», які містилися в типово голіградських посудинах [28, с. 45].

Цілими чи умовно цілими формами представлені серед речей скарбу шпилька та литі нашивні бляхи-гудзики. Шпилька характеризується веретеноподібним стержнем та біконічною головкою (рис. 4: 7). Основа стержня була прикрашена, ймовірно, кількома поперечними кільцевими пружками. Довжина шпильки дорівнює 6,7 см; діаметр стержня – 0,25 см; діаметр головки – 0,5 см; вага – 2,6 г.

Значна кількість шпильок із біконічною головкою походить з Карпатського регіону. Так, знахідки із території Словаччини об'єднані у типи Besenova, Hradek, Vel'ka Lehota й Ilava [55, taf. 34-37]. За формою та розмірами найближчими є екземпляри останнього типу, зокрема з Sedmerovce, характерні насамперед для горизонту Diviaky (HaA1). Деякі із знахідок датуються більш широко – BrD-HaA1 [55, s. 119-121, taf. 37: 754]. Морфологічно близькі шпильки відомі й з території Угорщини [48, taf. VI: 20, XVI: 25, LXXXI: 21, LXXXIII: 22, LXXXV: 24, C: 23-26] та Румунії [39, p. 170, 202, pl. XVIII: 8; 37, p. 30, 126, pl. XIX: 121]. Схожі знахідки походять із поселення голіградської культури Блищанка [16, с. 129, рис. 43: 4], а також із Половців на Чортківщині [61, s. 170, 246, tabl. LVI: 5] та Золочева, які М. Бандрівський і Л. Крушельницька віднесли до старожитностей раннього та середнього етапів висоцької культури [2, с. 83, рис. 36: 5; 3, с. 198, 217, мал. 3: 10, 17: 17]. У межах Північного Причорномор'я фрагментована шпилька з біконічною головкою відома з Козаких Таборів [34, рис. 2: 14].

Нашивні круглі бляхи різного розміру – 4 екземпляри – мають випуклий профіль та півкруглі петлі з внутрішнього боку, які дещо виступають над краєм щитка:

1. Щиток виробу пошкоджений та зігнутий у давнину (рис. 4: 4). Діаметр бляхи – 4,4 см; висота (випуклості) – 0,9 см; розміри петлі – 1,8×0,9 см; діаметр її стержня – 0,4 см; вага – 16,9 г.

2. Виріб вилитий з металу білого відтінку й без патини на поверхні (високоолов'яниста бронза?) (рис. 4: 3). Діаметр бляхи – 3,0 см; висота – 0,5 см; розміри петлі – 1,5×1,3 см; діаметр її стержня – 0,25 см; вага – 10,8 г.

3. Край бляхи пошкоджений (рис. 4: 5). Внутрішня поверхня щитка білого блискучого кольору. Діаметр бляхи – 2,8 см; висота – 0,45 см; розміри петлі – 1,2×0,9 см; діаметр її стержня – 0,35 см; вага – 5,9 г.

4. Виріб близький до попереднього (рис. 4: 6): діаметр бляхи становить 2,6 см; висота – 0,45 см; розміри петлі – 1,5×0,7 см; діаметр її стержня – 0,25 см; вага – 5,3 г.

Відсутність слідів ливарних швів уперек щитків вказує на те, що вироби відливалися за восковою моделлю або ж у двосторонніх закритих формах окремо відливалися щитки з подальшим припаюванням петель. Більш ймовірно видається перша думка, оскільки в основі петлі трьох менших екземплярів відображені сліди, очевидно, модельного припою.

Схожі литі бляхи походять з епонімного скарбу Опайї [52, s. 271-272, taf. 19: 6, 10-12, 20: 5], Доменешть II [58, taf. 31: 13-16], а також нерідко трапляються у комплексах горизонту Чінку-Сусені: Gusterita II [57, s. 251, pl. 160: 15], Pecica IV [57, s. 261, pl. 177: 11-13], Taut [57, s. 279, pl. 213: 33], Uioara de Sus [57, s. 296, pl. 218: 21-22, 24-28, 36]. У Подністров'ї такий екземпляр відомий зі скарбу із Грушки [61, s. 238, tabl. XL: 2], який традиційно датують періодом HaA1 [17, с. 52; 15, с. 31], хоча подібні бляхи відзначаються широким хронологічним діапазоном.

До складу скарбу входить кілька фрагментів бронзового втульчастого наконечника списа чи дротика (рис. 5: 2). Перший фрагмент являє собою проміжну частину конічної трубчастої втулки з перами по боках. Край пера загострений. Посеред втулки проходить рельєфний валик, від якого до основи пера відходять додаткові ребра жорсткості. Другий фрагмент стикується з першим. На ньому простежується ливарний шов та поперечний отвір діаметром 0,3 см для додаткової фіксації наконечника на древку. Третій уламок є частиною краю втулки, яка, очевидно, теж належала до даного виробу. Максимальна ширина пера наконечника дорівнювала близько 3,2 см; діаметр втулки – 2,1 см; початкова довжина списа – в межах 15-17 см. Загальна вага фрагментів становить 41,4 г (відповідно, по 26,1 г; 7,2 г; 8,1 г).

Пошкоджений аналогічний екземпляр походить зі скарбу Мала Добронь I на Закарпатті (серія Крива) [49, s. 86, tab. 39: 1].

Наймасивніша у комплексі знахідка – це клиноподібний виріб з двома потовщеннями на обушній частині (рис. 5: 1). Його пластина

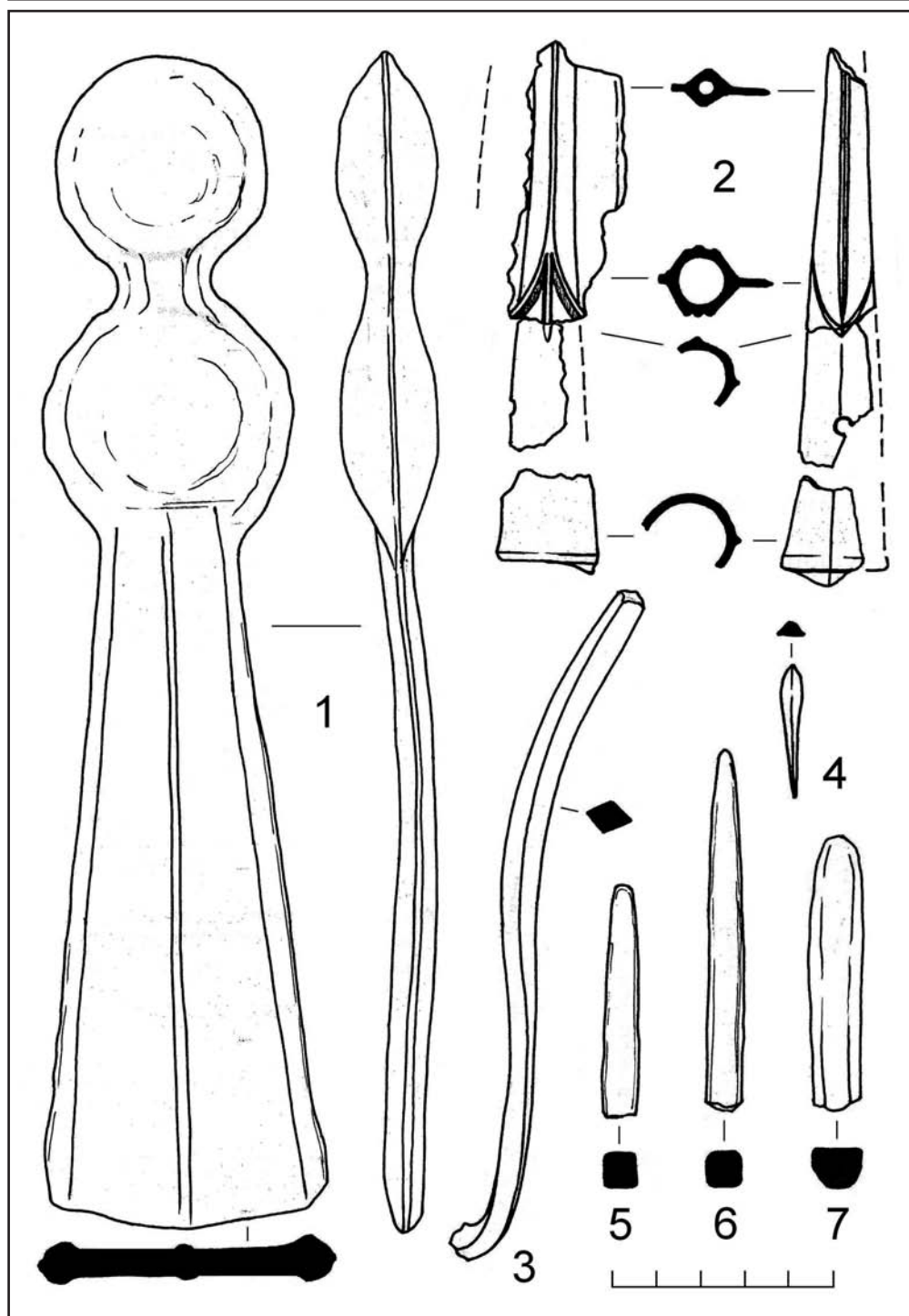

Рис. 5. Бронзові речі зі скарбу із Чернівців (продовження).

симетрично розширюється до кінця та рівномірно посилена пружками по центру та вздовж боків. Лезо клина незагострене. Два потовщення на протилежному кінці круглі в плані та випуклі у перетині, з'єднані між собою перемичкою. Поверхня потовщень – горбкувата, а пластини – рівна й гладка. По периметру всього виробу присутній виступ від ливарного шва, що свідчить про його виготовлення у двосторонній ливарній формі. Загальна довжина знахідки дорівнює 26,3 см; довжина пластини-леза – 16 см; її ширина – 3,0-6,3 см; її товщина – 0,9-1,0 см; діаметри потовщень становлять, відповідно, 5,6 см та 4,7 см; їх товщина – по 2,2 см; вага – 752,6 г.

Найімовірніше, знахідка морфологічно пов'язана із сокирами-чеканами, відрізняючись від них двома лінзоподібними потовщеннями замість трубчастої втулки та шайби з шипом на обусі. З огляду на різну якість поверхні виробу та наявність ливарного шва по всьому його периметру, очевидно, що: заздалегідь було заплановано відлити нефункціональний або, принаймні, малофункціональний виріб; потовщення не є результатом оплавлення втулки й обуха. Тобто, передбачався саме певної форми злиток металу. Однак і на основі цього «напівфабрикату» простежується його зв'язок із бойовими сокирами типу В4 за типологією А. Вульпе [60, abb. 2]. Так, пластина-клин описаної знахідки з одним пружком симетрично по центру та двома по краях відшукує аналогії серед видовжених лезових частин сокир-чеканів кількох варіантів цього типу: *Sarasau*, *Rohod* і *Uioara* [60, taf. 36: 500, 38: 526, 39: 532-538, 40: 540-541]. З огляду на те, що бокові рельєфи клину закінчуються безпосередньо перед лінзоподібним потовщенням, даний екземпляр морфологічно найближчий до останнього варіанту – *Uioara*, знахідки якого відомі зі скарбу Доменешть II, *Sfiras* та інших пунктів у межах басейну верхніх течій Тиси, *Сомеша*, *Кріша* та *Муреша* [60, taf. 39: 537, 40: 541, 53: А; 49, taf. 15: 1-6, 16: 2, 31: 1, 68: 2; 36, s. 274, 287, abb. 5: 1]. Сокири типу В4 пов'язані переважно з горизонтом скарбів *Уріу-Доменешть* (BrD), а найбільш пізні варіанти, в тому числі й *Uioara*, також і з горизонтом *Чінку-Сусені* (HaA1) [60, s. 96-98] й, відповідно, культурами *Лепуш* і *Беркес* [45, s. 135, taf. V-VI].

У складі скарбу відомий також слабко вигнутий s-подібний стержень із ромбічним профілем та зі слідами злому на обох кінцях (рис. 5: 3). Довжина знахідки – 15,1 см; профіль (по діагоналі) – 0,9×0,7 см; ширина грані – 0,6 см; вага – 46,6 г. Попри фрагментарність виробу, очевидно, що він належить браслету-рукозахисній спіралі. У Карпатському регіоні вони відомі ще з доби середньої бронзи (горизонти *Хайдушамшон* і *Косідер* [51, s. 74, 220, 257, 269, taf. 14: 2, 51: 3-4, 63: 1-2; 59, taf. 13]) та в дещо видозміненому вигляді продовжували існувати й надалі (етапи BrC-HaA1: горизонти *Форро*, *Опайї* [52, s. 258, 259, 308, taf. 6: 11-14, 7: 4-5, 56], а також *Aranyos* і *Курд* за схемою А. Мозоліч [53, s. 189, 244, 216, 248, 214-215, 250, 252, 200-201, 401, 97, 416-417, taf. 6: 4-5, 10, 12: 3, 14: 1-2, 163: 2-4, 178: 1-2, 179: 1-2]). У цих же часових рамках відомі рукозахисні

спіралі й серед комплексів Закарпаття, наприклад, скарбу із Воловця [49, s. 100, taf. 12: 3-4, 13: 15]. У Карпато-Подністров'ї фрагменти такої категорії виробів походять зі скарбу Витвиця [61, s. 201, 246, tabl. LV], який Й. Кобаль відносить до етапу BrD [15, с. 30]. Через фрагментованість аналізованої знахідки з Чернівців визначити вужче хронологічні межі її побутування неможливо.

Фрагменти двох наступних прямих стержнеподібних знахідок (рис. 5: 5-6) відрізняються від попередньої за кількома ознаками: 1) підквадратний, а не ромбічний профіль; 2) дещо згладжені, а не чітко виражені кути і грані; 3) менш гладка поверхня, сформована, судячи із зовнішнього вигляду, у результаті проковування, а не лише відливання за формою. Довжини брусків дорівнюють 5,3 см та 8,2 см; профілі – по 0,7×0,7 см; вага, відповідно, – 17,4 г та 23,7 г. Можливо, знахідки є фрагментами заготовок-напівфабрикатів, приміром, браслетів, або ж «товарними» прутами на зразок оболів. Схожий цілий екземпляр відомий з Кіцманського скарбу [25, с. 94, 98, рис. 3: 14], а також деяких комплексах по той бік Карпат (наприклад, Edeleny (горизонт Курд) [53, s. 115, 395, taf. 157: 3-5], Sarasau I [47, abb. 9]).

До складу скарбу входить також уламок брускоподібного виробу з трапеціє- та D-подібним перетином, відлитого, очевидно, в односторонній відкритій формі й згодом прокованого (рис. 5: 7). Розміри знахідки становлять 6,2×1,0×0,8 см; вага – 30,4 г. Такі ж бруски входили до складу скарбу із Коровії [25, с. 97, рис. 2: 11-12], а також Rotbav (BrC2-BrD) [41, s. 98, taf. I: 1], Cugir (горизонт Чінку-Сусені) [46, s. 84, 114, abb. 18: 7-10], Bogdan Vodă [47, abb. 10: 3-12] й ін. Вони відзначаються широким хронологічним діапазоном і традиційно ідентифікуються як заготовки для виготовлення браслетів [41, s. 100; 47, р. 230].

Ще один гостроконечний злиток незначних розмірів з трикутним профілем мав довжину 3,0 см при ширині 0,5 см та вазі 1,1 г (рис. 5: 4).

П'ять знахідок презентують рештки бронзолivarного виробництва. Це – конічної форми литники, 4 із яких фіксують двохсторонні ливарні матриці (рис. 6: 2-5). Загальні розміри знахідок дорівнюють: 2,8×2,4×1,5 см; 2,5×2,3×1,7 см; 2,9×1,2×1,7 см; 2,4×1,0×1,5 см; вага, відповідно, становить: 27,0 г; 24,1 г; 15,3 г; 9,5 г. Ще один екземпляр (рис. 6: 1) засвідчує, ймовірно, використання трьохсторонньої ливарної форми. На ньому чітко простежується повздовжній ливарний шов, перпендикулярно до якого залишився наплив металу між торцями двох стулок і площиною третьої (другий литник?). Висота литника становить 2,5 см; діаметр – 1,3-2,2 см; відстань від вершини литника до третьої стулки матриці – 1,2 см; загальні розміри знахідки – 3,6×3,6×2,5 см; вага – 33,4 г. Такого типу форми, використання яких засвідчене описаною знахідкою, слугували, приміром, для відливання бойових сокир-чеканів з диском-шайбою на обусі. Дві стулки матриці містили негатив корпусу й трубчастій втулки, а третя – диску з шипом [60, taf. 23: 332, 333]. Саме ускладнення дископодібного

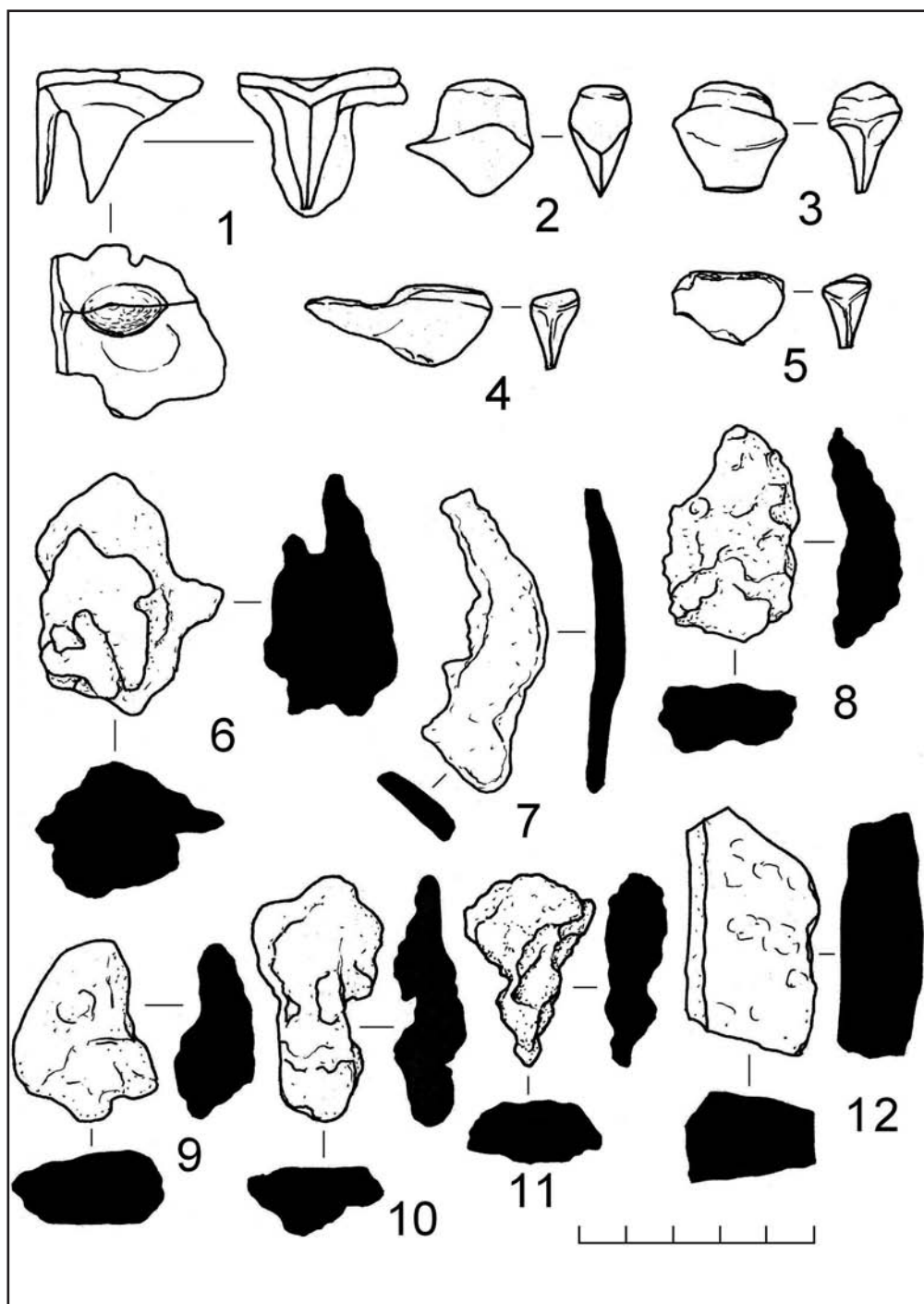

Рис. 6. Бронзові речі зі скарбу із Чернівців (закінчення).

обуха концентричними рельєфами чи окремими випуклостями, вимагало переходу від двох- до трьохсторонніх матриць. Тобто, даний литник міг утворитися під час одночасного заливання розплавленого металу в порожнину втулки й обуха. Якщо це припущення вірне, то відстань між цими частинами виробу була мінімальною, як от, скажімо, у шайби з Коровійського скарбу, теж відлитої, до речі, у трьохсторонній формі [25, с. 90, 96, рис. 1: 2].

Аморфні злитки бронзи зі скарбу (рис. 6: 6-11) – 6 екземплярів – мають близькі розміри (5,2×4,2×2,8 см; 5,4×1,9×0,6 см; 4,4×2,9×1,4 см; 3,8×3,1×1,6 см; 5,3×2,9×1,4 см; 4,1×2,7×1,2 см) та загальну вагу 276 г (відповідно, по 93,2 г; 20,6 г; 49,3 г; 40,6 г; 29,1 г; 43,2 г).

Один брусок металу зі скарбу, ймовірно, металургійної міді, на чотирьох гранях містить сліди розламування і має кристалічну структуру (рис. 6: 12). На двох широких площинах чітко спостерігаються сліди кування у вигляді вм'ятин від ударів та ущільненого прошарку з деформованою структурою металу. Розміри знахідки – 5,5×2,6×1,0-1,8 см; вага – 122,9 г.

Можливо, до складу скарбу входила також пошкоджена деформована сокира-кельт, перевірити достовірність знахідки якої не вдалося.

Таким чином, практично всі категорії знахідок хронологічно доволі компактно вкладаються в межі періодів BrD-HaA1 (табл. 1). Описані серпи з гаком, шпилька та «сокира-чекан» більше характерні до останнього часового відрізка. На нього опосередковано вказує також характер знахідок у скарбі у вигляді лому. До того ж серпи із кнопкою східніше Карпат традиційно вважаються типово гальштатським елементом, який з'явився тут, починаючи з періоду HaA1 [7, с. 36; 9, с. 285; 18, с. 133]. Ці вироби винятково рідко траплялися в одному комплексі з серпами із гаком чи іншими речами, характерними для культури Ноа (скарби Ілішень, Томешть). Крім того, на етапі BrD серпи із кнопкою майже відсутні в її ареалі [9, с. 285, табл. 56]. Отже, час депонування комплексу з певною умовністю можна обмежити періодом HaA1, ймовірно, його першою половиною (орієнтовно в межах другої половини XIII – початку XII ст. до н.е.).

Варто, щоправда, пам'ятати й про певну умовність поширеного датування таких типів виробів у регіоні загалом. Так, поява серпів з кнопкою у Східному Прикарпатті, як було показано вище, традиційно пов'язується з розселенням носіїв культури Гава-Голігради. Однак, така переважаюча тенденція не може бути механічно застосована для датування абсолютної більшості місцевих знахідок, вік яких може бути й більш раннім. Наприклад, скарб зі Стецівки, зі складу якого відомі бойова сокира-чекан з диском на обусі та п'ять серпів, був депонований у керамічній посудині на поселенні культури Ноа й презентує Косідерський горизонт (етап BrB) [19, с. 130; 18, с. 51, 58, 60, 131, 133-134, рис. 29: 6-11; 49, s. 15, abb. 1]. Особливістю цих серпів є розміщення кнопки посередині

	BrB	BrC	BrD	HaA1	HaA2	HaB1
Серпи з гаком						
Серпи з кнопкою						
Шпилька з біко- нічною головою						
Нашивні бляхи- гудзики						
Наконечник списа						
«Сокира-чекан»						
Браслет-руко- захисна спіраль						

Табл. 1. Відносна хронологія деяких категорій речей зі скарбу із Чернівців.

чи у нижній частині п'ятки, а не у верхньому куті біля спинки, як у більш пізніх екземплярів [18, с. 133-134]. Догальштатським часом (період BrD) Й.В. Кобаль схильний датувати скарб із Самбора, до якого входили серп з кнопкою та кельт семигородського типу [15, с. 30]. Такого ж типу серп пов'язується з поселенням культури Ноа Шкея (Сучавський повіт, Румунія) [44, р. 54-55, fig. 18: 19/1; 9, с. 282]. Далі на схід, у Подніпров'ї, серпи типу Косідер, на думку Д. Куштана, були поширені у період BrD-HaA, до найдавніших знахідок яких віднесено екземпляри з поселення Мошни та Обухівського скарбу [21, с. 145, 171].

За типологічно-хронологічним і просторовим принципом близькими до комплексу із Чернівців є скарби з Коровії [25, с. 89-92], Прилипча [60, taf. 89:A], Олешева [18, рис. 51] й, можливо, Заліщиків [61, s. 174, tabl. XXV: 1; 9, с. 209]. За найбільш інформативними за своїм асортиментом комплексами їх можна об'єднати в тип під назвою Коровія – Чернівці (BrD-HaA1) або ж Прилипче, за першим із виявлених скарбів (1880 р.), з такими характерними категоріями знахідок як: сокири-кельти східнокарпатського та семигородського типів; серпи з гаком, кнопкою та невідділеним литником; сокири-чекани (типу B2, B3, B4, Дражна і Драгомірешті за А. Вульпе); бляхи-гудзики; браслети; наконечники списів; злитки металу та ін. Вони зосереджені у басейні Верхнього Пруту та Середнього Дністра і пов'язані своїм походженням переважно з металообробними центрами Карпатського басейну (Трансільванія, Верхнє Потисся) й, очевидно, у незначній мірі Нижнім Подунав'ям (серпи

із невідділеним литником). Ймовірно, що з внутрішньокарпатського регіону вони проникали в Пруто-Дністровське межиріччя через гірські перевали у верхів'ях рік Тиси та Сомеша, як це намітив для бойових сокир Й. Кобаль [15, с. 81, рис. 3].

Загалом місцезнаходження комплексу бронзових виробів у Чернівцях також вписується у намічену ділянку шляху пізньобронзового – ранньогальштатського періодів вздовж рік Дністер – Совиця / Потічок – Прут – Дереглуй – Сірет [11, с. 333-335]. Про помітне значення цієї ділянки впродовж тривалого часу, а також ймовірність існування північного відгалуження вздовж р. Мошків свідчить городище голіградської культури за 3 км на південний схід від місцезнаходження (рис. 1: III). Помітно, що скарби переважно депонувалися не безпосередньо на магістральній річці, а на притоках 2-3 порядку [13].

Визначення культурної приналежності Чернівецького комплексу, як і близьких йому скарбів із Прилипча та Коровії, носить дискусійний характер, оскільки хронологічно припадає на перехідний період між культурами Ноа та Гава-Голігради¹. Деякі з речей цих комплексів характерні для спільноти Сабатинівка – Ноа – Косложень (сокира-кельт старшого трансільванського типу, серпи з гаком і невідділеним литником), інші – традиційно пов'язують із гальштатизацією регіону (кельти східнокарпатського типу, серпи з кнопкою). Так, М. Ігнат припустив, що, з огляду на нетиповість для регіону в період BrD кельтів з дзьобоподібним виступом на втулці, скарб із Прилипча пов'язаний із найранішим проникненням носіїв культури Гава-Голігради [44, р. 98]. З раннім етапом цієї ж культури ототожнюють скарби із Прилипча та Коровії М. Бандрівський і Л. Крушельницька [4, с. 62, 108]², а також Б. Нікуліке [54, р. 195]. Судячи з типологічно-хронологічної приналежності сокир-чеканів усіх трьох комплексів, скарб із Чернівців є дещо пізнішим й, відповідно, попередньо теж може бути пов'язаний із раннім етапом голіградської культури в регіоні. Так, західніше місцезнаходження відоме гніздо ранньоголіградських поселень, найближче з яких – за 1,3 км (рис. 1: II) [12].

На ймовірний характер депонування скарбу можуть вказувати особливості його місцезнаходження та склад. Останній варто розглядати у кількох площинах, зумовлених наявністю різних категорій речей, а також їх кількісним і ваговим співвідношенням (табл. 2)³. Так, із 42 предметів комплексу 27 екземплярів віднесено до цілих і фрагментованих виробів, що становить 64 % від загальної кількості та 44 % – від загальної ваги. З

¹ Зв'язок скарбу із Прилипча з комарівською культурою, запропонований І. Свешніковим [27, с. 80], необґрунтований.

² У більш ранній праці Л. Крушельницька пов'язувала скарб із Прилипча з періодом існування в Прикарпатті культури Ноа [17, с. 28; 18, с. 140].

³ Під кожною категорією речей скарбу в чисельнику подано кількісний, а у знаменнику – ваговий показники й відповідний відсоток від загального через косу лінію. Для випадків, коли один розламаний у давнину виріб прирівнювався не до одиниці, а до кількості фрагментів, результати відповідних обрахунків подані в дужках.

вироби			злитки		
цілі	фраг- менто- вані		за фор- мою	аморф- ні	плоско- випуклі
2,6	5,6	34,2	1,1	20,6	122,9
5,3	7,2	40,6	9,5	29,1	
5,9	8,1	45,0	15,3	40,6	
10,8	11,8	46,6	24,1	43,2	
16,9	17,4	46,8	27,0	49,3	
	21,1	56,4	30,4	93,2	
	23,7	65,4	33,4		
	26,1	66,0	752,7		
	30,4	79,4			
	31,1	119,6			
	32,0	146,6			
<u>5/16(12)</u>	<u>12(22)/37(52)</u>		<u>8/25(19)</u>	<u>6/19(14)</u>	<u>1/3(2)</u>
41,5/2	961,1/42		893,4/39	276,0/12	122,9/5
<u>17(27)/53(64)</u>			<u>15/47(36)</u>		
1002,6/44			1292,3/56		
<u>5/16(12)</u>	<u>27(37)/84(88)</u>				
41,5/2	2253,4/98				
<u>32(42)/100</u>					
2294,9/100					

Табл. 2. Вагові показники та кількісно-вагове співвідношення різних категорій речей з Чернівецького скарбу.

цієї категорії лише 5 знахідок віднесено до цілих чи умовно цілих виробів (12 % – за кількістю та тільки 2 % – за вагою). Таким чином, переважна більшість речей зі скарбу (різного типу злитки та фрагментовані вироби, тобто лом – 98 % ваги) призначалися, в першу чергу, для переробки чи обміну (рис. 7: II). За цим показником аналізований комплекс належить до «ливарних» скарбів.

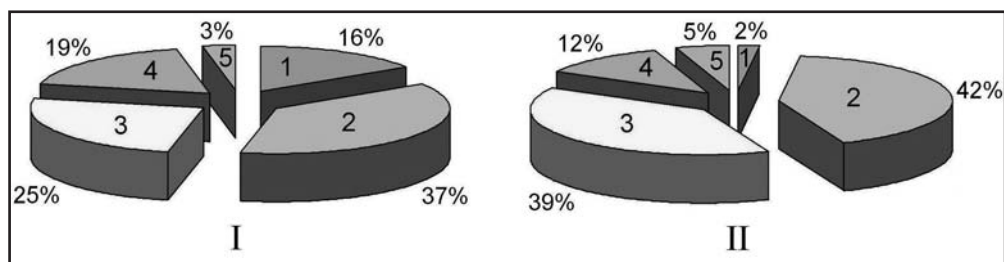

Рис. 7. Кількісне (I) та вагове (II) співвідношення речей скарбу: 1 – цілі вироби; 2 – фрагментовані вироби; 3 – злитки за формою; 4 – аморфні злитки; 5 – плоско-випуклі злитки.

Про непряме за своїм функціональним призначенням використання виробів зі скарбу, насамперед серпів, свідчать також сліди від нанесення рублячих ударів знаряддям із прямим лезом. Так, на одному із гачкуватих серпів зарубка нанесена посередині виробу (рис. 2: 1), на двох інших – присутні по декілька поперечних зарубок (рис. 2: 2, 3: 1), якими, очевидно, передбачалося поділити вироби на 4 приблизно рівні частини. У деяких випадках навмисне розламування серпів проходило по зарубках у результаті різкого згинання виробу, в інших – дещо остеронь.

Практика навмисного пошкодження речей могла мати різні причини. Найбільш прагматичною виглядає механічне подрібнення для полегшення подальшого переплавляння лому.

Схожий факт псування бронзових виробів (сокири-кельти, серпи) шляхом нанесення рублячих ударів зафіксований В.О. Дергачовим серед знахідок скарбу з Єнікією (BrD-HaA1, Молдова). За припущенням дослідника, цей випадок навмисного псування предметів мав ритуальне значення [8, с. 120-126].

Можливе й торгово-економічне пояснення подібних фактів. Металургія бронзи та обмін металом у вигляді сировини чи готових виробів передбачали наявність певних вагових систем та еквівалентів. Якщо на Стародавньому Сході та в Егеїді вони у значній мірі відомі, то виявити їх у середовищі первісного населення Європи майже виключно на основі археологічного матеріалу доволі складно. Попри це розробки у даному напрямку проводилися. До певних мір ваги прирівнювалися свинцеві важки, дволезі сокири та інші речі з Центральної Європи [14, с. 279; 56], в тому числі металеві вироби Карпатського регіону [52, с. 86-89; 43, р. 294-296; 40], бронзові овально-видовжені та трапецієподібні бруски катакомбної культурно-історичної спільноти [20; 5, с. 160-162; 26, с. 131; 31] тощо.

Важливо, що у межах Близького Сходу та Північного Причорномор'я простежується єдина тенденція побутування видовжених злитків («товарної форми металу стандартизованих форми і розмірів» за Л. Авіловою і Н. Тереховою [1, с. 21]) у добу середньої бронзи та плоско-

випуклих злитків із пористою поверхнею в пізньобронзовий час. Це вказує на існування певних спільних елементів у торгово-економічній системі обох регіонів і, відповідно, додатково засвідчує правомірність залучення східносередземноморських аналогій мір ваги для аналізу місцевого матеріалу. Наявність спільних складових у господарській системі цивілізаційних осередків і «варварської» периферії пізньобронзового віку фіксують знахідки у Західному Причорномор'ї і, можливо, Карпатському регіоні, масивних торгових «кіпрських» злитків у формі бичачої шкіри (ox-hide ingots) [38, р. 20-21, fig. 2; 50, с. 160-167].

Дещо іншим характером відзначаються злитки металу плоско-випуклої форми («чушки»), які відомі в регіоні з Коровійського скарбу й, очевидно, у вигляді прокованого фрагменту з досліджуваного комплексу (рис. 6: 12). Вони були не спеціально виготовленими ваговими злитками, а результатом технології процесу плавлення – повторювали форму дна плавильного горну чи заглиблення-приймача, у яке випускали розплавлений метал. Часто вони складаються з хімічно «чистої» міді. Якщо на Близькому Сході плоско-випуклі злитки металу відомі з III тис. до н.е. (Шахдад (Іран), Тель Хуере (Сирія), Сузи, Махматлар (Анатолія) [1, с. 16-19], то в карпатському та північнопричорноморському регіонах вони стали звичним явищем у другій половині II тис. до н.е. Проте, нестабільна вага таких злитків не виключає можливості їх використання в якості «торгових» з наступним поділом на менші вагові одиниці з теж нечітко вираженим характером. Правомірність такої думки підтверджує вражаюча знахідка решток затонулого торгового корабля кінця XIV ст. до н.е. поблизу Улубуруна на південь від сучасної Туреччини. Серед його грузу відомо 354 мідні злитки у формі бичачої шкіри загальною вагою біля 10 т, подібні злитки олова вагою близько 1 т та 121 плоско-випуклий злиток міді масою по 6-7 кг кожен [1, с. 18-21].

Предметами обміну були не тільки злитки, а й готові вироби чи напівфабрикати стандартизованих форм і розмірів. Значна кількість подібних випадків відома у народів стародавнього світу та в середовищі традиційних суспільств. Очевидно, що, починаючи з періоду Давнього царства, мідні вироби слугували одним із видів платіжних одиниць у Єгипті [24, с. 162-171]. Метал у вигляді брусків, кілець, сокир та серпів використовувався, приміром, в економіці такого великого центру рудоторгівлі як Каніш [35, с. 189]. Ще в II тис. до н.е. злиткам металу в Стародавньому Китаї надавали форму мушель каурі, які теж використовувалися як еквівалент обміну чи платіжний засіб. Згодом цій меті слугували відливки металу у вигляді дзвіночків, мотик, ключів чи ножів [1, с. 29-30]. Схожі функції виконували у межах Європи й подвійні сокири-лабриси. Неодноразово відмічалася диспропорційність розмірів таких сокир і їхнього провушного отвору, надто малого для древка ручки, яка б могла витримати вагу виробу [14, с. 260; 22, с. 9]. Таке навмисне порушення споживчої вартості предмету, який виступає в якості одиниці

обміну, є характерною рисою первісних грошей. Етнографічні матеріали дають нам чимало аналогічних прикладів серед архаїчних суспільств. У Західній Африці, наприклад, були в обігу наконечники списів завдовжки до 1,7 м. Там же з цією метою використовували невеликі залізні кинджальчики. На острові Маєво в Меланезії спеціальні циновки, які мали значення мірила вартості, навмисне псували, щоб позбавити їх будь-якої споживчої користі [22, с. 7, 9-10]. На думку М. Бандрівського та Л. Крушельницької, у межах Українського Прикарпаття деякі речі зі скарбів (Михалків, Коровія, Грушка, Неділиська), в тому числі навмисно фрагментовані чи деформовані, виконували функцію універсального еквіваленту вартості з можливою прив'язкою до певних мір ваги [4, с. 59-63]. Можливо, пошкодження та подрібнення предметів скарбу із Чернівців мало схожий характер.

Пряме функціональне призначення деяких типів сокир з трубчастою втулкою та диском із шипом на обусі в якості предмету озброєння теж піддано сумніву. Так, пізні варіанти типу В4 за А. Вульпе, особливо Uioaga, з дуже вузьким отвором втулки і тонким лезом не могли слугувати бойовою зброєю, що, поряд з іншими фактами, дозволяє вбачати у них престижну річ або міру вартості [60, s. 95]. Репліка сокири-чекану з досліджуваного скарбу теж вказує на останнє. Від трубчастої втулки та дископодібного обуха – найбільш складних у технологічному плані деталей – в даному випадку відмовилися, отримавши у двосторонній матриці «торговий» злиток металу, пристосований до подальшого подрібнення. Останній, а також вироби-напівфабрикати (приміром, серпи) вказували на металургійні осередки, й, відповідно, засвідчували певну якість металу.

При будь-якому підході щодо інтерпретації скарбу не варто забувати про синкретизм первісного мислення: торгово-обмінні операції чи інститут дарунків супроводжувалися, як правило, низкою обрядів і ритуальних дійств [23, с. 73-94]; металургія та металообробка теж були оповиті таїнствами і нерозривно пов'язані з культовою практикою [32, с. 159, 163; 33, с. 134-173]. Тобто, «торгові» чи «ливарні» скарби теж могли мати культовий відтінок. За відсутності значних місцевих покладів сировини кольорової металургії торгово-обмінні операції ставали невід'ємною складовою металообробки, що також ускладнює вузьку й однозначну інтерпретацію характеру та причин депонування скарбів.

Попереднє вивчення вагових показників предметів скарбу із Чернівців дозволяє простежити певні моменти. Розподіл знахідок чітко фіксує вагову групу до 50 г (рис. 8: I). До неї входять 33 предмети, тобто аж 79 %. Близьку тенденцію вловлює згадуваний вище скарб із Коровії – 67 % (рис. 8: II), що черговий раз підтверджує спорідненість комплексів і, ймовірно, відображає орієнтовні межі певної вагової одиниці. В обох випадках найчисельнішими є знахідки з мінімальною вагою – до 10 г (відповідно, по 19 % і 30 %), що однозначно засвідчує значну вартість металу в середовищі місцевого населення.

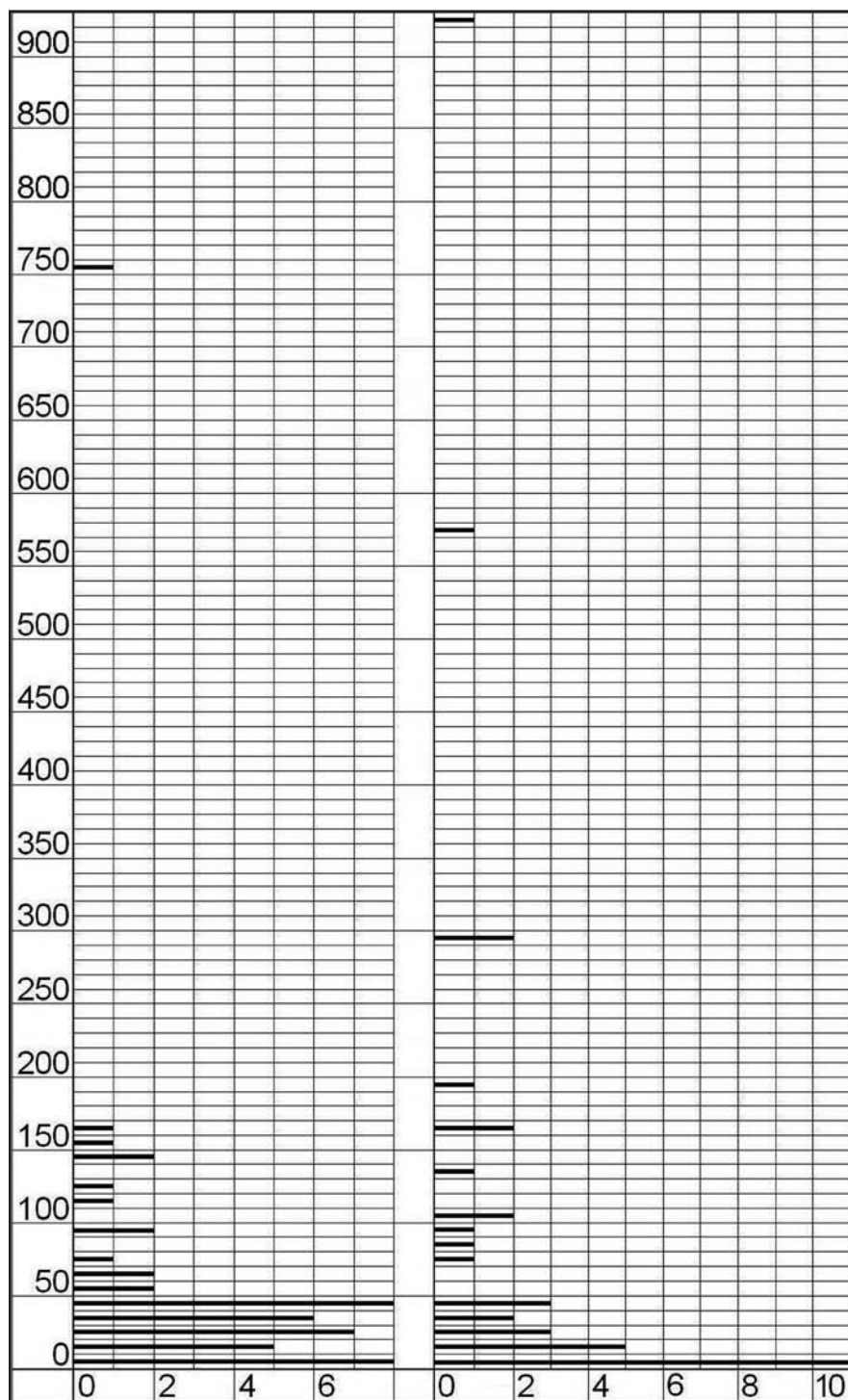

Рис. 8. Розподіл речей з Чернівецького (ліворуч) та Коровійського (праворуч) скарбів за їх ваговими показниками: вісь абсцис – кількість; вісь ординат – вага з кроком 10 г.

На основі вивчення скарбів для доби середньої та пізньої бронзи Центральної Європи виділено два базові вагові показники – 26 г (система А) та 63 г (система В). Проте на практиці перше значення коливається в межах 23-27 г [43, р. 294-295]. Ймовірно, що саме до нього (приблизно 23-25 г) мала місце прив'язка ваги деяких речей з Чернівецького скарбу – дві базові міри в межах першої вагової групи до 50 г (рис. 8). Певний діапазон у коливанні вагової одиниці на практиці міг бути зумовлений насамперед отриманням похибки як під час відливання, так і в процесі навмисного подрібнення. Крім описаної вище знахідки у вигляді репліки бойової сокири, до «торгових» можна віднести також «язикоподібний» злиток (Zungenbarren) білого металу з Коровійського скарбу з чітким слідом відрубання на широкому кінці, аналогії якому характерні для Косідерського горизонту в межах Середнього Подунав'я і Потисся [11, с. 335; 4, с. 61-62]. Їхня вага (відповідно, 752,6 г та 75,6 г) фактично кратна виділеній вище одиниці – 25 г – у вигляді 1:30 та 1:3. Відповідно, вони співвідносяться й між собою як 1:10. Одночасно, маса першої знахідки кратна й іншому базовому ваговому показнику для Центральної Європи (63 г) як 1:12, що підкреслює її універсальність у цьому плані. За припущенням Л.А. Черних, однією із найдавніших систем обчислення у Європі була саме дванадцятирічна [31]. Перевірити чи відкоригувати подібні припущення можна завдяки виявленню нових «торгових» форм металу, часто, очевидно, зі слідами рубання; пошуку більших за значенням вагових одиниць із залученням близькосхідних та егейських аналогій; використанню комп'ютерних програм для статистичної обробки вагових показників максимальної кількості синхронних знахідок.

Таким чином, нововиявлений скарб із Чернівців доповнює археологічну карту регіону та розширює відомий тут асортимент палеометалевих виробів, а також дозволяє вкотре порушити питання міжкультурних зв'язків, зокрема характеру торгово-обмінних операцій, локалізації шляхів сполучення та визначення мір ваги за доби пізньої бронзи.

Література

1. Авилова Л.И., Терехова Н.Н. Стандартные слитки металла на Ближнем Востоке в эпоху энеолита – бронзового века // КСИА. – 2006. – Вып. 220. – С. 14-33.
2. Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межіріччі Збруча і Стрипи. – Л.: Логос, 1994. – 164 с.
3. Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. – 1998. – Т. 235. – С. 193-247.
4. Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. – Львів: Ліга-Прес, 2012. – 242 с.
5. Березанская С.С., Кравец Д.П. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры // Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 156-168.

6. Бочкарёв В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – СПб.: Инфо Ол, 2010. – 231 с.
7. Дергачев В.А. Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего гальштата Карпато-Данубио-Нордпонттийского региона. – Кишинэу: Тип. АН, 1997. – 104 с.
8. Дергачев В. Новые металлические предметы поздней бронзы – раннего гальштата с территории Молдовы // РА. – 2010. – Vol. VI. – Nr. 2. – P. 120-129.
9. Дергачев В.А., Бочкарев В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. – 348 с.
10. Ільків М.В. Нові знахідки епохи бронзи на Буковині // АДІУ. – 2010. – Вип. 2: Археологія Правобережної України. – С. 43-49.
11. Ільків М. Сіreto-Дністровська ділянка шляху доби пізньої та фінальної бронзи // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 333-341.
12. Ільків М. Розвідки в околицях місцезнаходження Мамаївського скарбу бронзових виробів (Archaeological prospecting in the vicinity of Mamayivtsi deposit localization) // Semper fidelis: in honorem magistri Mircea Ignat. – Suceava: Editura Istros a Muzeului Brailei, 2013. – P. 233-244.
13. Ільків М. Скарби бронзових виробів як елементи поселенських структур гальштатського періоду Північної Буковини // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 6-9.
14. Кларк Г.Д. Доисторическая Европа. Экономический очерк. – М: Изд-во иностранной литературы, 1953. – 332 с.
15. Кобаль Й.В. Хронологія скарбів пізнього бронзового віку Прикарпаття // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 30-32.
16. Крушельницкая Л.И., Малеев Ю.Н. Племена культуры фракийского гальштата // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 123-132.
17. Крушельницка Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К.: Наукова думка, 1985. – 162 с.
18. Крушельницка Л. Культура Ноа на землях України. – Львів, 2006. – 176 с.
19. Крушельницка Л., Філіпчук М. Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл. // Пам'ятки гальштатського періоду в межах річки Вісли, Дністра і Прип'яті. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 129-134.
20. Кубышев А.И., Черняков И.Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА. – 1985. – № 1. – С. 39-54.
21. Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. – Археологічний альманах, № 29. – Донецьк: Донбас, 2013. – 232 с.
22. Массон В.М. Развитие обмена и торговли в древних обществах // КСИА. – 1973. – Вып. 138: Торговля и обмен в древности. – С. 3-11.
23. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: Наука, 1976. – 191 с.
24. Перепелкин Ю.Я. О деньгах в древнейшем Египте // Древний Египет. Сборник статей. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – С. 162-171.
25. Пивоваров С., Ільків М. Нові знахідки скарбів епохи бронзи – раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – К.-Л., 2009. – С. 89-98.

26. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине / С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.Н. Ляшко. – К.: Наукова думка, 1994. – 189 с.
27. Свешников И.К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тишинецко-комаровская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 78-88.
28. Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 40-66.
29. Смирнова Г. Западноукраинская археологическая экспедиция в 1957 г. // СГЭ. – 1959. – Вып. XVI. – С. 62-64.
30. Смирнова Г.И. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н.э.) // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1969. – С. 7-34.
31. Черних Л.А. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 117-131.
32. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
33. Черных Е.Н. Каргалы. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – Т. V: Каргалы: феномен и парадоксы развития; Каргалы в системе металлургических провинций; Потаенная (сакральная) жизнь архаичных горняков и металлургов. – 200 с.
34. Шарафутдинова И.Н. Бронзовые украшения сабастиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 69-86.
35. Янковская Н.Б. Международное торговое объединение Каниша (По поводу книги Р. Garelli «Les Assyriens en Cappadoce», Р., 1963) // ВДИ. – 1965. – № 3. – С. 179-192.
36. Bader T. Neue Bronzefunde in Nordwestrumanien // Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amalia Mozsolics zum 85. Geburtstag. – Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. – S. 265-301.
37. Bejinariu I. Depozitul de bronzuri de la Bragles (comuna Surduc, județul Salaj). – Cluj-Napoca: Mega, 2007. – 131 p.
38. Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C. – Praha: Publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1985. – 269 p.
39. Ciugudean H. The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the Central and Southern areas) // Satu-Mare – Studii și Comunicări. – 2010. – Nr. XXVI/I. – P. 157-202.
40. Ciugudean H. Piese de aur din depozitul Cugir I și relația lor cu sistemele metrologice din bronzul târziu // Apulum. – 2010. – Vol. 47. – P. 23-40.
41. Dietrich O. Ein kleiner Bronzedepotfund aus der Siedlung von Rotbav, «La Paraut» sowie einige Gedanken zum Auftreten Zypriischer Schleifennadeln in der Noua-Kultur // Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie. – Timisoara: Editura Marineasa, 2009. – Vol. XVII. – S. 97-107.
42. Furmanek V., Novotna M. Die Sicheln in der Slowakei // PBF. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. – Abt. XVIII. – Bd. 6. – 121 s. – 55 taf.
43. Hansel A. Un depozit de bronzuri din tinutul Sucevei // Bronzefunde aus Rumänien. – Bistrița – Cluj-Napoca, 2005. – Vol. II. – P. 285-299.
44. Ignat M. Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei. – Suceava: Editura Universității «Stefan cel Mare», 2000. – 134 p.
45. Kacso C. Der Hortfund von Laschia, Kr. Maramures // Bronzefunde aus Rumänien. – Berlin, 1995. – S. 131-140.

46. Kacso C. Bronzefunde mit Goldgegenständen im Karpatenbecken // *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*. Скарби доби бронзи – проблема інтерпретації. – Ужгород: ІБА, 2006. – С. 76-123.
47. Kacso C. Beiträge zur Kenntnis des Bronzezeitlichen Metallhandwerks in der Maramuresch // *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin: Proceedings of the International colloquium from Targu Mures*. – Targu Mures: Editura MEGA, 2013. – P. 225-237.
48. Kemenczei T. Die Spatbronzezeit Nordostungarns. – Budapest: Akademiai Kiado, 1984. – 430 s.
49. Kobal' J.V. Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine) // PBF. – Stuttgart, 2000. – Abt. XX. – Bd. 4. – 120 s. – 114 taf.
50. Lichardus J., Echt R., Iliev I.K., Christov C.J. Die Spatbronzezeit an der unteren Tundza und die ostagaischen Verbindungen in Sudostbulgarien // *Eurasia Antiqua*. – 2002. – Bd. 8. – S. 135-184.
51. Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdusamson und Kosiderpadlas. – Budapest: Akademiai Kiado, 1967. – 280 s.
52. Mozsolics A. Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opalyi. – Budapest: Akademiai Kiado, 1973. – 264 s.
53. Mozsolics A. Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. – Budapest: Akademiai Kiado, 1985. – 524 s.
54. Niculica B.P. Cateva observatii privind descoperirile de bronzuri din Bucovina // *Lower Danube prehistory. 50 years of excavations at Babadag (1962-2012)*. – Braila: Editura Istros, 2013. – P. 185-214.
55. Novotna M. Die Nadeln in der Slowakei // PBF. – Munchen, 1980. – Abt. XIII. – Bd. 6.
56. Pare C.F. Weights and weighting in Bronze Age Central Europe // *Eliten in der Bronzezeit*. – Mainz, 1999. – S. 421-514.
57. Petrescu-Dimbovita M. Depozitele de bronzuri din Romania. – Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1977. – 400 p.
58. Petrescu-Dimbovita M. Die Sicheln in Rumanien // PBF. – Munchen, 1978. – Abt. XVIII. – Bd. 1. – 213 s. – 180 taf.
59. Petrescu-Dimbovita M. Der Arm- und Beinschmuck in Rumanien // PBF. – Stuttgart, 1998. – Abt. X. – Bd. 4. – 213 s. – 180 taf.
60. Vulpe A. Die Axte und Beile in Rumanien I // PBF. – Munchen, 1970. – Abt. IX. – Bd. 2. – 118 s. – 89 taf.
61. Zurowski K. Zabutki brazowe z mladszey epoki brazu i wczesnego okresu zelaza z dorzecza gornego Dniestru // *Przeglad Archeologiczny*. – 1949. – T. VIII. – Z. 2. – R. 25. – S. 155-247.

УДК 903.5(477.6)«-11/-09»

В'ячеслав ПІДОБІД
Анатолій УСАЧУК
Віталій ЦИМІДАНОВ

ПОХОВАННЯ БІЛОЗЕРСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

У статті порушується питання культурної приналежності пам'яток Північно-Східного Приазов'я доби фінальної бронзи, зокрема характеризується поховання 7 кургану 1 на могильнику Зінцова Балка.

Ключові слова: епоха бронзи, білозерська культура, курган, Приазов'я.

Вячеслав ПИДОБИД
Анатолій УСАЧУК
Виталий ЦЫМИДАНОВ

ПОГРЕБЕНИЕ БЕЛОЗЕРСКОГО ВРЕМЕНИ С СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАЗОВЬЯ

В статье поднимается вопрос культурной принадлежности памятников Северо-Восточного Приазовья эпохи финальной бронзы, в частности характеризуется погребение 7 кургана 1 на могильнике Зинцовая Балка.

Ключевые слова: эпоха бронзы, белозерская культура, курган, Приазовье.

Vyacheslav PIDOBID
Anatoliy USACHUK
Vitaliy ZYMIDANOV

END OF PHASE C I OF THE TRYPILLIA CULTURE

The article raises the question of cultural identity Northeast Azov sights of the Final Bronze Age, in particular burial 7 barrow 1 in Zintsova Balka cemetery are characterized.

Keywords: Bronze Age, Bilozerska culture, barrow, Azov region.

Однією із дискусійних проблем археології Східної Європи є проблема культурної приналежності пам'яток степової України доби фінальної бронзи, виявлених на схід від р. Молочна. Західніше у XII-X ст. до н.е. знаходився ареал білозерської культури [19, с. 140]. Але до якої культури слід залучати більш східні пам'ятки цього часу? Тут запропоновано щонайменше три різні точки зору:

1. На теренах Північно-Східного Приазов'я продовжувала існувати зрубна культура [5, с. 58-63];

2. Пам'ятки фінальної бронзи, виявлені на схід від р. Молочна, слід залучати до східного варіанту білозерської культури [18, с. 186];

3. Дані пам'ятки належать до окремої археологічної культури [27, с. 67-69; 24, с. 148].

Авторам статті найбільш аргументованою здається перша гіпотеза, котру впродовж багатьох років детально розробляв В. Горбов. Дійсно, безперечний білозерський вік комплексів V горизонту поселення Безіменне II і, з іншого боку, їх генетичний зв'язок із більш ранніми комплексами зазначеного поселення дозволяють досить скептично ставитися до гіпотези про культурну зміну у Північно-Східному Приазов'ї у XII ст. до н.е. Але тут виникає питання, які поховання цієї території синхронні V горизонту Безіменного II? Завдяки дослідженням Е. Шарафутдиної [33, с. 184-196], В. Отроценка [19, с. 140-141; 18, с. 187-189], В. Потапова [23, с. 128-130; 24, с. 138-150] та деяких інших дослідників [1, с. 30-31; 14, с. 113] стало можливим виділення досить великої серії поховань білозерського часу у Нижньому Подонні, на Північному Кавказі та у Нижньому Поволжі. Натомість ситуація у Північно-Східному Приазов'ї є значно складнішою. Тут поховальні комплекси даного часу практично невідомі. Можна послатися хіба що на зруйноване поховання 10 із кургану 2, розкопаного поблизу Кременівки, яке автори публікації датували пізньосабатинівським – білозерським часом [2, с. 69-70] (п. 3 та п. 4, котрі вони віднесли до цього ж періоду, скоріш за все є чорногорівськими [19, с. 140; 17, с. 282, 283]), 2 поховання, досліджені на поселенні Безіменне II – у південному святилищі [8, с. 35] та у котловані помешкання 20-а [8, с. 28], а також на поховання, виявлене на поселенні Камишувата XVI [9, с. 28-31]. Відтак значний інтерес являє ще один комплекс.

У 2005 р. експедиція Відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею провела охоронні розкопки кургану 1 із групи Зінцова Балка. Група складалася із 4 курганів, котрі знаходилися на південно-західній околиці м. Маріуполь Донецької області. Вона займала вододіл верхів'їв балок Зинцева та Тамарина (басейн Азовського моря). Чотири кургани групи розташовувалися по лінії південний захід – північний схід. Курган 1 при цьому займав крайню позицію із південного заходу.

Курган мав висоту 0,5 м по північному схилу, 0,93 м по південному та 0,46 м по західному схилу. Діаметр кургану складав 28-30 м. Первинний насип було зведено над похованням культури багатовапеликової кераміки (бабинської культури). Наступним у часі було поховання зрубної культури у кам'яному ящику [30, с. 388-393].

Поховання 7, розгляду якого присвячено наше дослідження, знаходилося за 3,1 м на північ від центру кургану. Це була складна конструкція, заглиблена у курган після досипки, пов'язаною із зрубним похованням, й, у свою чергу перекрите досипкою. Конструкція являла собою котлован, котрий у плані наближався до овалу й був орієнтований

по лінії північ-північний захід – південь-південний схід (довжина – 11,3 м, максимальна ширина – 5,0 м) (рис. 1, 1). Котлован плавно звужувався додолу, сягаючи глибини близько 1,4 м від рівня впуску. Заповнення котловану було мішаним (гумус із прошарками суглинку). Могильна яма із заокругленими кутами та похилими стінками (рис. 1, 2) мала розміри 1,85×1,16 м на рівні впуску та 1,41×0,8 м на рівні дна. Глибина її від поверхні кургану сягала 1,98 м. Яма була орієнтована із північного сходу до південного заходу. У східній її частині фіксувалися рештки перекриття із покладеного поперечно очерету (?). Яму сильно пошкодили нори тварин. Заповнення її складалося із прошарків гумусу та суглинку. Його характер дозволяє припускати, що яму було цілеспрямовано засипано. У 0,5 та 1,0 м на південний схід від ями на рівні 0,34 та 0,45 м від центрального реперу (у верхньому шарі заповнення котловану) зафіксовано кістки коня. За визначенням К. Антіпіної, серед них є 4 нижніх молочних різця та 11 кісток від кінцівок, зокрема задньої. Усі кістки походять від кістяка молодшої особи віком близько 1,5 років. За тими рештками, що збереглися, неможливо з'ясувати, чи був кінь свійським, чи диким. Зуби ж, скоріш за все походять від черепа, котрий не зберігся.

У заповненні ями знаходилися фрагмент ребра дорослої особини крупної рогатої худобини, а у норі поблизу ями – фрагмент кістки від черепа великої риби. Вельми вірогідним є те, що два зазначені артефакти пов'язані саме із похованням 7. У заповненні могили було також виявлено фрагмент лівої ліктьової кістки дорослої людини. Але він, безперечно, належить до кістяка із поховання 6 культури багатоваликової кераміки, котре знаходилося за 1,7 м на південний захід від поховання 7 й було частково зруйнованим норами, адже кості лівої руки небіжчика із поховання 6 майже не збереглися. Більше ніяких людських кісток у похованні 7, а також у норах поряд із ним не виявлено, а відтак можна зробити висновок, що досліджений комплекс був кенотафом.

Із заповнення ями походить крем'яний відщеп (рис. 2, 2) – масивний, із рештками кірки, сколотий від заздалегідь підготовленого жовна (за визначенням С. Дегерменджи). Він має сіро-бруднобілий колір і розміри 3,5×3,2×1,9 см.

Над північним кутом ями, на 0,35-0,44 м вище решток перекриття, тобто у котловані, виявлено фрагмент верхньої частини посудини. Ще 3 фрагменти цієї ж посудини були знайдені у заповненні ями, а 5 – у норі, котра зруйнувала південну частину ями.

Посудина була ліпною (рис. 2, 2, 3). За фрагментами реконструюється її кубкоподібна профільована форма із прямим перегином у місці максимального розширення тулубу та плоским дном. При цьому перехід від тулубу до дна був округлим. Вінця відігнуто назовні. Верхню частину посудини було декоровано відбитками дрібнозубчастого штамп. Орнамент являє собою композицію, в основі якої лежить фриз, нанесений по шийці посудини. Фриз замкнено, його поле обмежують

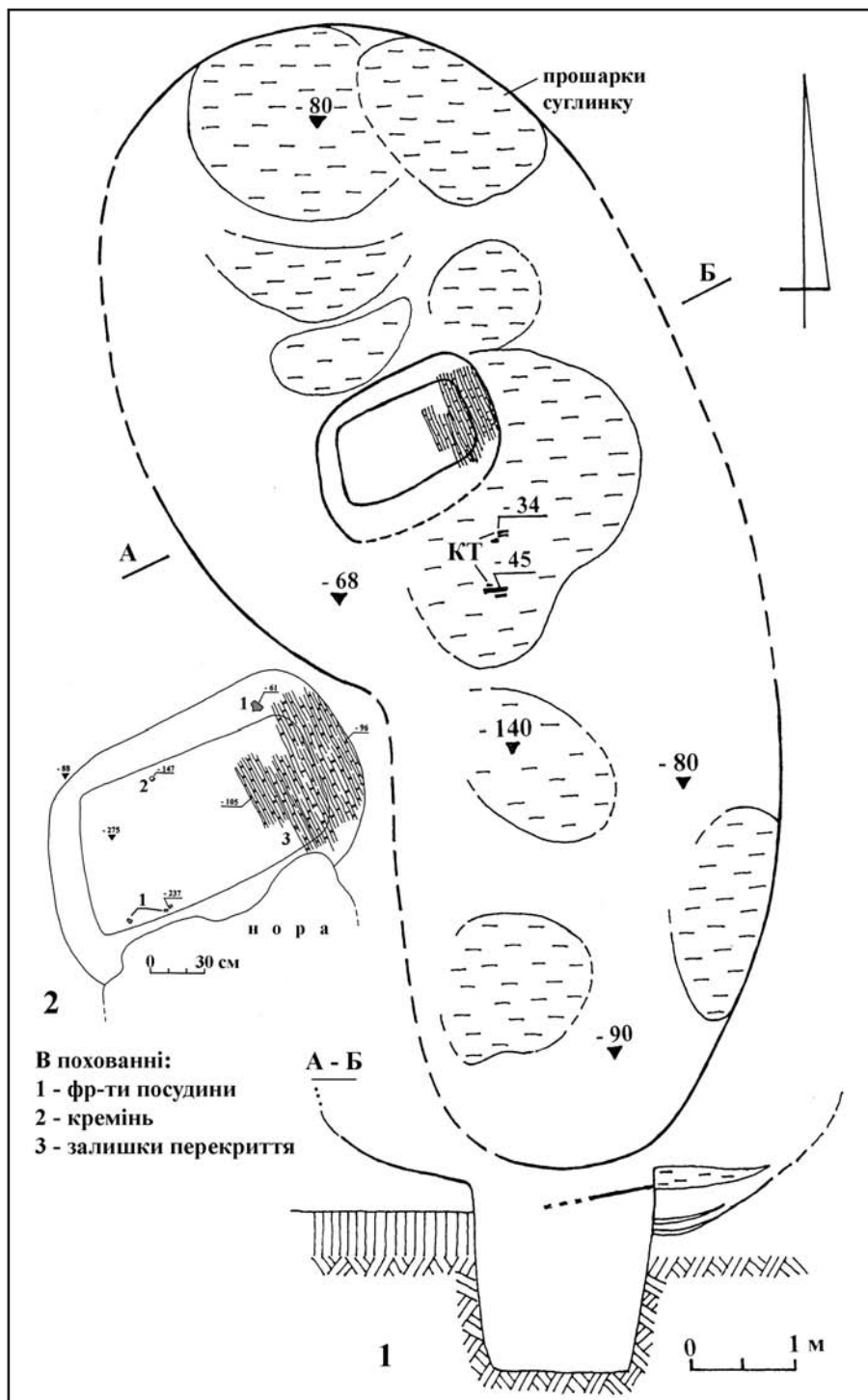

Рис. 1. Зінцова Балка. К. 1, п. 7. План поховальної споруди :
1 – котлован; 2 – могильна яма.

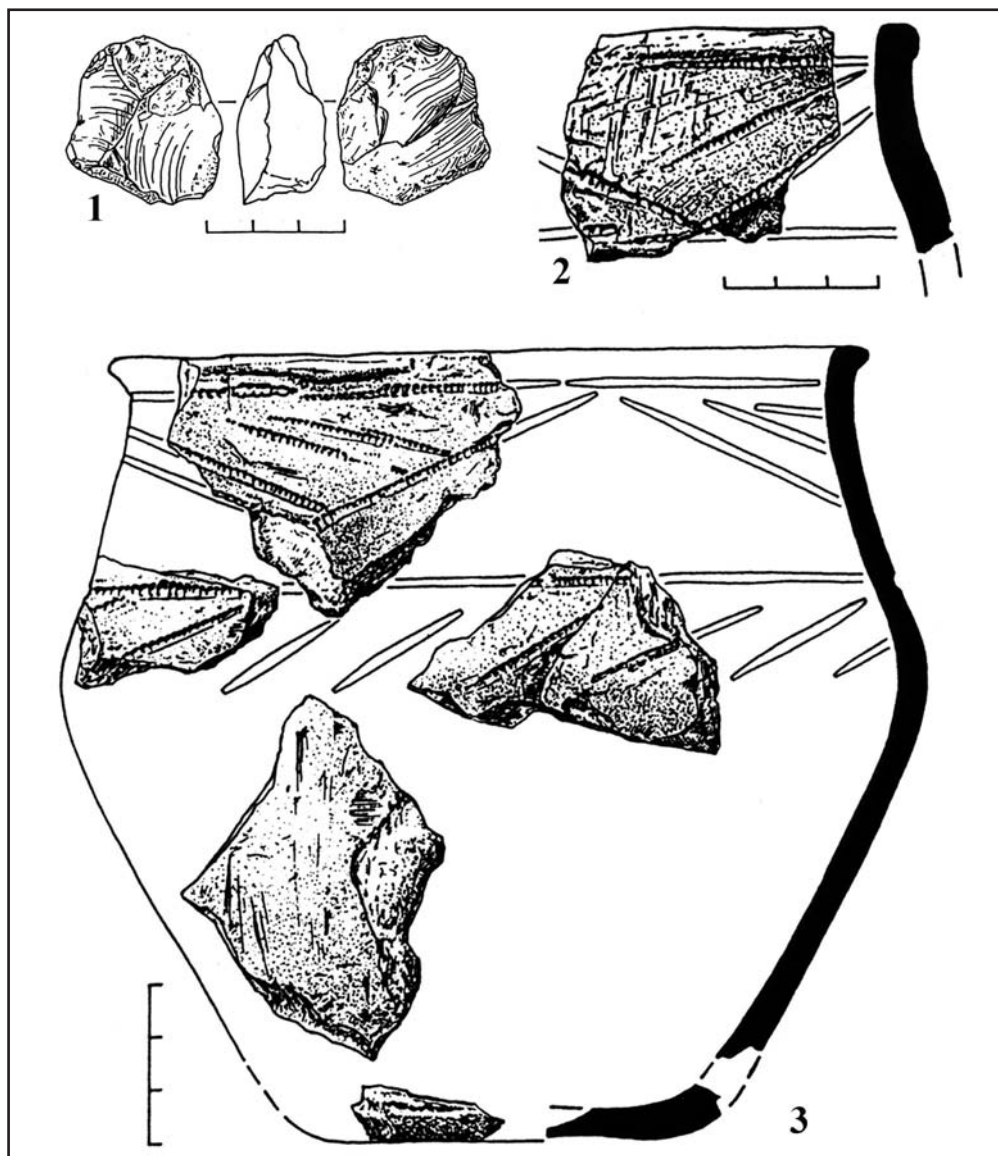

Рис. 2. Зінцова Балка. К. 1, п. 7. Знахідки із поховання: 1 – крем'яний відщеп;
2 – фрагмент посудини; 3 – реконструкція посудини.

дві горизонтальні лінії із відбитків штамп. Внутрішній простір орнаментального поясу заповнено трикутниками, котрі примикають широкими основами до верхньої горизонтальної лінії, а вершинами спрямовані донизу. Поле трикутників заштриховане навкіс. При цьому у різних трикутниках нахил цих ліній має різну спрямованість. Найширшу частину тулубу оперізує низка похилих відбитків, виконаних тим же дрібнозубчастим штампом.

Керамічне тісто посудини містить домішки крупних фракцій кварциту та вапняку, що не є притаманним тісту посудин зрубної культури даної території. На зламі колір черепка сірий та сіро-брунатний. Поверхня посудини має сіро-брунатно-жовтий колір. Вона є нерівною, заглаженою, із слідами дрібних розчосів у вертикальному та горизонтальному напрямках. Поверхня одного із фрагментів є сильно залискованою. Реконструйовані розміри посудини: висота – 15 см, діаметр вінця – 14,7 см, діаметр тулубу – 16,8 см, діаметр дна – 8,5 см. Товщина стінок на горловині – 0,5-0,8 см.

Немає сумнівів в тому, що посудину було навмисно розбито під час певних ритуальних дій, і фрагменти її кинуті у яму та котлован під час засипання останніх.

Визначити дату комплексу дозволяють два моменти. По-перше, стратиграфічно він є більш пізнім, ніж поховання зрубної культури, котре можна датувати у межах III горизонту за розробленою для зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я періодизацією, тобто пізньозрубним часом [30, с. 391-392].

По-друге, на посудині був орнамент, виконаний у дуже своєрідній техніці. Взагалі-то, декорування посуду зубчастим штампом не є унікальним для пізньозрубного часу. Проте важливим у нашому випадку є те, що на жодній із посудин, які виявлено у пізньозрубних похованнях Донбасу та Північно-Східного Приазов'я, не було відбитків того типу, котрі мають місце на артефакті із маріупольського комплексу [4, рис. 3,2; 22, рис. 2,4; 21, рис. 5,2; 20, рис. 38,2, 40,4; 11, рис. 24,5, 31,6, 32,4; 10, рис. 31,2, 10,3, 58,5; 15, рис. 5,5, 7,3; 25, рис. 2,6, 4,5].

Разом із тим, дрібнозубчастий штамп, дуже подібний до того, яким нанесено орнамент на посудині із поховання 7, використовувався населенням білозерського часу степу та лісостепу Східної Європи. Зокрема, це фіксують матеріали поселення Ляпичев Хутір (Нижнє Подоння). Тут у землянці 1, котра датується білозерським часом, виявлено фрагменти посудин, орнаментованих даним штампом [7, рис. 15, 16, 20]. В. Горбов звернув увагу на те, що у більш ранніх житлах поселення кераміки, орнаментованої таким штампом, немає [7, с. 149].

Використання зазначеного штампу демонструє також посуд бондарихінської культури. Про це свідчать, зокрема, матеріали поселення Діброва (Середній Дінець) [3, рис. 8, 3]. За розробками Я. Гершковича, бондарихінський шар даного поселення може бути синхронізований із безіменським горизонтом V [3, с. 75].

Відбитки такого ж штампу можна бачити на посудині одного із поховань могильника Компанійці, Середнє Подніпров'я [16, рис. 2, 7], яке датується білозерським часом [26, с. 52, 62, 71-73].

Отже, поховання, досліджене поблизу Зінцової Балки, належить до пам'яток білозерського часу. Разом із тим, воно демонструє деякі риси, притаманні зрубним похованням попередніх етапів. Це насамперед

Табл. 1. Основні дані щодо поховань білозерського часу Північно-Східного Приазов'я

Комплекс	Поховальна споруда	Поза та орієнтація небіжчика	Інвентар	Інша інформація	Вік
Безіменне II (поселення), помешкання 20-а	Відсутня (небіжчик лежав на долівці житла)	Випростаний на спині головою на південний схід	—	Поховання є жертвою залишення житла	2-2,5 років
Безіменне II (поселення), південне святилище	Яма глибиною 0,4 м у святилищі (обриси не простежено)	Слабо зібганий на правому боці головою на південний захід; одна рука простягнута вздовж тулубу	Керамічна посудина	Поховання є жертвним комплексом; у засипці – ф-ти кераміки, ребро та щелепа дрібної рогатої худоби	3-4 роки
Зінцова Балка, к. 1, п. 7	Овалоподібний котлован розмірами 11,3×5,0 м із ямою розмірами 1,85×0,8 м у його північній частині; мала перекриття із очерету (?); досипка над похованням	Кістяк є відсутнім (кенотаф); яма орієнтована із північного сходу на південний захід	—	У засипці ями – ф-ти посудини, крем'яний відщеп та ф-т ребра тварини; у норі поряд – кістка риби; у засипці котловану – ф-т посудини та кістки черепа й кінцівок коня	—
Камишувата XVI (поселення)	Яма у культурному шарі поселення (обриси не простежено)	Сильно зібганий на лівому боці головою на північ – північний схід; права рука зібгана під гострим кутом, ліва витягнута (фаланги під тазом)	—	—	25-40 років, чоловік
Кременівка, к. 2, п. 10	Яма (обриси не простежено) із кам'яним перекриттям (?)	Кістяк є зруйнованим	Керамічна посудина	—	Дорослий

орієнтація могильної ями. Орнамент у вигляді заштрихованих трикутників, спрямованих вершинами донизу, також у зрубній культурі добре репрезентований [13, рис. 41, 5; 29, рис. 3, 3; 28, рис. 8, 2, 3]. Численні у ній і кенотафи. Зокрема, нам відомий випадок, коли могильна яма була пустою, натомість усі артефакти знаходилися у засипці [12, с. 50]. Використання в обряді крем'яного відщепу також знаходить паралелі у зрубних похованнях [32, с. 486-488]. Таким чином, можна констатувати, що розглянутий комплекс демонструє збереження зрубних традицій. Що стосується наявності у ньому риб'ячої кістки, то це добре узгоджується із матеріалами V горизонту Безіменного II, котрі засвідчують існування промислу морської риби [6, с. 18].

Принагідно торкнемося і дитячого поховання із південного святилища Безіменного II (додаток). В. Отрощенко зазначив, що воно демонструє «відмінний від зрубного ритуал» [18, с. 186]. Ця відмінність, по суті, проявляється лише у південно-західній орієнтації кістяка. На наш погляд, дану рису обряду не варто вважати проявом впливу білозерської культури, позаяк безіменське поховання є жертвним комплексом [8, с. 37], а відтак його орієнтація могла обумовлюватися не уявленнями про переправу небіжчика до потойбічного світу, а іншими чинниками. Як вважають автори публікації, дитину було покладено головою у напрямку виходу із «лабіринту», який уособлювало святилище [8, с. 39]. Похованню із помешкання 20-а цього ж поселення притаманні розміщення небіжчика випростано на спині та південно-східна орієнтація, що, можливо, також є обумовленим причетністю даного поховання до жертвних комплексів [8, с. 28].

Свого часу деякі із авторів даних нотаток (В. Підобід та А. Усачук) використали стосовно поховання, яке ми публікуємо, термін «постзрубне» [30, с. 394]. Наразі ми вважаємо його не дуже коректним. Справа у тому, що дослідники, котрі торкалися культурної атрибуції пам'яток білозерського часу, виявлених на схід від ареалу білозерської культури, майже одноставно констатували їх генетичний зв'язок із пізньозрубними [33, с. 191-192; 5, с. 62-63; 27, с. 69; 24, с. 142]. Хіба що В. Отрощенко розглядав появу даних пам'яток у зв'язку із просуванням носіїв білозерської культури на схід. Ця міграція, на думку дослідника, відбувалася «широким фронтом» [18, с. 187]. Перша точка зору, на наш погляд, є більш аргументованою, друга ж, у світлі розробок В. Потапова, навряд чи є вірогідною [24, с. 142-148].

А далі усе буде залежати від методологічних засад, які ми оберемо. Якщо виходити із того, що найважливішою ознакою археологічної культури є більш-менш стандартизований поховальний обряд, котрий мало змінюється впродовж усього існування культури, то доведеться признати, що поховання білозерського часу Північно-Східного Приазов'я, Нижнього Подоння, Передкавказзя та Нижнього Поволжя репрезентують не зрубну культуру, а вже іншу, позаяк багато із них демонструють обрядові

прояви, не типові для зрубної культури. Дійсно, частина поховань має не східну та північно-східну орієнтацію, а південну, північну, західну. Поряд із похованнями, де небіжчика зібгано на боці (лівому чи правому), є комплекси, де його покладено випростано на спині. У значній частині поховань відсутні керамічні посудини.

Але проблему можна розглянути і під кутом зору циклічних теорій. Вони передбачають проходження людських спільнот через низку фаз, кожна із котрих має свої специфічні риси. Останній із цих фаз є притаманним те, що прафеномен (пороговий зміст), який обумовлює всі прояви культури даної спільноти, вмирає, стає об'єктом осміювання. Стара релігія, котра регламентувала поховальний обряд, іде у забуття. Люди шукають новий пороговий зміст, одним із проявів чого є поява нових явищ у поховальній практиці [32, с. 70-102]. Отже, із точки зору циклічних теорій немає нічого дивного у тому, що за часів фіналу зрубної культури мало місце обрядове розмаїття. А відтак існування в обряді «незрубних» рис не може бути підставою для відривання поховань, синхронних V горизонту Безіменного II від більш ранніх зрубних поховальних комплексів. Тим більш, що за поглядами В. Горбова, які ми підтримуємо, у Північно-Східному Приазов'ї у білозерський час зрубна культура продовжувала свій розвиток. Виходячи із зазначеного, ми вважаємо більш коректним стосовно поховань кінця доби бронзи даної території використовувати термін «фінальнозрубні». Постзрубними ж слід називати чорногорівські пам'ятки (а на лівобережжі Середнього Дінця – бондарихінські).

Цікавим фактом є суттєва відмінність комплексу із групи Зінцова Балка від синхронних поховань Північно-Східного Приазов'я та Нижнього Дону. Останнім не притаманні наступні риси: 1) досипка над похованням; 2) складна могильна конструкція із значними трудовитратами; 3) голова та кінцівки коня як атрибути обряду; 4) кенотаф.

Наявність даних рис у поховання, котре ми публікуємо, при відсутності їх у синхронних поховальних комплексах як Північно-Східного Приазов'я, так і Нижнього Дону свідчить, на нашу думку, не про культурну автономність першого від останніх, а про те, що поховання із групи Зінцова Балка належало представнику соціальної верхівки, а відтак певні складові його обряду були обумовлені існуванням субкультури даної групи населення.

Література

1. Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология // Историко-археологический альманах. – Армавир – Москва, 1996. – № 2.
2. Гаврилюк Н.А., Гершкович Я.П. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1982.
3. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7.

4. Гершкович Я.П., Шепель Е.А. Макеевский курганный могильник эпохи бронзы // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К., 1987.
5. Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 58-63.
6. Горбов В.Н. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч. II.
7. Горбов В.Н. Парадоксы поселения у хутора Ляпичев // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк – Макеевка, 2001. – Т. 1: Археология.
8. Горбов В.Н., Мимоход Р.А. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999.
9. Горбов В.Н., Руденко М.Г. «Атлет» бронзового века // Медицина в художніх образах. – Донецьк, 2004. – Вип. 3. – С. 28-31.
10. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. – Енакиєво, 1998.
11. Клименко В.Ф., Усачук А.Н., Цымбал В.И. Курганные древности Центрального Донбасса. – Донецк, 1994.
12. Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье, 2000. – Вып. III.
13. Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье, 1994.
14. Кореневский С.Н., Белинский А.Б., Калмыков А.А. Большой Ипатовский курган на Ставрополье как археологический источник по эпохе бронзового века на степной границе Восточной Европы и Кавказа. – М., 2007.
15. Литвиненко Р.А., Полидович Ю.Б. Курган срубной культуры у с. Ивано-Дарьевка // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10.
16. Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компаніївці на Дніпрі // Археологія. – 1972. – № 6.
17. Махортых С.В. Восточноукраинская территориальная подгруппа киммерийских памятников // МДАСУ. – 2006. – № 5.
18. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001.
19. Отрощенко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987.
20. Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – № 2.
21. Посредников В.А. Курган срубного времени у с. Заможное (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) // ДАС. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
22. Посредников В.А., Кравец Д.П. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса // ДАС. – Донецк, 1992. – Вып. 1.
23. Потапов В.В. Погребения XII-X в. до н.э. в Волго-Донских степях (к проблеме отбора источников) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южнорусских степей. – Саратов, 1997.
24. Потапов В.В. О культурной атрибуции памятников финала поздней бронзы Нижнего Подонья // II Городцовские чтения. – М., 2005.
25. Привалова О.Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10.
26. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.) – Дніпропетровськ, 1995.

-
27. Ромашко В.А. О контактной зоне культур валиковой керамики // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч. II.
 28. Сергацков И.В., Скрипкин А.С., Клепиков В.М., Дьяченко А.Н. Курганы у поселка Линево // Материалы по археологии Волго-Донских степей. – Волгоград, 2006. – Вып. 3.
 29. Синюк А.Т. Самотоевский грунтовый могильник эпохи поздней бронзы // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2002.
 30. Усачу А.М., Циміданов В.В., Підобід В.А., Литвиненко Р.О. Розкопки кургану на околиці Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) // АДУ 2005-2007. – Київ – Запоріжжя, 2007.
 31. Цимиданов В.В. Срубная общность в свете циклических теорий развития // ДАС. – Донецк, 2006. – Вып. 12. – С. 70-102.
 32. Циміданов В.В. «Магічна втеча» та деякі категорії поховального інвентарю зрубної культури // Історія релігій в Україні. – Київ – Львів, 1995. – Ч. 5. – С. 486-488.
 33. Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье // СА. – 1991. – № 1. – С. 184-196.

Микола БАНДРИВСЬКИЙ

**ПАМ'ЯТКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТРОВ'Я
У ПОСТГОЛІГРАДСЬКИЙ ЧАС:**

МИХАЛКІВСЬКА ГРУПА

(періоди НаВЗ-НаС1, 950/920-730/720 рр. до нар. Хр.)

Голіградська культура у Верхньому Придністров'ї завершила своє існування наприкінці періоду НаВ1 – рубежі НаВЗ (приблизно середина – друга половина X ст. до нар. Хр.), тобто у значно ранішому часі, ніж це вважалося донедавна. До найпізніших пам'яток голіградської культури у Верхньому Придністров'ї зараховуємо скарби з Руди і Волоки, городище в Розгирче, матеріали поселення Магала IV, руків'я меча із антеноподібним навершиям із Ворони та ін. Оскільки між часом зникнення голіградської культури і появою пам'яток західноподільської і черепинсько-лагодівської груп утворився хронологічний проміжок, то можна підтримати запропоноване раніше припущення (Т. Сулімирський, О. Тереножкін, Л. Крушельницька) про існування у цьому часі у Верхньому Придністров'ї окремої групи із своєрідними рисами. Це дало можливість децю інакше підійти до питання походження західноподільської групи ранньоскіфського часу.

Ключові слова: голіградська культура, михалківська група, Верхнє Придністров'я.

Николай БАНДРИВСКИЙ

**ПАМЯТНИКИ ВЕРХНЕГО ПРИДНЕСТРОВЬЯ
В ПОСТГОЛИГРАДСКОЕ ВРЕМЯ:**

МИХАЛКОВСКАЯ ГРУПА

(периоды НаВЗ-НаС1, 950/920-730/720 гг. до Р.Х.)

Голіградская культура в Верхнем Приднестровье завершила свое существование в конце периода НаВ1 – рубеже НаВЗ (приблизительно середина – вторая половина X в. до Р.Х.), то есть значительно раньше, чем это представлялось раньше. К наиболее поздним памятникам голіградской культуры в Верхнем Приднестровье засчитываем клады с Руды и Волоки, городище в Розгирче, материалы поселения Магала IV, ручка меча с антенноподобным навершием с Вороны и др. Поскольку между временем исчезновения голіградской культуры и появлением памятников западноподольской и черепинско-лагодовской групп образовалась хронологическая лакуна, то можно поддержать предлагаемое раньше предположение (Т. Сулимирский, А. Тереножкин, Л. Крушельницкая) о существовании в это время отдельной группы со своеобразными чертами. Это дало возможность нечто по другому подойти к вопросу происхождения западноподольской группы раннескифского времени.

Ключевые слова: голіградская культура, михалковская группа, Верхнее Приднестровье.

**UPPER DNIESTER SITES IN POSTGOLIGRADY TIME:
MYHALKIV GROUP
(periods HaB3-HaC1, 950/920-730/720 BC)**

Goligrady culture in the Upper Dniester completed to exist at the end of the period HaB1 – turn HaB3 (approximately mid – second half of the 10th century BC), much earlier time than was thought until recently. By latest goligrady sites in the Upper Dniester region counted deposits from Ruda and Voloka, hillfort in Rozhirche, materials from Mahala IV, the hilt of a sword pommel from Vorona and others. Since the time between the disappearance and appearance Golihragy culture and attractions Zahidnopodilska fnd Cherepyn-Lahodivska groups formed chronological period, you can still support the proposed assumption (T. Sulimyrskij, A. Terenozhkin, L. Krushelnyska) the existence at this time in the Upper Dniester separate group of original features. This enabled a somewhat different approach to the question of the origin of Zahidnopodilska group of Early-Scythian time.

Keywords: *Goligrady culture, Myhalkiv group, Upper Dniester region.*

В українській і зарубіжній археології до нині переважає думка про існування голіградської культури до середини VII ст. до нар. Хр. З цього виникало б, що голіградські пам'ятки наприкінці свого існування підмінюються на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті пам'ятками нового культурного стилю, принесеного населенням західноподільської групи¹, а у верхній течії Дністра, Опіллі та Розточчі – черепинсько-лагодівської і лежницької груп ранньоскіфського

¹ До останнього часу в науковій літературі загальновживаним є термін «західноподільська група», використання якого можемо простежити від праць П. Райнеке, А. Спіцина, В. Гребеняка, Т. Сулімирського та ін. Термін «західноподільська група» було доцільно використовувати в археології міжвоєнного періоду, коли справді найкраще були вивчені кургани ранньозалізного віку саме Західного (галицького) Поділля, звідки походить і назва групи. Однак, ситуація корінним чином змінилася в середині XX ст., коли після Другої світової війни в результаті робіт Трипільської експедиції ІМК АН СРСР, експедиції Інституту археології АН СРСР (1948-1951), Середньодністровської експедиції Інституту археології і Ленінградського відділення ІМК АН СРСР та Південно-Подільської експедиції Державного Ермітажу (1952-1953) на територіях, розташованих східніше Збруча аж до Могилева-Подільського і Рашкова були відкриті сотні нових пам'яток VII-VI ст. до нар. Хр. Аналіз матеріалів з цих пам'яток корінним чином змінив уявлення про східні межі поширення населення, яке прийнято було називати носіями «західноподільської групи». Тому цей термін – «західноподільська група», треба сприймати з певною умовністю, більше – як данину науковій традиції. Принаймні ще й тому, що пам'ятки, які прийнято зараховувати до західноподільської групи розташовані окрім самого Західного Поділля (це, в основному, Тернопільське плато з прилеглими районами Лівобережного Придністров'я), також на Центральному та частково Північному Поділлі (Хмельницька та частково Вінницька області), а, крім того, й на Буковині (Північній Бессарабії) та Покутті (Чернівецька й частково Івано-Франківська області).

часу. Тобто, на думку дослідників, існував хронологічний стик між «голіградцями» і носіями ранньоскіфських традицій Середнього і Верхнього Придністров'я [17; 11, с. 127; 18; 15 та ін.].

Втім, за останні роки в питанні переходу від одної до другої культур намітилась низка обставин, які змушують переглянути ці, здавалось би, твердо усталені концепції. Так, звернено увагу на низку пам'яток на вказаній території, які неможливо зарахувати ні до голіградської культури¹, ні до західноподільської групи, і характеристику яких до останнього часу обмежували визначенням, що це «*пам'ятки перехідного етапу*». Мова йде, по-перше, про кургани в Мишкові і Тенетниках, які ще Т. Сулімирський вважав приналежними до нової культурної течії, яка продовжувала лінію розвитку пам'яток фрако-кімерійського періоду, зберігаючи семигородські елементи [31, s. 151; 11, с. 128]. По-друге, про опуклобокi корчаги з Лисичник, Увисли і Городниці, які мусили передувати появі західноподільських курганів ранньоскіфського часу. І, врешті, по-третє, про городище в селі Кривче (9 км від Михалкова), де, за словами самого ж першовідкривача – Юрія Малєєва, зібраний при розкопках матеріал близький до кераміки типу Бабадаг та північно-болгарських комплексів [15, с. 95; 14 с. 190-191, рис. 110] та ін.

Пам'ятки цього «перехідного», як вважалося, етапу, відомі й вище по Дністру. Серед них – кургани в Крилосі, в Комарові біля Крилоса, в Городищі біля Кульчиць (див. нижче), врешті, наскельні зображення у Сколівських Бескидах (Урич), найближчі аналогії яким знаходимо серед петрогліфів культури Басарабі в печері Рабиша в Середньому Подунав'ї і серед наскельних рельєфів Палеокастро в Родопах (рис. 1). Зрештою, два скарби з деталями кінської упряжі з Верхнього Придністров'я (Голігради, Мединя), які мають надійні центральноєвропейські хронологічні прив'язки, зокрема, в постгавській групі Фюзешабонь-Мезочат [28] у Потиссі в Альфельді, а також підвіска із західноподільських Кудринців (прямі паралелі якій є лише в басейні Середнього і Верхнього Подунав'я), також служать додатковим свідченням про суттєві етнокультурні зміни, які у цьому часі відбуваються у Верхньому Придністров'ї (рис. 2).

Крім того, за останні два-три десятиліття на Західному Поділлі, Покутті та Передкарпатті експедиціями Л. Крушельницької, Ю. Малєєва, М. Бандрівського та ін. відкрито низку нових пам'яток голіградської культури та групи пам'яток, яка її підмінила на цій території. Одне з відкрить, зроблене останньо під час поновлених Б. Завітієм розкопок на городищі в Лисичниках на Придністровському Поділлі. Ці дослідження у співставленні з уже відомими матеріалами дали підставу для припущення, що за характеристикою керамічного комплексу і за зразками металеві

¹ У літературі вже відзначалося, що досі: «...не вивчено ще етап хронологічного стику цих культур – найпізніший матеріал голіградського типу, ані найраніші пам'ятки, що прийшли їм на зміну» [10, с. 127].

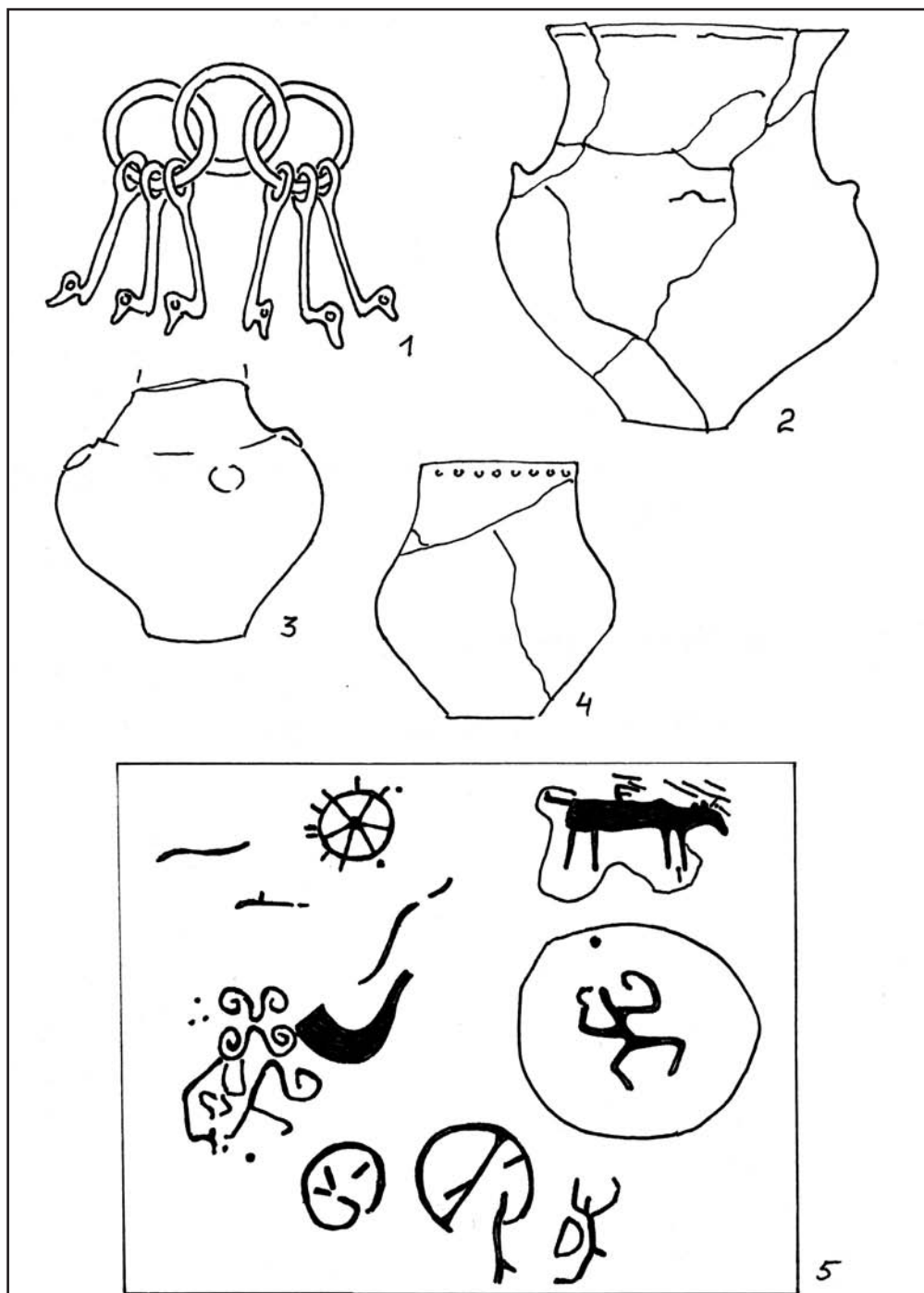

Рис. 1. Опуклобокi корчаги михалкiвської групи та трьохкiльцева пiдвiска з качиними голiвками з с. Кудринцi Борщiвського району Тернопiльської облaстi. Бронза. (за: Крушельницька Л.І., 1985). Нижче – наскельнi зображення (петрогліфи) на скелях Урича (Сколiвськi Бескиди).

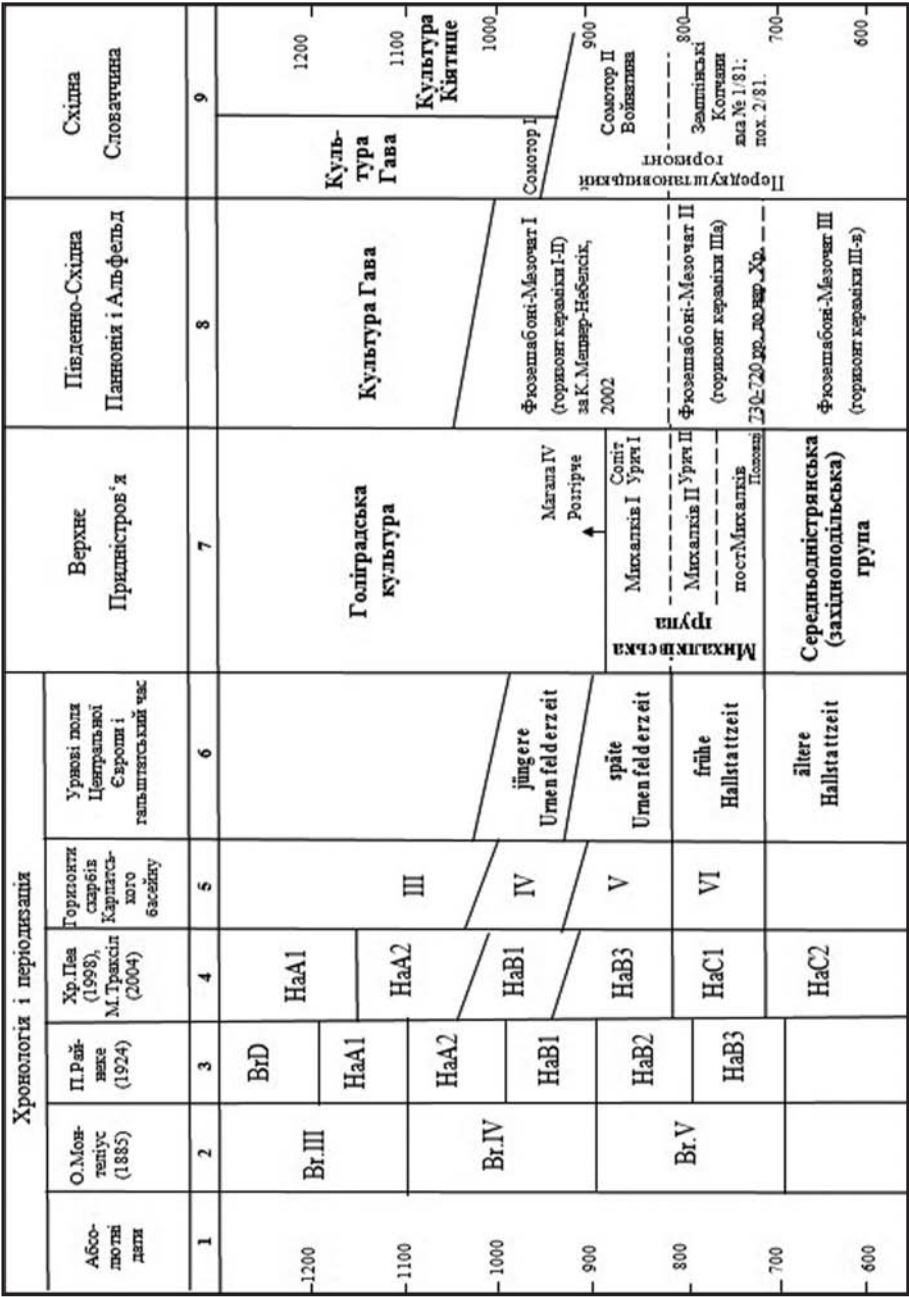

Рис. 2. Періодизація культур Верхнього Придністров'я і Потісся в центральноєвропейській хронологічній шкалі (пізній період епохи бронзи – початок періоду раннього заліза).

індустрії голіградську культуру не можна датувати пізніше періоду НаВ1 – початку НаВ3. Тобто, фінальний етап цієї культури припадає приблизно на середину – другу половину X ст. до нар. Хр. З цього часу і впродовж наступного періоду НаС1 на колишній голіградській території з'явилися пам'ятки, існування яких вже давно передбачала низка дослідників. Наприклад, Л. Крушельницька пише, що: «...серед загальної маси пам'яток ранньозалізного часу Західного Поділля виділяється група матеріалів... коли дана територія **ще не була** заселена племенами, які залишили основну масу пам'яток західноподільської скіфськоподібної культури. Припускаємо, що власне цю групу мав на увазі Т. Сулімирський, пишучи про перший період появи західноподільських курганів з південними рисами... Фрагменти посуду, зокрема, горищиків-корчаг, типових для середнього горизонту непоротівських пам'яток, маємо зараз з Щуперки, Скали Подільської, Лисичник на Тернопільщині» [10, с. 128-129]. Нещодавно матеріали аналогічного постголіградського характеру із сильними середньодністровськими (непоротівськими) впливами виявлено нашою експедицією в с. Колодрібка неподалік Заліщик, в с. Вишня біля Городка на Львівщині та ін. Саме із середнього горизонту Колодрібки¹ походять форми кераміки, що представляють культуру, яка після голіградської передувала поширенню на цих землях культури носіїв західноподільської групи. Зрештою, схожі комплекси тут знаходили і раніше. Так, ще в міжвоєнний період на поселенні в Новосілці-Костюковій поруч Заліщик, в одному з відкритих об'єктів були виявлені уламки тюльпаноподібних посудин з проколами під вінцями та фрагменти великих амфор, які на бочках мали серію густо розташованих вертикальних канелюр [16, с. 23, рис. 4, 10]. Ці та інші форми посуду випереджають у часі кераміку із західноподільських курганів.

По-третє, є ще одна важлива обставина, яка змушує до переосмислення традиційних поглядів на кінцевий етап існування голіградської культури та проблему зарахування до неї тих чи інших пам'яток. Наприклад, одним з основних маркерів, ба навіть, найефектнішим презентантом голіградської культури довгий час вважалися відомі Михалківські скарби (детальніше див. нижче). Притому, впевненість у приналежності їх до цієї культури була настільки міцною, що, вважаючи це питання остаточно з'ясованим, донині на цю тему не проводилось жодних досліджень.

Отже, на чому базується традиційне трактування михалківських скарбів як приналежних до голіградської культури? На тому факті, що вони датуються чорногорівським чи новочеркаським періодами? Але тоді треба довести, що існування голіградської культури на наших землях співпадає в часі з михалківськими скарбами: від моменту їх створення

¹ Нижній горизонт Колодрібки представлений об'єктами голіградської культури періодів НаА – НаВ1, а верхній горизонт – наземними спорудами та ямами західноподільської групи.

і далі, впродовж усього періоду використання. А, власне, таких доказів бракує. Наприклад, ніхто з дослідників не представив виділені серед місцевого верхньодністрянського матеріалу типологічні ряди керамічного посуду IX-VIII ст. до нар. Хр., форми якого були тоді у вжитку місцевого населення і повинні співпадати з часом укриття Михалківських скарбів. З такого (чи подібного за іншими типами речей) зіставлення одразу було б видно, чи Михалків належить до голіградської культури, чи ні. Навіть паралелі, що їх наводять дослідники до Михалківських скарбів з Карпатського басейну (Фокору, Далі, Михалеєні-Боарта, Кіш-Косцег та ін.) свідчать про те, що зарахування скарбів з Михалкова до голіградської культури не відповідає дійсності, оскільки всі ці паралелі походять вже із середовища культур і груп початку кінця періодів НаВЗ – НаС1, тобто з того часу, коли жодна з пізньобронзових культур Центральної¹ і Південно-Східної Європи (а саме до таких, поряд з Гава, Кіятице, Бабадаг I та ін. відносять голіградську), вже не існувала.

І, останнє в порушеній нами темі щодо приналежності Михалківських скарбів до голіградської культури, насторожують наступні два факти. Перший: уламок вінця і денця ліпного горщика, який був знайдений в Михалкові разом з коштовностями і який, як припускав В. Пшибиславський, міг походити від посудини, де зберігалась якась частина скарбу, має під зовнішнім краєм наліпний пружок, карбований відтисками пальця. Як відомо, такі пружки масово з'являються на горщиках щойно в постголіградському періоді під впливом керамічних виробів культур близького територіально Середнього Придністров'я, а ширше – тогочасної культури Правобережного Лісостепу. Такий посуд є індикатором вже цілком іншого вектору культурного розвитку і взаємозв'язків місцевої спільноти. Другий факт, який не варто забувати, – це наявність у Михалківському скарбі трьох скляних намистинок зеленкавого кольору, з яких одна відноситься до т.зв. бородавчатого типу [25, s. 23, tabl. XIII, 11]. Такі намистинки переконливо виводять михалківські дорогоцінності з реєстру голіградських пам'яток, оскільки раніше періоду НаС1 в місцевому матеріалі намистинки такого типу ще не зустрічалися.

Ситуація, яка склалася на початку періоду НаВЗ (зміна більшості центральноєвропейських культур новими утвореннями), висунула нові вимоги і запити (в т.ч. на зразки моди і форми престижу) на знакові речі того часу – упряж, зброю, прикраси, зрештою – на нові міжкультурні зв'язки.

¹ Існування в період НаС1 територіально суміжної лужицької культури (в її тарнобжегському варіанті) є, мабуть, дещо сумнівним, хоча б з огляду на останні відкриття в Надсянні і Нижньому Вислоку, де знайдено комплекси кераміки, стиль виконання яких можна охарактеризувати «басарабською вуаллю». В кращому разі можемо говорити про процес активного переродження в періоді НаС1 класичного Тарнобжегу в нове культурне явище, близько споріднене із територіально суміжними східними територіями, зокрема, Верхнім і Середнім Придністров'ям.

Все це завадило «голіградським» общинам зберегти індивідуальний стиль своєї культури до IX ст. до нар. Хр. Навіть в ідеологічній сфері (релігії та поховальному обряді), які часто є найконсервативнішим елементом культури стародавнього суспільства. З початком НаВЗ у цій сфері відбулися суттєві зрушення, як, наприклад, поява у Верхньому Придністров'ї невідомого тут раніше (в голіградській культурі) обряду – підкурғанних поховань та спорудження наскельних святилищ із солярними знаками і петрогліфами (див. нижче).

Безумовно, до таких поважних змін на досліджуваній території, спонукала ситуація, яка на зламі епох бронзи і раннього заліза складалася між культурами центральноевропейських областей. Так, культура Гава, з якою часто (і, повторимо, без достатніх на це підстав) поєднували голіградську культуру, проіснувала лише до НаВ. Близько 1000 р. до нар. Хр. (як це аргументує у своїй праці К. Мецнер-Небельсік) її змінили в Потиссі (Альфельді) пам'ятки групи Фюзешобонь-Мезочат [27, р. 381]. Майже одночасно з культурою Гава наприкінці НаВ1 зійшла з історичної арени східнословачка культура Кіятице, на зміну якій приходять пам'ятки типу Войнати́на¹ (по український бік Карпат дуже схожою до Войнати́ни ранньою постголіградською пам'яткою є могильник в Сопоті на Сколівщині, досліджений Л. Крушельницькою 1971 р.² Таким чином, в Карпатському регіоні в проміжку між існуванням культур Гава і Кіятице, і періодом появи там найраніших комплексів групи Альфельд/Векерцуг (яка у ранній фазі частково синхронна західноподільським курганам), утворився проміжок тривалістю близько 3,0-3,5 століття, який, власне, на Альфельді, заповнений пам'ятками постгавського типу – групою Фюзешобонь-Мезочат.

Хронологічне уточнення цілої низки пам'яток із Верхнього Придністров'я змушує «розвести» в часі найпізніші старожитності голіградської культури і найраніші пам'ятки ранньоскіфського часу.

¹ Передкуштановицький горизонт пам'яток вперше був виділений на матеріалах Словаччини (поховання типу Войнати́на) Будінським-Крічкою, який відносив його до періоду НаВЗ – НаС [21, s. 119-133, 137], тобто ці пам'ятки виявилися синхронними горизонту Сомоторська Гора-II Східної Словаччини (Pastor, 1958, 1976). Однак, після того, як у південно-західній Словаччині були виявлені пам'ятки типу Хотин, які мають більше схожості з матеріалами Фюзешобонь-Мезочат, а у Східній Словаччині в той же час була доведена відсутність підкурғанних поховань, які могли бути пов'язані з куштановицькою культурою, питання т.зв. передкуштановицького горизонту, принаймні для Словаччини, відпало ще тоді. Тут, на початку періоду раннього заліза проживали носії культури на зразок могильника в Земплінських Копчанах та ями в Михалівцях, які, на думку Е. Мірошайової, були генетично пов'язані з носіями культури Шелестівського городища, Малих Геївець та ін., а всі разом – із привнесеними сюди традиціями тогочасної культури Верхнього і Середнього Придністров'я. При цьому, Е. Мірошайова не бачить жодного зв'язку носіїв культури Земплінських Копчан – Михалівець – Малих Геївець з куштановицькою культурою, з чим, очевидно, слід погодитись [30, s. 357, 375].

² Подібність Сопота до могильника у Войнати́ні, на яку вказує у своїх працях Л. Крушельницька, підтримав і розвинув проф. Будінський-Крічка.

Хронологічний «розрив» між ними, тривалістю щонайменше 1,5-2,0 століття, припадає приблизно на IX – кінець VIII ст. до нар. Хр. і може бути заповнений пам'ятками локальної групи, яку, вслід за О. Тереножкіним, можемо називати **михалківською** [19, с. 110]. Тим самим, фактично підтверджуємо припущення Т. Сулімирського про те, що «...*всі ранні західноподільські кургани, які ще не мають типового «скіфського» культурного забарвлення, належать до одної групи*» [31, s. 175-177; 10, с. 102-105, 127-130].

Властиво, що таке голіградська культура? Це, в першу чергу, добре налагоджений в пізній період епохи бронзи взаємообмін із Семиграддям і Трансильванією, в результаті чого у Верхнє Придністров'я хлинув потужний потік бронзової індустрії культури Гава, Кіятице та ін. (мечі з язичковим руків'ям, мечі ліптавського типу, згодом – мечі з чашоподібним наверхшам, цілі серії інших виробів з угорських, трансильванських і дунайських металургійних і металообробних центрів, в т.ч. бронзові казани ранніх типів. Зрештою, традиції верхньотиських і внутрішньокарпатських культур (таких як Гава, Речь, Липуш, Кіятице та ін.) відчутно далися взнаки і в керамічному виробництві і в асортименті голіградського керамічного посуду. Однак, з кінця періоду HaB1 – початку HaB3 (не пізніше середини X ст. до нар. Хр.) ситуація в самому голіградському суспільстві і практично в усіх сусідніх етнічних спільнотах, які його на той час оточували, кардинально змінилася. Сьогодні ще не вироблено усталеної точки зору, що тоді відбулося (або, правильніше – що спричинило настільки раптові і різкі зрушення), але саме з цього часу припиняють свою роботу семигородські і трансильванські металообробні центри [22, s. 292, 303], з якими тісно були пов'язані ринки збуту металевих виробів на території голіградської культури. Різко звузило свої обсяги в металургії та опрацюванні металу в цей час і місцеве верхньодністрянське населення, яке в основному спеціалізувалось на шаблонному продукуванні побутових знарядь праці, зброї, прикрас (окремі типи кельтів, серпів, мечів, казанів, чаш, шпильок та ін.).

В питанні походження голіградської культури з огляду на тривалі контакти її носіїв з тогочасними творцями культур західних Балкан і Приадриатичних областей, допускаємо такий хід подій: в пізній період епохи бронзи якась частина західнобалканських і приадриатичних спільнот, найімовірніше іллірійського кореня, мігрувала в північно-східному напрямку, вийшла на Середньодунайську низовину і вже землями Альфельду піднялася у Верхнє Потисся, звідки через Яблоницький перевал (931 м нрм), вийшла в долину Пруту на Покуття і Придністровські райони Західного Поділля. І вже тут, на верхньодністрянських теренах, асимілюючи місцеве – чуже їй за генезисом «ноанізоване» населення, дала початок новому розвитку культури, яку ми сьогодні знаємо під назвою голіградської. Серед мотивів, які привабили на покутські землі тих перших «протоголіградців», могли бути наявні на північно-східному передгір'ї

Українських Карпат численні виходи соляних джерел, можливість їх експлуатації та транспортування цього дорогоцінного продукту в обмін сусідам. Розкопки Л. Крушельницької на таких еталонних солевирибничих пам'ятках як Текуча і Лоева довели, що масштаби солевирибництва ранньоголіградськими общинами були від самого початку колосальними, про що свідчать буквально тонни розбитого, перепаленого посуду, який знищувався під час виварювання солі [10; 13 та ін.].

Матеріал, яким диспонуємо нині, дозволяє висунути припущення, що перші общини, причетні до створення на наших землях культурного явища, яке дістало найменування «голіградська культура», проникли сюди наприкінці періоду BrD – початку HaA1. З їх появою на Верхньому Придністров'ї з'являються в обігу і скарбах перші цінові еквіваленти вартості – злитки металу стандартизованої форми і ваги, прототипи яких уже здавна використовувало під час товарообміну населення держав егейсько-анатолійського регіону. Власне, тоді, на самих початках розвитку голіградської культури на зайнятій нею території з'явилися речі, які невідомі в тогочасних культурах не лише сьогодношньої України, але й Центральної Європи. Маються на увазі бронзовий шолом із ранньоголіградського скарбу в с. Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл. [33, s.49]¹ та нещодавно виявлена бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* із смт Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., яка зображає воїна у повний зріст зі щитом і мечем у руках та в захисному шоломі з маленькими ріжками [7, с. 244-259]. Статуетка з Лужан має найближчі аналогії серед зразків металопластики культури нурагів на о. Сардинія і пов'язується першовідкривачем з народом шардана, який, як припускають дослідники, походив з Балканського п-ова [5, с. 192; 7, с. 244-259]. Звичайно, домінуючими у ранньому періоді розвитку голіградської культури були форми металевих виробів, яких вживали в тому часі на землях Карпатського басейну і прилеглих придунайських територій (кельти, серпи, більшість типів мечів, казани (в т.ч. орнаментовані), прикраси та ін.). Чимало було й оригінальних металевих речей, знайдених і на верхньодністрянських теренах. Проте, серед усього цього різноманіття голіградських бронз все ж таки виділяється низка виробів з металу і кераміки, форми яких безумовно тяжіють до культур центрально-і західнобалканських районів, Адріатичного узбережжя, а, навіть, Аппенін. Мабуть, з «другою хвилею» просунення західнобалканського і приадриатичного населення, наприкінці епохи бронзи, на територію

¹ Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «*Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenstanden, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenstanden gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden*» [33, s. 49]. Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

голіградської культури (з його ще не розірваними корінними зв'язками із земляками), треба пов'язувати появу таких речей як бронзовий меч періодів НаА2 – початку НаВ1 з Язлівця біля Бучача на півдні Тернопільщини. Хоч меч, як вважається, був виготовлений на місці (має ефес ліпавського типу), однак антеноподібне навершя його руків'я безсумнівно вказує на запозичення цієї форми з Аппенінського півострова, оскільки лише там вироблялися мечі з подібними типами навершів [1, с. 123; 20, s. 93-103]. Втім, про оригінальність формування деяких речей раннього періоду голіградської культури свідчать не лише зразки її металевої індустрії, але й кераміка, яка вже в найраніших комплексах дає цілу низку самотутніх форм [10; 13]. Залишається невиясненим питання, чому на усій території ранніх Голіград досі не виявлено жодного фрагменту урн типу Белегіш II, які були найпоширеніші власне на півночі Іллірійського Світу та прилеглих теренах і які численно представлені у сусідніх з голіградською культурах, таких як Гава, Кіятице, Корлетень [24, s. 97, fig. 6].

Не менш цікавими є дані, які свідчать про контакти ранньоголіградської спільноти з населенням Лівобережної України. На це, передусім, вказує знахідка бронзового меча із язичкоподібним руків'ям на Більському городищі [8], найближчі аналоги якому є власне у Верхньому Придністров'ї, а саме: того ж типу мечі із Заложець і Бурканова біля Підгаєць на Тернопільщині, та ще один майже аналогічний екземпляр із Завадинців, що в районі середньої течії Збруча. Зрештою, про ймовірність контактів голіградської культури з тогочасним населенням Середнього Придніпров'я писала свого часу Г.І. Смірнова, однак стосувалося це вже пізнього періоду існування цієї культури [32, s. 97].

Після розпаду культури Гава в Потиссі (за припущенням К. Мецнер-Небелсік це відбулося близько 1000 р. до нар. Хр.) в Середньодунайській низовині на Альфельді входять у силу носії пам'яток групи Мезочат, а у верхньому Подунав'ї з'являються комплекси матеріалів, серед яких зустрічаються псалії типу Чернотин (чорногорівського типу). В тому ж часі – з початку періоду НаВ3 – на Середньому Придністров'ї з'являються пам'ятки непоротівської групи [9; 10; 14].

Ситуація складалася така: якби населення голіградської культури під впливом усіх зовнішніх чинників не почало видозмінювати свою культуру (тобто, ті господарчі, суспільні і релігійно-обрядові механізми, які перед тим впродовж кількох століть тримали його (голіградське суспільство) в повнокровній життєдіяльності, то воно просто зникло б з історичної арени Центральної Європи, впавши під ударами навколишніх, постійно еволюціонуючих і потужних спільнот. Власне тому археологічний матеріал з Верхнього Придністров'я, який датується, в основному, періодом НаВ3, є виразним демонстрантом процесу досить швидкого переродження голіградської культури у нове культурне явище. а саме – «постголіградські» **пам'ятки михалківського типу** (рис. 2). Поява останніх могла бути спровокованою тим самим чинником, який

спричинився до раптової появи, але вже в іншому місці, чорноліської культури на Українському лісостеповому Правобережжі. Цим збудником для утворень обидвох спільнот був **зовнішній чинник**, який міг мати характер етнокультурного інплантанту ззовні (див. нижче). Отож, пізньоголіградське суспільство, прийнявши виклик тих часових змін, які настали і остаточно видозмінивши усі провідні ознаки своєї матеріальної культури (так само, як це сталося з білогрудівською культурою на східніших теренах), продовжило своє існування у Верхньому Придністров'ї на початку наступної – ранньозалізної доби, вже в якості гнучкої, мобільної і високорозвинутої спільноти – носіїв михалківської групи пам'яток. Це населення одразу ж почало – цілком в стилі нової епохи – активну діяльність за межами основних земель свого розселення, в т.ч. проникнення на територію висоцької культури.

Найактивніший період контактів носіїв михалківської групи з близькими і більш віддаленими спільнотами припадає на другу половину періоду HaB3 – HaC1 (середина IX ст. – 730/720 pp. до нар. Хр.), тобто на основний термін створення і використання Михалківських скарбів. Саме в цьому часі простежується активізація контактів цієї групи з культурами Верхнього Подунав'я і Аппенінського півострова. Іншими словами, це був новий (поновлений післяголіградський) поштовх до активізації тих контактів. Свідченням цього є досить рання поява на Середньому і Верхньому Придністров'ї корчаг типу Вілланова та поширення на території михалківської групи бронзових виробів, які у комплексах сусідніх культур (в т.ч. висоцької і чорноліської), не зустрічаються. Мається на увазі бронзова дротяна однопружинна фібула з Половців вище Борщева на Тернопільщині, на спинку якої нанизано 13 бронзових пустотілих намистинок. Цей тип фібул характерний для культур Аппенінського п-ова – ступеня *Piscenium* IB (*Novilara* II), що в абсолютних датах (за Хр. Пеа) відповідає 760-730/720 pp. до нар. Хр. На пізніх етапах свого розвитку носії михалківської групи ніби мимоволі були провідниками (для територіально суміжних спільнот) видозміненого речового інвентаря приадріатичних культур. На сході ці імпортовані речі за посередництвом носіїв михалківської групи потрапляли до непоротівської групи пам'яток, а на півночі – у висоцьку культуру. Про східний вектор цих взаємозв'язків свідчить бронзова двопружинна фібула з дугоподібно вигнутою гладкою спинкою і з розширеним приймачем, яка була знайдена А. Гуцалом в пох. № 7 біригуального могильника непоротівської групи в Бернашівці на Середньому Дністрі [4, с. 65-66, рис. 1]. Фібули аналогічної схеми є характерними для ступеня *Glasiac* IB, що відповідає центральноєвропейському HaC1 (*Pare Ch.*, 1998) і тип яких на пам'ятках чорноліської культури Середнього Придніпров'я невідомий. Одна бронзова бритва походить з Лошнева біля Теребовлі на Тернопільщині [3, табл. 1, 7), тобто з постголіградсько-висоцького пограниччя і належить до бритв типу Гернбаумгартен, які з початку періоду HaB3 (з другої половини

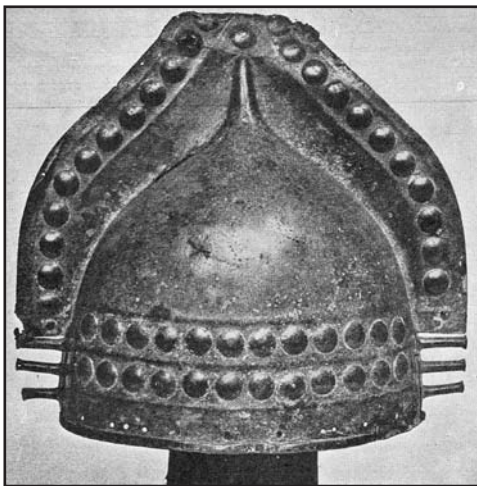

Рис. 3. Протоетруський шолом з с. Кременна Городоцького району Хмельницької області. Бронза. (за: Much M. 1889, Coutill L. 1927; Slankowna, 1936/1937; Hase F.W.von. 1988).

X ст. до нар. Хр.) були поширені в Нижній Австрії, Боснії, Баварії, Швейцарії (Валліс) та ін. [22, taf. 82, s. 211-212]. З цієї ж «прикордонної смуги» між пам'ятками михалківської групи і висоцької культури – із району середньої течії Збруча – знаємо унікальний і єдиний у всій Центральній і Східній Європі бронзовий шолом гребінчатого типу із с. Кременна Городоцького р-ну Хмельницької обл. [29; 23; 2, с. 214, мал. 16, 5, с. 232-234]. Екземпляр з Кременної (рис. 3) аналогічний до протоетруського шолома з Веї, який датується серединою – другою половиною VIII ст. до нар. Хр. (ступінь Веї II за Клес-Бруксом) та до такого ж бронзового шолома з пох. № AA-I у Кватро Фонтаніллі.

Ф.В. фон Газе прийшов до висновку, що шолом з Кременної, скоріш за все, є виробом із середовища протовілланової культури і міг бути виготовлений в одному з двох місць: у Південній Етрурії або Верхній Італії, де такого типу бронзові шоломи виробляли в майстернях етруського міста Тарквінії з другої половини IX ст. до нар. Хр. [26, s. 200, 203, taf. 4, 1; taf. 5, 1]¹.

Те, що вищеназвані речі (бритва, шолом, фібули та ін.) використовувалися населенням михалківської та сусідніх з нею груп відповідно до вимог їх тогочасного життя й естетичних уподобань, свідчить низка інших виробів, які підсилюють дане припущення. Мається на увазі бронзова фігурка-bronzetti зі Збруча висотою 6,3 см, яка представляє собою поширений на початку залізної доби в Центральному і Східному Середземномор'ї образ т.зв. плакальниць [6, с. 103-111, рис. 105, 1]. Ці зображення плакальниць (в т.ч. й нещодавно введена до наукового обігу статуетка зі Збруча) демонструють усталений жест – знак голосіння, жалю, розпуки, пов'язаний з поховальною обрядовістю. Найближчими

¹ З опублікованих на сьогодні матеріалів видно, що екземпляр з Кременної (рис.3) дуже подібний до гребінчатих шоломів у Центральних Аппенінах. З часів протовілланової культури окремі глиняні покришки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчатого типу. Поховання, які мали такі покришки, позначали, як вважають, особливо високий ранг воїна [26, s. 206]. Розмістивши на карту пункти місцезнаходжень бронзових гребінчастих протоетруських шоломів і шоломоподібних покришок, Ф.В. фон Газе прийшов до висновку, що найгустіше вони поширені в південній Етрурії, значно менше їх на території східної гальштатської культури і зовсім, за винятком шолома з Кременної, немає у Центральній і Східній Європі [2, с. 233-234].

до аналізованого екземпляру зі Збруча нам видається статуетка із Болоньї (Італія). Схоже положення рук мають коропластичні статуетки вдягнених персонажів, одна з яких – зображення воїна у захисному обладунку, що увінчує дещо пізнішу етруську канопу, віднайдену поблизу К'юзі (Італія, VII-VI ст. до нар. Хр.). Цей же жест демонструють фігурки жалібниць із о-вів Егейського моря та материкової Греції, о-вів Крит і Фера, найпізніші з яких(?) датуються останньою чвертю VII ст. до нар. Хр., а також Беотії – VII ст. до нар. Хр. [6, с. 107]¹.

Із просуванням населення михалківської групи вгору Збручем із наступним виходом на Північне Поділля, а навіть на край Волинської височини, слід пов'язувати появу в цих (віддалених від основного масиву поширення їх пам'яток) північних територіях низки речей з виразними «південними» рисами. Зрештою, про присутність у місцевій могилянській групі виразних ознак і впливів південних культур (зокрема, на кераміці), Л. Крушельницька писала, починаючи вже від часу першого ознайомлення з матеріалами цієї групи [9; 10]. Виразний «південний» вплив у лісостеповій за характером могилянській групі, проявився також і в окремих металевих виробах про незвичність яких для даного регіону неодноразово згадували ще в передвоєнному часі. Йдеться про бронзову фігурку коня із с. Пересопниця неподалік Острога. Довжина фігурки – 5 см. На хребті ближче до шиї тварини є округлий 2-мм отвір, за допомогою якого фігурку прикріплювали до якоїсь основи [34, s. 293-306,]. З території України аналогій до бронзового коника з Пересопниці вказати не можемо, однак на пам'ятках з Аппенінського півострова, в період Беначчі II, таких самих і дуже схожих до неї фігурок (як бронзових, так і керамічних) доволі багато. Більшість бронзових коників служили оздобою культових посудин, кінської упряжі або ж слугували окрасою щитків на бронзових фібулах.

Культура носіїв михалківської групи пам'яток вже на ранньому етапі свого розвитку вийшла за межі ареалу колишньої голіградської культури. Її присутність виразно відчутна у прилеглій частині Бессарабії (непоротівська група чорноліської культури). Носії останньої взяли участь у формуванні на Західному Поділлі, Покутті та Передкарпатті середньодністрянської (західноподільської) групи пам'яток ранньоскіфського часу. Що ми маємо на увазі, оперуючи цією назвою? По-перше, у населенні, що створило західноподільські кургани в східному ареалі їх розселення, вбачаємо нащадків ранішої за часом непоротівської групи чорноліської культури на фінальному етапі їх розвитку (кінець середнього горизонту Непоротова). Ці спільноти приблизно у першій половині VII ст. до нар. Хр.,

¹ На питання, чи могла ця статуетка зі Збруча бути виготовленою на місці, слід відповісти негативно, оскільки культові запити того часу і пов'язані з ними релігійні обряди відображали вже зовсім інший – східний вектор цієї системи ідеологічних поглядів, який був якнайтісніше пов'язаний з тогочасною культурою Українського Лісостепу.

просуваючись на захід вгору Дністром перейшли межиріччя в пониззі Смотрича і Жванчика і розселились (окупували?, підкорили?) серед місцевого «постголіградського» населення – носіїв михалківської групи пам'яток. І вже тут – на Західному Поділлі, Покутті та прилеглому Передкарпатті, спільно з «автохтонами» михалківської групи, витворили близько середини – третьої чверті VII ст. до нар. Хр., західний варіант західноподільської групи. Маючи у своїй основі постголіградське михалківське підґрунтя, західний варіант західноподільської групи тим і відрізнявся від її східного варіанту, що не мав пізньочорноліської (на зразок середнього горизонту Непоротова) етнокультурної підоснови.

Власне, ця «неоднорідність» підоснов і відрізняє обидва варіанти вказаної групи (те, що пам'ятки останньої в деяких нюансах різняться між собою поховальним обрядом, особливостями супровідного інвентаря тощо в минулих роках було потрактовано як химерний симбіоз місцевого пізнього Чорнолісся, пізніх Голіград і прийшлого іраномовного кочового елементу [18]. З урахуванням аналізу останніх відкриттів вважаємо, що східний варіант західноподільської групи є ранішим в часі, оскільки його матеріальна культура генетично пов'язана (на відміну від західного варіанту) з чорноліськими пам'ятками середнього горизонту Непоротова (на зразок курганів у Лоївцях, Бернашівці, Миньківцях, Соکیلці, Шутнівці к. 1 та ін.), які датуються другою половиною VIII – першою чвертю VII ст. до нар. Хр.). У той же час західний варіант західноподільської групи є сплавом місцевих (постголіградських і михалківських) та привнесених (з Лісостепового Правобережжя та пізньо- і постнепоротівських, а, можливо, і передкавказьких) елементів. Виразниками останніх є речові комплекси з курганів Перебиківці II, Ніври, Швайківець, Коцюбинчиків I та II і ін.), які з'являються у другій-третьій чвертях VII ст. до нар.Хр.

З матеріалу, що наведений вище, можна зробити такі **висновки**:

1. Голіградська культура у Верхньому Придністров'ї завершує своє існування наприкінці періоду НаВ1 – рубежі НаВ3 (приблизно середина – друга половина X ст. до нар. Хр.), тобто у значно ранішому часі, ніж це вважалося донедавна. До найпізніших пам'яток голіградської культури у Верхньому Придністров'ї зараховуємо скарби з Руди і Волоки, городище в Розгірче, матеріали поселення Магала IV, руків'я меча із антеніподібним наверх із Ворони та ін.

2. Оскільки між часом зникнення голіградської культури і появою на її колишній території пам'яток західноподільської і черепинсько-лагодівської груп утворився хронологічний проміжок, то можна підтримати запропоноване раніше припущення [26; 14; 10] про існування у цьому часі у Верхньому Придністров'ї окремої групи зі своєрідними рисами, яка вже не була голіградською, але ще не стала західноподільською. Назва даній групі – михалківська, була запропонована ще у 1952 р. О.І. Тереножкіним, який об'єднав у цьому найменуванні верхньодністрянські пам'ятки більш-менш синхронні Михалківським скарбам.

3. Запропонована нами нова концепція культурного розвитку верхньодністрянських спільнот на початку періоду раннього заліза базується на висновках і припущеннях дослідників як довоєнного, так і повоєнного періодів. Це дало можливість дещо інакше підійти до питання походження самої західноподільської групи ранньоскіфського часу. Якщо донедавна її вважали конгломератом впливів пізньочорноліської, голіградської і кочівницько-іраномовної спільнот [13], то нині вимальовується більш наближена до дійсності її етнокультурна базова двоскладова підоснова: постголіградська (михалківська група) на заході і чорноліська (непоротівська група) на сході.

Вцілому, витоки керамічного комплексу, житлобудування, господарського ладу, взаємозв'язків і поховального обряду верхньо- і середньодністровського населення періоду раннього заліза – глибоко місцеві, оперті на багатолітні традиції¹. І однією з причин виділення пам'яток михалківської групи були також пошуки відповіді на питання: якщо з другої чверті VII ст. до нар. Хр. на її колишній території (Західному Поділлі, Покутті та Передкарпатті) так раптово з'явилися пам'ятки західноподільської групи, то звідки? Ті з дослідників, котрі донині відстоюють тезу про раптову і цілковиту зміну на Західному Поділлі голіградської культури одразу «західноподільською ранньоскіфською», не дають відповіді на питання: де тоді знаходилася територія, з якої вийшли, просуваючись в напрямку Середнього Придністров'я, носії західноподільських курганів? Немає такої території, на якій можна було б простежити витоки, скажімо, традицій у спорудженні поховальних комплексів на зразок Перебиківців II, Швайківців, Коцюбинчик I, II та ін.

Література

1. Бандрівський М.С. Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів, 1994 – 163 с.
2. Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку Висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії. – 1998. – Т. 235. – С. 193-247.
3. Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині // ЗНТШ. – Львів, 1914. – Т. СХУІІ-СХУІІІ.
4. Гуцал А. Бронзова і залізна фібули з Бернашівки // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16-19 травня 2007 р.). – Київ-Чигирин, 2007. – С. 66.
5. Журавлев Д.В., Исаенко Н.Ю., Мошинский А.П. и др. Материалы бронзового века. Золотой блеск эпохи. – М., 2005. – 192 с.
6. Забашта Р.В. Статуетка жінки з колекції ДІМ (Москва) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 103-111.

¹ Цю думку ми намагалися довести у спільній з Л. Крушельницькою статті-додатку «Поховальний обряд непоротівської групи пам'яток» у монографії вищезгаданої дослідниці «Чорноліська культура Середнього Придністров'я» [1998, с. 201-208].

7. Ільків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземомор'я // ПССІАЕ. – 2009. – Т. 2(26). – С. 244-259.
8. Ковпаненко Г.Т. Бронзовий меч з Бельського городища // СА. – 1973. – № 4.
9. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., 1976. – 144 с.
10. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ, 1985.
11. Крушельницька Л.І., Малеев Ю.Н. Племена культури фракийського гальштата (Гава-Голігради) // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К., 1990. – С. 123-132.
12. Крушельницька Л.І. Высоцкая культура // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К., 1990. – С. 115-122.
13. Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 56-122.
14. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів, 1998. – 221 с.
15. Малеев Ю.Н. Гальштатские городища в Западном Подолье и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86-101.
16. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64. – С. 5-102.
17. Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 40-66.
18. Смирнова Г. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. – 1993. – № 2. – С. 106-107.
19. Тереножкин А.И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1952. – С. 110.
20. Bugaj M. Dwa miecze antenowe w zbiorach muzeow krakowskich // Materiały archeologiczne. – 2005. – T. XXXV. – S. 93-103.
21. Budinsky-Kricka V. Předkustanovicke žiarové pohřebisko vo Vojnatine // SA. – 1976. – T. XXIV/1. – S. 3-85.
22. Blajar W. Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich. – Krakow, 2001. – 427 s.
23. Coutill L. Le casque de Biainville (Meurthe-et-Moselle) // Extrait du Bulletin dela Société Préhistorique Francaise. – Paris, 1927. – 27.Octobre.
24. Przybyla M. Pottery analyses as the basis for studying migrations. The case of Danubian pottery groups from the end of 2-nd Millenium BC // Migration in Bronze and Early Iron Age Europe. – Krakow, 2010. – S. 97, fig. 6.
25. Hadaczek K. Złote skarby Michalkowskie. – Lwow, 1904. – 30 s.
26. Hase F.W.von. Früheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. Antike Helme // Römisch-Germanisches Zentralmuseum. – Mainz, 1988. – S. 195-211, taf. 4,1; 5,1.
27. Jockenhovel A. Die Rasierrassen in Mitteleuropa // Prahistorische Bronzefunde.- Munchen, 1971. – Ab. 1. – Bd. 1. – 282 s.
28. Metzner-Nebelsick K. Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – Rachden-Westf., 2002. – T. 1. – 542 s.
29. Much M. Prähistorische Atlas. – Wien, 1889. – T. 1. – Taf. 69.
30. Mirossajová E. K problematike tzv. Skytských nálezov z regionu Spiza // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza. – Krosno, 2003.

-
31. Sulimirski T. Brazowy skarb z Niedzielisk, pow. Przemyślany // Swiatowit. – 1938. – T. XVII. – S. 255-282.
 32. Smirnowa G.I. Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums // Thraco-Dacica. – 1993. – T. XIV (1-2). – P. 91-99.
 33. Romstorfer C.A. Aus den Mittheilungen der K.K. Central-Commission // Jahrbuch des Bukowiner Landes Muzeums. – Czernowitz, 1893. – S. 45-72.
 34. Slankowna. Kilka importow staroitalskich i zachodnioeuropejskich z południowo-wschodniej Polski i Ukrainy // Swiatowit. – 1936/1937. – T. XVII. – S. 293-306.

УДК 903.5:[631.4:551.8](477.84)

Василь ІЛЬЧИШИН
Жанна МАТВІЙШИНА
Анатолій КУШНІР

**ПАЛЕОПЕДОГЕНЕЗ У МЕЖАХ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА
ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МИЛЬНЕ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У статті подаються результати палеопедологічного дослідження ґрунтових розрізів в межах могильника Висоцької культури біля с. Мильне Тернопільської обл. Наводяться макро- та мікроморфологічні показники генетичних горизонтів ґрунту з подальшою їх інтерпретацією стосовно природних умов проживання людини в межах даної території.

Ключові слова: ґрунт, мікроморфологічний аналіз, генезис, чорнозем.

Василий ИЛЬЧИШЫН
Жанна МАТВИЙШИНА
Анатолій КУШНИР

**ПАЛЕОПЕДОГЕНЕЗ В ПРЕДЕЛАХ ГРУНТОВОГО
МОГИЛЬНИКА ВЫСОЦКОЙ КУЛЬТУРЫ ОКОЛО с. МЫЛЬНОЕ
ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье представлены результаты палеопедологического исследования почвенных разрезов в пределах могильника Высоцкой культуры у с. Мыльное Тернопольской обл. Приводятся макро- и микроморфологические показатели генетических горизонтов почвы с последующей их интерпретацией относительно естественных условий обитания человека в пределах данной территории.

Ключевые слова: почва, микроморфологический анализ, генезис, чернозем.

Vasyl IL'CHYSHYN
Zhanna MATVIISHYNA
Anatolii KUSHNIR

**PALEOPEDOGENEZ WITHIN THE SOIL BURIAL OF
VYSOTSKA CULTURE NEAR MYL'NE VILLAGE
TERNOPIL' REGION**

The article contains results of research paleopedologichnoho soil profiles within the cemetery near the village Vysotska culture Mulne Ternopil region. We give macro-indicators and mikromorfolohichni genetic horizons of the soil, followed by their interpretation in relation to natural living conditions of man in this territory.

Keywords: soil, mikromorfolohichnyy analysis, genesis, chernozem.

Могильник висоцької культури біля с. Мильне Зборівського р-ну Тернопільської обл. виявлений В. Ільчишиним у 2007 р., тоді ж було досліджено одне інгумаційне поховання із мідною шпилькою [1, с. 130]. Протягом 2009-2010 рр. на могильнику виявлено ще дев'ять поховань – інгумаційних та кремаційних [2, с. 164]. Найбільш результативним виявився польовий сезон 2011 р., в якому виявлено 34 поховання. Загалом на могильнику висоцької культури в Мильному виявлено 44 поховання та досліджено 600 кв.м площі.

У липні 2011 р. співробітниками відділу палеогеографії Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшиною і А.С. Кушніром проводилися палеопедологічні дослідження ґрунтових розрізів на північ від с. Мильне Тернопільської області на Подільській височині в межах ґрунтового могильника Висоцької культури за запрошенням керівника експедиції наукового співробітника ДП «ОАСУ Подільська Археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України В.В. Ільчишина.

За фізико-географічним районуванням ця територія відноситься до Західноподільської височинної області. Могильник висоцької культурної спільноти розташовується на пологому схилі правого берега р. Гук – лівої притоки р. Серет. Території поля, де розташовується могильник, не перебувала в сільськогосподарському використанні з 2010. Навколишня рослинність в даний час представлена дикорослими видами плюща, щавлю, злаків та ін.

На території могильника були представлені як сучасні (з поверхні), так і давні (під насипом могильника) ґрунти, що розрізняються за характером профілю. Для дослідження археологічних об'єктів, реконструкції давньої природи нами використовувався педологічний метод із застосуванням мікроморфологічного аналізу.

Методика мікроморфологічних досліджень викладена в монографіях М.Ф. Веклича, Ж.М. Матвіїшиної, В.В. Медведєва та ін. [4], пізніше – в роботі С.П. Кармазиненко [3], тому не будемо детальніше зупинятися на цьому питанні. Дані мікроморфологічного аналізу сприяють уточненню генезису ґрунтів з виявленням деталей, які неможливо визначити за допомогою інших методів. Загалом було досліджено 3 розрізи в межах археологічного об'єкта (рис. 1, р. 1-3 та фоновий розріз (рис. 1, р. 4) для порівняння з основними і встановлення, таким чином, трендів еволюції ґрунту від давніх часів до сучасності. Наслідком цих досліджень може бути реконструкція природних умов проживання людини під час утворення могильника. Для ілюстрації змін основних кліматичних показників, як відображення ґрунтоутворювальних факторів дані з дослідження давніх ґрунтів порівнювалися з показниками сучасного фонового ґрунту. Результати дослідження 3-го та 4-го (фонові) наведено нижче.

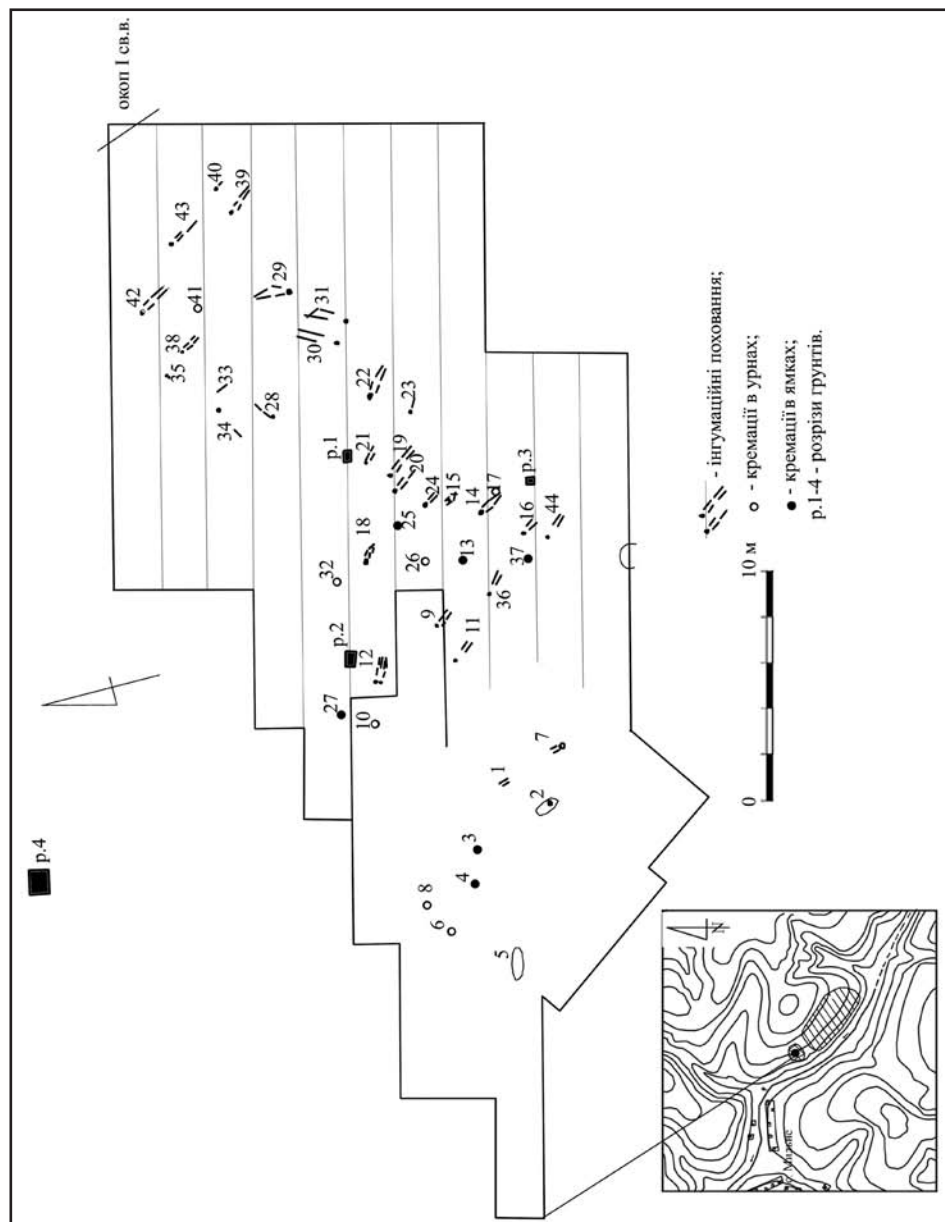

Рис. 1. Розміщення могильника висоцької культури біля с. Мильне та загальний план досліджень.

Траншея 4, кв. 5. Розріз 3

Розташовується по центру могильника в південній стінці. Представлений профілем вилугуваного, повторно окарбоначений, слабо деградований чорнозем лісостепової зони (рис. 2).

Зверху вниз описані такі генетичні горизонти.

Nd – 0,00-0,05 м – сірий, пухкий, дернина з численними корінцями рослин, грудкувато-зернистий. Перехід і межа поступові за зменшенням кількості корінців.

He – 0,05-0,4 м – темно-сірий до чорного (темніший за інші горизонти), пухкий, грудкувато-зернистий, пилюватий легкий суглинок з великою кількістю ходів землеріїв і кротовинами діаметром 2-8 см, заповнених темним матеріалом. Зустрічаються поодинокі уламки вапняку. Перехід і межа чіткі за зміною кольору.

Під мікроскопом прослідковуються сірий до чорного матеріал зі складними мікроагрегатами (до III-IV порядків) розділеними порами-упаковками і звивистими порами, основою складних мікроагрегатів є згустки і грудочки гумуса, структура губчаста. «Відмиті» ділянки виражені не чітко (рис. 3 а).

Hpi – 0,4-0,6 м (шар поховання) – бурувато-сірий, пилюватий легкий суглинок, структура грудкувато-зерниста. Велика кількість ходів землеріїв заповнених чорним та палевим матеріалом. Перехід і межа поступові за деякою ущільненістю матеріалу та побурінням кольору (це – другий гумусовий горизонт).

Під час дослідження під мікроскопом були простежена, добре виражена мікроагрегованість, зі складними мікроагрегатами, розділених сіткою звивистих пор, плазма просочена гумусом. Мінеральний скелет представлений зернами піску та кварцу (рис. 3 б).

Phig1 – 0,6-0,8 м – сірувато-бурий, слабо ущільнений пилюватий середній суглинок, грудкувато-нечітко горіхуватий, ходи землеріїв з чорним та палевим заповненням. Перехід і межа поступові за появою карбонатів, які в основному простежуються у формі борошнистих плям на межі горизонту.

Під мікроскопом прослідковуються зерна мінерального скелету із оболонками гумусово-глинистої речовини, нерівномірний розподіл органно-глинистої речовини, напливи і виокремлення коломорфних глин навколо пор (рис. 3 в).

P(i)k – 0,8-1,02 м – бурувато-палевий, дуже пухкий, пилюватий легкий суглинок, грудкувато-розсипчатий, значно перероблений землеріями з заповненнями сірого та палевим матеріалом, реагує з HCl, простежуються плями борошнистих карбонатів. Перехід і межа поступові за посвітлінням забарвлення маси.

При дослідженні під мікроскопом видно зерна мінерального скелету, що представлені піском та кварцом мають гумусові, або гумусово-карбонатні оболонки, плазма частково просочена мікрокристалічним

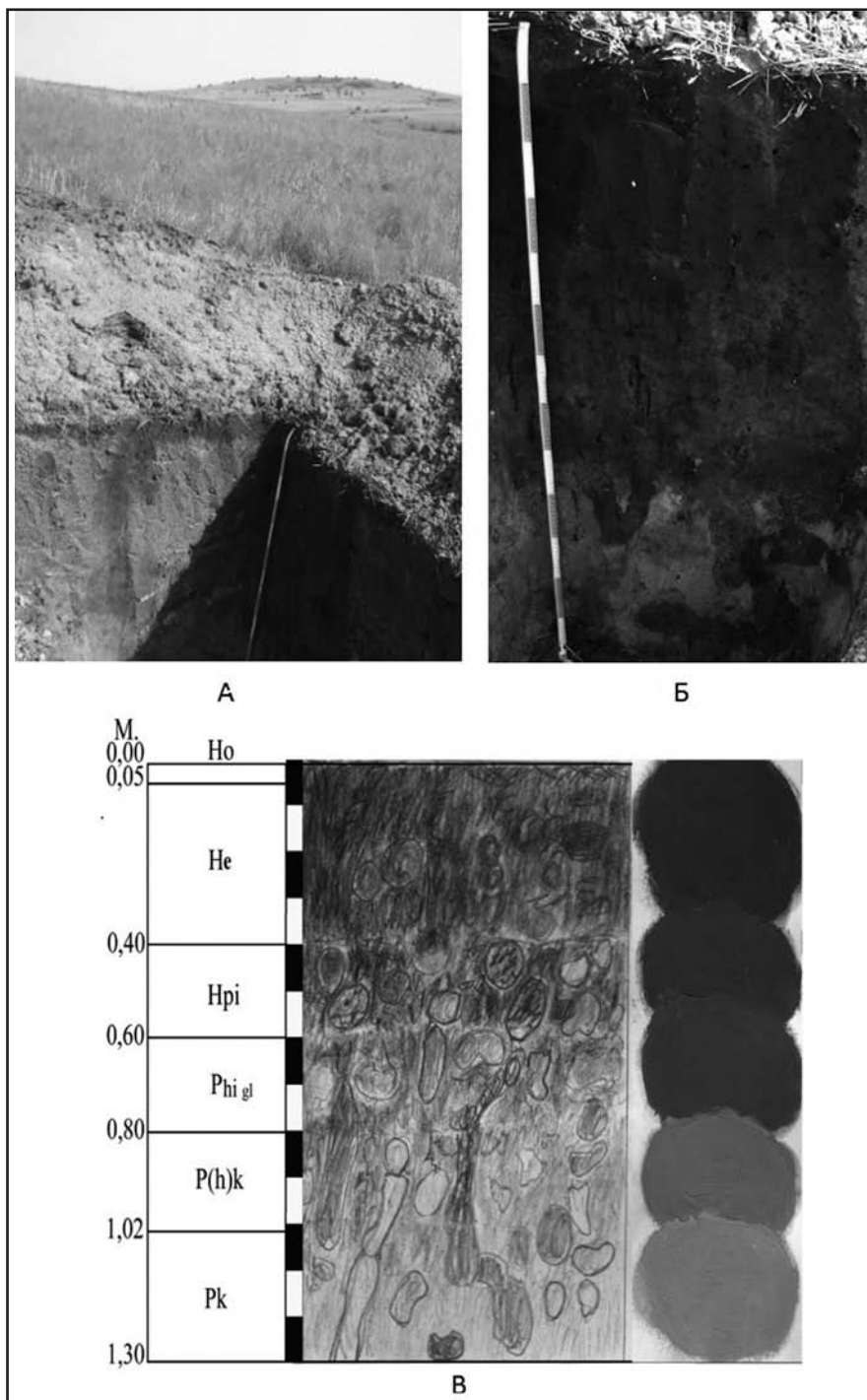

Рис. 2. Мильне. Могильник Висоцької культури. Траншея 4 (кв. 5). А – загальний вигляд розрізу. Б – профіль ґрунту в розчистці № 1. В – кольорова польова зарисовка з примазками природного матеріалу.

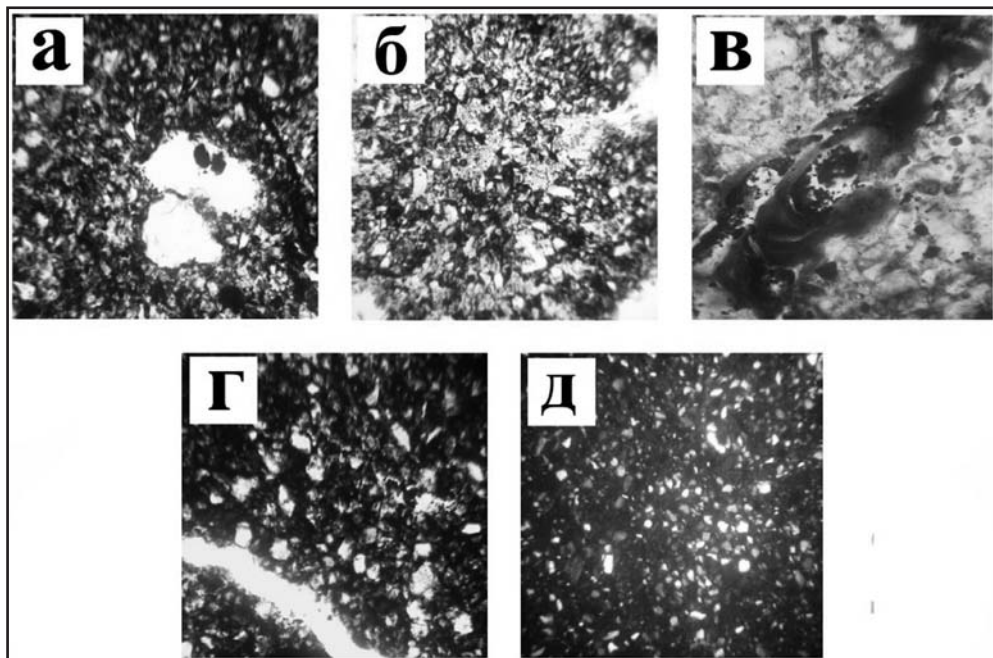

Рис. 3. Мильне. Розріз 1. Мікробудова вилугуваного, слабо реградованого чорнозему. а – гумусовий горизонт, складні мікроагрегати, плазма просочена гумусом, розвинута сітка міжагрегатних пор; б – гумусово-перехідний, складні мікроагрегати, слабо «відмиті» ділянки; в – перехідний гумусово-ілювіальний, напливи виокремлених коломорфних глин навколо пор; г – перехідний до породи карбонатний горизонт, зерна мінерального скелету із карбонатними оболонками; д – карбонатний ілювій, плазма просочена мікрокристалічним кальцитом. Зб. 70; а-г ник., д- +.

кальцитом, на окремих ділянках видно просочення матеріалу коломорфними глинами. Також прослідковуються залізисто-марганцеві мікроорштейни (рис. 3 г).

Bg + Pk – 1,02-1,3 м. – білясто-палевий, дуже світлий. Структура грудкувато-розсипчата. Матеріал пухкий, пилюватий легкий суглинок. Велика кількість ходів землеріїв з темно-сірим та палевим заповненням.

Під мікроскопом прослідковується піщано-плазмова мікробудова, плазма рівномірно просочена кріпто- та мікрокристалічним кальцитом. Мінеральний скелет складає до 80% площі шліфа і представлений в основному зернами пилу всіх розмірів та зернами піску (рис. 3 д).

Макро і мікроморфологічні ознаки ґрунту, складна агрегованість зі складними мікроагрегатами до IV порядку, глибока гумусованість профілю, ознаки процесів ілювіювання з глибини 0,8 м (напливи коломорфних глин), дозволяють визначити цей ґрунт як чорнозем вилужений слабо деградований. Первинно ґрунт, мабуть, розвивався як темно-сірий лісовий (сформований другий гумусовий горизонт). Типовою для чорноземів є грудкувато-зерниста структура, але на глибині 0,6-0,8 м

в мікробудові поряд з присутністю карбонатів видно чіткі шкарлубчасті напливи коломорфних глин (рис. 3 в), з включенням грубих, глинистих і гумусових часточок — ознаки розвитку процесів вилуження, опідзолення і лесиважу. Імовірно первинно ґрунт розвивалися в умовах вологішого і дещо прохолоднішого клімату, і таким він залишився в X-IX ст. до н.е. Були більш розповсюдженні ділянки з лісовою рослинністю, мабуть свідченням тогочасного розповсюдження опідзолених чорноземів є формування гумусового горизонту (2-й гумусовий) в інтервалі 0,3-0,5 м, а напливи коломорфних глин є реліктовою ознакою. Впродовж останніх 2800 рр. сформувався сучасні чорноземи і вторинними борошністими карбонатами на глибині 0,6 м і формування карбонатного ілювію.

Розріз 2. Фоновий ґрунт.

Розчистка розташована в 50 м на північ від археологічного об'єкту під різнотрав'яною рослинністю. Знаходиться на тому ж геоморфологічному рівні, що і розріз № 3 (рис. 4).

У профілі ґрунту простежені такі генетичні горизонти ґрунту (пн. стінка).

Но – 0,00-0,05 м – темно-сірий до чорного, дернина з коріннями трав, пухкий, піщано-пилуватий легкий суглинок, грудкувато-зернистий.

Не орн – 0,05-0,3 м – сизо-коричнювато-темно-сірий до чорного, вологий легкий суглинок, грудкувато-зернистий. Поодинокі ходи землеріїв заповненні чорним матеріалом. Видно окремі уламки вапняку діаметром 1-2 мм. Перехід і межа слабо хвилясті, поступові, за освітленням кольору.

При дослідженні під мікроскопом простежена сірі до IV порядку, складні мікроагрегати, розділені сіткою звивистих пор, плазма глиниста гумусова, мулевий гумус скоагульований, сконцентрований у згустки і грудочки мікроагрегатів, спостерігаються світлі «відмиті» ділянки відносно збагачені на зерна мінерального скелету, поодинокі великі піщані зерна, мікробудова піщано-пилувато-плазмозна, губчаста (рис. 5 а).

Нргl – 0,3-0,6 м – сизо-палево-сірий до чорного, до низу освітлюється, грудкувато-зернистий. Пилуватий, в нижній частині піщано-пилуватий легкий до середнього суглинок. Простежуються ходи черв'яків і кротовин діаметром 5-8 см з чорним та палево-бурым матеріалом заповнення. Сизуватий відтінок забарвлення пов'язаний з деяким поверхневим оглеєнням. Перехід та межа поступові.

При дослідженні під мікроскопом виявлена світло-сіра маса з темними згустками і грудочками гумуса, що об'єднані в складні (до IV порядку) мікроагрегати, розділені сіткою між- і внутрішньоагрегатних пор, агрегати в основному округлі, виді сизі плями оглеєння (рис. 5 б).

Ph(i)к gl – 0,6-0,8 м – сизувато-палевий до брудно-палевого, до низу освітлюється, з сизими плями оглеєнням, неоднорідно забарвлений внаслідок діяльності ґрунтової фауни і деякого оглеєння, з нечіткою горизонтальною шаруватістю. Заповнення ходів землеріїв діаметром

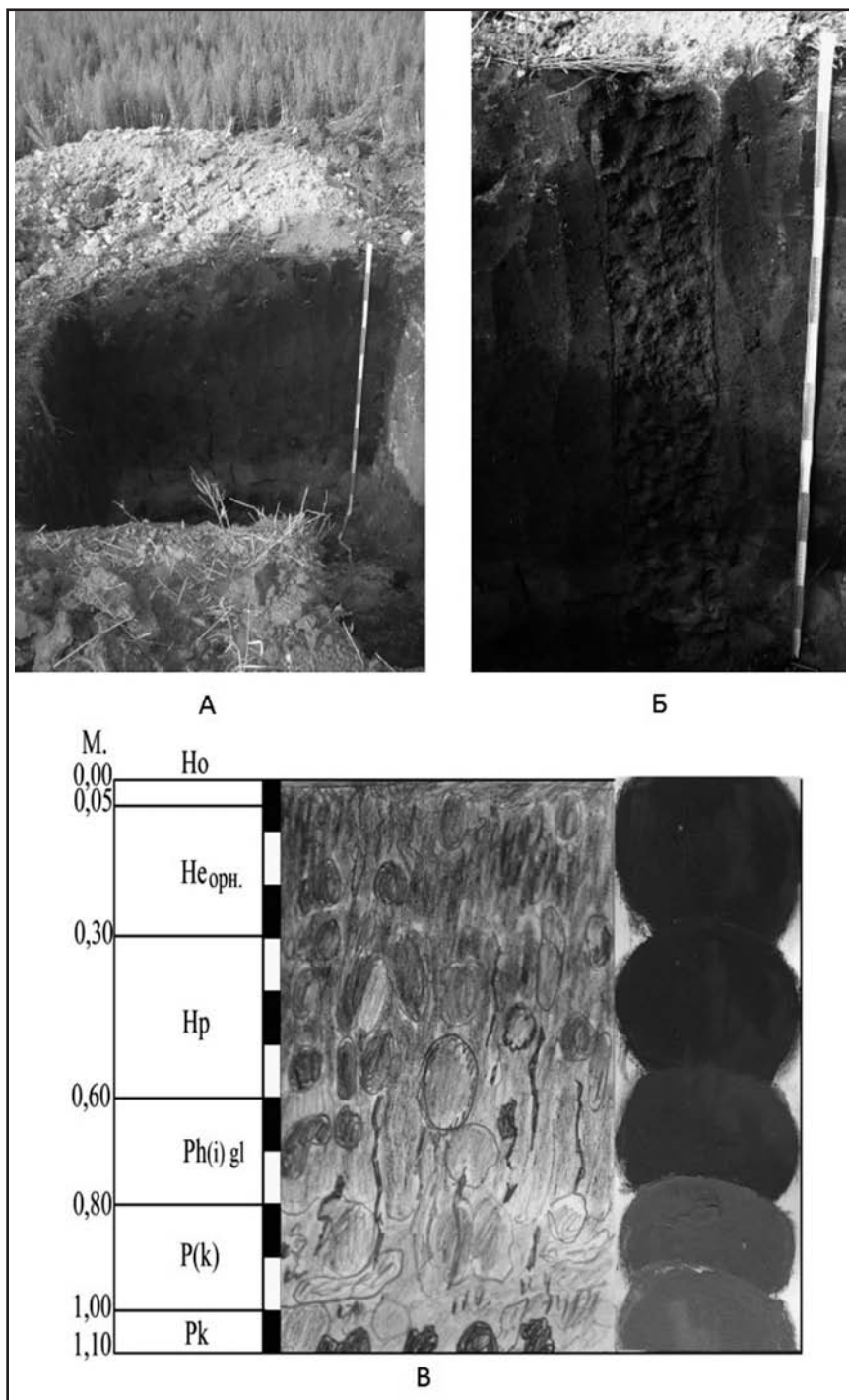

Рис. 4. Мильне. Фоновий розріз сучасного ґрунту. Траншея 4 (кв. 5). А – загальний вигляд розрізу. Б – профіль ґрунту в розчистці № 2. В – кольорова польова зарисовка з примазками природного матеріалу.

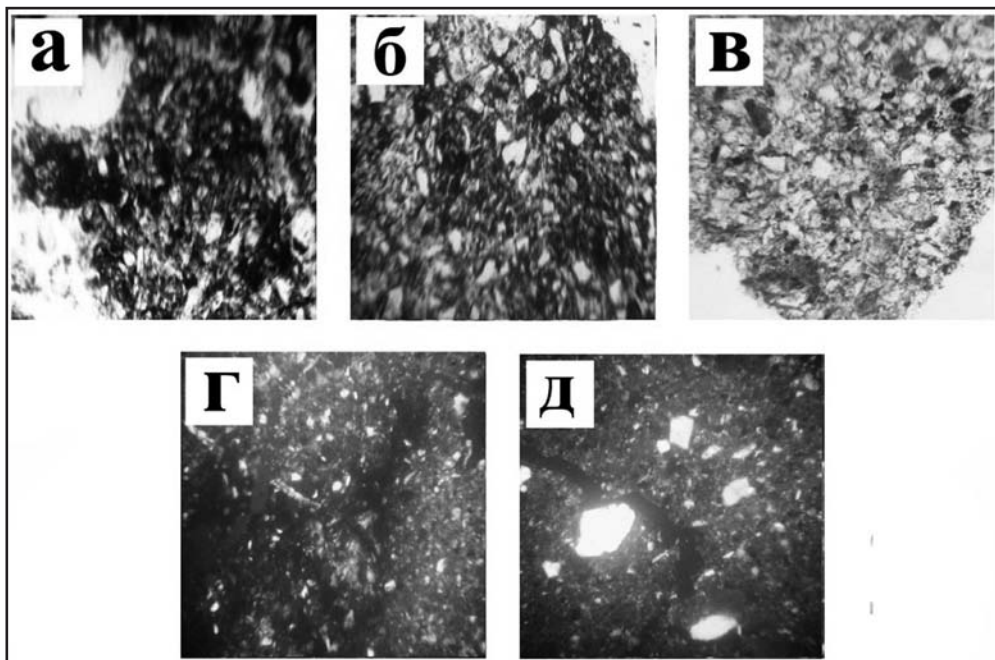

Рис. 5. Мильне. Розріз 2. Мікробудова сучасного фонового ґрунту. *а* – гумусовий горизонт, складні мікроагрегати, звивиста сітка пор, плазма просочена гумусом; *б* – гумусовий перехідний горизонт, зерна мінерального скелету з гумусовими оболонками; *в* – перехідний гумусово-ілювіальний, скупчення коломорфных глин навколо пор; *г* – перехідний ілювіальний горизонт зі скупченням глинистої речовини навколо пор; *д* – горизонт карбонатного ілювію, просочений мікрокристалічним кальцитом.
Зб. 70; нк *а-в, г, д* – +.

8-15 см – палевого та чорного кольору, грудкувато-розсипчастий, легкий пиловатий суглинок. Перехід і межа слабо хвилясті, ясно виражені іноді, видно виокремлення карбонатів.

Під мікроскопом видно напівзруйновані складні мікроагрегати світлішого сірого кольору тонко дисперсний гумус темного та темnobуруого утворює оболонки навколо зерен мінерального скелету, загалом плазма гумусово-глиниста, відмічаються скупчення коломорфных глин в невеликій кількості інкрустують частину (рис. 5 в).

Pk(h)gl – 0,8-1,0 м – палевий, брудно-світлосірий, сизуватий від оглеєння, місцями з піщано-пиловатими лінзами і плямами Fe_2O_3 , нечітка шаруватість, у великій кількості простежуються ходи землеріїв з сірим та чорним заповненням, коріння рослин. Перехід і межа чіткі за освітленням, опіщаненістю.

Під мікроскопом в шліфах відзначається рівномірна просоченість плазми кріпто- та мікрокристалічним кальцитом, видно виокремлення коломорфної глини навколо пор, зерна мінерального скелету мають глинисті оболонки, видно сизі плями (рис. 5 г).

Rk gl – 1,0-1,1 м (видно) – білясто-світло-сірий, легкий суглинок, оглеєний, плазма просочена карбонатами, матеріал вологий із залізистою та залізисто-марганцевою з пухкою пунктуаційним матеріалом, плями Mn і Fe_2O_3 , з великою кількістю ходів землеріїв з чорним заповненням.

Під мікроскопом видно, що матеріал складається світлими, пухко упакованими лесовими часточками, плазма просочена кріпотно-та мікрокристалічним кальцитом з вклученням зерен піску (кварцу), мікробудова піщано-плазмозна (рис. 5 д).

Макро- і мікроморфологічні характеристики профілю розчистки з території ґрунтового могильника висоцької культури у фінальну епоху бронзи – початку ранньозалізного віку (X-VIII ст. до н.е.) в порівнянні з фоновим розрізом вказують на трансформацію ґрунту з опідзолених чорноземів, або темно-сірих лісових ґрунтів в чорнозем вилугуваний або типовий. Чорноземи опідзолені мають ущільнення і оглинення в середній частині профілю, вилугуваність від карбонатів, активніший в розвитку процеси акумуляції гумусу. Вилугувані чорноземи характеризуються макроморфологічно відсутністю елювіально-ілювіальної диференціації профілю, майже не спостерігається присипки SiO_2 .

Таким чином, можна вважати, що близько 3000 років тому активнішими були процеси ілювіювання, тобто відбувалося винесення мінеральних та органічних сполук з верхніх горизонтів. Темно-сірі лісові ґрунти і опідзолені чорноземи могли формуватися спочатку під лісом, а при зведенні лісів, що вирубувалися на відкритих просторах, вони трансформувалися і стали формуватися вилужені і типові чорноземи, на ділянках лісів – темно-сірі лісові ґрунти з 2-ма гумусовими горизонтами, що деякою мірою було пов'язано і з потеплінням клімату. Близькість карбонатних порід нівелювала негативні наслідки перезволоження і сприяла формуванню тут чорноземів з ознаками вилугування або опідзолення. На територіях могло розвиватися примітивне землеробство зони північного лісостепу. Населення, яке проживало на цій території біля 3000 років тому могло займатися переважно лісовим промислом, полюванням, а також землеробством.

При порівнянні профілів ґрунтів могильника з фоновим відзначається наступне. Обидва ґрунти відносяться до чорноземів, але в ґрунті могильника чіткіше проявляються ознаки вилугування і опідзолення, більш високо проявляється буризна забарвлення, чіткіші переходи між гумусовими і гумусово-перехідним горизонтом з ознаками елювіювання і лесиважу, що особливо чітко проявляється у наявності напливів коломорфних глин. Профіль фонового ґрунту в більшій мірі відповідають ознакам типового чорнозему слабо оглеєного (глибока гумусованість), поступовість переходів між горизонтами, наявність Rk поряд з ознаками оглеєнням. Але і в ньому слабо проявляється рухомість колоїдних глин у вигляді слабкої інкрустації пор коломорфними глинами, хоча у фоновому ґрунті ці процеси проявляються значно слабше. Належність

цього ґрунту до типових, але слабо вилужених чорноземів оглеєних підтверджують і наявність великої кількості кротовин, камер землерийів. Імовірно виокремлення коломорфних глин і в цьому ґрунті пов'язані з більш вологою і холоднішою, ніж сучасна, стадією формування первинно темно-сірого (на початку ранньозалізного віку) ґрунту, гідроморфнішою ніж сучасна.

Територія дослідження у X-VIII ст. до н.е., як і зараз, знаходилася в зоні північного лісостепу, але зональність була зміщена на південь і площі заліснення були більшими (хоча конкретно на території могильника могли формуватися сірі лісові ґрунти, або, що ймовірніше, опідзолені чорноземи), хоча могильник, скоріш за все, розміщувався не під лісом. Релікти цих ґрунтів збереглися у вигляді другого гумусового горизонту ґрунту могильника і ознак опідзолення та лесиважу, зафіксованих у вигляді напливів або виокремлень коломорфних глин, що більше проявляється у ґрунті могильника. У наш час формуються типові, можливо вилужені чорноземи і (фіксується остеповіння клімату порівняно з часом висоцької культури) і відносно високе положення карбонатного ілювію (60-80 см) пов'язано з вторинним окарбоначенням ґрунтів. Умови проживання людини, як і зараз, були сприятливими. Клімат був помірно-континентальним, але вологішим за сучасний, землі навколо були родючими (темно-сірі, або опідзолені чорноземи), а більша залісненість ландшафтів визначила і умови поховання давньої людини: неглибоке трупопокладення та часта кремація.

Література

1. Ільчишин В., Гошко Т. Могильник висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині // Дослідження Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 130-135.
2. Ільчишин В. Дослідження могильника висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині // АДУ 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 164.
3. Кармазиненко С.П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України. – К.: Наук. думка, 2010. – 117 с.
4. Методика микроморфологических исследований / Веклич М.Ф., Матвишина Ж.Н., Медведев В.В и др. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ**ПОТАШНИЦТВО ЯК АРХЕОЛОГІЧНИЙ АРТЕФАКТ**

Одним з найменш археологічно вловимих продуктів давнього виробництва є поташ, хоч використання його – досить широке: склоробка, чинбарство, ткацтво, костерізка, миловаріння й приготування мильних розчинів (луг), виробництво фарби, фаянсу, кулінарія, санітарія, добриво для полів тощо. Використання поташу як в побуті, так і в ряді ремесел передбачає особливий попит на нього в часи економічного підйому, спеціалізації виробництв, розвитку ринку.

Виробництво поташу включає два обов'язкові етапи: підготовчий – заготовка золи, спеціально напалювалась чи накопичувалась зола з домашніх вогнищ, та виробничий – вилуговування золи, випаровування луку, перекалювання й сушіння поташу. В домашніх умовах луг (поташний мильний засіб) виварювали в посудині, наповненій золою, в яку заливали окріп, після відстоювання – зливали луг. Горщик («жлукт») міг бути і з отвором у дні, через який луг фільтрувався у підставлену нижню посудину. Іноді золу змішували з негашеним вапном, поливали водою (гасили), масу вкладали в посудину і випаровували воду на вогнищі – отримували сіру порошкоподібну речовину, поташ. Для пізнього середньовіччя характерні майстерні-поташні («буди») з великими ємностями (корита, діжки) для вилуговування золи та печі-«гарті» для випарювання золи й отримання поташу.

Коросниця на Дрогобиччині в Українському Прикарпатті, поселення черняхівської культури III-IV ст. н.е., розкопки М. Бандрівського, за ним – це комплекс з випалювання деревного вугілля. Досліджено дві будівлі 5,5×2,2 м, основу яких складали довгі й вузькі глинобитні печі-жолоби зі спеціальним «продухом» для нагнітання повітря з одного боку й устям – з протилежного. На черені печей (3-8 кв.м) під шаром деревного вугілля знаходився «світлий шар згарища». За нами, в ці печі загрузали довгі колоди, товсто обмазані мокрою золою, які повільно тліли, на черинь осідав «світлий шар» – поташ. Останній міг призначатись для склоробного чи чинбарського центру поблизу, що характерно для пізньоримського часу й регіону (стик черняхівської, пшеворської та карпатських курганів культур – потужних ранньокласових об'єднань із значним виробничим потенціалом).

Давньоруське XII-XIII ст. місто Василів на Дністрі, розкопки Б. Томенчука, за ним – «гончарний комплекс» площею понад 60 кв.м. За нами, дві глиняні печі («горни») з «попелом білого кольору» на черені – це теплопристрої для виварювання поташу. Зола ж для поташу вилуговувалась у південній частині споруди, де досліджено унікальну «систему ям і стоків» – глиняну гірку з приступками, стоками-жолобами

і ямками: зола, викладена в жолобах і ямках, поливалась окропом, луг по «стічних канавках»-жолобах стікав у велику яму-приймач внизу гірки. Далі – прокалювався у печах поруч.

Подібними «поташиями», за нами, є споруди 40, 49, 54 з Буківнянського городища XII-XIII ст. на Івано-Франківщині (теж розкопки Б. Томенчука) – з довгими жолобчастими печами, перекритими глиняним куполом, в яких дерево повільно вигорало і поташи осідав на дно печей.

Для вичленення археологічних артефактів поташиництва наводиться реінтерпретація «селітроварні» XVI-XVII ст., дослідженої групою археологів на Більському городищі на Полтавщині. За нами, крім двох печей для випарювання селітри у великій майстерні (123 кв.м) ще дві печі призначались для продукування поташу із золи, яка вилуговувалась у великих ямах-чанах в долівці майстерні.

Поташи (луг) в умовах натурального господарства вироблявся у кожному домогосподарстві (зола, посуд). В ранньодержавні часи, особливо через попит виробничих осередків, поташиництво – вже спеціалізоване ремесло (майстерні-поташині, печі-«гарті», поташи).

Ключові слова: поташи, луг, вилуговування золи, печі-«гарті», поташині.

Виктор ВОЙНАРОВСКИЙ

ПОТАШНИЧЕСТВО КАК АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ АРТЕФАКТ

Одним из наименее археологически уловимых продуктов древнего производства является поташи, хотя использование ее – достаточно широко: стеклоделие, кожевничество, ткачество, костерезка, мыловарение и приготовления мыльных растворов (щелочь), производство краски, фаянса, кулинария, санитария, удобрение для полей и т. п. Использование поташи как в быту, так и в ряде ремесел предусматривает особый спрос на нее во времена экономического подъема, специализации производств, развития рынка.

Производство поташи включает два обязательных этапа: подготовительный – заготовка зола, специально выжигалась или накапливалась зола из домашних очагов, и производственный – выщелачивание зола, испарение щелочи, пережигание и сушка поташи. В домашних условиях щелочь (поташиное мыльное средство) вываривали в сосуде, наполненном золой, в который заливали кипяток, после отстаивания – сливали щелочь. Горшок («жлукт») мог быть и с отверстием в дне, через который луг фильтровался в подставленную нижнюю емкость. Иногда золу смешивали с негашеной известью, поливали водой (гасили), массу вкладывали в сосуд и выпаривали воду на костре – получали серое порошкообразное вещество, поташи. Для позднего средневековья характерны мастерские-поташини («буды») с

большими емкостями (корыта, бочки) для выщелачивания золы и печи-«гарты» для выпаривания золы и получения поташи.

Коросница на Дрогобиччине в Украинском Прикарпатье, поселение черняховской культуры III-IV вв. н.э., раскопки М. Бандриковского, за ним – это комплекс для выжигания древесного угля. Исследованы два сооружения 5,5×2,2 кв.м, основу которых составляли длинные и узкие глинобитные печи-желоба со специальным «продухом» для нагнетания воздуха с одной стороны и устьем – с противоположной. На поду печей (3-8 кв.м) под слоем древесного угля находился «светлый слой пожарища». За нами, в эти печи загружали длинные бревна, толсто обмазанные мокрой золой, которые медленно тлели, на под оседал «светлый слой» – поташ. Последняя могла предназначаться для стекольного или кожевнического центра поблизости, что характерно для позднеримского времени и региона (стык черняховской, пшеворской и карпатских курганов культур – мощных раннеклассовых объединений со значительным производственным потенциалом).

Древнерусский XII-XIII вв. город Василев на Днестре, раскопки Б. Томенчука, за ним – «гончарный комплекс» площадью более 60 кв.м. За нами, две глиняные печи («горны») с «неплом белого цвета» на поду – это теплоустройства для вываривания поташи. Зола же для поташи выщелачивалась в южной части сооружения, где исследована уникальная «система ям и стоков» – глиняная горка со ступеньками, стоками-желобами и ямками: зола, выложенная в желобах и ямках, поливалась кипятком, щелочь по «сточным канавкам» – желобам стекала в большую яму-приемник внизу горки. Дальше – пережигался в печах рядом.

Подобными «поташинями», за нами, являются постройки 40, 49, 54 с Букивнянского городища XII-XIII вв. на Ивано-Франковщине (также раскопки Б. Томенчука) – с длинными желобчастыми печами, перекрытыми глиняным куполом, в которых дерево медленно выгорало и поташ оседал на дно печей.

Для вичленения археологических артефактов поташичества приводится реинтерпретация «селитроварни» XVI-XVII вв., исследованной группой археологов на Бельском городище на Полтавщине. За нами, кроме двух печей для выпаривания селитры в большой мастерской (123 кв.м) еще две печи предназначались для производства поташи из золы, которая выщелачивалась в больших ямах-чанах в полу мастерской.

Поташ (щелочь) в условиях натурального хозяйства производилась в каждом домохозяйстве (зола, посуда). В раннегосударственные времена, особенно из-за спроса производственных комплексов, поташичество – уже специализированное ремесло (мастерские-поташи, печи-«гарты», поташ).

Ключевые слова: поташ, щелочь, выщелачивание золы, печи-«гарты», поташи.

POTASH PRODUCTION IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS

Potash has a broad range of uses – glass production, currying, weaving, bone carving, soap production, preparation of alkali solutions, paint production, earthenware production, cooking, sanitation, soil enrichment, etc. Use of potash both in everyday life and in an array of productions and crafts implies a significant demand for it in times of economic growth, production specialization, and market development. Despite this, its production methods are among the most difficult to uncover among ancient productions.

Potash production inevitably includes two steps – preparation of ash, during which ashes are specifically burned out or collected from household fires, and production, which consists of ash leaching, solvent removal through evaporation, heat treatment and drying of potash. In household conditions, alkali soaps were made by dissolving ash in a pot with boiling water. It was then left to cool off, and when residue settled after a while, the solution would be filtered into a separate vessel. The pot («zhlyukt») could have a hole in its bottom for convenient filtering into a container set beneath it. Sometimes, ash would be mixed with quicklime, which would then be slaked with water; the resulting mass would be placed in a pot and set above a fire for the remaining water to evaporate. The grey powder-like substance received this way would be potash. Late Middle Ages are characterized by potash workshops featuring large containers (troughs, barrels) specifically adapted for ash leaching as well as «hart» furnaces for solvent removal and further treatment of the produced potash.

Korosnytsia is a settlement of the Chernyakhiv culture from 3rd-4th c. A.D. located in Drohobych district in Ukrainian Subcarpathia. It was excavated by M. Bandrivskyi, who classified it as a charcoal production complex. Here, two buildings of dimensions 5,5×2,2 m were studied; the base of these structures consisted of long and narrow clay trench furnaces with a special vent for injecting air on one end and an outfall on the other. On their bottoms, beneath the charcoal, a layer of light-coloured ashes was found. According to the author, the long logs loaded into the burning chambers had been covered in a thick layer of wet ash; they would slowly smoulder and the «light-coloured ash», potash, would settle on the bottom. This product could be meant for a glass production or currying cell nearby, which is characteristic of Late Roman time as well as this specific region (the junction of Chernyakhiv, Przeworsk, and Carpathian barrows cultures – potent early class societies with considerable production capacities).

Old Rus settlement of the 12th-13th c. Vasyliv, located on Dniester river, was excavated by B. Tomenchuk, who stated it as a «currying cell» of an area over 60 sq.m. According to the author, two clay furnaces with «white-coloured ashes» found in their burning chambers are heating devices for potash

production. The ash for them was leached in the southern part of the building where a unique «system of pits and outlets» was discovered, a clay slide with access points, outlet trenches, and pits. Boiling water would be poured over ash placed in the trenches and pits. The solution would flow out through the trenches into the large collector pit at the bottom of the slide; it would then be heat treated in the nearby furnaces.

According to the author, similar potash workshops can be recognized in structures 40, 49, 54 of the 12th-13th c. settlement of Bukivnian that is in Ivano-Frankivsk region (also excavated by B. Tomenchuk). Possessing long, trench-like furnaces covered with a clay dome, in which wood would slowly smoulder and potash would be collected on the bottom.

To isolate the archaeological artefacts related to potash production, a reinterpretation of a saltpeter brewery from the 16th-17th c., studied by a group of archaeologists at the Bilsk settlement in Poltava region. According to the author, aside from the two furnaces in the large (123 sq.m) workshop that were meant for solvent removal from saltpeter solutions, two other furnaces at the site were used for potash production from ashes that were leached in the large pit-vats dug in the floor of the workshop.

In the context of domestic economy, potash (alkali) was produced by every household (ash, dishware). During the early stages of state-building, potash production is already a specialized trade (potash workshops, «hart» furnaces, potash) due to the demand on it from various production cells.

Keywords: *potash, alkali, ash leaching, «hart» furnaces.*

Важливою проблемою й завданням дослідження давніх виробництв – цього основного рушія прогресу потестарних й ранньодержавних суспільств – є археологічна ідентифікація виробничих галузей, які базувалися на переробці органічних чи легко розчинних неорганічних матеріалів і кінцевий продукт яких фіксується в основному лише хімічним аналізом. Водночас зазначимо: ці галузі аж до кінця нового часу є технологічно універсальними і відносно легко реконструюються при зіставленні з етнографічними паралелями.

Одним з важливих, але маловловимих археологічних артефактів є поташ [7; 12, с. 83]. Присутність поташу в давніх технологіях та виробках засвідчена хімічним аналізом тогочасних скла, шкіри, тканини, фарб, фаянсу, порцеляни. Відомо, що в стародавніх Греції й Римі, можливо – Близькому Сході поташ отримували, додатково прокалюючи в горщику попіл спалених полину («чорнобильника») та солончакових рослин («поташників»). Від такого способу отримання поташу, очевидно, походить і термін «поташ»: від нім. Pot – горщик, Asch – зола. А. Сванідзе, характеризуючи сільські ремесла середньовічної Європи, відзначала, що уже в ранньому середньовіччі європейський селянин «гнав смолу й дьоготь, робив поташ», «вже з VIII ст. для вичинки шкіри використовували поташ», «з XII ст. з Русі везли хутро, дьоготь, поташ» [15, с. 25, 27, 77].

З XV ст. в Росії й Україні виробництво поташу набуває промислового мануфактурного типу і поташ поруч з воском, медом, дьогтем, коноплею стає важливим експортним продуктом [17].

Поташ – це калієва сіль вугільної кислоти (карбонат калію K_2CO_3), біла порошкоподібна речовина з властивостями лугу, легко розчиняється у воді (рис. 1, 1). Біла «зола» від вогнища – це, в основному, поташ. Формула отримання поташу: $2KOH + CO_2 \rightarrow K_2CO_3 + H_2O$. Тобто, до гідрооксиду калію (рослини, кора дерев, деревина) додається вуглекислота (продукт згорання), отримуємо карбонат калію (поташ) з виділенням води. Застосовується у скловиробництві (пісок + сода/поташ + вапно), вичинці шкіри і хутра (обезжирення, пом'якшення шкіри, вибілювання хутра – найбільше споживання поташу), при відбілюванні тканин, промиванні вовни, костерізації (знежирення й розм'якшення кістки досягалось тривалим її кип'ятінням в поташі), приготуванні мила (зола + поташ + жир) й мильних розчинів (луг) для прання, купелі, миття (в північноруських казках «хозяйки добела шоркали пол шшолоком» тобто, скребли підлоги віником з розчином поташу), у виробництві фарби, фаянсу, порцеляни, паперу, в домашньому господарстві – як протипожежний засіб (просочення дерев'яних конструкцій), іноді – для приготування хліба, як санітарний засіб – при захворюваннях шлунку та отруєннях, в землеробстві – як калійне добриво (разом із золою) [13, с. 147; 9, с. 354; 3, с. 245-249].

Як бачимо, поташ мав широке застосування, потребували його як в домашньому господарстві, так і в ряді ремесел. Особливий попит на поташ відчувався в часи економічного підйому, спеціалізації виробництв, розвитку ринку.

Виробництво поташу включає два обов'язкові етапи: 1) підготовчий – заготовка золи (спеціально напалювалась у лісі, також – зола з домашніх вогнищ; 2) виробничий – вилуговування золи, випаровування лугу, перекалювання і сушіння поташу. В домашніх умовах луг (поташний мильний засіб) виварювали в наповненій окропом посудині (керамічній чи дерев'яній), в яку вкладали жменю золи в ганчірці чи в заповнену на 2/3 золою посудину доливали воду, суміш перемішували, давали відстоятись, зливали луг. Моя бабця Агафія Волошина на Волині в роки II світової війни луг для прання й миття, відлужену золу для відбілювання саморобної тканини з конопель готувала так: великий баняк накривала рядом, на рядно шарами насипала деревне вугілля (виключно граб, напалювалось тут, на подвір'ї), зверху повільно лила окріп, луг фільтрувався через рядно, був прозорим і дуже «мильним». Прокалення відлуженої золи в посудині на вогні приводило до осідання (кристалізації) на стінках і дні білого нальоту – поташу. Цей поташ міг використовуватись надалі, розбавляючись водою. Археологічний відповідник такого процесу – горщик із золою («жлукт»), вогнище чи піч.

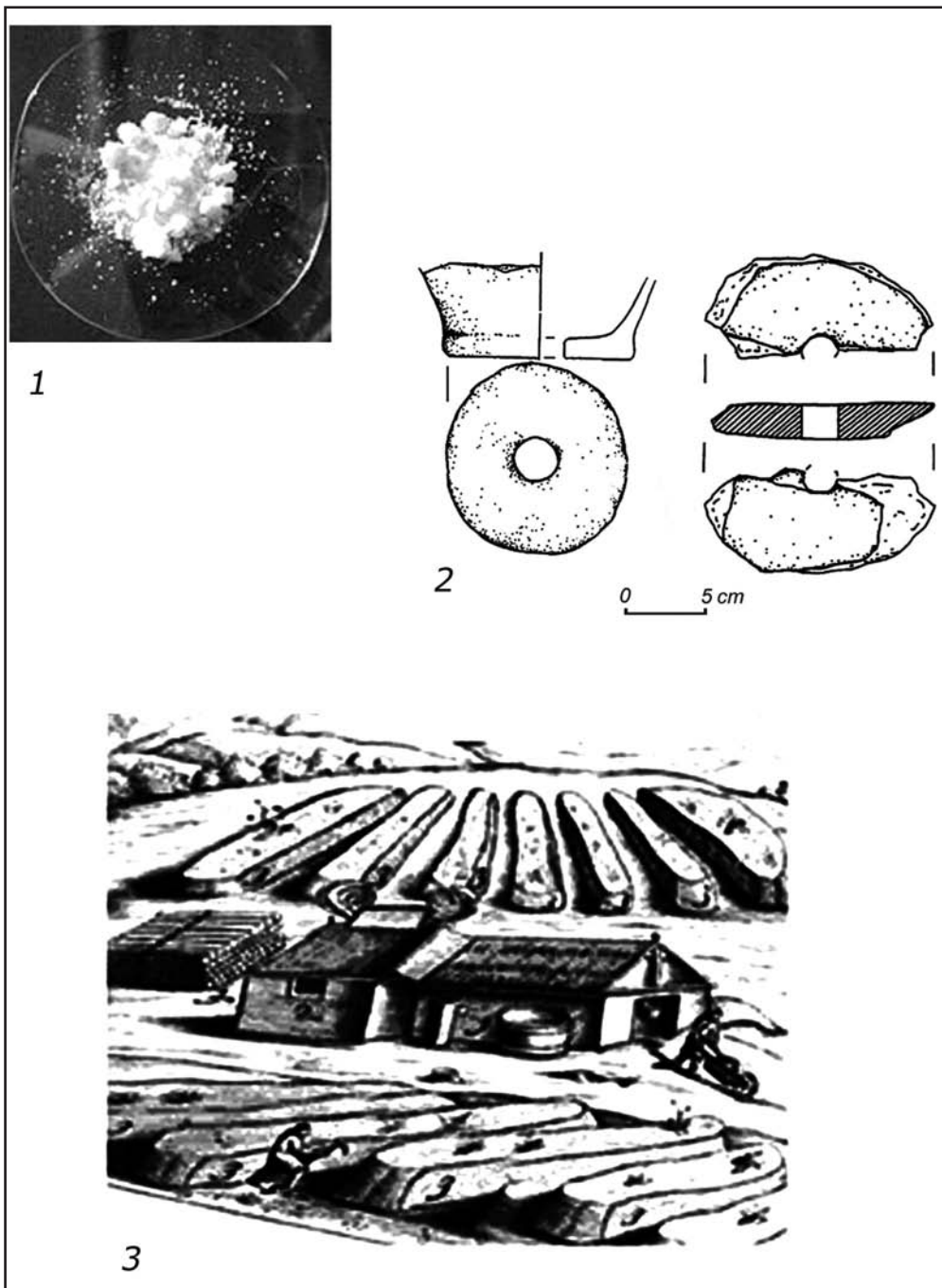

Рис. 1. 1 – поташ (карбонат калію); 2 – посуд з отвором у дні з поселення пшеворської культури Оталей; 3 – селітроварня (з нім. гравюри XVI ст.) (за: 2 – Podgórska-Czopek, 1999; 3 – hiperton.narod.ru/mavrino.html).

Інший домашній спосіб приготування поташу полягав у використанні горщика з отвором у дні: зола в горщику (іноді розшарована вапном) багаторазово заливалась окропом, луг виходив через отвір, прокалювався на вогні. Археологічний еквівалент тут – горщик із золою й діркою у дні. І. Подгурська-Чопек відзначає знахідки трьох нижніх частин посудин з отвором діаметром 1,5-2,5 см у дні на пшеворському поселенні II-III ст. н.е. Оталєж в Підкарпатті, наводить їх аналогії на інших синхронних пам'ятках пшеворської культури [20, s. 155, tabl. V, IX, XXVIII] (рис. 1, 2). Цікаво, що на поселенні в Оталєжу горщики з єдиним більшим отвором у денці (знаряддя виробництва луку і поташу) сусідять із посудом з «сітчастим» дном – з багатьма дрібними отворами (дігтярство, дьоготь – значно менш текуча речовина). П. Горішній, досліджуючи давньоруську XII-XIII ст. Бакоту на Дністрі, відзначив: «Цікаві нижні частини глиняних горщиків з отвором в денці діаметром 1 см», знайдені в пригребищах (передтопковій частині) гончарної майстерні [6, с. 99], «всередині деяких з них було деревне вугілля й попіл» (!) [4, с. 339-340]. Тобто, поташний напівфабрикат у горщиках міг прокалюватись в топочній камері гончарного (як і будь-якого іншого) горна.

Мильний поташний засіб (луг) можна приготувати й так: золу купами розкладають на твердому останці чи долівці, обливають водою, в мокрій золі роблять ямки, в них кладуть негашене вапно, заливають водою (гасять), досипають сухої золи, перемішують. Цю масу викладають в горщик чи сковорідку – і на вогонь. Після випаровування води отримують поташ. Археологічний відповідник – шари золи і вапна на твердій поверхні, зола в горщику, теплопристрій (тут логічне сусідство об'єктів поташництва та вапнярства, особливо в дотичності до чинбарських комплексів).

Для виробництва поташу в більших масштабах існували спеціальні майстерні-поташні («буди»). Основними елементами «буди» були чани (корита, діжки) для вилуговування золи та спеціальні печі («гарті») для випарювання золи, перекалювання і сушки поташу-сирцю.

Зола з найбільшим вмістом карбонату калію (поташу) утворюється із спалення рослин (солончакових, також – соломи, гречки, соняшника), кори дерев чи деревини (найкраще – змішаних порід). Використовували і, як зазначалось, навіть, спеціально заготовляли й попіл з домашніх печей. У зв'язку з цим хочу відіслати до моєї гіпотези щодо можливого використання деяких зольників – великих курганоподібних згромаджень золи поблизу поселень України II-I тис. до н.е. та античних міст Північного Причорномор'я – не як культових об'єктів, а як сховищ золи, необхідної для масового зоління шкір, можливо, й приготування з неї лужних (поташних) рідин, в яких ці шкіри замочувались, знежирювались [5]. Зольниковий насип легко міг утворитись як результат спалення дерева на поташ (черені вогнищ в насипах зольників), якщо врахувати, що для отримання 1 кг білого поташу спалювали 330 кг букового, 660 кг дубового або 1300 кг осикового дерева [20, с. 324].

Отриманий зі спалення дерева попіл поміщали в дерев'яний або металевий чан, діжку чи казан (на наше переконання, за аналогією з чинбарськими материковими чанами цього часу, чаном могла слугувати й яма, викопана у водовідпійній глині чи й оглеєному суглинку), заливали гарячою водою. Зола осідала, воду (мильний луг) зливали чи вичерпували. Мокрий попіл, що містив калійну сіль, випаровували в посудинах на вогнищі чи в печі, поки він не ставав сухим – отримували т. зв. «фальбу», поташний напівфабрикат. «Фальбу» (сирий поташ) прокалювали далі вже у спеціальних печах («гартах»), отримуючи готовий поташ («смальцюгу», «шадрик»). «Гарти» XVI-XVIII ст. – круглі, діаметром 1 м і більше або витягнуті (2-4 м), як правило, складені з цегли печі, без перекриття чи з ним. У першому випадку (кругла піч) в піч на вогонь ставили металевий котел, в якому «смальцювали» поташ. В іншому (подовжена піч) на деревне вугілля на поді вкладали дерев'яні колоди, попередньо обмазані відлуженою золою (напівфабрикатом поташу), зверху зводили перекриття. Дрова згорали, зола у вигляді поташу осідала на дні печі. Інший метод: колоди чи поліна, що горіли у відкритій печі, повільно, щоб не загасити вогонь, поливали розчином відлуженої золи. Розчин упарювався, на поду печі щільним шаром кристалізувався поташ [3, с. 249]. Тобто, складовими елементами поташні («буди») є ємності для вилуговування золи (можливо – й материкові ями-чани), як правило – цегляні круглі чи подовгасті печі-«гарти» й невеликі допоміжні печі чи вогнища. Можуть зберігатись шари золи («фальби») та білого поташу («смальцюги»).

Подивимось, якими можуть бути археологічні відповідники давніх поташень.

Коросниця Дрогобицького р-ну Львівської обл., поселення черняхівської культури, розкопки й публікація М. Бандрівського [1, с. 163-168]. Виявлено 4 великих споруди поруч одна одної, 2 – розкопано (рис. 2). Це врізані в підніжжя пагорба на березі потоку будівлі «грушеподібної форми», розміром 5,5 м з широкого кінця, 2,2 м – з вузького, розмежовані стовповими ямками. В спорудах – «величезні печі», вивалені з глини, з довгим устям і трьома камерами кожна. Загальна довжина череня печі і камер – 4,5-4,7 м. Кожна камера із заходу закінчувалась високим (1,05 м) і широким конусоподібним «продухом». Черінь мав вигляд «подовгастого жолоба» глибиною 0,6-0,7 м, перекритого склепінням. На черені по всій його площі (3-8 кв.м) – 1,5-сантиметровий шар деревного вугілля, під ним – 30-сантиметровий білий «шар згарища». За М. Бандрівським, ці печі «були ідеальними для завантаження їх великою кількістю дерев'яних колод, використовувалися для випалу деревного вугілля, ... спеціальне нагнітання повітря з боку челюстей прискорювало процес утворення вугілля», відносяться до черняхівської культури (на долівці споруд знайдено кілька фрагментів ліпних посудин, ідентичних посуду з досліджених на поселенні поруч виробничих споруд черняхівської культури).

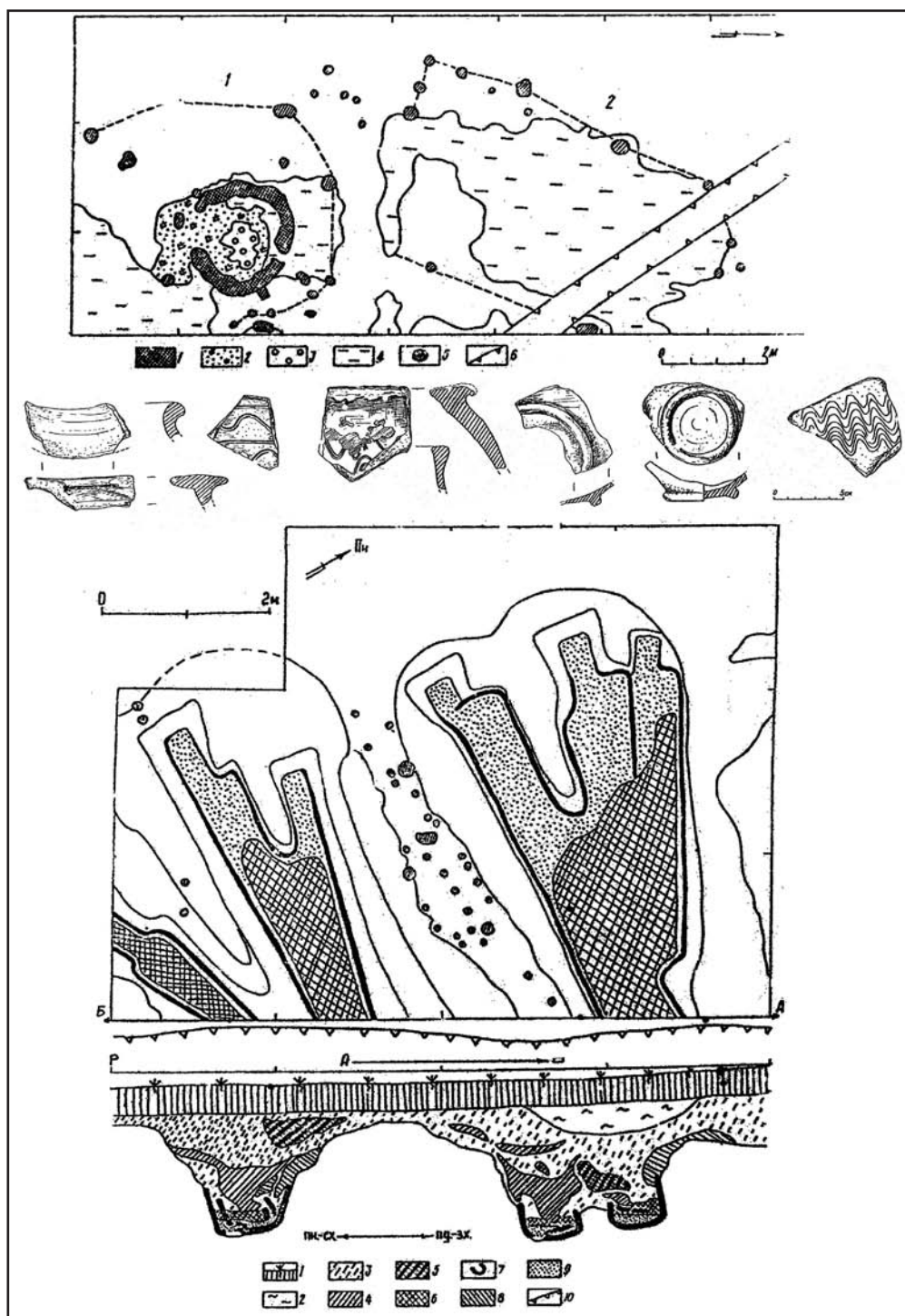

Рис. 2. Коросниця. План розкопу 2: 5 – спалене дерево; 6 – суцільний шар вугілля; 7 – черинь; 9 – залишки згарища (за: Бандрівський, 1995).

За нами, деревне вугілля в печах – не продукт випалювання, а власне паливо (деревне вугілля в старожитні часи завжди випалювали в ямах і на площадках, але не в печах), печі – теплопристрої, в які загрузали довгі колоди, товсто обмазані мокрою відлуженою золою, вогонь в печі підтримувався рухом повітря через «челюсті» та «продухи» (останні, на нашу думку – димарі), на черені осів товстий шар поташу – світлі «залишки згарища». І розташування об'єкту біля протічної води є логічним для поташництва (багатоетапне вилуговування золи водою), але не для випалу деревного вугілля: останнє є дуже гігроскопічне – легко втягує вологу і стає непридатним для використання, випал вугілля завжди проходив у лісі, подалі від значних водних басейнів.

На поселенні виявлено виключно матеріал (об'єкти, кераміку) черняхівської культури, жодного (!) пізньосередньовічного чи новочасного артефакту тут не знайдено (усі відомі розкопані пізньосередньовічні «буди» та «майдани» супроводжувались значною кількістю тогочасних речей). Печі зроблено з глини (як абсолютну більшість черняхівських печей), а не, як печі XVI-XVIII ст., з цегли чи каменю (останнього тут вдосталь – передгір'я; черняхівська ж культура не знала цем'янки для скріплення каменю, не знала й цегли). Об'єкт є унікальним для римського часу не лише Барбарікуму, а й античного світу, хоч останній і знав подібні вапнярські, залізо- чи склоробні печі-горни з нагнітанням повітря. Можливо, дослідження ще двох подібних, але не розкопаних споруд поруч знімуть сумніви в хронологічній й культурній інтерпретації унікальних коросницьких об'єктів, а хімічний аналіз білих «залишків згарища» з дна печей – у функціональному призначенні споруд. Якщо це поташні черняхівської культури, то можна спрогнозувати існування поблизу великого склоробного чи чинбарського центру – споживача виробленого тут поташу (Дрогобиччина, до того ж, це місце стику черняхівської, карпатських курганів та пшеворської культур пізньоримського часу – потужних об'єднань зі значним виробничим потенціалом та великим попитом).

Інший об'єкт поташництва, на наш погляд, розкопав Б. Томенчук на посаді давньоруського XII-XIII ст. міста Василева Чернівецької обл. [18, с. 34-36, рис. 27] (рис. 3). Це, за автором розкопок, «ремісничий (гончарний) комплекс, який складався з двох заглиблених 4-кутних приміщень з однаюрисними горнами та третім з системою ям і стоків». Але, на наш погляд, печі-горни 1 і 2 зі споруди не можуть бути «однаюрисними гончарними горнами із зворотним полум'ям», тому що не мають відповідного внутрішнього обладнання: стовпа з горизонтальними і вертикальними тепловими каналами, не має каналів і черинь, відсутня вертикальна перегородка з продухами, яка часто відділяла горнову піч (опалювальну камеру) від горнової ями (випалювальної камери з горщиками) [14, с. 354-357, рис. 92]. У цей час абсолютно домінують дволярисні гончарні печі з тепловими продухами-каналами в склепінні

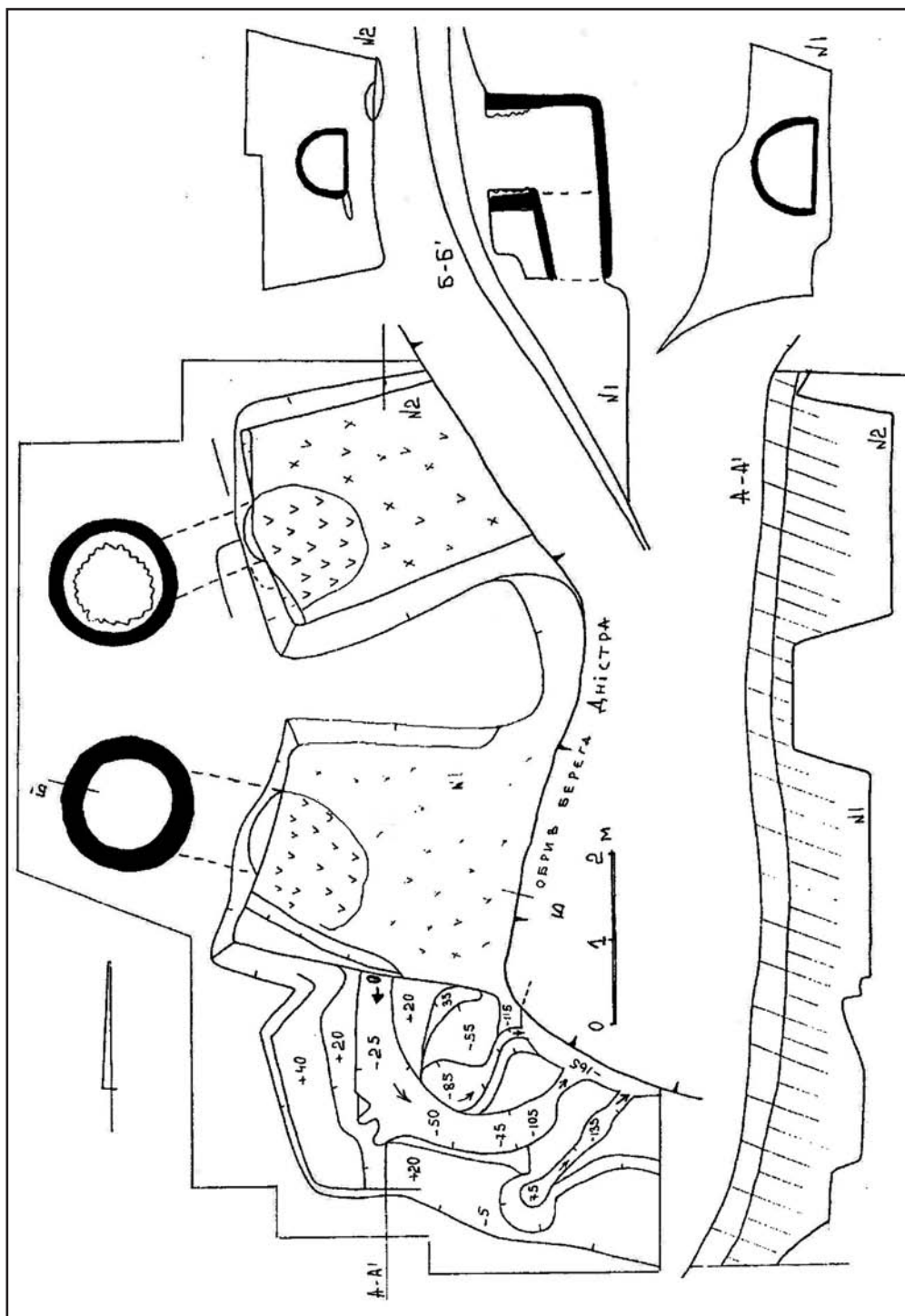

Рис. 3. Василів. Розкоп 5. Ремісничий (гончарний) комплекс (за: Томенчук, 2008).

між камерами [14, с. 351-352; 10, с. 372, табл. 113]; типовим є, наприклад, горн з будівлі 23 в Буківні на Прикарпатті, також розкопки Б. Томенчука [18, с. 191, рис. 192]. До того ж, у цій великій споруді-«гончарному комплексі» (площа понад 60 кв.м, глибина – близько 1,5 м) знайдено всього 4 дрібні уламки кераміки XII-XIII ст.: якби це були гончарні горни, було б багато бою, браку, запаси глини, шамоту... – нічого цього тут немає.

На дні північної горнової ями знаходився «суцільний шар зі склоподібного шлаку», такі ж «склоподібні шлаки» знайдено у заповненні обох горнів й на долівці обох приміщень. На дні південного горну «лежав щільний шар попелу білого кольору». За автором розкопок, «склоподібні шлаки» – це рештки ошлакованих глиняних стінок горнів (на жаль, це твердження не базується на даних хімічного аналізу). За нами, «склоподібний шлак» може бути спеченим поташем (температура плавлення поташу 891° – легко досягається в горнах), «шар попелу білого кольору» в південному горні – верства поташу. Горни тут – це печі для виварювання поташу-«смальцюги», т. зв. «гарті». На наш погляд, поліна, обмазані відлуженою золою, загрузались в горн і передгорновий канал, горіли, поташ осідав на дно горна і передгорнового каналу (шари «склоподібного шлаку» і «попелу білого кольору»). З останнього він вигрібався через устя в приміщення (звідси «склоподібні шлаки» на долівці споруди); з дна горнів поташ вибирали через розібрані глиняні склепіння цих горнів.

Тут же, в поташні, на наш погляд, відбувався і процес вилуговування золи, необхідної для виготовлення поташу. Для цього могла слугувати південна частина споруди з унікальною «системою ям і стоків» (ось уже абсолютно нелогічна частина гончарної майстерні!). Це глиняна гірка з приступок, стоків (жолобків) і ям, які «зв'язані між собою в одну систему. Чітко простежується єдиний рівень стоку від 0 до 1,65 м... У вузькому жолобі, який з'єднує дві ями, знайдено у двох випадках 2 камені (трикутної та прямокутної форм), які стояли на ребрі і т. ч. перекривали собою цю «стічну канавку». За нами, похилий глиняний стік викладався золою, на неї лили окріп, вода, проходячи через попіл, збагачувалась (луг) і стікала вниз в спеціальну яму-відстійник (збереглась частково – порушена обривом). Отримували луг і золу, з якої в печах приміщення виварювали поташ.

Кілька об'єктів з можливими конструктивними особливостями поташень нами відмічено на матеріалі з Буківнянського городища XII-XIII ст. на Івано-Франківщині, розкопки й публікація все того ж Б. Томенчука [18, с. 187-188, рис. 193, 194, 195]. Це споруди 40, 49, 54, зруйнована піч в квадраті 7-8/К-Л – з довгими (1,5-3 м) жолобоподібними глиняними печами, перекритими (очевидно, для теплоізоляції) насипом з материкової глини (рис. 4, 1-3). Стінки і дно печей випалені на товщину 2,5-3 см. У заповненні споруд 49 і 54 знайдено по «декілька дрібних фрагментів мідних шлаків та уламки кераміки». Пов'язувати, за автором розкопок, ці

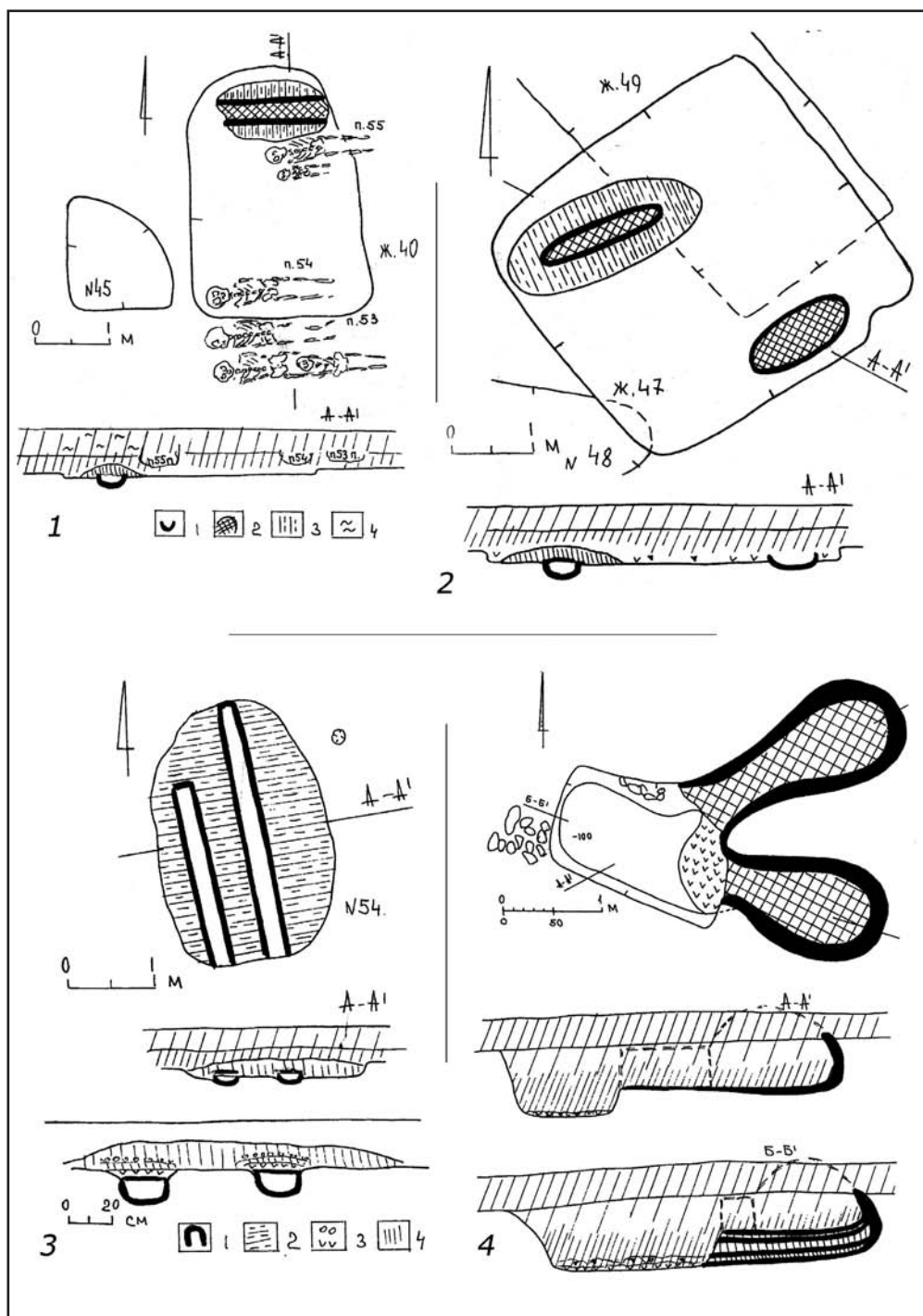

Рис. 4. Буківнянське городище, розкоп 1: 1 – виробничий комплекс на житлі 40; 2 – виробничий комплекс на житлі 47; 3 – розкоп 1, виробничий комплекс 54; 4 – розкоп 2, ремісничий комплекс (за: Томенчук, 2008).

об'єкти з мідеплавильною справою ми не можемо: мідеплавильні горни та горни для плавки кольорових металів цього часу – круглі, високі, діаметром близько півметра, з устям і верхнім отвором, в них численні сліди міді: мідні сплески, краплі, поруч – глиняні ошлаковані тиглі, ллячки, сопла... [10, с. 261]. Нічого цього в спорудах Буківнянського городища немає. За нами, в зазначені жолобчасті печі Буківни могли загрузжати колоди чи поліна, обмазані відлуженою золою, зводити зверху купол, присипати глиною (залишивши отвори для тяги), підпалювати, дерево повільно вигорало, поташ осідав на дно печей.

Подібну роль, в принципі, могли відігравати і «однорусні гончарні горни» «ремісничого комплексу» з розкопу 2 в Буківні: дві витягнуто-овальні нішоподібні печі довжиною 1,5-2,5 м, 1 м завширшки, випалені на товщину до 0,2 м, розташовані в стінці невеличкого «заглибленого робочого приміщення» [18, с. 213-214, рис. 274] (рис. 4, 4).

Потреби в поташі в жителів і ремісників великих літописних давньоруських міст Биковена та Василева на Дністрі могли бути значними. Калієва сіль (поташ) – продукт виробництва ремісниками цих міст – могла бути й предметом торгівлі (Дністер).

Виробництво поташу різко зростає з XIV ст. у зв'язку з потребою в селітрі – нітраті лужних і лужно-земельних металів та амонія KNO_3 [8, с. 357-362; 11, с. 219-320; 2, с. 294]. Це головна складова чорного пороху. А важлива складова селітри – поташ («селітра» – від пізньолатинського *sal nitri*: *sal* – сіль, *nitrum* – луг, сода, поташ). Селітру отримували з селітряноносною землею (старий порушений чорнозем: могили, кургани, вали городищ, також – купи з перегною, вапняку, мергелю, хмизу, соломи) (рис. 1, 3). Спочатку отримували селітряний луг: в посуд з отвором у дні клали шарами соломі, селітряноносну землю, золу, негашене вапно, зверху лили окріп. Луг випускали через отвір у дні посудини. Так – кілька разів. Селітряний луг заливали у котел і випарювали, далі зливали у посуд, де і кристалізувалась селітра. Тобто, потрібні протічна вода, дрова (зола або поташ), вапно, земля з кладовищ. Процеси виробництва поташу й селітри були пов'язані, їх об'єкти часто сусідили в виробничих спорудах – «майданах».

Мене зацікавив «комплекс печей», «селітроварня» кінця XVI – початку XVII ст., досліджена групою археологів на Більському городищі на Полтавщині. Виробничий комплекс – загальною площею 123 кв.м, складається з трьох виробничих печей та однієї допоміжної (нішоподібної), вирізаних в материк, та робочої площадки, засипаної вапняковими крихтами, з десятком великих ям у ній [16, с. 311-326] (рис. 5). За авторами публікації, виробничі печі – для випарювання селітри у великих залізних сковородах (північна піч – асинхронна двом іншим), нішоподібна піч – для приготування їжі, ями в долівці «утворились в результаті вибирання глини, необхідної для підмазки печей... Таких комплексів печей на Більському городищі не менше 9».

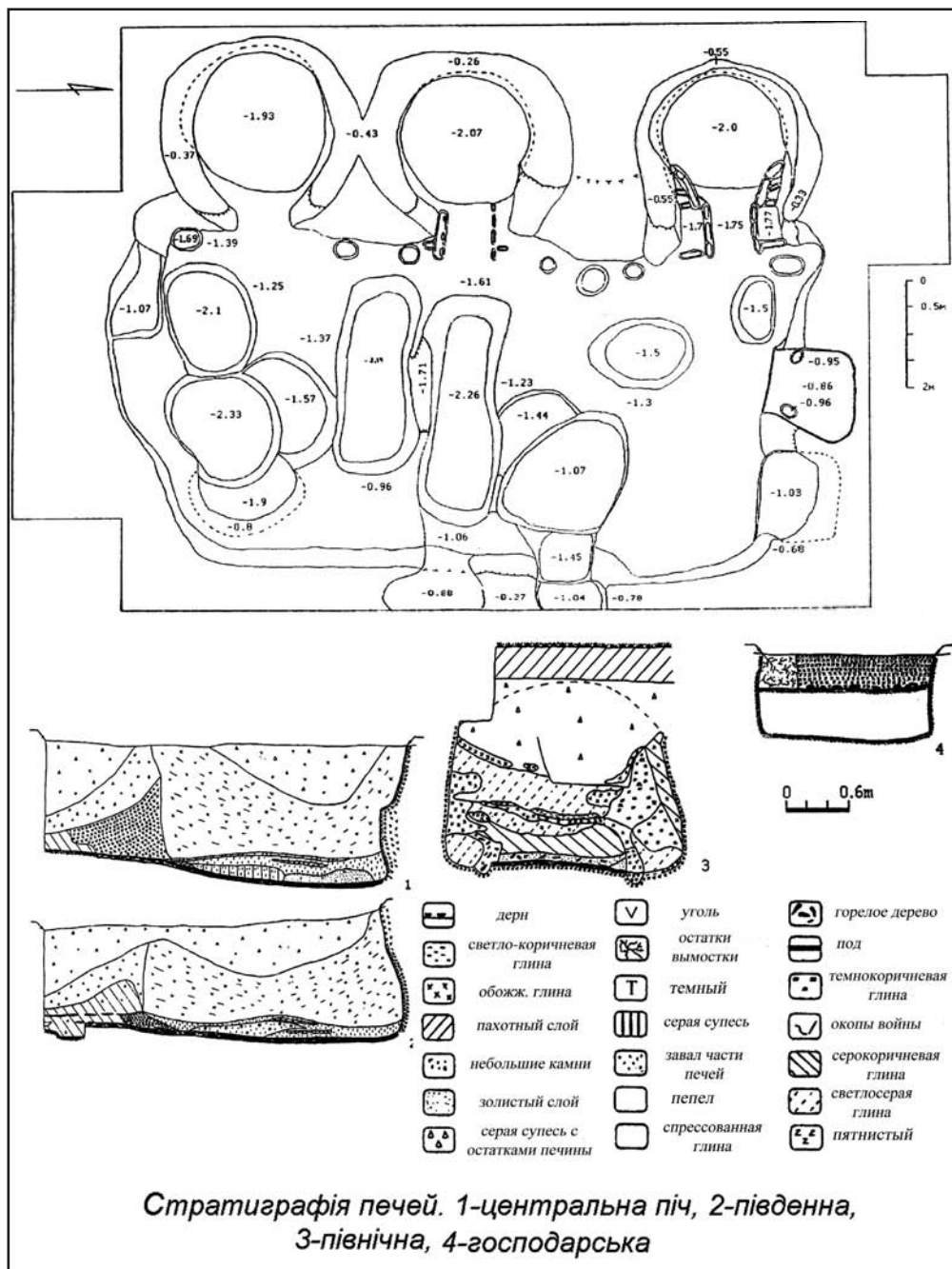

Рис. 5. Більське городище, план комплексу печей (селітроварня)
(за: Скорый, Каравайко, 2010).

За нами, якщо центральна й південна печі (з'єднані) могли призначатись для випарювання селітри (хоч тут поруч немає характерних для «майданів» «вусів» – валоподібних куч з селітряноносного компосту), то північна (відділена) могла слугувати піччю («гарт») для остаточного продукування поташу («смальцюги») – абсолютно і в великих об'ємах необхідного для виробництва селітри. Нішоподібна піч поруч – для просушування мокрої «фальби» – поташного напівфабрикату. Ями в долівці (овальні чи підпрямокутні – чітких географічних форм, із акуратно заокругленими, щоб не осипались, кутами, різної глибини, але дно великих ям – приблизно на одному рівні) – це ємності-чани в материковій водовідпірній глині для вилуговування золи (мілкі в північній частині споруди) та приготування селітряного луку (глибші). Подібні печі-«гарт» поташного виробництва XVI-XVIII ст. у цьому регіоні досліджували В. Андрієнко, І. Фундуклей, О. Макаревич, В. Ляскоронський [16, с. 314-315].

Отже, поташ, калієва сіль – невід'ємний продукт давніх побуту та виробництв. В умовах натурального господарства первісного населення поташ (насамперед як луг – мильний засіб) міг вироблятись у незначних об'ємах в межах окремих домогосподарств із залученням мінімальної кількості інгредієнтів і засобів (зола, посуд, спеціальний посуд). В ранньодержавні часи, періоди росту попиту й відкритості ринку, ремісничої спеціалізації ряду раніше домашніх занять і промислів (наприклад, для України – римська доба й розвинене середньовіччя) продукування поташу стає спеціалізованим виробництвом, ремеслом (з'являються майстерні-поташні, виключно саме у ці часи). Правда, ремеслом, очевидно, допоміжним, у складі й для забезпечення більш затребуваних ремесел – склоробного, чинбарського, ткацького тощо. Тогочасними поташниками були, насамперед, склороби, чинбарі, ткачі. Саме у зв'язку з цими ремеслами, насамперед – в межах їх виробничих комплексів, слід шукати археологічні артефакти (стаціонарні й рухомі) давнього поташництва.

Література

1. Бандрівський М.С. Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі на Львівщині // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип.6. – С. 163-168.
2. Большая Советская Энциклопедия. – Москва, 1976. – Т. 23. – 640 с.
3. Бураковская Н.И., Федына Р.И. Лесохимические промыслы // Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С. 245-249.
4. Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя – Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с.
5. Войнаровський В. Ще раз до проблеми зольників епохи пізньої бронзи – ранньозалізного часу: спроба реінтерпретації // ЗНТШ. – 2002. –Вип. ССXLIV: Праці Археологічної комісії – С. 179-194.
6. Горішній П.А. Гончарний комплекс у с. Бакота // Археологія. – 1994. – Т. 48. – С. 97-99.

7. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. –СПб., 1898. – Т. XXIVa. – С. 723-726.
8. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. – СПб., 1900. – Т. XXIX. – С. 357-362.
9. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры – Москва, 1987. – 558 с.
10. Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва, 1985. – С. 260-265.
11. Ломоносов М.В. Диссертация о рождении и природе селитры // М.В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. – Москва, 1951. – С. 219-320.
12. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох – Москва, 1988. – 270 с.
13. Мандибура М.Д., Федина Р.Й. Допоміжні види занять // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 146-157.
14. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси – Москва, 1948. – 719 с.
15. Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе – Москва, 1985. – 176 с.
16. Скорый С.А., Каравайко Д.В. Новое о селитроварении в Украине // SP. – 2005-2009. – № 5. – С. 311-326.
17. Стрішенець О.М. Торгівля поташем України з Прибалтикою та Західною Європою у XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 242-253.
18. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976-2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
19. Gurba J. Uwarunkowania środowiskowe osadnictwa społeczeństw wcześnieśredniowiecznych na przykładzie Lubelszczyzny // Człowiek i środowisko w pradziejach. – Warszawa, 1983. – S. 322-326.
20. Podgórska-Czopek I. Osada z okresy rzymskiego w Otależy, pow. Mielec, woj. Podkarpackie w latach 1977, 1981-1982 // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów-Krosno-Tarnów, 1999. – S. 89-164.

УДК 904:72(477.8)«01/04»

Тарас МИЛЯН
Андрій ЧОРНИЙ

ЧЕРНЯХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПРИМОЩАНИЦЯ-МАР'ЯНІВКА–І У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

В статті представлено результати рятивних археологічних робіт Подільської археологічної експедиції НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України на території Барського району Вінницької області у 2011 році. Дослідження, зокрема, проводилися на багатошаровому поселенні Примощаниця-Мар'янівка, на якому зафіксовано римський час. У ході розкопок виявлено рештки житлового комплексу із керамічним матеріалом, представленим ліпною та кружальною керамікою, скляним та металевими виробами.

Ключові слова: римський час, житловий комплекс, ліпна кераміка, кружальна кераміка, металеві вироби, скло.

Тарас МЫЛЯН
Андрей ЧЕРНЫЙ

ЧЕРНЯХОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ПРИМОЩАНЫЦЯ-МАРЬЯНОВКА-І В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

В статье подаются результаты спасательных археологических исследований Подольской археологической экспедиции НИЦ «Спасательная археологическая служба» ИА НАН Украины на территории Барского района Винницкой области в 2001 году. Работы проводились на многослойном поселении Примощаныця-Марьяновка, на котором обнаружен римский горизонт. Во время раскопок зафиксировано жилище с керамическим материалом, представленным лепной и кружальной керамикой, металлическими и стеклянными изделиями.

Ключевые слова: римский горизонт, жилище, лепная керамика, кружальная керамика, металлические изделия, стекло.

Taras MYLYAN
Andrij CHORNYJ

THE CHERNYACHIV SETTLEMENT PRYMOSHCHANYCYA-MARJYANIVKA-I IN THE MIDDLE OF THE DNISTER

The paper presents the results of archaeological rescue works Podilska archaeological expedition SRC "Rescue Archaeological Service" IA NAS of Ukraine in Bar district of Vinnitsa region in 2011. The study, in particular, carried out on multilayer settlement Prymoschanytsya-Maryanivka, which recorded the Roman time. During excavations revealed the remains of a residential complex of ceramic material molded and represented ceramics, glass and metal products.

Keywords: *Roman time, the residential complex, molded ceramics, pottery, metal ware, glass.*

Пізньоримський час у Середньому Подністров'ї представлений значною кількістю пам'яток. На сьогодні вони відомі здебільшого у частині русла річки, де воно повертає меандрову течію із сходу на південний схід (на межі Хмельницької та Вінницької областей). Дослідження тут проводили В. Баран, І. Винокур, Л. Вакуленко, Б. Магомедов. Це поселення Теремці [1], Бакота [4], Бернашівка [2], Сокіл [3], Кізілів [11], могиляники Оселівка, Романківці [14] тощо.

У 2011 р. Подільська експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом Т. Миляна провела рятівні археологічні розкопки у зоні будівництва лінії електропередач 330 кВ Дністровська ГАЕС – Бар на території Барського та Мурованокурилівецького районів Вінницької області. У результаті здійснених робіт було досліджено горизонт римського часу на багатошаровому поселенні Примощаниця-Мар'янівка-I [13].

Пам'ятка відкрита розвідковими роботами НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України у 2010 р. На основі підйомного матеріалу та шурфування було встановлено наявність решток культурного шару римського часу, а саме III-IV ст. н.е. У шурфі також досліджено рештки відкритого вогнища цього ж часу [15].

Пам'ятка знаходиться на території Верхівської та Володієвецької сільських рад Барського району. Поселення розташоване на північно-східному схилі лівого берега р. Лядова (лівої притоки р. Дністер), між південно-східною околицею села Примощаниця та північно-західною околицею села Мар'янівка (частково займаючи і територію цих сіл). На південному заході обмежена руслом р. Лядова, на півночі і півдні безіменними лівими притоками р. Лядова, займає схил лівого берегу річки, розмірами приблизно 250×1950 м (рис. 1).

Горизонт пізньоримського часу зафіксовано в межах одного із розкопів, площею 192,5 кв.м (рис. 2). Потужність культурного шару в межах розкопу становить до 0,35 м. Зафіксовано рештки шести стаціонарних археологічних об'єктів – комплекс житла із господарськими ямами.

Об'єкт 01 – рештки житла, виокремлювався вже в межах порушеного культурного шару, зокрема чітким перезабарвленням ґрунту, значною концентрацією рухомого матеріалу – фрагментів кераміки, уламків кісток (рис. 2). У ході дослідження встановлено, що це однокамерне наземне житло, орієнтованого кутами за сторонами світу, довшою стороною по лінії північний схід – південний захід. Розміри становили 4,65×7,55 м, заглиблене відносно материка від 0,25 м у південно-західній до 0,50 м у північно-східній частині, що пов'язано із нахилом поверхні (рис. 3).

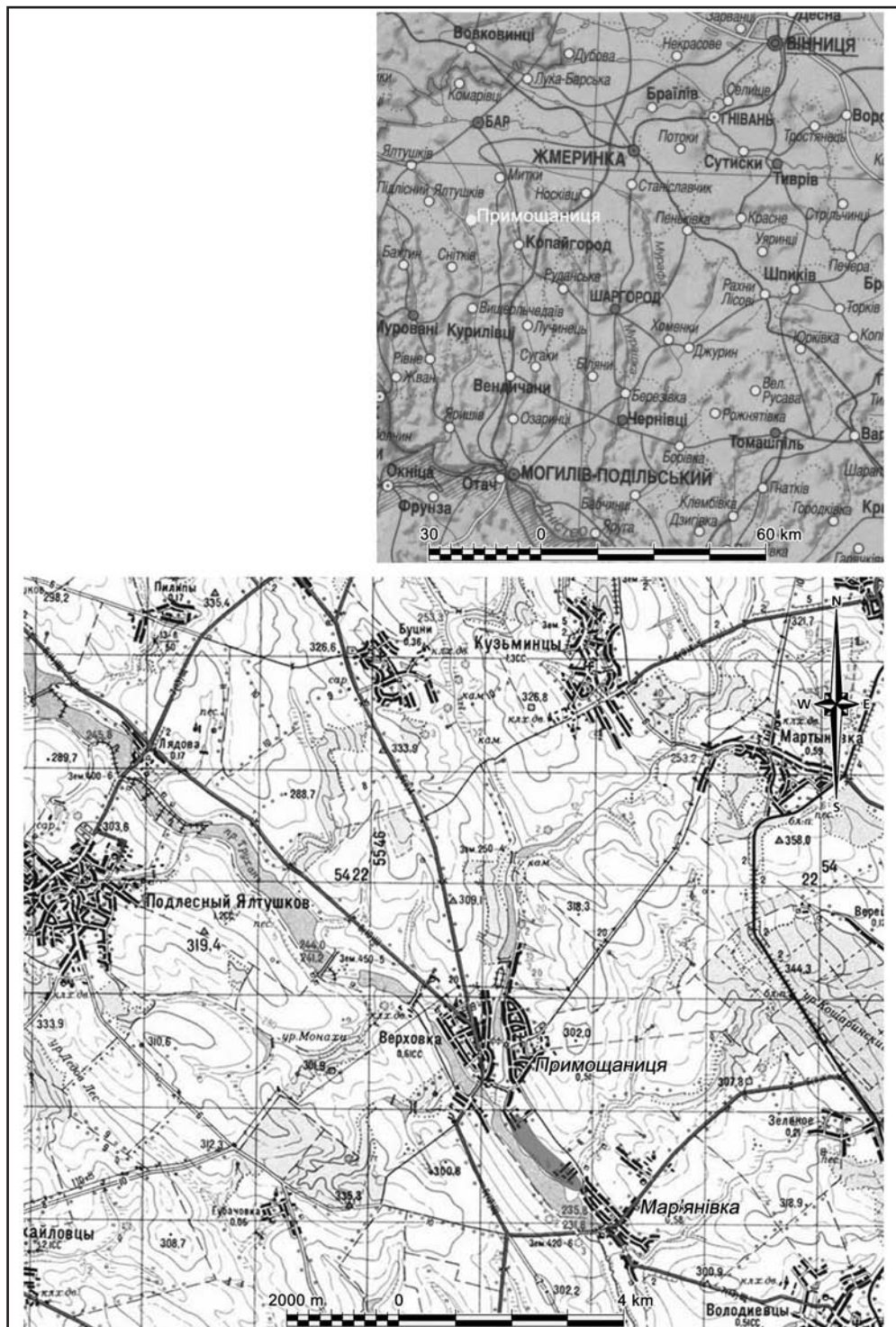

Рис. 1. Ситуаційний план місцезнаходження поселення Примощаниця-Мар'янівка-І.

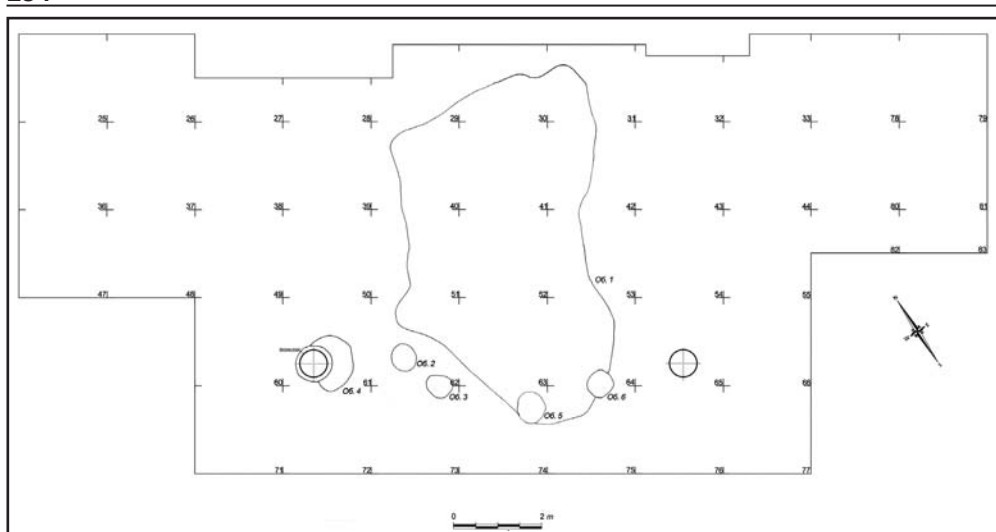

Рис. 2. План розкопу 1 із зазначеними об'єктами на рівні виявлення.

У котловані житла рештки стовпових ям у південно-західній та північно-східній частинах житла. У північно-східній частині виявлено залишки відкритого вогнища, черинь якого товщиною 3-4 см містився на долівці. У північно-східному куті містилися господарська яма підовальної форми, розміром $0,80 \times 1,60$ м, заглиблена від рівня материка на 0,30 м. Контури котловану у південно-західній частині дещо виступають відносно регулярних контурів стінки, що може свідчити про місце розташування входу до житла. Нечисленні знахідки обмазки у заповненні житла поряд із збереженими конструктивними особливостями (нерегулярне розміщення стовпових ям по периметру в межах котловану та поряд із його стінками) можуть свідчити про каркасно-глинобитну конструкцію стін.

Об'єкт 02 розташовувався за 0,5 м на захід від житла. В плані він підовальної форми, розмірами $0,50 \times 0,60$ м, у заповненні була обмазка. Глибина від рівня материка становила 0,30 м. Це стовпова яма, що, ймовірно пов'язано із конструктивними особливостями наземної частини житла.

Об'єкт 03 розташовувався за 0,4 м на захід від житла. В плані округлої форми із діаметром 0,55 м, заглиблений у материк на 0,10 м. У заповненні виявлено обмазку та фрагменти кераміки. Функціонально міг становити рештки господарської ями.

Об'єкт 04 – господарська яма, розташовувався за 1,30 м на захід від житла. У ході будівельних робіт він був частково знищений колоною опори лінії електропередач у північно-західній частині. Заповнення об'єкта становила чорна земля із вмістом фрагментів керамічного посуду. У плані він був підовальної форми із приблизними розмірами (враховуючи зруйновану частину) $0,90 \times 1,30$ м. Об'єкт заглиблений у материк до 0,10 м.

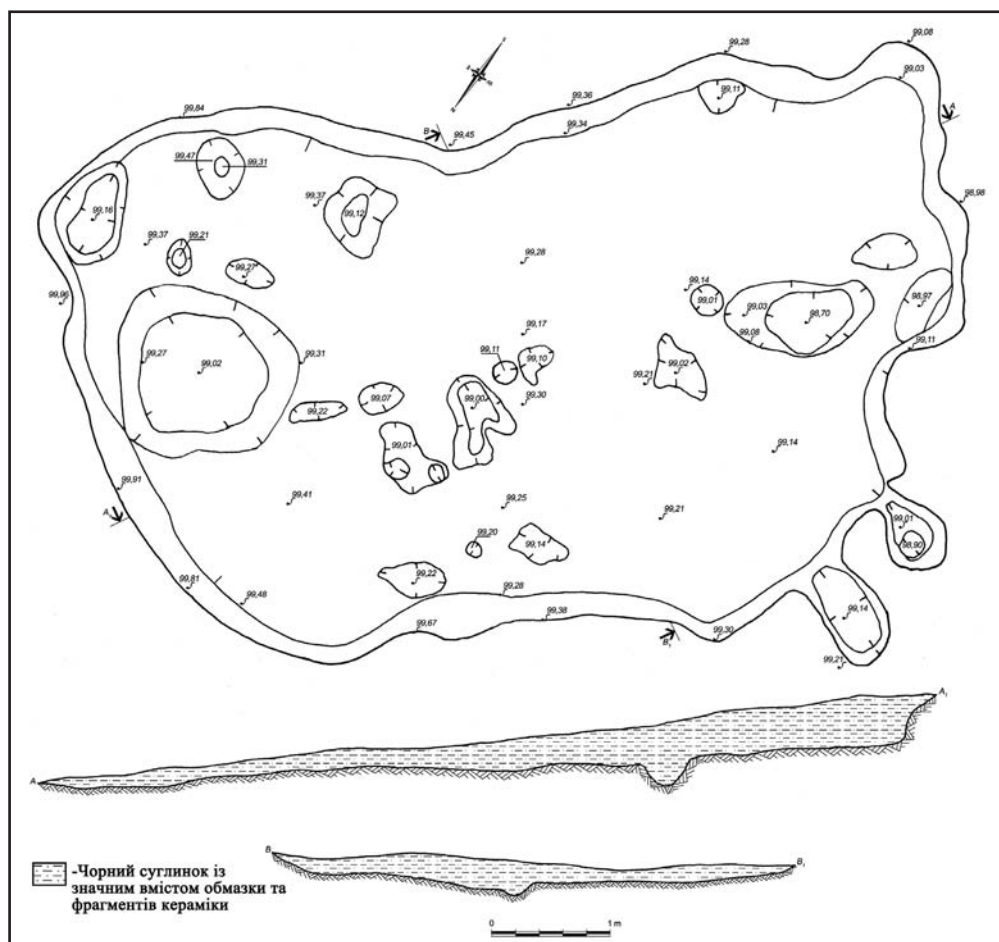

Рис. 3. План та розрізи наземного житла.

Об'єкт 05 та 06 виявлені на борту житла. В плані підокруглої форми, із діаметрами відповідно 0,70 м та 0,60 м. На поверхні вони характеризувалися вмістом обпаленої кераміки. Таким чином, створюють єдиний комплекс, будучи конструктивними елементами.

У Середньому Подністров'ї на черняхівських пам'ятках досліджено як наземні, так і заглиблені житла. На поселеннях правобережжя Дністра (Киселів, Оселівка, Вороновиця) присутні лише наземні житла, окрім поселення у Комарові, де присутні і заглиблені житла. На лівому березі відомі наземні житла (Конилівка, Іванківці, Матвіївка), наземні та заглиблені споруди (Лука-Врубівецька, Бакота, Бернашівка), напівземлянки (Сокіл, Теремці). Серед наземних жител домінують об'єкти площею 10-35 кв.м [7, с. 40]. Генетичні витоки «довгих» жител дослідники пов'язують із просуванням германських племен із території Волині із виходом на Середнє Подністров'я (Велика Слобідка-2, Кізілів).

В процесі впливу на них культури місцевих племен відбувається зменшення розмірів великих каркасно-глинобитних будинків, викликане різними господарськими, соціальними, кліматичними умовами. Зі своєї сторони місцеве населення регіону запозичило конструкцію та техніку будівництва невеликих однокамерних наземних жител [10, с. 204; 8, с. 18-19].

Керамічні вироби пізньоримського часу (III-IV ст.) розподіляються на ліпний (35 %) та кружальний (65 %) посуд.

Кружальна кераміка представлена кухонним (горщики, фрагмент вінець піфосу) та столовим із лощеною поверхнею посудом. Цікавим є фрагмент вінець піфоса. Він сірого кольору, має значну домішку крупнозернистого піску у керамічній масі, шийка відсутня, вінця потовщені, горизонтально сформовані, шириною 1,5 см, «Т-подібні». Очевидно, вінця належать до посудини із класичним яйцеподібним профілем, що притаманна більшості посудин такого типу [12; рис. 59].

Фрагменти кухонних горщиків мають діаметр вінець 14-21 см. У тісті присутня домішка піску, переважно крупнозернистого, та подрібненої жорстви, зовнішня поверхня шорстка, рідше – рівна та добре заглажена. Збережені фрагменти вказують на те, що вони належали округлобким посудинам із відігнутими назовні вінцями. Найбільше розширення тулуба припадало або на верхню частину висоти посудин (рис. 4, 1), або ближче до половини висоти (рис. 4, 2, 3).

Викінчення вінець різноманітне – плавно, іноді різко відведені назовні; рівномірно потовщені; заокруглені, що надавало їм у профілі «каплеподібної» форми. У окремих зовнішній край відведений назовні, потовщений та загострений; іноді відведений назовні, потовщений «Г-подібний» в перетині, інші складніше профільовані – ззовні потовщені, заокруглені, із внутрішньої сторони присутня виїмка. Виділяються складнопрофільовані прямостоячі манжетоподібні у профілі вінця. Різнманітне профілювання вінець вказує на загальну хронологію кухонних горщиків, підтверджену О. та А. Петраускасами на прикладі Постугняння [16; с. 53-57]. Кухонні горщики із простими вінцями, краплеподібними в перетині, за спостереженнями авторів, поширюються в першій половині IV ст. Із середини цього ж століття до початку V ст., окрім попередніх, поширюються добре розвинуті форми, складнопрофільовані, сильновідігнуті форми вінець.

Столова кружальна кераміка представлена вазами, мисками-вазами та глеками, виготовленими із добре відмудленої глини, темно-сірого кольору. До ваз належать фрагменти верхніх частин посудин, переважно із невиділеною шийкою, та вінцями великого діаметру, що у профілі «Т(Г)-подібні» (рис. 4, 4, 5). Зовнішня поверхня їх добре пролощена почерговими матовими та глянцевиими смугами, іноді дзеркально чорнолощена. Діаметр вінець – 26-38 см, вони горизонтальні, шириною до 4 см, із заокругленими краями. Іноді зовнішній край заокруглений,

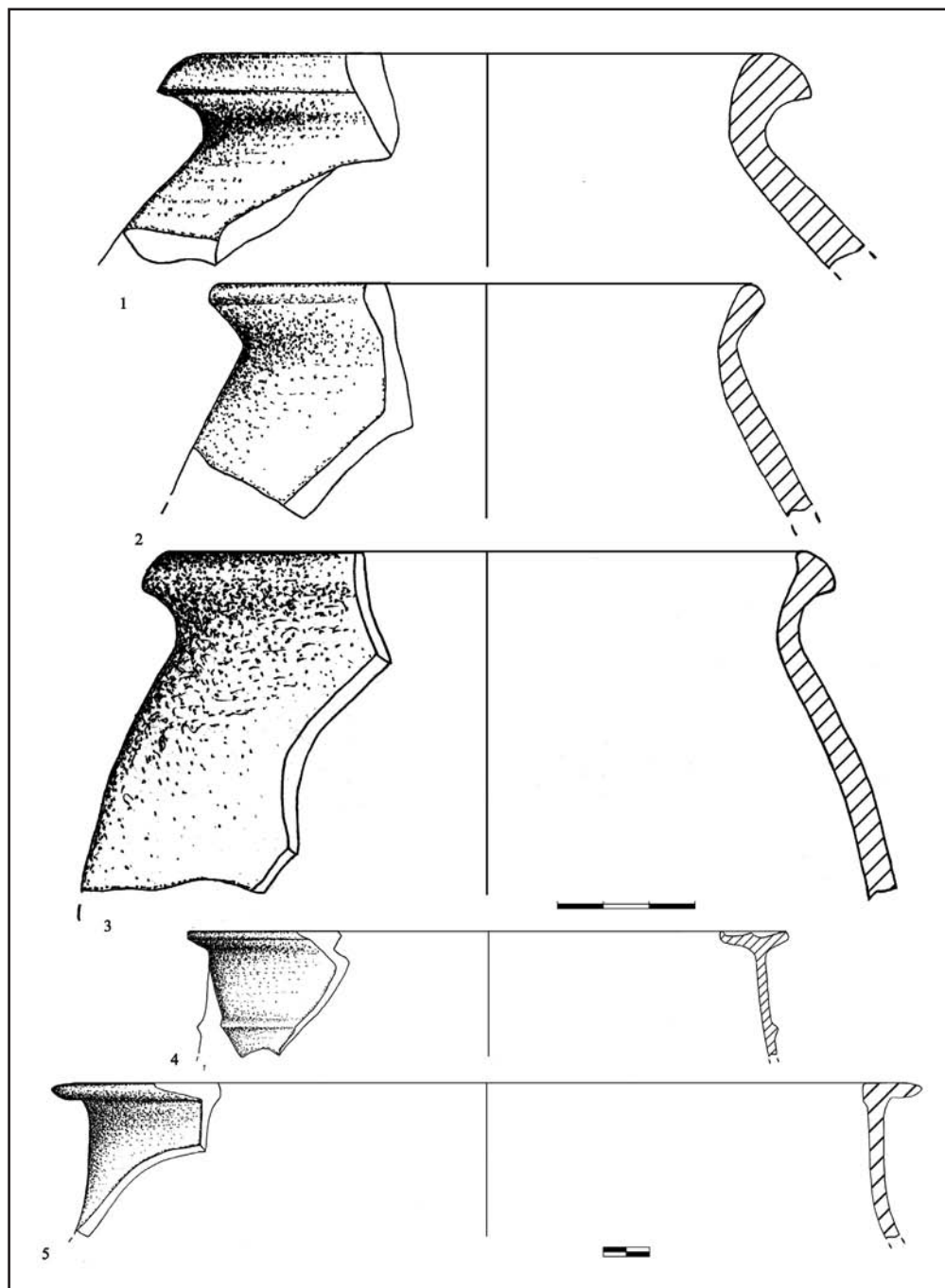

Рис. 4. Кружальний кухонний та столовий посуд із заповнення та долівки (1) об'єкта № 1 (1-3: горщики; 4-5: вази).

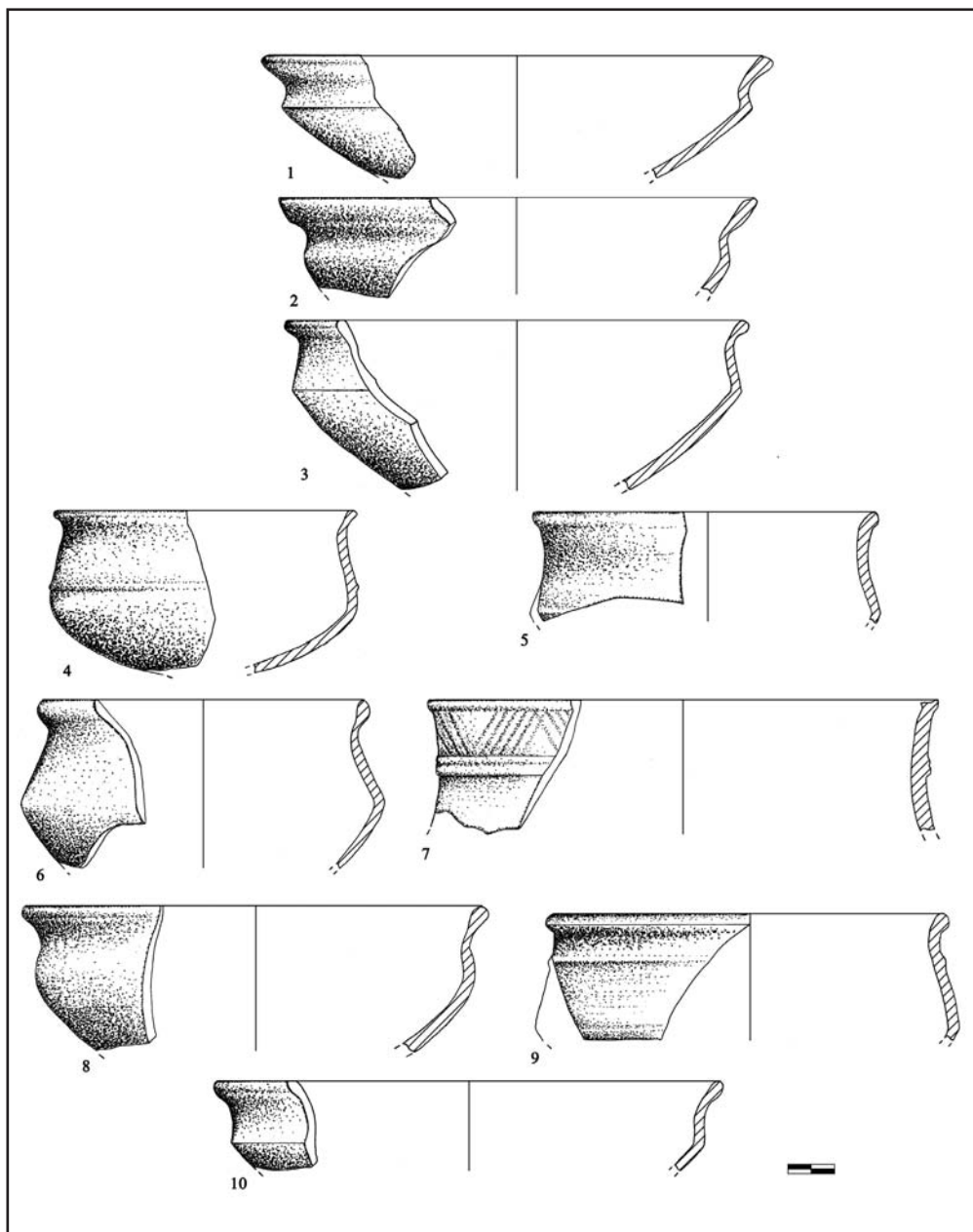

Рис. 5. Круглальний столовий посуд – миски із заповнення об'єкта № 1.

а внутрішній – відтягнутий вверху та загострений, посередині ширини вінець – реберчастий виступ. Вважаємо, що такі горизонтальні широкі вінця великого діаметру належали триручним вазам, які мали невиділену шийку та біконічну або циліндроконічну форму. Така особливість є специфічною рисою кружального посуду черняхівської культури [12, с. 49].

Більшість мисок лощені, сіро-чорного, інколи брунатного кольорів. Вони становлять найчисленнішу групу виявлених знахідок. Поділяються миски на відкритого типу (коли діаметр вінець перевищує найбільший розхил корпусу) та закритого (коли він менший). Миски відкритого та закритого типів мають біконічний перелом тулуба, рідше – заокруглений, найбільше розширення якого у перших припадає на верхню частину висоти посудин (рис. 5, 1, 2, 8, 10). Вінця відігнуті назовні, зазвичай потовщені, заокруглені, іноді огранені. Миски закритого типу мають розташоване низько плече, ймовірно близько половини висоти (рис. 5, 3, 4, 5, 6, 7, 9). Вінця у них мають різну конфігурацію – горизонтальні із закраїною; широкі, у яких внутрішній край косо зрізаний, зовнішній – вертикально відформований; потовщені, при завершенні заокруглені, іноді навпаки потоншені та округлені.

Глеку належав фрагмент широкої (діаметр 12 см) конусоподібної горловини (рис. 6, 3), яка мала відведені та заокруглені при завершенні вінець. Зовнішня та внутрішня поверхні глека чорнолощені до дзеркального полиску.

Весь масив днищ, виготовлених на кружальному колі, розподіляється у профілі на плоскі, плитчасті (рис. 6, 1) та денця на кільцевому піддоні (рис. 6, 2).

Орнаментация кружального посуду різноманітна. Виділяються горизонтальні рельєфні валики, що ледь виділені на зовнішній поверхні або паралельні із заглибленими жолобками, що виділяють зону основного орнаменту. Окремо проведені наліпні валики, що теж присутні серед елементів декору посуду, – звичний декор для біконічних мисок [17, с. 290]. Лощений орнамент представлений косими лініями (рис. 6, 4), півколами (рис. 6, 5), зигзагами різного розміру, що нанесені, як правило на верхніх частинах столового посуду (мисок). Вони іноді підкреслені та виділені наліпними валиками, прямими горизонтальними лощеними лініями, іноді утворюють два горизонтальні паралельні ряди. Виділяється біконічна боковина прикрашена додатковим профілюванням у вигляді еліпсоподібних зрізів на грані біконічного переламу (рис. 6, 6). Переважно так прикрашали миски, кухлі і найчастіше – глеку, переважно по перегину боковини, рідше – на валику, нанесеному на плічках. Як зазначав Е. Симонович, овальні зрізи на грані тулуба не характерні для раннього етапу черняхівської кераміки [17, с. 337]. Аналізуючи добре датовані поховальні комплекси, де зустрінутий такий тип орнаментування, Б. Строць та Е. Шульце прийшли до висновку, що найбільшого поширення посуд, орнаментований фасетками, набув у останній третині IV ст. [18, с. 63-64].

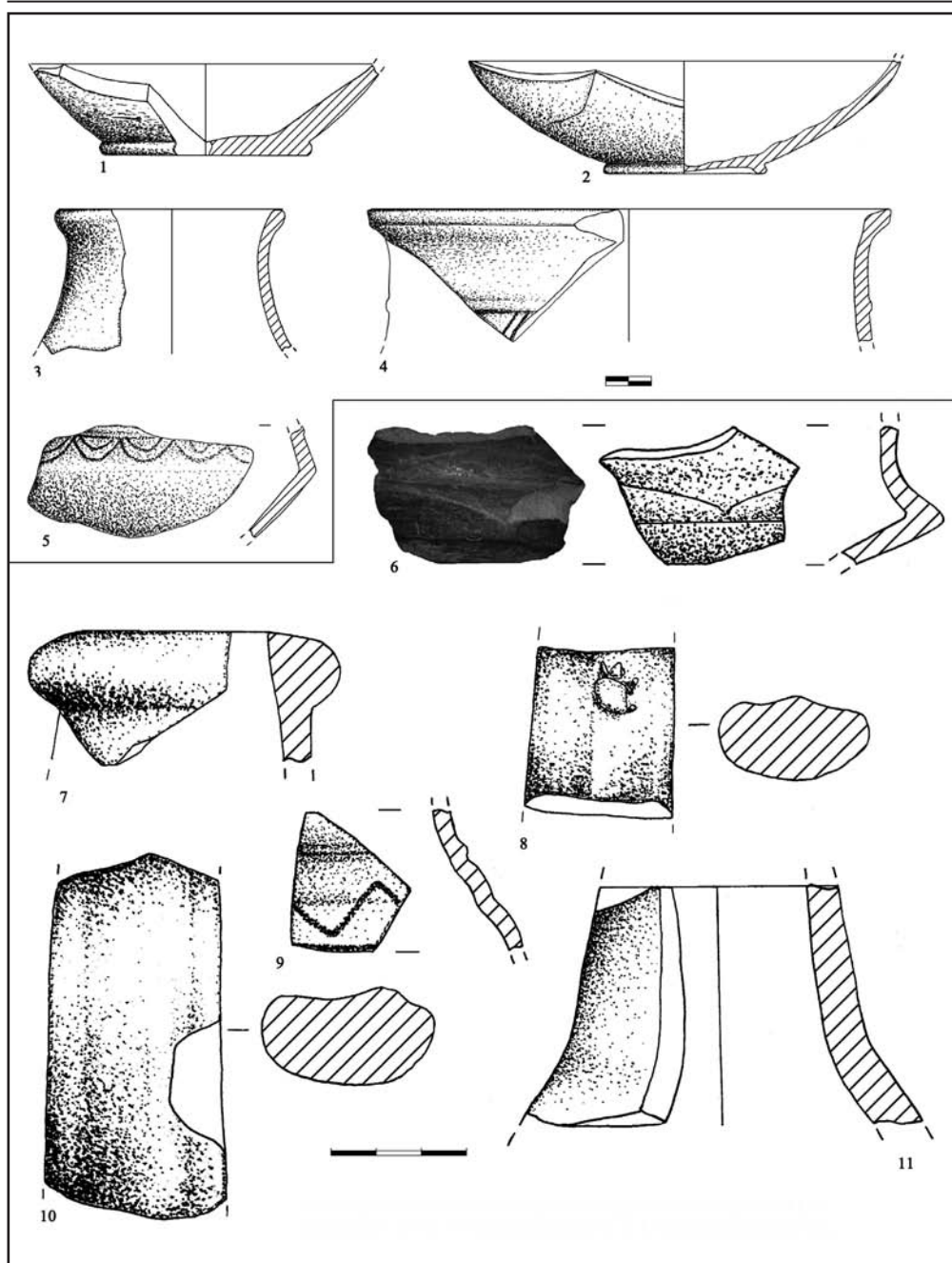

Рис. 6. Кружальний столовий посуд (1-6) та фрагменти амфор (7,10-11) із заповнення (1-2; 4-5; 7-8) та долівки (3,9) об. № 1, із культурного шару (9), підйомний матеріал (6).

Амфори на поселенні представлені фрагментами ручок, горловин та вінця. Вони належать до світлоглиняних вузькогорлих (рис. 6, 7, 8, 10, 11). Здебільшого сірого, сіро-жовтого кольорів, виготовлені із відмуленого тіста, мають інколи незначну домішку піску. Збережені фрагменти ручок профільовані із зовнішньої сторони повздовжніми одним-двома жолобками, що у профілі створюють ребро-виступ. Вінце має діаметр 7 см, із зовнішньої сторони оформлене випуклим валиком. Враховуючи, що переважна більшість амфор в черняхівської культури належить до вузькогорлих світлоглиняних і часом побутування – друга половина III–IV ст., виявлений матеріал також вкладається у ці межі.

До імпортного керамічного матеріалу належить і фрагмент посуду типу *terra sigillata*, діаметр вінець 22–24 см, товщина стінок 0,6 см, вінця прямі й із зовнішньої сторони потовщені та заокруглені (рис. 10, 6).

Ліпний посуд представлений фрагментами різних частин посудин, що належать горщикам, мисками, а також повністю збереженою мисочкою – плошкою, що використовувалась як світильник. Боковини ліпних посудин, як правило, товстостінні (1,0–1,5 см), сіро-чорного, брунатного кольорів, мають в складі керамічного тіста значну домішку крупної жорстви (0,3–0,6 см), рідко – шамоту. Характерною обробкою зовнішньої поверхні в окремих взірців є суцільне хаотичне рустування, яке покривало центральну частину корпусу посудин.

Фрагменти верхніх частин широкогорлих горщиків можна розподілити на два типи. До першого належать вінця великого діаметру, що нахилені до середини, край заокруглений, іноді зрізаний до середини, шийка відсутня (рис. 7, 1, 2, 3). Вони належали т.зв. кумпам, або яйцеподібним горщикам, група ІА за Р. Волонгевичем [19, s. 12, tabl. 1]. До другого типу горщиків відносимо взірці із низькими прямими виокремленими вінцями, що переходять до опуклих плічок (рис. 8, 2, 3), близькі до групи ІВ за Р. Волонгевичем [19, s. 12, tabl. 2]. Виокремлюється з цього масиву висока (12 см) циліндрична горловина брунатного кольору, із діаметром вінець 20 см, що пласко зрізані (рис. 7, 5) та фрагмент верхньої частини горщика із відігнутими назовні вінцями та виразною шийкою із грубими домішками шамоту в тісті (рис. 8, 1).

Миски, за наявними верхніми частинами, мали, правдоподібно, конусоподібну форму із прямими або злегка загнутими до середини вінцями (рис. 7, 6). Такий тип має багато аналогій з вельбарських пам'яток Волині [9, с. 90].

Денця у профілі невиділені, плоскі, зовнішня сторона придонних частин заглажена. Виділяється плоске дно, добре лощене як із зовнішньої сторони з боку придонної частини так і дна. Виняток серед днищ становить екземпляр, діаметром 5,5 см, який належав, можливо мисці або кухлеві, на кільцевому піддоні (висота 2 см) із сильно розхиленими назовні стінками придонної частини (рис. 9, 1).

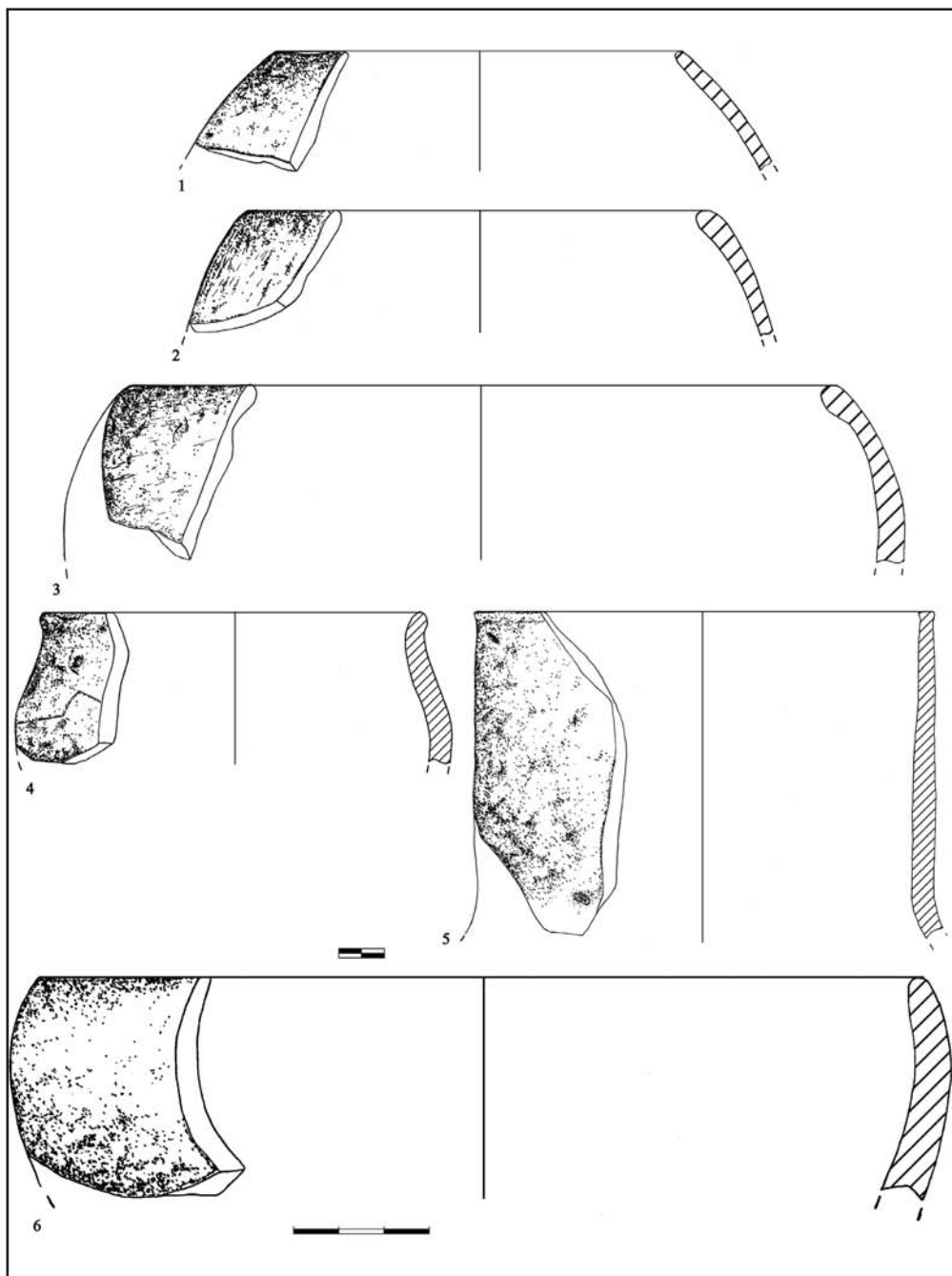

Рис. 7. Ліпний кухонний та столовий посуд із заповнення об'єкта № 1
(1-5: горщики; 6: миска).

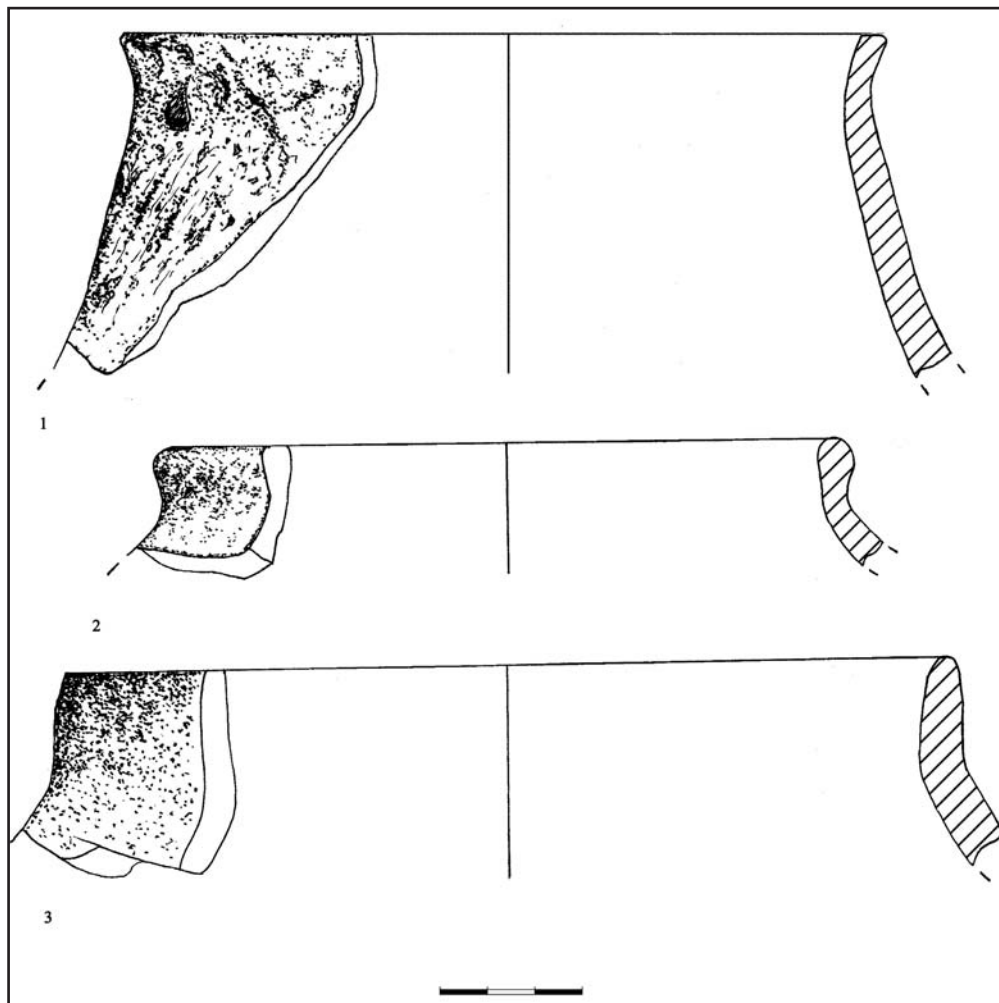

Рис. 8. Фрагменти ліпних горщиків із долівки (1) об'єкта № 1 та культурного шару (2-3).

Оригінальними знахідками ліпного посуду є повністю збережена мініатюрна товстостінна (близько 1,2 см) миска-плошка із загнутими всередину вінцями. Її висота 2,5 см, діаметр вінець 3,5 см, денця – 2,5 см (рис. 9, 2). Цікавою є і фрагмент нижньої частини миски-сирниці (цідилки), із товщиною дна 1 см (рис. 9, 3).

Вироби із глини доповнюють повністю збережене біконічне пряслице світло-коричневого кольору. Приканальні площадки плоскі, діаметр 4 см, висота 2,5 см, діаметр каналу 0,6 см (рис. 9, 4); фрагменти двох округлих в плані грузил для вертикального ткацького верстату, діаметром 10 та 11 см, товщиною 4 см, діаметром каналу 2,0-2,5 см (рис. 9, 5, 6).

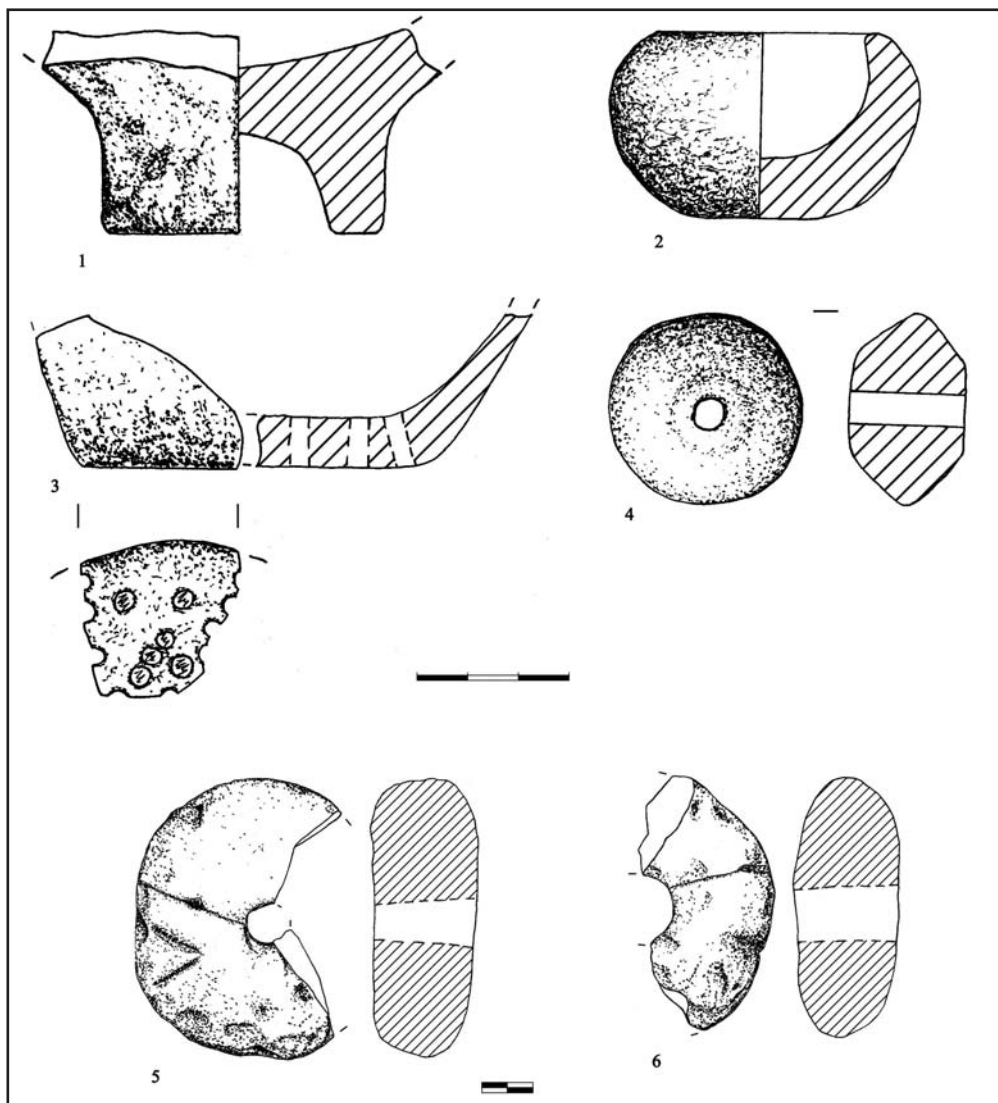

Рис. 9. Ліпний посуд (1-3), пряслице (4) та глиняні грузила (5,6) із заповнення об'єкта № 1, підйомний матеріал (3).

На поселенні виявлено декоративну накладку та два залізні ножі, один з яких зберігся повністю, а інший має лише зігнуте лезо з прямою спинкою, довжиною 6,5 см та шириною 1,7 см. Цілий ніж має довжину 13,5 см, лезо – 9,5 см, спинка скошена (рис. 10, 1). Мідна накладка круглої форми, діаметром 2 см, товщиною близько 0,5 мм із отвором (0,2 см) по центру, на тильній стороні простежено сліди від чотирьох заклепок.

Вироби із каменю представлені точильними брусками підпрямокутної форми.

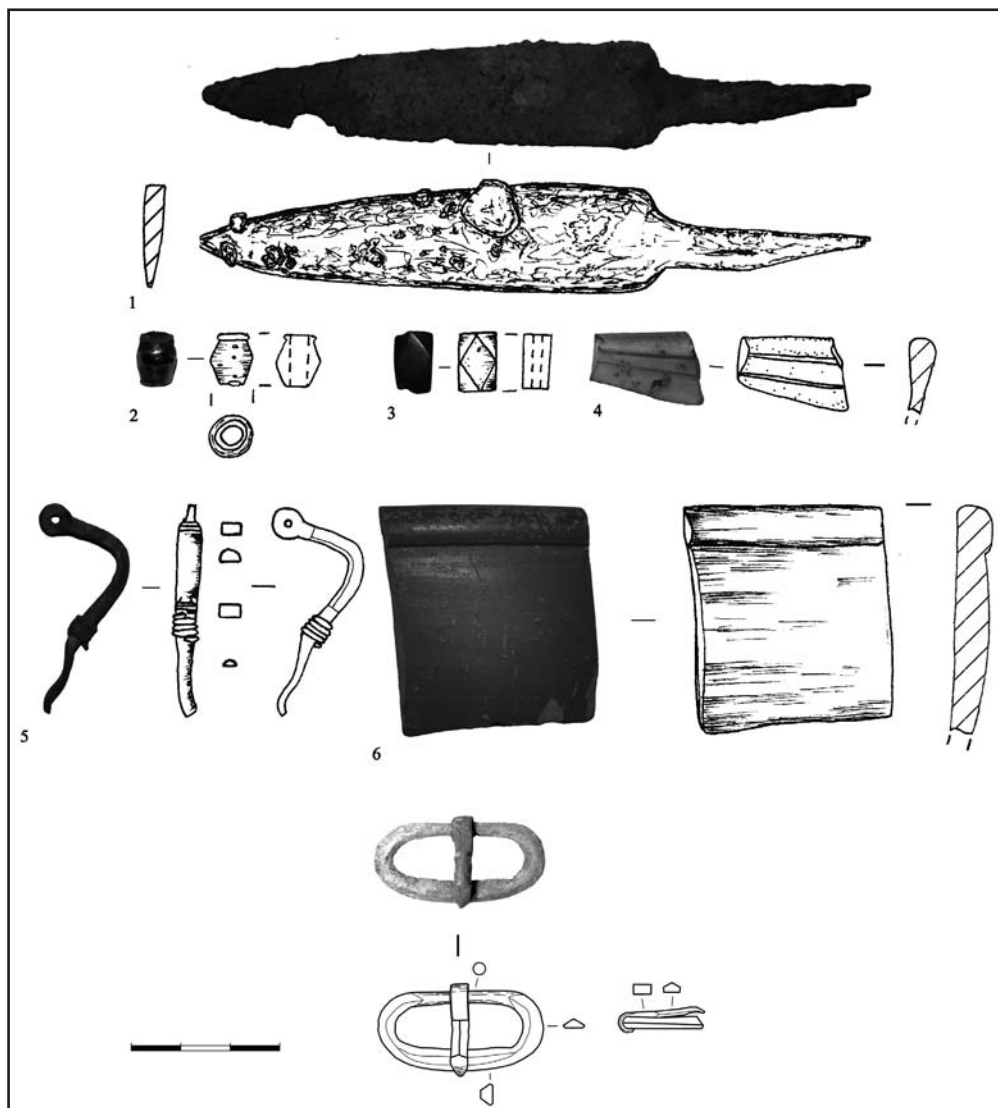

Рис. 10. Металеві, керамічні, скляні, кам'яні знахідки із заповнення об'єкта № 1 (2,3), долівки (1,6), підйомний матеріал (4,5,7); 7 (за Осаульчук, 2010).

Скляні вироби репрезентує невеликий фрагмент вінець, очевидно що, кубка. Він виготовлений із білого прозорого скла, товщина стінок 0,2 см, вінця потовщені та заокруглені, під ними напаяні дві горизонтальні скляні нитки зеленого кольору, шириною близько 0,1 см (рис. 10, 4).

Хронологічне датування пам'ятки загалом та решток житла, зокрема, можливе завдяки виявленим намистинам, виготовлених із скла та сердоліку (рис. 10, 2, 3) та бронзовій фібулі (рис. 10, 5). У культурному шарі виявлено фібулу, а у перевідкладеному ґрунті – прикраса із сердоліку.

Достовірно із житлом пов'язана лише скляна намистина, що віднайдена у північно-східному куті.

Бронзова фібула двоскладова, прогнута, підв'язна, із вузькою ніжкою та асиметрично – м'яко прогнутою спинкою. Пружинний апарат, голка, та приймач не збереглися, лише корпус виробу. Довжина фібули 4,2 см, виготовлена із прямокутного в перетині дроту, спинка «м'яко огранена» – напівокруглена в січенні, шириною 0,5 см, у тих частинах (найвищій та найнижчій), де вона профільована – прямокутна у січенні, із зовнішньої сторони оздоблена трьома поперечними борозенками. Напівокругла вузька (0,3 см) пластинчаста ніжка відокремлена від спинки чотирма витками дроту, якими кріпився приймач. Збережена частина головки має отвір, діаметром 0,2 см, де кріпилась вісь пружини. За Є. Гороховським, фібули такого типу становлять варіант Б2, що поширений у другій третині – третій чверті IV ст. [6, с. 50, табл. 18: 123-127].

Поліхромна скляна намистина має округлу катушкоподібну форму корпусу. Скло фіолетове, прозоре, на світло чітко помітний канал, довжина 1 см (група середніх за типологією О. Гопкало), повздовжній канал циліндричний, діаметром 0,4 см, оздоблена простим одноколірним поперечно-лінійним орнаментом у вигляді накладних смужок із сіро-голубого непрозорого скла по валикам. Такий тип – III/5, датується не раніше другої третини IV ст. [5, с. 50]. Намистина, виготовлена із сердоліку, червонувато-бурого кольору, має призматичну форму із зрізаними кутами, довжина 1,1 см, ширина 0,7 см, товщина в центральній частині корпусу 0,5 см, канал усічено конічний та належить до типу I за О. Гопкало – намистини із сердоліку. Це масові намистини, що трапляються у багатьох поселеннях черняхівської культури, діапазон існування широкий. Однак невеликі розміри (1,1 см) можуть вказувати на ранню серію [5, с. 74-75].

Датуючі знахідки доповнює бронзова пряжка, віднайдена у 2010 р. під час розвідок при проходженні траси будівництва лінії електропередач (рис. 10, 7) [15, рис. 14, 4]. Односкладова із простою овальною, «витагнутою» рамкою (3,4×1,8 см), яка гранчаста в передній частині (товщина 0,4 см), у задній округла (товщина 0,3 см). Місце кріплення до обойми не виділене. Язичок «простий» (у профілі вушко безпосередньо переходить до закінчення); фасетований із майданчиком в основі, вузький (0,4 см), «короткий» (плавно загострене закінчення не виходить за межі рамки та ледь загнуте, що не опускається нижче половини товщини передньої частини рамки). Виготовлений із чотирьохгранного прямокутного в січенні бруска. За наведеними метричними та морфологічними ознаками така пряжка найбільш близька до огранених плоских пізньоримських пряжок «загальноєвропейської» підгрупи, виділеної Є. Гороховським, зокрема «рижівської» серії, що датується другою половиною-кінцем III ст. Інші дві серії підгрупи теж вкладаються в рамки середини-другої половини III – початку IV ст. [6, с. 81-83].

Виходячи із комплексу знахідок на поселенні Примощаниця-Мар'янівка-I, можна стверджувати, що пізньоримський (черняхівський) горизонт функціонував тут у широких межах: друга половина III – третя чверть IV ст. У вузьких межах – друга-третья чверть IV ст. можливе існування житла (об'єкт № 1). Зважаючи також на великі розміри поселення, встановлені за результатами розвідок, цілком логічно, що перед нами довготривала черняхівська пам'ятка із домінуючою германською культурною традицією. Таким чином досліджене поселення засвідчує посмужене проживання у Середньому Подністрів'ї різноетнічних носіїв черняхівської культури.

Література

1. Баран В. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008. – 138 с.
2. Баран В., Винокур І., Журко О. Поселення середини I тис. н.е. в с. Бернашівка // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 87-100.
3. Вакуленко Л. В., Приходню О. М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – 108 с.
4. Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 364 с.
5. Гопкало О. Бусы и подвески черняховской культуры. – К., 2008. – 252 с.
6. Гороховский Е. Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н.е. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья // Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988. – НА ІА НАНУ. – ф. 12. – № 685.
7. Журко І. Черняхівські житла на Середньому Дністрі // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 40-45.
8. Журко А. Жилые сооружения племен черняховской культуры // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983. – 22 с.
9. Козак Д. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К., 1992. – 176 с.
10. Козак Д. Венеди. – К., 2008. – 407 с.
11. Магомедов Б. Черняховское поселение у с. Козлов на Среднем Днестре // Studia Gothica. – 1998. – Т. II. – S. 163-187.
12. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – 246 с.
13. Милиан Т., Сало Б., Назар І., Чорний А., Фіцко М. Звіт про підсумки пам'яткоохоронних робіт (розкопок та нагляду) у зоні будівництва ПЛ 330 КВ Дністровська ГАЕС – Бар з реконструкцією ПС 330 КВ «Бар» на території Вінницької області у 2011 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів, 2011. – Т. 1-2.
14. Никитина Г. Черняховская культура Поднепровья. – М., 2008. – 408 с.
15. Осаульчук О. Звіт про археологічні обстеження (розвідки) у зоні будівництво ПЛ 330 КВ Дністровська ГАЕС - Бар з реконструкцією ПС 330 КВ «Бар» у 2010 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Львів, 2010. – 108 с.
16. Петраускас А., Петраускас О. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння // АС. – 2008. – Вип. 3. – С. 53-97
17. Симонович Э. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – 1964. – № 116. – С. 270-361.
18. Строценъ Б., Шульце Е. Фасетки як хронологічний індикатор // Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І. Винокура. – Тернопіль, 2010. – С. 63-74.
19. Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. – Szczecin, 1993. – 320 s.

Максим ЧЕЛНОКОВ

**СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ
ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВАРВАРІВ У ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ
ЧАС ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ**

Аналіз низки пам'яток пізньоримського часу Північної Європи демонструє глибоке проникнення римських звичаїв у середовище північногерманської еліти та виділення декількох військово-політичних та економічних центрів.

Ключові слова: тунанлеги, наусты, поховання зі зброєю, виробничі центри.

Максим ЧЕЛНОКОВ

**ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДЕ
СЕВЕРОЕВРОПЕЙСКИХ ВАРВАРОВ В ПОЗДНЕРИМСКОЕ
ВРЕМЯ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ**

Анализ ряда памятников позднеримского времени Северной Европы демонстрирует глубокое проникновение римских обычаев в среду северогерманской элиты и выделения нескольких военно-политических и экономических центров.

Ключевые слова: тунанлеги, наусты, погребения с оружием, производственные центры.

Maxym CHELNOKOV

**SOCIAL PROCESSES IN ENVIRONMENTS
OF NORDIC BARBARIANS IN LATE-ROMAN TIME
ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGY**

Analysis of a series of late-roman sites in Northern Europe demonstrates insight Roman customs environment into the north-german elite and allocation of multiple military-political and economic centers.

Keywords: tunanlehy, nausty, burials with weapons, production centers.

Процес становлення перших протодержавних формацій у германських племен, супровідні соціально-економічні зміни та роль у даних трансформаціях римських впливів, безумовно, залишаються одними з найцікавіших та найактуальніших тем у вивченні Європейського Барбарикуму.

Зокрема, поєднання даних археології та інформації, отриманої в ході аналізу досить чітких повідомлень римських авторів, дозволило прояснити деякі важливі питання щодо становлення перших князівств середньоєвропейських германців у контексті контактів з

римською культурою та висвітлити соціально-економічні процеси, що супроводжували поглиблення майнового розшарування в середньоевропейському германському середовищі [33; 52].

Дещо інша ситуація склалася по відношенню до північної частини германського ареалу. Відсутність активних дипломатичних зв'язків та повномасштабних збройних конфліктів між римлянами та північними варварами зумовила майже повну відсутність чітких вказівок писемних джерел щодо форм суспільно-політичного устрою племен, що займали території сучасних Данії, Швеції та Норвегії [11].

Відтак майже єдиним джерелом, що дозволяє реконструювати економічні зв'язки та форми суспільного устрою північних германців за римської доби залишаються археологічні пам'ятки.

Саме дослідження різноманітних категорій нових археологічних пам'яток римського часу Північної Європи, здійснені в останні десятиліття, дозволили по-новому поставити питання про природу суспільних перетворень у середовищі північних варварів в контексті їхніх можливих зв'язків як з римлянами, так і з середньоевропейськими германськими племенами, та висвітлити початок становлення перших центрів влади на Скандинавському півострові.

Одним із основних завдань в даному відношенні є вивчення шляхів потрапляння римських імпорту до Скандинавії та закономірностей їх територіального розподілу. Ця проблема, частково порушена ще в роботі Г.-Ю. Еггерса [7], детально проаналізована в фундаментальній праці У. Лунн Хансен [27]. Ряд цінних спостережень, зроблених в даному дослідженні, стали в певному відношенні відправною точкою у вивченні соціально-політичного контексту потрапляння римських імпорту до Північної Європи. Зокрема, було продемонстровано, як приток римських імпорту на різних етапах відображав зростання запитів місцевої еліти.

Вивчаючи римський посуд на території Північної Європи, У. Лунн Хансен вдалося відзначити певні територіальні та хронологічні закономірності в його поширенні. Так, було встановлено, що перші зразки римського посуду в достатній кількості сягають Ютландії та наближених до неї островів ще в першій половині I ст. н.е. В подальшому кількість та територіальне поширення даної категорії імпорту лише зростає. До початку III ст. н.е. знахідки римського посуду стають все частішими на Скандинавському півострові, однак справжнього буму надходження подібних імпорту до північних територій досягає в фазі C1b.

У цей період остаточно кристалізується роль території сучасної Данії як певного розподільчого центру для всього північноєвропейського Барбарікуму, що почала проявлятися ще в попередній час. На території Данії констатується не лише наявність приблизно двох третин всіх категорій предметів римського імпорту в Північній Європі, але й переважання, порівняно з територією Скандинавського півострова, унікальних виробів, що не були частиною стандартної продукції. До фази

C1b належить дві третини всього скляного посуду, відомого на території Данії. Особливої ролі у контексті розподілу імпортованих речей набуває Східна Зеландія, що, не виключено, виступала прямою сполучною ланкою між Скандинавією, Рейном та північно-західними провінціями Імперії. Про значну концентрацію влади на території острова Зеландія вказують декілька багатих поховань з могильників Хімлінгойє та Варпелєв.

На території південно-східного Фюну також виявлені яскраві риси консолідації політичної влади та економічних сил на початку пізньоримського часу. Вивчення будівельних комплексів даної території вказує на існування тут потужного судноплавного центру вже на початку III ст. н.е. Зокрема, в районі Лундеборга виявлено ознаки наявності морської гавані, що займала площу 900×75 м [48; 49; 50]. В межах портового ареалу констатована наявність досить потужного культурного шару товщиною до 0,8 м. Знахідки численних цвяхів, яких налічується понад 8 тисяч, що використовувались для скріплення частин дерев'яних суден, дозволяють припускати використання даного місця для ремонту досить численної кількості човнів. Свідченням торгових зв'язків з Римом виступають знахідки скляних намистин, уламків скляного посуду та *terra sigillata*. Крім того, нерідкими є зразки германських застібок, наконечників стріл та елементів оздоблення піхов. Археологічними розкопками засвідчена наявність таких ремесел, як теслярство, чорна металургія, ювелірна справа, обробка бурштину, кістки та рогу. Аналіз виявлених на пам'ятці залізних злитків вказує на їх походження із території Польщі [14, р. 471-472].

Примітною рисою портового комплексу є відсутність будівель, що могли слугувати постійними місцями проживання за виключенням хиж розміром, як правило, 4×5 м, що використовувались для сезонних робіт.

Виходячи з даних археологічних досліджень, можна припускати, що Лундеборг відігравав важливу роль одного із значних розподільчих центрів у зв'язках Скандинавії з континентальною Європою.

Портовий ареал Лундеборга пов'язаний із поселенням Гудме [51], розташованим далі на захід від берегової лінії. Найцікавішим об'єктом тут є будівля стовпової конструкції розмірами 47×10 м, яка розцінюється в якості резиденції представника верхівки місцевої еліти [38; 39]. Її основу, очевидно, складали товсті стовпи, про що свідчать стовпові ями діаметром до 1 м. Дана споруда оточена приблизно 50 садибами, що, вірогідно, використовувались для розміщення членів військової дружини та ремісників, що обслуговували місцеву еліту [10, s. 34]. Поблизу Лундеборга виявлено численні багаті поховання пізньоримського часу, що містять римські імпорти. Досить частими знахідками, в порівнянні з іншими районами Данії, є скарби, що містять золоті речі, датовані пізньоримським часом.

Таким чином, археологічний комплекс, пов'язаний з Лундеборгом, може розглядатися як свідчення контрольованих політичною елітою

процесів торгівлі та товарообміну з континентальною Європою, що мали важливе значення для всього північноєвропейського ареалу [20].

Свідченням важливості острова Фюн на даному етапі, як місця зосередження економічної та політичної могутності, виступає багате поховання з Хогерупа, де зафіксовано речі, що знаходять майже повні паралелі в одному з багатих поховань Лойни. Поховання з Хогерупа містило також одні із найраніших зразків таких рідкісних римських речей на германських пам'ятках, як срібна ложка, срібна чаша типу Еггерс 179 та кільце із *sigillum*. Воно може датуватися дещо раніше, ніж поховання з Лойни, що відноситься до початку фази C2 [12, p. 93].

Срібна посудина для пиття з Хогерупа унікальна для Скандинавії та є єдиною римською срібною посудиною на даній території, датованою пізньоримським часом, крім посудини з Варпелева. Не менш рідкісними предметами для Скандинавії є кільце та срібна ложка. Зокрема, подібні срібні ложки на території Північної Європи зустрічаються лише в двох випадках (Орслев і Туна). Кільця, подібні до кільця з Хогерупа, надавались залежним від римлян військовим племінним вождям і, можливо, виступали навіть знаками надання римського громадянства [12, p. 93-94].

Таким чином, поховання з Хогерупа, як і ряд інших багатих поховань ранньої фази пізньоримського часу з території Північної Європи, демонструє глибоке проникнення римських звичаїв в середовище північногерманської еліти.

Про зв'язки північногерманської військової еліти та Риму опосередковано може свідчити також значна концентрація фібул з високим приймачем групи VII серії 3 за О. Альмгреном на таких римських кастеллумах як Цугмантель і Заальбург [2]. Фібули подібного типу є характерним германським елементом, особливо поширеним в районі Нижньої Ельби з особливою концентрацією на Датських островах. Хоча подібні вироби є нерідкими знахідками на провінційноримських пам'ятках, здебільшого вони представлені кількістю, що обмежується декількома екземплярами на кожній пам'ятці за виключенням даних кастеллумів [12, p. 96].

Поява центрів, подібних до Лундеборга та Гудме, відбувалася на фоні загальної перебудови господарства північних германців в римський час, яка виражалася в переході від екстенсивних форм землеробства до екстенсивних, що супроводжувався використанням добрив та появою високопродуктивного скотарства [27, s. 250].

Подібні процеси засвідчуються зокрема збільшенням кількості будівель, що складали землеробський хутір. Площа хуторів при цьому зростає, як і площа частин, призначених для утримання худоби. Хутори стають стійкими господарськими структурами із спеціально облаштованими околицями. В побудові як житлових споруд та огорож між окремими фермерськими господарствами, так і приміщень для утримання худоби набагато ширше використовується камінь.

Явища, подібні до процесів, зафіксованих на території Данії, спостерігаються і на матеріалах Норвегії, де римські імпорти становлять лише приблизно 10 % всієї їхньої кількості на території Північної Європи. Одним з проявів утворення певних центрів влади можна вважати різке збільшення в фазах C1-C2 кількості поховань зі зброєю, яких загалом нараховується приблизно 200. Ця кількість становить понад третину всіх відомих поховань зі зброєю з території Норвегії, що датуються римським часом та добою Великого переселення народів.

В ході аналізу територіального розподілу пам'яток цього типу було виявлено певні закономірності їх просторового розміщення. Зокрема майже половина поховань із зброєю пізньоримського часу виявлено на території деяких районів сходу Норвегії, таких як Хедмаркен, Тотен, Хаделанд і Вальдрес, причому приблизно чверть всіх поховань пізньоримського часу концентрується на території лише Вальдреса та Хаделанда.

Помітною рисою поховань із зброєю на території Норвегії є наявність як інгумацій, так і урнових кремацій та досить бідний інвентар, що фіксується майже у всіх похованнях за виключенням поховання з Авальдснеса, де виявлено масивну золоту шийну гривню.

В першій половині III ст. н.е. збільшується приток римської імпоротної зброї на землі Норвегії [6, s. 40-43], що включає, як правило, довгі двосічні мечі та зрідка елементи оздоблення піхов, тоді як римські зразки списів та дротиків майже повністю відсутні. Двосічні мечі з території Норвегії, датовані фазою C1b, складають приблизно 40 % від всіх відомих знахідок подібного типу, яких нараховується понад 80. Зрідка серед імпортних римських мечів цього часу зустрічається зброя із клинками, прикрашеними інкрустаціями та штампами, що додатково засвідчують їх римське походження.

На думку К. Карнап-Борнхайма та Й. Ількера [6], появу подібної кількості римської зброї в досить короткий проміжок часу на віддалених від Риму землях можна пояснити лише широкомасштабним, організованим північногерманською військовою елітою, товарообміном. Це підтверджується виникненням таких владних центрів в Північній Європі, як Хімлінгойє та Лундеборг, тоді як надходження подібної зброї до північних територій внаслідок захоплення військової здобичі та дипломатичних контактів є менш ймовірним.

Разом із збільшенням кількості поховань зі зброєю на території Норвегії фіксуються зміни в структурі ремесла, що виражалися у використанні сиродутних горнів континентального типу для видобування заліза на території Агдера та Ругаланна [46] та появі спеціалізованих ремісничих поселень, таких як поселення гончарів, відоме з Аугланна поблизу Оддернеса [15]. На даній пам'ятці в ході розкопок вдалося виявити більше 55 тис. уламків керамічного посуду, залишки будівель, спеціально призначених для просушки кераміки, ями, призначені для

зберігання запасів сирової глини та ін. Місце для видобування значної кількості заліза відоме з Ега поблизу Крістіансанна.

Безумовно, одним з найважливіших джерел вивчення військово-політичної організації північних германців залишаються розкопки болотних місцезнаходжень [28, s. 86], де виявлено ознаки масштабних ритуальних жертвопринесень у вигляді різноманітних предметів озброєння, що особливо широко представлені у Данії, де відомо приблизно 20 подібних пунктів. Сприятливі хімічні умови, що склалися в датських болотах, сприяли доброму збереженню не лише залізних речей, але і виробів із дерева та шкіри, що дає можливість їх ефективного використання в процесі археологічних реконструкцій.

Перші дослідження датських боліт на предмет археологічних пам'яток були проведені ще в 1860-х рр. К. Енгельгардтом. Найбільш визначні знахідки різноманітних предметів озброєння були отримані ним в ході вивчення таких болотних місцезнаходжень як Торсберг, Нідам та Крагехюль. Найвідомішими з них стали залишки двох човнів з Нідама, один з яких був повністю розкопано та відновлено.

Наступні повномасштабні археологічні дослідження датських боліт, таких як Ейсбйоль, Нідам та Іллеруп та ін., було здійснено вже в другій половині XX ст.

Безумовно, найбільшу кількість знахідок вдалося дослідити в Іллерупі, що став, таким чином, однією з еталонних пам'яток Європейського Барбарікуму. Результати розкопок Іллерупа, дозволили поставити питання щодо військової структури північних германців в пізньоримський час та культурних зв'язків різноманітних північноєвропейських ареалів між собою, Центральною Європою та Римом.

В цілому в ході археологічних досліджень на території Іллерупа вдалося зафіксувати чотири скупчення принесеного в жертву озброєння. Два із цих скупчень, що містили більшість археологічного матеріалу (А та В), за типологією наконечників списів відносяться приблизно до фази C1b.

Аналіз надзвичайно багатого Іллерупського місцезнаходження дозволив Й. Ількеру та К. Карнапу-Борнхайму, паралельно спираючись на дані римських писемних джерел щодо германських племен загалом, сформулювати цілісну концепцію розвитку військово-політичної структури германців пізньоримського часу та поставити проблему характеру відносин між різними частинами Північної Європи в пізньоримський час. Дослідниками було виділено три рівні ієрархії військових частин, яким належала принесена в жертву зброя. Перший і найбільш високий рівень включав військових командувачів, що мали мечі, щити, пояси та кінську зброю, декоровані сріблом. Другий рівень включав в себе офіцерів, що володіли військовим спорядженням, декорованим бронзою, тоді як представники третього, найнижчого рівня, який складали піхотні частини, оснащувались

відмінним від офіцерів комплектом зброї, що найчастіше включав спис, дротик та щит, оббитий залізом. Загалом, за підрахунками Й. Ількера та К. фон Карнап-Борнхайма, на території, охопленій розкопками, було виділено 5-6 комплектів озброєння, асоційованих із найвищим рівнем, 35-40 комплектів, асоційованих із середнім рівнем та приблизно 350, асоційованих із найнижчим рівнем військової ієрархії [4, s. 483].

Враховуючи, що лише 40 % Іллерупського місцезнаходження охоплено археологічними розкопками, за підрахунками К. фон Карнап-Борнхайма загальна кількість війська, якому могла належати виявлена зброя, могла становити 800-1200 чоловік [5, s. 228]. Подібна військова сила могла досягти берегів Ютландії із заходу Скандинавського півострова використовуючи 30-40 човнів нідамського типу.

Досить цікавим є числовий зв'язок між трьома групами озброєння, виділеними в Іллерупі. Зокрема, неважко помітити пропорцію 1:8 не лише між рівнями 1 та 2, але й між рівнями 2 та 3. Можливо є не випадковим, що останнє співвідношення відоме і в римській армії між офіцерами та піхотинцями, де найменший військовий підрозділ – *contubernium*, складався із вісьмох воїнів, очолюваних деканусом.

Запропонована Й. Ількером та К. фон Карнап-Борнхаймом реконструкція спирається також на повідомлення Тацита, який описував поділ германської армії на три прошарки, перший з яких включав представників знаті (*princeps*), другий – офіцерів або представників військового почету (*comites*), тоді як третій (*pedites*) – піхотинців, що вербувалися із простих общинників. Подібна система згодом засвідчена твором Амміана Марцелліна, що може підтверджувати порівняну стійкість даної структури.

Л. Йоргенсен [21, s. 11], дещо поглиблюючи дану модель, відзначив, що, тоді як представники перших двох військових рангів найвірогідніше оснащувались, як правило, зброєю, виготовленою за спеціальним замовленням і, можливо, використовували спеціально підібраний комплект військового спорядження, то піхотинці – представники третього рівня забезпечувались більш гомогенним озброєнням, що включало стандартизовані зразки масового виробництва.

Представники другої ступені (*comites*) військової ієрархії могли складати як кавалерію, так і піхотні частини і, можливо, приймали спеціальну присягу супроводжувати військових лідерів (*princeps*) як в ході військових сутичок, так і в мирний час. В мирний час *comites* могли формувати збройний почет володаря, що утримувався за рахунок спеціально виділених господарств, подарунків та частини військової здобичі і, таким чином, слугували серйозним навантаженням на економіку. З іншого боку, репутація військових ватажків залежала від кількості хоробрих воїнів у почеті, що в свою чергу визначалась щедрістю володаря та його успіхами на війні.

Вирішуючи питання походження озброєння з датських боліт, що скоріше за все вміщувалось в болотне середовище великими партіями в результаті жертвопринесень, Й. Ількер [16; 19] схилявся до оцінки його як свідчення наявності ворожих військових рейдів на територію Ютландії із заходу Скандинавського півострова, що періодично повторювались протягом всього пізньоримського часу і закінчувались поразками нападників, після яких захоплене в якості військової здобичі озброєння приносилося в жертву місцевим богам.

На західноскандинавське походження озброєння з Іллерупа, що загалом включає звичайні зразки для всієї Північної Європи, які не мають яскраво вираженої регіональної специфіки, насамперед вказує наявність декількох гребенів, виготовлених з рогу лося, що в римський час не зустрічався на території сучасної Данії і мешкав на території Норвегії та західної Швеції. Один із виявлених в Іллерупі гребенів знаходить аналогії у виробі з поховання з Тріті поблизу Согнефьорда. Важливу інформацію щодо шляху можливого надходження зброї до датських боліт було отримано в ході аналізу деревини. Зокрема, аналіз руків'я однієї з виявлених в Іллерупі сокир показав, що порода дерева, із якої воно виготовлене (один із різновидів падубу), росте майже виключно в північноатлантичному середовищі на південно-західному узбережжі Норвегії. До скандинавських зразків наближені також типи виявлених в матеріалах Іллерупа кресал.

Виведену таким чином ієрархічну модель північногерманського військово-політичного устрою Й. Ількер спробував поширити на всю територію Північної Європи. В ході аналізу матеріалів поховань зі зброєю з території Швеції, що, вірогідно, належали воїнам, Й. Ількером було відзначено можливість виділення подібної ієрархічної структури також в східноскандинавському ареалі [17]. Зокрема, серед досить слабо представлених поховань із зброєю, датованих C1, дослідником до першого рівня було віднесено два комплекси і до другого рівня шість. Таким чином, за Й. Ількером, попри досить незначну кількість матеріалу, на початку III ст. н.е. на території Швеції можна виділити декілька центрів концентрації влади, що маркуються похованнями зі зброєю та концентрацією знахідок пізньоримського часу. Деякі з таких центрів, можливо, розташовувались на території Мелару [18].

В цілому реконструкції, що стосуються території Швеції, часто проводились із використанням досить обмеженого, випадково виявленого, погано документованого або пошкодженого матеріалу. Загальна кількість поховань зі зброєю, датованих C1-C3/D1, за деякими підрахунками сягає лише 80, причому на фазу C1-C2 припадає 50 комплексів.

Проблема нечисленності добре паспортизованого матеріалу виникає під час аналізу можливості використання моделі Й. Ількера в ході дослідження поховань зі зброєю із території Норвегії. Хоча кількість подібних комплексів, датованих пізньоримським часом, на даній

території досить значна і сягає приблизно 200, лише приблизно 10 % від їх чисельності було виявлено в результаті систематичних розкопок. Всі інші пам'ятки зафіксовані випадково неспеціалістами або знайдені в результаті проведення різноманітних земляних робіт. Подібні обставини виявлення деяких комплексів не дозволили точно зафіксувати кількість елементів озброєння в кожному, окремо взятому випадку [8, s. 230-232]. Наприклад, майже неможливо встановити співвідношення на території Норвегії поховань з одним екземпляром зброї та поховань з двома та більше екземплярами. В похованнях, що вірогідно відповідають 3 рангу, нерідко фіксується наявність як повного комплекту озброєння, так і присутність окремо списа або дротика [47, p. 251-252].

Разом із тим, навіть враховуючи дані обставини в територіальному розподілі поховань із зброєю можна прослідкувати закономірності, що вказують на ієрархічну модель. Зокрема, лише здебільшого поховання з мечами формують чіткі кластери, тоді як поховання із списом або дротиком в якості єдиного елементу характеризуються приблизно рівномірним розподілом між різними областями. Ще одним підтвердженням закономірності в розташуванні пам'яток подібного типу є зосередження найбільших центрів виробництва заліза протягом ранньоримського часу на таких територіях як Вальдрес, Гудбрансдал та Тронделаг, де концентрація поховань із зброєю є найвищою.

Особливу групу поховань зі зброєю пізньоримського часу складають кремації, в яких урною слугували імпортовані бронзові казанки типів Еггерс 37-43, що досить часто розташовувались в невеликій дерев'яній камері всередині курганного насипу. Подібні комплекси, можливо, репрезентують військову еліту, що перебувала на римській військовій службі.

Початок пізньоримського часу на території Північної Європи позначений не лише значним зростанням кількості римського імпорту, розширенням контактів північних варварів з Центральною Європою та виділенням значного військового прошарку, а й появою специфічних форм домобудування.

Особливий інтерес в контексті вивчення проблеми формування владних центрів в середовищі північних германців представляють так звані тунанлеги або кретстуні (норв. tunanlegg; kretstun) – будівельні комплекси особливої структури, поширені майже виключно на території Норвегії [42; 43].

Подібні комплекси представляють собою сукупність радіально розташованих прямокутних будівель, що оточують центральний майдан овальної або круглої форми. Деякі із подібних комплексів нараховують до 17 будівель площею до 40 кв.м. Будівлі, що утворюють тунанлег, як правило, повернуті до центрального майдану вхідною частиною, мають значний культурний шар і один або два відкриті вогнища, розташовані вздовж довгої осі. Характерною рисою деяких тунанлегів є наявність в

центрі круглого або овального майдану насипу, що нагадує зольник, в якому фіксуються уламки кераміки, які можуть розглядатися як ознака жертвопринесень.

Ззовні будівельного комплексу в великій кількості фіксуються ями із слідами вогнищ, що, можливо, використовувались для приготування їжі.

Швидше за все поява тунанлегів припадає на II-III ст. н.е. Всі відомі на даний момент тунанлеги концентруються в Південно-Західній, Центральній та Північній Норвегії [42, s. 81-82; 34, p. 219-220]. Особливо широко тунанлеги представлені в Ругаланні (захід Норвегії), де їх налічується сім. Радіокарбонове датування вказує на найвірогідніший час функціонування західнонорвезьких тунанлегів в II-IV ст. н.е., тоді як північнонорвезькі споруди продовжували існувати й пізніше.

Одним із найвизначніших археологічних комплексів римського часу, що включає тунанлег з як мінімум 10 будівлями, досліджено Ф.-А. Стілегаром [41; 42] в Спангерайді (фюльке Вест-Агдер), що поблизу Крістіансанна. Серед інших відомих із Спангерайда комплексів слід відзначити залишки досить великої кораблеподібної споруди розмірами 45×7 м, майже повністю знищеної землеробськими роботами, що вірогідно відноситься до пізньоримського часу і слугувала центром садиби місцевого ватажка. За результатами попередніх спостережень не виключена наявність рештків декількох бастіонів в безпосередній близькості від садиби, які могли виступати сховищами під час ворожого рейду.

Подібна споруда, розмірами 31×9 м, датована пізньоримським часом, відома також з Форсанна (Ругаланн), що поблизу Ставангера [22]. Важливу роль даної будівлі підкреслює її розташування в стратегічно важливому районі гирла Лісефйорду.

Виходячи із даних, отриманих в ході вивчення археологічного матеріалу, очевидна невідповідність розташування Спангерайду на мисі Ліндеснес, що залишаючись досить небезпечною перепорою для судноплавства в даному регіоні, вірогідно, виступав у той же час одним з ключових пунктів наряду із Ютландією та датськими островами в перехідній зоні між Північним та Балтійським морями, являючи собою невеликий північний аналог Греції в Середземномор'ї [53].

Зосередження влади в районі розташування тунанлегів може відображати знахідка двох багатих поховань в кургані поблизу Бьо (Енгелойя) на півночі Норвегії [40]. Курган розташовувався лише в 30-40 м від тунанлегу і містив поховання воїна, датоване фазою C1b, в якому виявлено меч, щит, оббитий бронзою, спис, дротик, декілька наконечників стріл та золоте кільце, що може розглядатися як показник високого рангу.

Щеоднією помітною знахідкою поблизу одного із північнонорвезьких тунанлегів виступає казан об'ємом 245 л, датований III ст. н.е, виявлений на дні торфовища поблизу Бьяркоя. Не виключено, що дана посудина була важливим елементом в ході бенкетів (?) військової дружини.

Можливо, що однією з причин появи тунанlegів на території Північної Норвегії була необхідність постачання товарів для експорту в Римську імперію. Зокрема даний регіон відомий завдяки багатству рибних ресурсів, наявності великої кількості тюленів, моржів, китів, значних популяцій північного оленя та іншої дичини. Вірогідно, що військові ватажки могли використовувати представників військової дружини для мисливських експедицій в морі або на материк і експлуатувати автохтонне саамське населення [34, р. 224-225].

Свідчити про активний мисливський промисел на території Північної Норвегії, координований північногерманськими племінними вождями, може відома в Північному Тромсі та Західному Фіннмарку категорія досить специфічних пам'яток, що являють собою викопані в землі обкладені зсередини кам'яними блоками цисти, іноді розташовані групами по 60-70 [3]. Археологічні розкопки показали, що дані споруди використовувались для добування тюленього та китового жиру і можуть датуватися часом починаючи з III ст. н.е.

На думку Л.-І. Хансена [13], відсутність північногерманських поселень в районі даних цист не обов'язково свідчить про їх використання виключно саамами, оскільки в інтересах північногерманських племінних вождів було недопущення заснування будь-яких стабільних фермерських господарств на саамських територіях, що могли порушувати їх монополію на використання даних регіонів в ході проведення мисливських експедицій.

Хоча перші археологічні дослідження тунанlegів розпочалися вже в 1950-х рр., більшість отриманого в ході розкопок матеріалу стала відома лише нещодавно.

Один із перших дослідників тунанlegів, Х.-Е. Лунн, розглядав їх в якості військових таборів при резиденції військового ватажка [24, s. 105; 25, s. 99; 26, s. 289-296], відзначаючи їх топографічний зв'язок з іншими помітними категоріями знахідок римського часу. В процесі подальшого дослідження до уваги було прийнято також інші можливі функції даних комплексів, пов'язані з концентрацією військово-політичної влади, вербовкою і підготовкою військових частин [35; 36; 37].

Н. Армстронгом [1] висловлено припущення про те, що форма норвезьких тунанlegів викликана впливом архітектури римських амфітеатрів. Відповідно вистави, подібні до тих, що мали місце під час гладіаторських боїв, могли проводитися на норвезьких майданах. Конструктивна подібність між амфітеатрами і тунанлегами могла викликати асоціації військових вождів, що будували та контролювали останні, із Римом та римською могутністю, зміцнюючи, таким чином, їх престиж в середовищі одноплемінників.

Особливо активні дискусії в північноєвропейському науковому співтоваристві викликала проблема тунанlegів як свідчення концентрації значної військової сили, що мала необхідність використовувати кількість озброєння, наближену до кількості, відомої з Іллерупа.

Зокрема, за розрахунками Т. Льюкена [23, s. 11-13], що виходив із можливості розміщення на площі в 9 кв.м одного мешканця, у випадку, якщо припустити одночасне існування всіх тунанлегів, відомих лише на території Ругаланна та Вест-Агдера, то загальна кількість сил, що могла вербуватися через дані центри, могла сягати 550 воїнів. Таким чином, подібні розрахунки передбачають можливість збору достатніх військових сил для регулярних грабіжницьких набігів в Ютландію морським шляхом, відображених в численних болотних місцезнаходженнях.

Доказом використання активних морських шляхів на Скандинавському півострові в ранньоримський час, на думку багатьох дослідників, виступають так звані наусти [9; 45], що в ході археологічних розкопок фіксуються в якості прямокутних споруд кораблеподібної форми, розташованих в безпосередній близькості до води. Скоріше за все, споруди подібного типу використовувались для ремонту та зберігання суден. Іноді розташування наустів фіксується в безпосередній близькості від тунанлегів. Виходячи із розрахунків рівня моря в різні часи, деякі з подібних споруд можна віднести до римського часу. Не виключено, що сім наустів, виявлених в Спангерайді, слугували для зберігання суден, розмірами наближених до нідамського човна [29; 32; 9]. Індикатором вождівської влади, сконцентрованої в районі Бьяркоя, крім тунанлегу, є залишки двох наустів довжиною від 20 до 30 м [34, р. 224].

Співставлення даних, отриманих в ході аналізу просторових закономірностей в розташуванні помітних пам'яток пізньоримського часу, таких як тунанлеги, наусти, поховання зі зброєю та виробничі центри, дозволяє припускати існування деяких центрів влади, які ще не позначені знахідками всіх категорій відповідних археологічних комплексів [30; 31]. Можливо, один з подібних центрів існував в районі Авальдснеса, де в кургані діаметром приблизно 50 м виявлено найбагатше поховання зі зброєю римського часу на території Скандинавії, датоване фазою C1b/C2. В похованні зафіксовані такі унікальні для території Північної Європи речі, як щит, орнаментований сріблом, та золота шийна гривня вагою 600 г, що не має жодних аналогій в інших комплексах.

Таким чином, археологічні дослідження пам'яток пізньоримського часу, проведені на території Північної Європи в останні десятиліття, дозволяють в деякій мірі реконструювати процеси в середовищі північногерманського суспільства.

Безумовним, згідно даних археології, є посилення майнового розшарування на півночі Барбарікуму. Очевидно, археологічні пам'ятки Північної Європи фази C1b маркують появу на даній території перших владних центрів, в яких концентрувалась не лише політична міць, але й військова та економічна. Археологічні комплекси, подібні до унікального комплексу Лундеборга, дозволяють припускати існування значних торгівельних осередків на території Північної Європи вже на початку III ст. н.е., що контролювалися місцевою елітою. Разом з тим,

на початку пізньоримського часу фіксується різка активізація контактів між північними варварами та римлянами. Не виключено, що присутність на деяких пам'ятках Північної Європи речей, характерних для середньоевропейського горизонту Лойна-Хаслебен, та наявність в таких болотних місцезнаходженням, як Торсберг та Вімозе численних зразків римського військового спорядження можуть свідчити про перебування деякої кількості північногерманських найманців на римській службі та налагодження тісних зв'язків між варварськими військовими ватажками та римлянами.

Горизонт болотних знахідок на сході Данії, датований початком ранньоримського часу, крім того, сигналізує значне посилення напруженості між племенами Північної Європи, що супроводжувалось повномасштабними військовими конфліктами.

Тенденції, що почали проявлятися на початку пізньоримського часу, продовжили розвиватися у вендельській та ранньосередньовічній час. Однією з багатьох територій, на яких відзначається висока концентрація пам'яток римського часу та раннього середньовіччя, а також фіксується послідовна еволюція поселенських структур, є територія Південно-Західної Норвегії.

Література

1. Armstrong N. Tunanlegg og amfiteatre – hypotese om tunanleggenes opprinnelse // *Primitive tider*. – 2000. – S. 102-119.
2. Böhme A. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel // *Saalburg-Jahrbuch* 29. – 1972. – S. 5-112.
3. Bratrein H. Dahl Bjarkøy og Finnmark // *Ottar. Populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum*. – 1995. – № 208. – S. 14-27.
4. Carnap-Bornheim C.v., Ilkjær J. Illerup Ådal 5. Die Prachtausrüstungen. Textband. – Højbjerg, 1996.
5. Carnap-Bornheim C.v. Zur Bedeutung der militärischen Schifffahrt bei den Barbaren im 3. Jahrhundert n. Chr. Skandinavien, die Nordsee und das Schwarze Meer // *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300. Symposium. Copenhagen Mai 1996*. – 1997. – S. 226-238.
6. Carnap-Bornheim C.v., Ilkjær J. Römische Militaria aus der jüngeren römischen Kaiserzeit in Norwegen – „Export“ römischer Negotiatores oder „Import“ germanischer principes? // *Münstersche Beiträge für Antike Handelsgeschichte*. – 2000. – Vol. 19/2 – S. 40-61.
7. Eggers H.-J. Der Römische Import im Freien Germanien. – Hamburg, 1951.
8. Fuglevik L.-M. Krigsbytteofringen Illerup A en alternativ tolkningsramme // *Fornvænnen*. – 2007. – № 102. – S. 225-237.
9. Grimm O. The Norwegian boathouses from the late roman and migration periods – an analysis of their military function. Research Seminar at the Danish National Museum in Copenhagen 2000 // *Military aspects of the aristocracy in Barbaricum in the roman and early migration periods*. – København, 2001. – P. 55-66.
10. Grimm O. Grossbootshaus –Zentrum und Herrschaft. – Berlin, 2006.
11. Grane T. Did the romans really know (or care) about southern Scandinavia? An archaeological perspective// *Beyond the Roman Frontier: Roman influences on the Northern Barbaricum*. – Copenhagen, 2007. – P. 7-29.

12. Grane T. Southern Scandinavian Foederati and Auxilarii? // *Beyond the Roman Frontier: Roman influences on the Northern Barbaricum*. – Copenhagen, 2007. – P. 83-104.
13. Hansen L.I. Samisk fangstsamfunn og norsk hovdingøkonomi. – Oslo, 1990.
14. Hedeager L. Asgard reconstructed? Gudme – ‘central place’ in the North // *Topographies of power in the early middle ages* // Leiden. – Boston. – Köln, 2001. – P. 467-507.
15. Hulthén B. En keramisk «industrielläggnig» från romersk järnålder på Augland, Kristiansand, Vest-Agder fylke i Syd-Norge // *Keramikproduktionen*. U.O. årbok 1984/1985. – Oslo, 1986. – S. 59-86.
16. Ilkjær J. Gegner und Verbündete in Nordeuropa während des 1. bis 4. Jahrhunderts. // *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1–1300*. – Copenhagen, 1997. – P. 55-64.
17. Ilkjær J. Unterschiede zwischen Moorfinden und Waffengräbern in der jüngeren römischen Kaiserzeit // *Military aspects of the aristocracy in Barbaricum in the Roman and early migration periods*. – Copenhagen, 2001. – P. 87-93.
18. Ilkjær J. Centres of power in Scandinavia before the medieval kingdoms // *Kingdoms and Regionality: Proceedings from 49th Sachsensymposium 1998 in Uppsala*. – Stockholm, 2001. – P. 73-82.
19. Ilkjær J. Illerup – mellem Nordkap og Nilen // *Årbog for Jysk Arkaeologisk Selskab*. – Århus, 2001. – S. 187-204.
20. Jørgensen L. The warrior aristocracy of Gudme: The emergence of landed aristocracy in Late Iron Age Denmark? // *Produksjon og samfund: Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1 årtusen e. Kr.* – Oslo, 1995. – P. 205-220.
21. Jørgensen L. The «Warriors, Soldiers and Conscripts» of the Anthropology in Late Roman and Migration Period Archaeology // *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 10-11 December 1999*. – Copenhagen, 2001. – P. 9-19.
22. Løken T. Oppkomsten av den germanske hallen: Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland // *Viking*. – 2001. – Vol. 64. – S. 49-86.
23. Løken T. Jæren eller Karmooy – hvor var makta i Rogaland i eldre jernalder? Var Avaldsnes et maktsenter omkring 200 e. Kr.? // *Frå Haug ok heiðni*. – 2001. – Vol. 1/2. – S. 3-14.
24. Lund H.E. Haaløyske høvdingeseter fra jernalderen // *Stavanger Museum Aarbok*. – Stavanger, 1955. – S. 101-107.
25. Lund H.E. Håløyske (nord-norwegische) Häuptlings-Zentren und Hofanlagen («tunanlegg») von Steigen-Typus aus der älteren und jüngeren Eisenzeit // *Prähistorische Zeitschrift*. – 1964. – Bd. 42. – S. 97-101.
26. Lund H.E. Håløyske høvdinge-gårder og tunanlegg av steigen-typen fra eldre og yngre jernalder // *Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap*. – 1965. – 20. – S. 287-325.
27. Lund Hansen U. Römischer Import in Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas. – København, 1987.
28. Lund Hansen U. Våbenofferfundene gennem 150 år – forskning og tolkninger // *Sejrens triumf – Norden i skyggen av det romerske imperium*. – København, 2003. – S. 84-89.
29. Myhre B. Boathouses as indicators of Political Organisation // *Norwegian archaeological review*. – 1985. – Vol. 18. – P. 37-60.
30. Myhre B. Chieftains’ graves and chieftains’ territories in south Norway in the migration period // *Studien zur Sachsenforschung*. – 1987. – Bd. 6 – P. 169-188.
31. Myhre B. Rogaland forut for Hafsrfjordslaget // *Rikssamlingen og Harald Haarfagre*. – Karmøy, 1993. – S. 41-64.

32. Myhre B. Boathouses and naval organization // *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1–1300. Studies in Archaeology & History. Vol. 2.* – Copenhagen, 1997. – P. 169-183.
33. Pitts L. F. Relations between Rome and the German 'Kings' on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries AD // *The Journal of Roman Studies.* – 1989. – Vol. 79. – P. 45-58.
34. Solberg B. Courtyard Sites north of the Polar Circle – Reflections of Power in the Late Roman and Migration Period // *Uppåkrastudier 6 (Central Places in the migration and the Merovingian Periods).* – Lund, 2006. – P. 219-229.
35. Storli I. På sporet etter håloyghøvdingen // *Ottar.* – 1995. – № 5. – S. 5-13.
36. Storli I. Barbarians of the North: Reflections on the Establishment of Courtyard Sites in North Norway // *Norwegian Archaeological Review.* – 2000. – Vol. 33. – № 2. – P. 81–103.
37. Storli I. Tunanleggenes rolle i nordnorsk jernalder // *Viking.* – 2001. – Vol. 64. – S. 87-111.
38. Sørensen, Ostergaard P. Houses, farmsteads and settlement pattern in the Gudme area // *The Archaeology of Gudme and Lundeberg.* – Copenhagen, 1994. – P. 41-47.
39. Sørensen, Ostergaard P. Gudmehallen. Kongeligt byggeri fra jernalderen // *Nationalmuseets Arbejdsmark.* – København, 1994. – S. 25-39.
40. Slomann W. Et nytt romertids gravfunn fra Nord-Norge // *Viking.* – 1959. – Vol. 23. – S. 1-28.
41. Stylegar F.-A. Spangereid. En sørlandsk saga. – Kristiansand, 1999.
42. Stylegar F.-A., Grimm O. Das südnorwegische Spangereid – Ein Beitrag zur Diskussion archäologischer Zentralplätze und norwegischer ringförmigen Anlagen // *Offa.* – 2003. – Bd. 59/60. – S. 81-124
43. Stylegar F.-A., Grimm O. Court sites in southwest Norway – reflection of a Roman period political organisation? // *Norwegian Archaeological Review.* – 2004. – Vol. 37. – P. 111-134.
44. Stylegar F.-A., Grimm O. Die politische Topographie Südwestnorwegens in der römischen Kaiserzeit und die kontinentalen Kontakte der Elite // *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien. Symposium Schleswig 2002.* – Neumünster, 2005. – S. 289-306.
45. Stylegar F.-A., Grimm O. Boathouses in northern Europe and the North Atlantic // *International Journal of Nautical Archaeology.* – 2005. – Vol. 34. – № 2. – P. 253-268.
46. Stylegar F.-A. Jern og samfunn på Agder i eldre jernalder // *Jernvinna på Agder.* – Kristiansand, 2008. – S. 8-16.
47. Stylegar F.-A. Late Roman weapon graves and military organisation in Eastern Norway // *OAR.* – 2009. – Nr. 10. Facets of archeology. Essays in honour of Lotte Hedeager on her 60th birthday. – P. 243-262.
48. Thomsen P.O. Lundeberg I. Havn og handelsplads fra 3. og 4. århundrede e. Kr. // *Årbog for Svendborg og Omegns Museum.* – 1986. – S. 12-50.
49. Thomsen P.O. Undersøgelser af havn og handelsplads ved Lundeberg. En kort, foreløbig rapport fra undersøgelserne i 1987 // *Årbog for Svendborg og Omegns Museum.* – 1987. – P. 17-29.
50. Thomsen P.O. Lundeberg – an early port of trade in South-East Funen // *The Archaeology of Gudme and Lundeberg.* – Copenhagen, 1994. – P. 23-29.
51. Thrane H. Das Gudme-Problem und die Gudme-Untersuchungen // *Frühmittelalterliche Studien.* – 1987. – Bd. 21. – S. 1-48.
52. Todd M. The early Germans. – Oxford, 1992.
53. Westerdahl Ch. Beowulf's shiptypes and the pivot of Denmark. Traditional zones of transport geography in relation to vessel types // *Shipshape. Essays for Ole Krumlin Pedersen on the occasion of his 60th anniversary.* – Roskilde, 1995. – P. 213-230.

УДК 902.2:[904:72](477.8)«04/06»

Андрій ФІЛИПЧУК

**ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРАЗЬКИХ СЕЛИЩ
ВЕРХНЬОГО, СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА ТА ВЕРХНЬОГО ПРУТУ
(польові роботи другої половини ХХ ст.)**

У статті розглядаються визначальні теоретико-методологічні аспекти формування джерельної бази празьких пам'яток Верхнього, Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття. Висвітлюються погляди вчених на окремі аспекти формування культурного шару. Аналізується методика польових робіт, застосована фахівцями другої половини ХХ ст. на селищах празького типу.

Ключові слова: поселення, джерельна база, методика, празька культура, Теремці, Рашків, Сокіл, Кодин, Незвисько.

Андрей ФЫЛЫПЧУК

**НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЙ БАЗЫ
ПРАЖСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ВЕРХНЕГО, СРЕДНЕГО ДНЕСТРА
И ВЕРХНЕГО ПРУТА
(полевые работы второй половины ХХ в.)**

В статье рассматриваются избранные теоретико-методологические аспекты формирования источниковедческой базы пражских памятников Верхнего, Среднего Поднестровья и Верхнего Попруття. Освещаются взгляды ученых на отдельные аспекты формирования культурного слоя. Анализируется методика полевых работ, применена специалистами второй половины ХХ в. на поселениях пражского типа.

Ключевые слова: поселение, источниковедческая база, методика, пражская культура, Теремцы, Рашков, Сокол, Кодын, Незвысько.

Andriy FYLYPCHUK

**SOME THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS
OF FORMATION THE SOURCE BASIS PRAGUE SETTLEMENTS
OF THE UPPER, MIDDLE DNIESTER AND UPPER PRYT
(field work of the second half of XX century)**

The paper consider selected theoretical and methodological aspects of the formation source basis Prague monuments of the Upper, Middle Dniester and of the Upper Pryt. Views of scientists on certain aspects of the cultural layer are highlighted. Analised the methods of field work, applied by specialists of the second half of XX century at settlements of Prague type.

Keywords: *settlement, source basis, methods, Prague culture, Teremtzhi, Raschkiw, Sokil, Kodyn, Nezvys'ko.*

Попри явний прогрес сучасної слов'янської археології, чільне місце в напрацюваннях нинішніх дослідників все ж займає джерельна база, що була сформована нашими попередниками. У цьому плані не складає виключення й ситуація довкола вивчення пам'яток празької культури. Як відомо, основи її джерельної бази були закладені в період типологічно-класифікаційних підходів (50-80 рр. XX ст.). Саме в цей час проходили становлення і еволюція основних методів польового пошуку, удосконалених сьогодні.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки наразі ще важко досягнути темпи й обсяги стаціонарних робіт минулого століття. Не буде дискусійним ствердити, що багато спірних питань та проблем вивчення празької культури регіону поки що, сильно не виходитимуть за рамки джерельної бази, закладеної у другій половині минулого століття. Однак, тут потрібно зазначити, що до використання останньої слід відноситись доволі обережно. Поза як майже кожен дослідник застосовував своєрідні теоретичні й методичні засади, які не лише різнилися між собою, але й суттєвим чином впливали на якість формованої джерельної бази. Поступове удосконалення, навіть передових на свій час, методичних і теоретичних засад польового пошуку часто призводило до певних наукових парадигм, що траплялися під час використання раніше сформованих джерел. І справа тут не стільки у неоднозначності уявлень дослідників про рівень денної поверхні, творення культурного шару тощо (хоча й це не мало важливо), скільки у ключових проблемах стратифікації пам'яток. Було б невірно вважати, що критичний аналіз доробку наших попередників вирішує більшість поставлених на цій основі спірних питань, проте без такого процесу неможливим є й їхнє правильне трактування.

На наш погляд, найголовнішим моментом під час польових досліджень є фіксація висхідних ознак віднаходження нерухомих та рухомих артефактів (іншими словами групи ознак «Місця» у широкому значенні), від чого якраз і залежить якісний рівень сформованої джерельної бази. До таких висхідних ознак групи «Місця» слід віднести рівні денних поверхонь об'єктів на пам'ятках, інші способи відліку глибин тих чи інших споруд, відбір матеріалів для датування певних комплексів. В цьому контексті місце посідають також різні уявлення дослідників про хід формування культурного шару. Загалом, зазначене вище впливає на встановлення відносної хронології тієї чи іншої пам'ятки і як наслідок, виокремлення по фазового розвитку планувальної структури, тощо.

В основі джерельної бази, сформованої під час розкопок празьких селищ досліджуваного регіону лежать еталонні пам'ятки *Кодин I, II* (Верхній Прут), *Рашків II, III, Теремці, Сокіл та Незвисько* (Середній Дністер). З поміж інших поселень вони вирізняються, насамперед,

особливо великою розкритою площею (за винятком Незвиська), де вдалося виявити чималу кількість асинхронних слов'янських комплексів, що окрім характеристики матеріальної культури регіону також демонструє певну динаміку розвитку слов'янських старожитностей.

Особливе місце серед вищезгаданих пам'яток займають поселення Кодин I, II (Чернівецька обл.), які вдалося відкрити й вперше дослідити експедицією Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б. Тимощука і Л. Кулініченко у 1971 р. [38]. Виявлені тоді комплекси (2 асинхронних житла на Кодині I та 4 житла на Кодині II) фахівці досліджували через призму своєрідних теоретико-методологічних прийомів, застосованих раніше Б. Тимощуком під час вивчення інших слов'янських селищ Північної Буковини. Удосконалені методи стаціонарних робіт, які мають відношення до формування еталонного джерела, тут було застосовано лише в наступний час, коли свої роботи на поселеннях проводила Слов'янська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І. Русанової і Б. Тимощука. Протягом 1974-1975 рр. вони вивчали поселення Кодин I, де відкривши практично всю площу селища, виявили 30 житлових та господарських споруд. Згодом, у 1976-1979 рр. під керівництвом Б. Тимощука, який очолював експедицію Чернівецького університету, вивчалася поселення Кодин II. Тоді вдалося розкопати 46 споруд [33, с. 9; 39; 40, с. 38-39, 156].

Розглядаючи теоретико-методологічні аспекти формування джерельної бази Кодинських селищ, насамперед слід вказати, що їхнє вивчення І. Русанова та Б. Тимошук проводили із застосуванням передових підходів під час польового пошуку. Мова в першу чергу йде про зняття та фіксацію культурних напластунків, певною мірою наближені до нинішніх мікростратиграфічних. По можливості, у низці випадків, дослідники вели відлік глибин котлованів заглиблених споруд в тому числі і від рівнів давніх поверхонь¹ (в даному разі – від верхніх частин заповнень об'єктів), (Кодин I: житла №№ 2, 8, 9, 10, 11; Кодин II: житла №№ 2, 35 (?) [33, с. 46-49, 54, 61]. Хоча й тут важко погодитися з фахівцями про синхронність об'єктів №№ 1 і 2, 6 та 15 (Кодин II, період III А), 3 і 32, 19 та 18 (Кодин II, період III Б) та ін., які віднесені до однієї фази [33, с. 71, табл. 10], (напевне, вище висловлене є результатом окремих нюансів польового пошуку). До того ж, наразі важко однозначно зрозуміти, що вчені вкладали у поняття рівня денної поверхні. Але є випадки, коли вони чітко фіксували верхні

¹ На нашу думку, *рівень денної поверхні* – це той рівень, який відповідав ландшафту навколо певного об'єкту / об'єктів протягом часу їхнього функціонування [41, с. 35]. На практиці він фіксується переважно із тієї глибини, де починаються простежуватися контури їхніх заповнень. Попри те, фіксація верхніх частин заповнень об'єктів не завжди дозволяє говорити про їхні істинні рівні денних поверхонь. Тому, ландшафт навколо плями від заповнення заглибленої споруди можна умовно означити як «гіпотетичний» рівень денної поверхні. Саме в такому розумінні він зустрічається у передових поглядах археологів минулого століття.

частини заповнення жител у культурних нашаруваннях [33, с. 70, табл. 8, 2, табл. 7, 4].

Відбір матеріалів для датування заглиблених споруд здійснювався за артефактами віднайденими «*in situ*», які розглядалися І. Русановою та Б. Тимошуком окремішньо, як найбільш достовірні. З цього приводу вчені писали: «В заповненні жител зазвичай прослідковується глиняний прошарок від обваленого перекриття, що дає можливість розглядати нищезалігаючі знахідки як закритий комплекс» [33, с. 10]. Артефакти із верхніх шарів котлованів заглиблених споруд подані як пізніше «сміття», по відношенню до часу функціонування того чи іншого об'єкту [33, с. 10-11].

Якщо Кодин І, II послуговували еталоном для формування уявлень про празькі селища Верхнього Попруття, то в основі джерельної бази Подністров'я лежать кілька пам'яток, серед яких перше місце займають еталонні поселення Рашків II, III (Чернівецька обл.). Вони досліджувалися В. Бараном протягом 1975-1978 рр., опісля завершення розкопок селища райковецької культури Рашків I [4; 5; 6; 7; 9, с. 8]. За цей час на Рашкові II вчений відкрив 14 жител, 1 господарську споруду, 1 господарську яму, а на Рашкові III – 92 житла та 52 господарські ями [9, с. 8, 83-121; 44, с. 102-147]. На думку науковця, площа Рашкова III була практично повністю розкопаною [9, с. 80].

Методика польових робіт, застосована В. Бараном певним чином відрізнялася від підходів І. Русанової та Б. Тимошука. Зокрема, В. Баран вивчав культурні нашарування «по пластах» (товщиною 0,2 м) до рівня т. зв. «материка» (тобто лесових, або лесоподібних порід), на поверхні якого у більшості випадків, чітко виділялися заповнення заглиблених об'єктів. Автор робіт зазначає, що товщина культурних напластунків власне слов'янського періоду складала 0,2-0,3 м за межами споруд (окрім зазначених, на празьких поселеннях були присутні перевідкладені шари трипільських старожитностей товщиною 0,5-1 м, котрі потрапили сюди внаслідок сповзання із розташованого вище схилу). Враховуючи сказане, а також аналіз опису об'єктів, фіксації і зняття культурних нашарувань слов'янського часу у В. Барана проходили максимум у три та два етапи відповідно: саме стільки операцій до рівня материка можна зробити при вказаній потужності напластунків, що знімалися.

Рівень денної поверхні тих чи інших об'єктів не завжди простежувався, або принаймні не фіксувався. Відлік глибин котлованів заглиблених об'єктів вівся переважно від двох основних реперів: рівня сучасної поверхні та материка. Твердження В. Барана про те, що рівень денної поверхні на обох селищах знаходиться вище материка на 0,15-0,25 м [9, с. 36; 44, с. 149], не слід сприймати буквально, адже не уточнено, до котрого саме з періодів він відноситься і до того ж, складається враження, що тут подано глибину, з якої залягали культурні нашарування празьких старожитностей.

Як зазначає вчений, в процесі розкопок особлива увага зверталася на знахідки з печей та долівок жител [9, с. 9-10; 44, с. 78]. Проте для датування споруд залучалися також матеріали, взяті з заповнення заглиблених споруд. Отже, датування заглиблених об'єктів базувалося на матеріалі *in situ* разом з тим, що був в заповненні (принцип «у комплексі»).

По завершенні розкопок селищ Рашків II та III, В. Баран зосередив свою увагу на вивченні пам'ятки перехідного типу Теремці (Хмельницька обл.), стаціонарні роботи на якій проводилися в період 1979-1980 рр. [8; 9, с. 69; 10, с. 174; 11, с. 50; 12, с. 5; 13, 38; 14]. Відкривши загальну площу 2520 кв.м фахівець виявив об'єкти ранньозалізного віку, римського і ранньосередньовічного періодів. Черняхівський та ранньосередньовічний горизонти селища Теремців виступають у працях В. Барана під назвою «нижнього» (IV ст.) та «верхнього» (кінець IV–VI ст.). До першого відносяться 3 споруди заглибленого типу без опалювальних пристроїв, 2 господарські споруди та 18 господарських ям. До другого – належать 25 житлових, 3 «підсобних» споруди, а також 16 господарських ям [9, с. 69-74; 11, 50-52; 12, с. 5-10; 13, с. 38-39].

Методика зняття та фіксації культурних напластуваль на поселенні Теремці загалом виявилася аналогічною тій, що застосовувалася В. Бараном під час вивчення Рашківських селищ. Тут також було враховано лише дані стратиграфічної колонки, поза увагою залишилося горизонтальне розташування асинхронних споруд, що спричинено відсутністю відліку глибин котлованів споруд від рівня тогочасної поверхні. Адже виміри проводилися лише від рівня сучасної поверхні та від т. зв. материка [8; 12, с. 6, 27-42]. Як і під час дослідження Рашкова II, III, В. Баран проводив відбір датуючого матеріалу за принципом «у комплексі» [12, с. 27-43].

Ще однією еталонною пам'яткою празької культури Середнього Подністров'я, дослідженою широкою площею є поселення в ур. Лука-Каветчинська поблизу с. Сокіл на Хмельниччині. Стаціонарні роботи на пам'ятці протягом 1974-1977 рр. проводив О. Приходнюк, який очолював Каветчинський відділ Середньодністровської експедиції [18, с. 4]¹. За 4 сезони вченому вдалося відкрити площу 4590 кв.м, де було виявлено і досліджено 27 напівземлянок, 10 господарських споруд, 32 господарські ями, 1 пічка і 4 вогнища поза межами жител ранньосередньовічного часу, а також інші незначні матеріали давньоруського і післямонгольського періодів [18, с. 44-86].

Навіть попередній аналіз методики зняття і фіксації культурних напластуваль на празькому селищі у Соколі вказує на її схожість до тієї,

¹ Паралельно з роботами О. Приходнюка в ур. Лука-Каветчинська, свої дослідження в ур. Острови (с. Сокіл) протягом 1974-1975, 1977-1979 рр. проводила керівник Сокілського відділу Середньодністровської експедиції Л. Вакуленко. Тут їй вдалося виявити велику кількість різночасових матеріалів серед яких на особливу увагу заслуговують черняхівські старожитності, що за твердженням фахівця містили окремі риси матеріальної культури населення ранньослов'янського часу [18, с. 44].

яку застосовував В. Баран на селищах Рашків II, III та Теремці. Варто акцентувати, що у Л. Вакуленко, О. Приходнюка та В. Барана були подібні судження про поняття рівня денної поверхні. Зокрема, як вказували автори робіт у Соколі: «Інтересні стратиграфічні спостереження здійснені завдяки надвірним вогнищам, які споруджувалися на рівні денної поверхні. Нижче вогнищ було 10-20 см чорного ґрунту, який переходив в більш світлий передматерик товщиною 10 см. Він підстиляється жовтою, дуже щільною глиною» [18, с. 44]. При цьому, про культурний шар селища автори стверджували наступне: «На дослідженій площі культурний шар був потужністю 0,2-0,3 м. Він складався з чорного гумусованого ґрунту з небагаточисленними включеннями вугликів, кісток тварин і кераміки. В південній частині поселення шар знаходився на глибині 0,3-0,4 м від сучасної поверхні, а з північної – на 0,9 м. Культурний шар перекривався намівним ґрунтом без знахідок. Очевидно, велика товщина верхнього шару в північній частині поселення пояснюється тим, що в часи повеней на примикаючу до струмка площу намівалося більше ґрунту, ніж на віддалені ділянки» [18, с. 44]. З вищенаведеного складається враження, що тут, як і на Рашківських селищах, ми маємо справу із ототожненням рівня денної поверхні з початком культурних нашарувань, або безпосередньо з їхньою верхньою частиною, де залягали вказані дослідниками «надвірні» вогнища. Очевидно, що істинні рівні денних поверхонь тих чи інших житлових, господарських споруд, внаслідок об'єктивних та суб'єктивних факторів, не були простежені. Відлік глибин котлованів заглиблених об'єктів автори подавали від рівня сучасної поверхні. З графічної частини фундаментальної монографії, присвяченої старожитностям у с. Сокіл, можна скласти уявлення й про відлік глибин котлованів заглиблених споруд від материка чи передматерикового шару [18, с. 74-86].

Відбір матеріалів для датування споруд у Соколі був близьким до того, що його застосовували у Рашкові II, III та Теремцях (принцип «у комплексі»). Так, виділяючи першу фазу празьких жител поселення (житла №№ 2, 5, 7, 9, 13, 15, 18, 19, 22-26, 29), Л. Вакуленко та О. Приходнюк зазначали, що до неї відносяться «комплекси з архаїчним ліпним матеріалом, серед якого присутня кружальна кераміка черняхівського типу, з чорним металом, близьким по технології до черняхівського, а зі специфічними рисами в домобудівництві, відсутніми у другій фазі існування поселення» [18, с. 71]. Цікаво, що черняхівські і празькі керамічні матеріали віднайдені, як правило, у заповненні вказаних жител; для датування інколи залучали навіть ті артефакти, що локалізувалися у верхніх частинах заповнень об'єктів (№№ 9), [18, с. 75, 76-82]. Зрештою, про це пишуть й самі дослідники: «До першої, більш ранньої, фази життя поселення відносяться напівземлянки №№ 2, 5, 7, 9, 13, 15, 18, 19, 22-26, 29, в заповненні яких був ранньопразький матеріал і були присутні кружальні фрагменти черняхівського типу» [18, с. 44, 46].

Окремо слід наголосити на нерозчленованих асинхронних об'єктах на празькому селищі в Соколі. Перш за все, маємо на увазі випадки наявності двох опалювальних пристроїв в житлах №№ 29, 25 [18, с. 58-59, 81, 82]. Цікавими, як і у В. Барана є свідчення дослідників про присутність опалювальних пристроїв поза межами житлових та господарських споруд (1 піч і 4 вогнища), [18, с. 60, 86] тощо.

Аналогічні до вищеописаних прийомів наукового пошуку були застосовані під час вивчення черняхівського комплексу в ур. Острови, неподалік від празького селища в ур. Лука-Каветчинська [17, с. 155-161; 18, с. 6-15, 29-42].

Дещо інші підходи до формування джерельної бази використовувалися і під час розкопок поселення у Незвиську (Івано-Франківська обл.). Ранньослов'янські матеріали на пам'ятці вдалося виділити Г. Смірновій у 1954-1957 рр. [35]. Протягом цього часу вчена відкрила десять жител заглибленого типу із виключно ліпною керамікою, котрі розділила на два етапи. Ранню групу жител фахівець віднесла до VII ст. (а то й дещо ранішого часу), в той час як пізню – до VIII–IX ст. [34; 35].

На відміну від решти еталонних селищ Верхнього, Середнього Подністрів'я та Верхнього Попруття, слов'янські комплекси Незвиська досліджувалися порівняно малою площею. До того ж, Г. Смирнова була фахівцем насамперед в археології ранньозалізного віку. Попри те, джерельна база, сформована вченою, виявилася надзвичайно якісною. Опрацювання польової документації дослідниці М. Филипчуком дозволяє говорити про застосування Г. Смірнвою передових методик польового пошуку. Так, археологу вдавалося виявляти «гіпотетичні» рівні денних поверхонь (рівень «плям» від заповнень заглиблених споруд), які вона занотувувала лише у польовий щоденник [42, с. 116-117; 43, с. 102].

Коротко підсумовуючи вищевикладене відзначимо наступне. Еталонні поселення празької культури верхньої, середньої течії Дністра та верхньої течії Прута досліджувалися не в однаковий спосіб. Це не могло не вплинути на якість сформованої джерельної бази. Більш кращі, на наш погляд методи, було застосовано саме І. Русановою та Б. Тимощуком під час розкопок Кодина I, II. Вченим вдавалося виявляти та фіксувати верхні контури заповнень заглиблених об'єктів, проводити достовірний відбір матеріалів для їхнього датування тощо. Все це дозволило доволі якісно розмежувати існуючі слов'янські комплекси на доволі короткі часові проміжки. Простежувалися рівні денних поверхонь й у Незвиську.

Дещо відмінна ситуація спостерігалася під час вивчень Рашкова II, III, Сокола та Теремців. У перших двох випадках В. Баран та Л. Вакулєнко і О. Приходнюк ототожнювали рівень денної поверхні із початком культурних нашарувань на пам'ятках. Відбір матеріалів для датування об'єктів на трьох зазначених селищах здійснювався авторами робіт «у комплексі», внаслідок чого хронологія певного числа тих чи інших споруд

виглядає дискусійною. Методи зняття і фіксації культурних нашарувань були менш скрупульозніші за ті, що застосовувалися під час вивчення Кодинських селищ.

Поглиблюючи розгляд нашої проблеми необхідно зацентувати, що практично всі еталонні пам'ятки досліджуваного регіону (окрім Незвиська) розкопувалися у період середини – другої половини 70-х рр. минулого століття. До цього часу уявлення про празьку культуру українського Прикарпаття базувалися переважно на матеріалах пам'яток типу Бовшів-Дем'янів. Останні, досліджувалися значно меншою площею, аніж еталонні поселення, проте під час їхнього вивчення застосовувалися схожі прийоми польового пошуку, що й під час розкопок еталонних пам'яток.

На початку 60-х рр. XX ст. великий внесок у розвиток слов'янської археології Подністров'я вніс В. Баран. Протягом 1962-1964 рр. він очолював експедицію ІСН АН УРСР, що досліджувала багатошарове поселення Бовшів II [2; 3, с. 149-155] і Дем'янів [2; 3, с. 161-166] (Верхній Дністер, Івано-Франківщина). У Бовшеві II В. Баран відкрив чотири житла і одну господарську яму, в той час, як у Дем'янові – три житла заглибленого типу та господарську яму [3, с. 155].

Вивчаючи поселення Бовшів II, видатний український вчений був одним з перших, хто зіткнувся з неабиякою проблемою польової археології¹. Стратиграфічна колонка ґрунтів тут виявилася не простою, що за відсутності застосування мікростратиграфічних підходів до зняття культурних нашарувань, унеможлиблювало вихід на рівень денної поверхні тих чи інших споруд. Швидше за все, що вирішення подібних завдань В. Баран перед собою і не ставив; мова звісно ж заходила про банальну стратифікацію виявлених комплексів. Описуючи стратиграфію Ковшова II, науковець вказував: «Верхній шар ґрунту – чорнозем, який місцями глибиною 0,4-0,6 м змінюється перехідним шаром товщиною

¹ Протягом 1961-1962 рр. (перед роботами В. Барана на Ковшеві II) Л. Крушельницька, фахівець в археології ранньозалізного віку, проводила вивчення багатошарового поселення Бовшів I. У 1961 р. вона заклала 2 розкопи площею 232 і 44 кв.м відповідно. В результаті досліджень науковцю пощастило відкрито рештки п'яти різночасових археологічних культур, в тому числі й матеріали ранньослов'янського часу [27, с. 130]. Останні були представлені житлами V і VIII, в яких фахівець виявила ліпний посуд, віднесений за аналогіями до VI-VII ст. [27, с. 133-134]. Роботи на поселенні було продовжено у 1962 р. Тоді вдалося виявити ще 3 ранньослов'янські житла [3, с. 8].

Відлік глибин котлованів заглиблених об'єктів дослідника проводила від рівня сучасної поверхні [3, с. 150-151]. Як вказує В. Баран: «Наявність багатьох різночасових об'єктів та культурних нашарувань, а також велика товщина чорнозему, що в північній частині поселення сягає 2,5 м, не дали змогу визначити контури всіх споруд та деталі їх внутрішнього обладнання» [3, с. 144-145]. Наприклад, контури жител V, VIII та ін. важко простежувалися в чорноземі [3, с. 145]. Не остання роль при цьому відводилася і доволі гумусованому заповненню. Стосовно відбору матеріалів для датування споруд, то складається враження, що тут мав місце прийом «у комплексі» [3, с. 145-147].

0,2-0,3 м, нижче починається суглинковий материк. Лише в одному місці в західній частині розкопу товщина чорнозему сягала 1,3 м. Товщина культурного шару за межами споруд 0,4-0,6 м місцями 0,7 м, а в одному випадку доходить до 1 м» [3, с. 149]. Розглядаючи перше ранньослов'янське житло на поселенні (житлову споруду № 4) фахівець зазначив: «В зв'язку з напливом чорнозему контури житла пощастило простежити лише на глибині 1,22 м від рівня сучасної поверхні» [3, с. 150]. Отже, контури цього житла В. Баран зміг простежити лише в перехідному, або материковому горизонті, поза як «гіпотетичного» рівня денної поверхні (верхніх обрисів заповнення) виявлено не було. Відлік глибин котлованів заглиблених споруд фахівець подає від рівня сучасної поверхні [3, с. 150-151]. З графічних частин його праць довідуємося про їхню заглибленість у материковий та перед материковий горизонти. Відбір матеріалів для датування споруд проводився «у комплексі» [3, с. 150-151].

Подібним чином вчений вивчав поселення у Дем'янові. Зокрема це стосується відліку глибин котлованів заглиблених будівель, датування й інших аспектів польового пошуку [3, с. 163-166].

Опісля закінчення дослідження селищ у Бовшеві та Дем'янові, В. Баран зосереджує увагу на празьких старожитностях, ближче до Середнього Дністра. В період 1966-1967 рр. він очолює експедицію Львівського державного університету, котра проводила вивчення поселення у с. Зелений Гай на Тернопільщині, відкритому у 1964 р. [1; 2; 3, с. 170-185].

Відлік глибин котлованів заглиблених споруд дослідник проводив стосовно рівня сучасної поверхні [3, с. 171-183]. Із графічної частини його напрацювань формується уявлення також про заглибленість об'єктів від рівня материка [3, с. 171, рис. 49, с. 174, рис. 51]. Цікаві відомості, що характеризують уявлення автора про заповнення житлових споруд можна почерпнути з їхнього опису. Так, В. Баран пише: «Житло (*житло № 1 – курсив наш, А. Ф.*) було заповнене темним гумусом з включенням значної кількості шматків каменю. У верхніх шарах заповнення, крім уламків слов'янського ліпного посуду, зустрічалися поодинокі фрагменти кераміки ранньозалізного віку. В нижніх шарах заповнення, зокрема на долівці, знайдено лише ліпну слов'янську кераміку, а також денце гончарного горщика. Найбільше уламків посуду містилось на долівці, поблизу вогнища...» [3, с. 171]. І хоча це житло мало доволі нетиповий для празької культури опалювальний пристрій (вогнище), В. Баран все ж відносить його до третьої чверті I тис. н.е. На нашу думку, показовим з вищенаведеного є той факт, що до нижнього шару заповнення споруди В. Баран відносить також матеріали з її долівки. Автор акцентує на відмінностях між «нижнім» і «верхнім» заповненням споруд. Іншими словами, він розглядає «верхнє» заповнення, як таке, що практично не має відношення до житлової споруди; натомість «нижнє» заповнення він розуміє як невід'ємну «органічну» частину житла [3, с. 171-183]. Отже,

для датування споруд вчений залучав матеріали за тим же принципом «у комплексі». Окремо слід вказати, що у В. Барана і на цьому поселенні трапляються, на нашу думку, нерозчленовані об'єкти, як от, наприклад, житло № 3, де в якості опалювальних пристроїв виступають аж 2 печі-кам'янки [3, с. 173].

Багато в чому подібні уявлення про ті чи інші сторони польового пошуку зустрічаємо й у решті дослідників слов'янських старожитностей Подністров'я, зокрема в О. Приходнюка та І. Винокура. В польовому сезоні 1966 р. О. Приходнюк очолює археологічний загін Хмельницького краєзнавчого музею, що проводив розкопки слов'янського поселення третьої чверті I тис. н.е. поблизу м. Городка на Хмельниччині [28, с. 128-129]. Через рік вивченням пам'ятки займається експедиція Кам'янець-Подільського педінституту, а у 1968 р. спільна експедиція Інституту археології АН УРСР і Кам'янець-Подільського педінституту, під керівництвом вченого [20]. Протягом 1966-1968 рр. О. Приходнюк повністю досліджує площу селища (2800 кв.м.) і виявляє 27 жител, 4 приміщення господарського призначення, 13 ям-погребів, 5 вогнищ поза межами будов та культовий майданчик [30, с. 88-99]. Відлік глибин котлованів заглиблених жител він проводив від рівня сучасної поверхні [30, с. 88-99; 35, с. 74-75]. Винятком у цьому плані є хіба що інформація про житло № 1. Зокрема, вчений зазначав, що воно є «завглибшки 0,5 м від стародавньої поверхні» [30, с. 89]. Аналогічним чином дослідник вказував про відлік глибини ям №№ 1-2 від рівня давньої поверхні [30, с. 97]. Опираючись на доступні нам матеріали з Городка важко зрозуміти, що О. Приходнюк вкладав у поняття «стародавньої» поверхні¹. Відбір матеріалів для датування заглиблених будівель дослідник як і більшість його сучасників проводив за принципом «у комплексі» [30, с. 88-99].

По завершенні розкопок у Городку, впродовж 1968-1971 рр. спільною експедицією ІА АН УРСР (кер. О. Приходнюк) та Кам'янець-Подільського педінституту (кер. І. Винокур) досліджувалися середньодністровські поселення Устя і Бакота [21; 22; 23; 30, с. 133]. Поселення Устя I, що на Хмельниччині, вивчалось у 1968 р. Тоді, на площі 350 кв.м вдалося виявити і дослідити рештки п'яти жител заглибленого типу, одне з котрих І. Винокур, А. Сміленко та О. Приходнюк інтерпретували, як баню. Протягом 1969-1971 рр. було відкрито цілу низку слов'янських жител, які на думку дослідників, розміщувалися двома рядами на відстані 17-30 м один від одного [22, с. 219-220; 30, с. 107-108]. На переконання фахівців,

¹ Слід взяти до уваги, що житло № 1 і ями №№ 1-2 розташовувалися у північній частині поселення в Городку. Тут, за свідченням О. Приходнюка «... схил більш крутий, материк залягає на глибині 30-35 см» [30, с. 89]. Враховуючи заглиблення вказаних об'єктів від «давньої» поверхні (житло № 1 – 0,5 м, яма № 1 – 0,35 м, яма № 2 – 0,6 м), можна висловити припущення, що під останньою автор напевне розумів рівень материкового чи передматерикового горизонтів. Ці припущення підтверджуються подальшим аналізом комплексів з Устя, досліджених О. Приходнюком та І. Винокуром.

поселення попередньо датується серединою I тис. н.е., адже в одних і тих самих комплексах співіснує празька і черняхівська кераміка. Відзначали вони й наявність печей-кам'янок та вогнищ (на думку вчених, пережитків черняхівського часу), [22, с. 220]. Важливо, що усі віднайдені в сезонах 1967 і 1968 рр. житла (7 об'єктів), як зазначали вчені, були заглибленими в ґрунт на 0,3-0,5 м від «давнього» рівня [22, с. 219]. Дещо пізніше у своїй фундаментальній монографії О. Приходнюк писатиме про відлік глибин котлованів жител №№ 1-4 від рівня сучасної поверхні [30, с. 107], в той час як глибини жител №№ 5-7 він подасть від рівня виявлення [30, с. 107-108]. Згадуватиме він і про рівень стародавньої поверхні: «Контури приміщення (*житла № 5 – курсив наш – А. Ф.*) почали простежуватися за темним заповненням на глибині 0,85-0,9 м. Це була напівземлянка прямокутної форми, розмірами 4×3,5 м, заглиблена на 1,3 м від сучасного і на 0,5 м від стародавнього рівня» [30, с. 107]. Враховуючи, що для вищезазначеного житла зафіксовано глибину від рівня сучасної поверхні, глибину виявлення заповнення (тобто «гіпотетичний» рівень денної поверхні), під стародавньою поверхнею житла № 5 О. Приходнюк розумів верхню межу лесових порід, або ж так званий передматериковий горизонт. Подібна ситуація спостерігається довкола стародавнього рівня жител №№ 6-7, де окрім останнього подано також відлік від рівня виявлення «плями» заповнення заглиблених споруд та рівня сучасної поверхні [30, с. 108].

Подібна картина постає перед нами під час аналізу методики розкопок іншого середньо дністровського поселення у с. Бакота (Хмельницька обл.), яке в період 1963-1980 рр. досліджувалося І. Винокуром. За всі сезони з-поміж 38 жител заглибленого типу вчений виокремив 16 жител із печами кам'янками і відніс їх до черняхівської культури. Черняхівські нашарування датуються тут III–V ст., а низка жител заглибленого типу з печами кам'янками – кінцем IV – першою половиною V ст. На думку дослідника, Бакоту слід трактувати, як пам'ятку перехідного типу [23; 24, с. 48-68]. Автор робіт також пише про відлік певних жител від давньої поверхні [23, с. 365]. Окрім цього існували й інші репери відліку глибин котлованів заглиблених жител: рівень сучасної поверхні та рівень т. зв. материка [30, с. 83-85]. Відбір матеріалів для датування житлових споруд у Бакоті [30, с. 83-85] та в Усті [30, с. 107-108] багато в чому нагадував методику В. Барана. Швидше за все тут також мав місце прийом «у комплексі».

Отже, в О. Приходнюка та почасти у І. Винокура на пам'ятках Городок, Устя, Бакота існували такі репери відліку глибин котлованів заглиблених об'єктів, як рівень сучасної поверхні, рівень виявлення та т. зв. «стародавній» рівень, що насправді являв собою материк. Нагадаємо, що пізніше, під час вивчення празького селища у Соколі О. Приходнюк ототожнюватиме денну поверхню із початком культурних нашарувань. Наразі у поняття стародавнього рівня вчений вкладав інший зміст.

Можна припустити, що у тогочасі О. Приходнюк міг і не прирівнювати стародавній рівень до поняття денної поверхні. На це, зокрема, вказують підсумки результатів спільного з Б. Тимощуком дослідження 1966 р. курганного поховання у с. Чепоноси на Буковині. Вчені зазначали, що «На стародавньому горизонті під земляним насипом в північно-східній частині кургану було розчищено обпалену прямокутну глиняну площадку розмірами 1,4×1,1 м», «На рівні стародавнього горизонту простежено також сім вогнищ у невеликих ямках глибиною 0,2 м» [36, с. 78]. Два наведені твердження спонукають до розуміння, що мова йде про рівень денної поверхні кургану, тобто про той рівень, що існував перед спорудженням насипу¹.

Виходить, що поняття стародавньої поверхні під час вивчення ранньослов'янських селищ (у розумінні материка, або передматерикового перехідного ущільненого горизонту) настільки сильно укорінилося у тодішній польовій археології, що послугувало вартим уваги зі сторони О. Приходнюка, який, як і багато його колег, використав його у якості репера.

Дещо інші підходи до окреслених питань застосовував Б. Тимошук. Зокрема, вивчаючи поселення Гореча II (Верхній Прут, Чернівецька обл.), автор здійснював відлік глибин заглиблених жител №№ 3, 5, 9, 10, 21, 23, 24, 25 від сучасної поверхні та материка [40, с. 149-150]. В роботах Б. Тимошука також зазначається глибина залягання жител №№ 5, 9, 10, 25 у материк стосовно давньої і сучасної поверхонь [40, с. 150]. Логічним в такому разі виникає запитання про співвідношення дефініцій давньої поверхні і материка. Якщо під давньою поверхнею розуміти рівень материка, то мова у даному випадку йтиме про заглиблення долівок вказаних жител від верхнього рівня самої лесової породи. Таке ототожнення рівня лесу та давньої поверхні на пам'ятці у Горечі, проте йде в розріз із уявленнями вченого про рівень денної поверхні тих чи інших споруд в Кодині. Зокрема, Б. Тимошук писав, що: «...землянка (№ 11) розміром 3,5×3,8 м опущена в материк на 0,8 м від давньої і на 1 м від сучасної поверхні» [40, с. 51]. Тобто, вже перша співпраця з І. Русановою дозволила виходити вченому на «гіпотетичні» рівні денних поверхонь тих чи інших об'єктів, які він називав давніми, й більше не ототожнював з материком.

Цікаві відомості про методику відбору матеріалу для датування споруд зустрічаються у Б. Тимошука під час вивчення слов'янських старожитностей Горечі II: «На долівці (*житло № 24 з Горечі II* – курсив

¹ Те ж саме можна зрозуміти й опираючись на інформацію Б. Тимошука: «В с. Чепоносах Хотинського району поблизу селища VI–VII ст. досліджувався курганний могильник. Тут розкопано два ледве помітних кургани. В одному з них, що мав висоту 0,30 м, діаметр – 15 м, під земляним насипом, на давньому горизонті виявлено глиняний випалений майданчик розміром 1,10×1,40 м, на якому було спалено покійника» [37, с. 54].

наш – А. Ф.) під шаром глини, змішаної з вугіллям (рештки даху), знайдено уламки кераміки ранньої фази празького типу. Після того, як житло припинило своє існування, його котлован використовувався для скидання сміття. Тут знайдено багато кісток тварин та уламків ліпного посуду пізньої фази культури празького типу» [40, с. 150]. Як можемо спостерігати, дослідник чітко дистанціював матеріал з долівки і з решти заповнення котловану заглибленої споруди, який був засипаний пізнішим сміттям. Схожа ситуація спостерігається й довкола напівземлянки № 25. Вчений відзначає, що: «...на глиняній долівці житла знайдено уламки кераміки ранньої фази празького типу, а в заповненні котловану – уламки кераміки пізньої фази культури празького типу» [40, с. 150]. Різномасштабний матеріал на долівці та у заповненні котловану вказував на правильні підходи для відбирання датуючих артефактів. До цього слід додати уявлення археолога про земляний дах слов'янських і його місце у їхньому заповненні: «Рештки даху добре простежуються під час розкопок слов'янських жител. Вони виступають на дні котловану у вигляді глиняного шару товщиною 0,2–0,4 м, перемішаного з вугіллям. Цей шар утворювався внаслідок того, що під час руйнування даху на долівку сипалася глина і разом з нею падало вугілля – рештки згорілої дерев'яної стелі» [40, с. 56].

Цікавими видаються також погляди Л. Вакуленко, яка передроботами у Соколі, під час вивчення поселення у с. Глибоке на Чернівеччині (Верхнє Попруття), ототожнювала поняття стародавньої поверхні та материка. Такий висновок можна зробити під час співставлення текстової і графічної частин публікацій вченої [15, с. 45, 46, рис. 1]. Стосовно відбору матеріалів для датування, то тут мав місце типовий прийом «у комплексі» [16, с. 242-248].

Суттєвим чином не змінилася методика польового пошуку і теоретичні уявлення дослідників про ті чи інші сторони формування культурного шару й в наступний час. Так, доволі схожими до вищеописаних видаються теоретико-методологічні прийоми розкопок Д. Козака. Під час вивчення селища пшеворської культури у с. Сокільники на Львівщині (Верхній Дністер) йому пощастило віднайти житло ранніх слов'ян. Складається враження, що контури споруди вдалося простежити лише у материковому горизонті [26, с. 91, рис. 2]. У заповненні житла дослідник віднайшов уламки пшеворської та ранньослов'янської кераміки і за типологією І. Русанової відніс фрагменти празьких посудин до VI ст. [26, с. 94]. Як бачимо, Д. Козак відібрав матеріал для датування житла із його заповнення. Однак, використовуючи цей, тоді вже застарілий прийом, археолог зробив виключення для кераміки пшеворської культури і взяв до уваги лише посуд празького типу. Звичайно, що пшеворські матеріали потрапили у заповнення споруди випадково, зрештою як і «датуючі» фрагменти кераміки празької культури.

У того часі цікаві теоретико-методологічні підходи було застосовано й останнім дослідником Чорнівської пам'ятки (Верхній Прут, Чернівецька обл.) – В. Войнаровським протягом 1983-1984 рр.¹ Роботами вченого не було «влівлено» рівнів денних поверхонь об'єктів, оскільки, як вказує автор, культурний шар пам'ятки сильно перемішаний і постійно піддається оранці. Натомість, «...заглиблені частини житлових та господарських об'єктів поселень виразно «читаються» як темно-сірі та чорні плями у світло-жовтому материку» [25, с. 9-10]. В. Войнаровський також пише, що: «З-за оранки та часткового впливу верхнього шару вниз по схилу пагорба денна поверхня поселення відповідає рівневі нинішньої поверхні ґрунту» [25, с. 10]. Базуючись на цьому твердженні, можна констатувати, що під рівнем денної поверхні слов'янських об'єктів Чорнівки автор розуміє початок культурних нашарувань, який нині, згідно його інформації, відповідає сучасній поверхні. Відлік глибин котлованів заглиблених споруд дослідник проводив від рівня сучасної поверхні; з графічної частини його монографії можна довідатися про відлік з рівня материка [25, с. 20-75].

Більш прогресивні прийоми застосовані археологом під час датування заглиблених споруд. На думку В. Войнаровського: «...статистика присутності фрагментів черняхівського посуду в заповненні об'єктів на пам'ятці є недостовірною і для датування об'єктів може застосовуватися лише обмежено. Більш реальним є співвідношення кружального та ліпного посуду, знайденого *in situ*. Іноді (споруда 13, де 95 % посуду – кружальний черняхівський) об'єктивним є датування споруди за одним-двома найбільш пізніми знахідками, у цьому випадку – уламками ліпного горщика VII ст.» [25, с. 76-77].

Як бачимо, короткий аналіз теоретико-методологічної сторони формування джерельної бази під час вивчення празьких селищ Верхнього, Середнього Дністра та Верхнього Прута вказує на застосування дослідниками різних підходів, що було спричинено неоднаковими судженнями про механізми формування культурного шару, методи розкопок тощо. Найголовнішими проблемами тодішньої польової археології, (які гостро назріли лише тепер), можна вважати відлік глибин

¹ Пам'ятка була випадково відкрита у 1978 р. експедицією ІА АН СРСР (кер. І. Русанова, наук. конс. Б. Тимошук), по завершенні робіт у Кодині. Тоді, в обриві котловану новоспорудженого ставу віднайшли фрагменти кераміки черняхівської і празької культур і розчирили перші житла празької культури [31]. Наступного року експедиція продовжила розвідки слов'янських поселень в околицях с. Чорнівки. В цілому, було виявлено 8 поселень та 1 курганий могильник, на думку дослідників – складові одного територіально-родового комплексу [32]. На поселенні Чорнівка І рятівними розкопками було вивчено рештки ще 5 споруд (№ 4-8). Чергові дослідження пам'ятки проведені лише у 1983 і 1984 рр. археологічною експедицією Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом В. Войнаровського. Вчений дослідив площу 505 кв.м, де відкрив і розкопав 12 споруд (№№ 9-20) та 15 ям (№№ 3-17) пізньоримського та ранньосередньовічного часу [25, с. 6-7].

котлованів об'єктів від більш-менш об'єктивного репера, тобто від рівня денної поверхні, а також достовірний відбір матеріалів для датування заглиблених житлових споруд. З поміж усіх перелічених старожитностей, розкопаних широкою площею, лише на поселеннях у Кодині вдавалося максимально якісно на свій час застосувати усі вказані прийоми. Це аж ніяк не применшує ролі матеріалів з селищ Теремці, Рашків II, III, Сокіл, Незвисько та ін. поселень у формуванні уявлень про матеріальну культуру ранньослов'янського населення регіону. Проте, саме та методика, яка була застосована під час вивчення Кодина I, II послугувала своєрідним фундаментом у розробці низки аспектів теорії формування культурного шару й мікростратиграфічних підходів до зняття й фіксації культурних нашарувань, застосованих сьогодні.

Варто також відзначити, що теоретико-методологічна сторона формування джерельної бази суттєво удосконалювалася на протязі другої половини XX ст. І хоча цей процес був еволюційним до певної міри, проте не лінійним. Наслідки застарілої методики інколи ще дають про себе знати і сьогодні, що є цілком закономірним явищем у польовій археології.

Література

1. Баран В.Д. Раскопки раннеславянского поселения в с. Зеленый Гай на Днестре // АО 1966 г. – М., 1967. – С. 236-237.
2. Баран В. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // AR. –1968. – Т. XX-2. – S. 583-593.
3. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 234 с.
4. Баран В.Д., Магомедов Б.В. Исследования славянских поселений у с. Рашков // АО 1975 г. – М., 1976. – С. 300-301.
5. Баран В.Д. Исследования славянских поселений в с. Рашков на Днестре в 1976 г. // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 266-277.
6. Баран В.Д., Некрасова Г.М. Раннеславянские поселения у с. Рашков на Днестре // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 296-297.
7. Баран В.Д., Некрасова Г.М., Карчина Л.Я. Раннеславянские поселения у с. Рашков // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 294-295.
8. Баран В.Д. Исследование поселения у с. Теремцы // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 251.
9. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988. – 160 с.
10. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002. – 406 с.
11. Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам'ятка від черняхівської до пражко-корчацької культури // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. – Л., 2007. – Т. XV. – С. 50-69.
12. Баран В.Д. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008. – 138 с.
13. Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 38-67.
14. Баран В. Поселення середини I тис. н.е. у с. Теремцях – перехідна пам'ятка від венедів до історичних слов'ян // Тези міжнародної наукової конференції

- «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». – Чернівці, 2009. – С. 5-6.
15. Вакуленко Л.В. Дослідження гончарної майстерні на Глибоцькому поселенні // СРС. – К., 1969. – С. 45-50.
 16. Вакуленко Л.В. Раннеславянское поселение у с. Глибокого в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Ленинград, 1974. – С. 242-251.
 17. Вакуленко Л.В. Поселение поздне римского времени у с. Сокол на Среднем Днестре и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 155-180.
 18. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянское поселение I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
 19. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Работы славянского отряда Подольской экспедиции // АО 1967 г. – М., 1969. – С. 234-235.
 20. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Раннеславянское поселение у г. Городок // АО 1968 г. – М., 1969. – С. 332-334.
 21. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // АО 1969 г. – М., 1970. – С. 284-285.
 22. Винокур И.С., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1969 г. – 1971. – Вип. III. – С. 218-222.
 23. Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 364-365.
 24. Винокур И., Горішний П. Бакота. Столица давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 363 с.
 25. Войнаровський В. Чорнівка-I – поселення IV–IX ст. на Буковині. – Чернівці, 2007. – 165 с.
 26. Козак Д.Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. – 1984. – № 47. – С. 89-94.
 27. Крушельницька Л.І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів, Івано-Франківської області // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 130-137.
 28. Приходнюк О.М. Розкопки слов'янського поселення другої половини I тисячоліття н.е. біля м. Городка Хмельницької області у 1966 р. // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 128-130.
 29. Приходнюк О.М. Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н.е. на Поділлі // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 130-134.
 30. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – К., 1975. – 154 с.
 31. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Раскопки и разведки Славянской экспедиции // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 397.
 32. Русанова И.П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 331.
 33. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – 86 с.
 34. Смірнова Г.І. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 98-101.
 35. Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // Památky Archeologické. – 1960. – R. LI. – S. I. – S. 222-239.
 36. Тимошук Б.О., Приходнюк О.М. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. в Середньому Подністров'ї // СРС. – К., 1969. – С. 74-75.
 37. Тимошук Б.О. Північна Буковина земля слов'янська. – Ужгород, 1969. – 306 с.

-
38. Тимощук Б.А., Кулиниченко Л.Г. Кодын – славянское поселение переходного периода // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 368-369.
 39. Тимощук Б.А., Русанова И.П. Раскопки славянского поселения Кодын // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 362-363.
 40. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – 176 с.
 41. Филипчук А.М. Деякі аспекти хронології пражьких старожитностей Південно-західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – 2012. – Вип. 7. – С. 33-58.
 42. Филипчук М.А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // *Carpathica – Карпатика* (Давнина і сучасність). – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 110-131.
 43. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012. – 312 с.
 44. Baran V.D. Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine // *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden archäologie*. – Mainz am Rhein. – 1986. – Bd. 8. – S. 73-175.

Сергій ГОРБАНЕНКО

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК БУКОВИНИ

У статті опубліковано результати палеоетноботанічних досліджень матеріалів зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. Кодин I, Кодин II, Ревне, Рідківці. Проведено статистичний і порівняльний аналіз отриманих палеоетноботанічних спектрів.

Ключові слова: Буковина, слов'яни, друга половина I тис. н. е., палеоетноботанічні дані, зернове господарство.

Сергей ГОРБАНЕНКО

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ БУКОВИНЫ

В статье опубликованы результаты палеоэтноботанических исследований материалов со славянских памятников второй половины I тыс. н. э. Кодын I, Кодын II, Ревно, Редковцы. Проведены статистический и сравнительный анализ полученных палеоэтноботанических спектров.

Ключевые слова: Буковина, славяне, вторая половина I тыс. н. э., палеоэтноботанические данные, зерновое хозяйство.

Sergiy GORBANENKO

PALEOETHNOBOTANICAL STUDIES OF BUKOVINA'S SLAVIC SITES

In the article published results paleoethnobotanical research materials from Slavic sites of the second half 1st millennium AD Kodyn I, Kodyn II, Revne, Ridkivci. Statistical and comparative analysis of the paleoethnobotanical data was conducted.

Keywords: Bukovina, the Slavs, the second half of the 1st millennium AD, paleoethnobotanical data, grain farming.

Вступ. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. тривають понад півсторіччя. Спочатку вони мали випадковий характер (виявлення скупчень зерен культурних рослин в основному у зернових ямах у ході археологічних досліджень). Надалі дослідники почали використовувати методи цілеспрямованого пошуку, такі як флотація ґрунту із заповнення об'єктів та огляд виробів з глини з метою пошуку і зняття відбитків зернівок культурних рослин, що потрапляли до глиняної маси у ході її формовки. У цьому напрямі на території Південно-Східної Європи працювали З.В. Янушевич (Молдова) [29; 30] і Г.О. Пашкевич (Україна) [18-20; 22; 9]. Від початку

2000-х рр. автор цієї статті також зайнявся цілеспрямованими пошуками палеоетноботанічних матеріалів. Такі пошуки значно поповнили знання про вирощувані культурні рослини та їх співвідношення між собою. Такі дослідження уможливили оцінку зернового господарства сіверян (волинцевсько-роменські пам'ятки), база даних яких нині становить 17 пам'яток, з яких 11 можна залучати до статистичного аналізу [6].

Пам'ятки празької і райковецької культури у цьому сенсі нині досліджені набагато гірше. Так, донедавна базу даних празьких пам'яток, що розташовані на території сучасної України, становили усього два поселення: Рашків III і Тетерівка I; райковецьких – 6¹, серед яких одне з поселень Ревнянського гнізда: Ревне-ІБ [17]. Зауважимо, що з цих пам'яток до останнього часу дані лише з двох (Григорівка, Пастирське) можна було залучити до статистичного аналізу [8, с. 69-74; 9, рис. 6.16-6.19]. Лише останнім часом завдяки детальній публікації матеріалів з поселень Рашків III (празька культура) і Рашків I (райковецька культура) [21], досліджених археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана, стало можливим залучення цих даних до статистичного аналізу (див.: [7]).

З огляду на незадовільний стан речей, що склався у напрямі дослідження палеоетноботанічних матеріалів зі слов'янських пам'яток празької та райковецької культур нами розпочато цілеспрямований пошук даних з означених пам'яток. Першим результатом стало введення до наукового обігу даних з п'яти пам'яток, матеріали яких зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України [11]: однієї – празької культури (Лука-Каветчинська) і чотирьох – райковецької (Іванківці, Лука-Райковецька, Сокіл, Сокільці). З-поміж них Іванківці не представляють статистичного інтересу [7]. Дослідження питання було продовжено у фондах наукових установ Чернівців: Буковинському центрі археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича (далі БЦАД) і Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї (далі ЧОКМ), де оглянуто колекції з чотирьох пам'яток. Результати студій представлено у пропонованій статті.

Матеріали і методи. Для збору інформації досліджено вироби з глини (в основному – ліпна кераміка, а також фрагменти обмазки тощо) з чотирьох слов'янських пам'яток Буковини (рис. 1)². Матеріал переглянуто з метою зняття відбитків зернівок і насіння культурних та бур'янових рослин. Зняття відбитків проводилося за загальноновживаною методикою, вперше використаною в СРСР З.В. Янушевич [30]. Надалі матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками і широким колом публікацій на цю тему; відбитки зернівок

¹ У монографії [9, с. 59-61] до райковецьких пам'яток умовно зараховано також Пастирське городище, оскільки матеріали з сільського господарства цієї пам'ятки «вписуються» у контекст розвитку сільського господарства останньої чверті I тис. н. е.

² Нумерація пам'яток наскрізна.

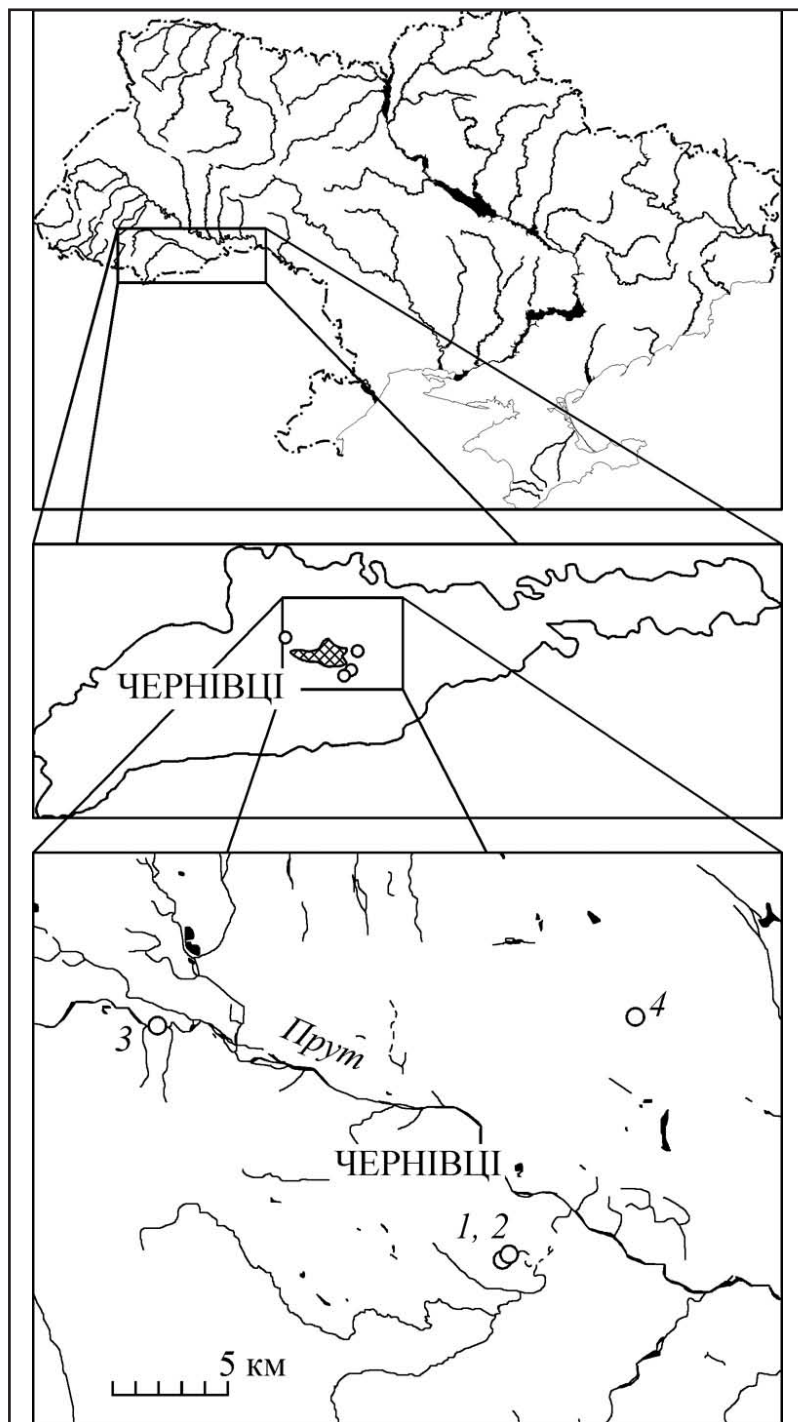

Рис. 1. Карта-схема розташування слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. Буковини (нижній фрагмент – на основі даних: [<http://maps.yandex.ua/>]): 1 – Кодин I; 2 – Кодин II; 3 – Ревне; 4 – Рідківці.

Табл. 1. Палеоетноботаніні дані зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. Буковини.

Пам'ятка		Культурні рослини							Бур'яни		Усього
№ на рисунок	Назва	Просо	Ячмінь півчастий	Пшениця двозернянка	Пшениці голозерні	Жито	Овес	Горox	Мишій	Стоколос	
1	Кодин II	37	10	8	8	13	2	1	—	—	79
2	Кодин I	15	8	5	6	7	1	1	4	2	49
3	Ревне	51	25	22	23	22	7	—	3	6	158
4	Рідківці	16	13	7	5	7	2	—	1	2	53

бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів [1]; визначено до родової приналежності (*Bromus* sp., *Setaria* sp.).

1. *Кодин II (поселення)* (Глибоцький р-н, Чернівецька обл.). Знаходиться на правому березі р. Прут. Досліджене у 1970-х рр. Слов'янською експедицією ІА АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової і експедицією Чернівецького університету під керівництвом Б.А. Тимошука [27]. Матеріал зберігається в фондах БЦАД і ЧОКМ. Виявлено 79 випадкових відбитків зернівок культурних рослин, з яких 78 належить до зернових, 1 – до зернобобових (табл. 1).

2. *Кодин I (поселення)* (Глибоцький р-н, Чернівецька обл.). Знаходиться на правому березі р. Прут. Досліджене у 1970-х рр. Слов'янською експедицією ІА АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової і експедицією Чернівецького університету під керівництвом Б.О. Тимошука [27]. Матеріал зберігається в фондах ЧОКМ. Виявлено 49 випадкових відбитків зернівок, з яких 43 належить до культурних (42 – зернових, 1 – зернобобових), 6 – до бур'янів (табл. 1).

3. *Ревне (гніздо)* (Кіцманський р-н, Чернівецька обл.). Знаходиться на обох берегах р. Прут. Виявлено у 1972 р. Б.О. Тимошуком; відтоді і дотепер спорадично досліджується об'єднаною археологічною експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею (див.: [28; 16; 13, с. 9-11, 22-26; 14, с. 64-68; 15] та багато ін.). Матеріал зберігається в фондах БЦАД. Виявлено 158 випадкових відбитків зернівок, з яких 149 належить до культурних злаків, 9 – до бур'янів (табл. 1). Також виявлено відбиток фрагменту шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*) і одна кісточка з фруктового дерева, імовірно – терену (*Prunus* sp.).

4. *Рідківці (городище, посад)* (Новоселицький р-н, Чернівецька обл.). Знаходиться на правому березі р. Мошків (ліва притока р. Прут). Виявлено С.В. Пивоваровим, Л.П. Михайлиною у 1999 р.; відтоді спорадично досліджується експедицією Чернівецької філії «Охоронної археологічної

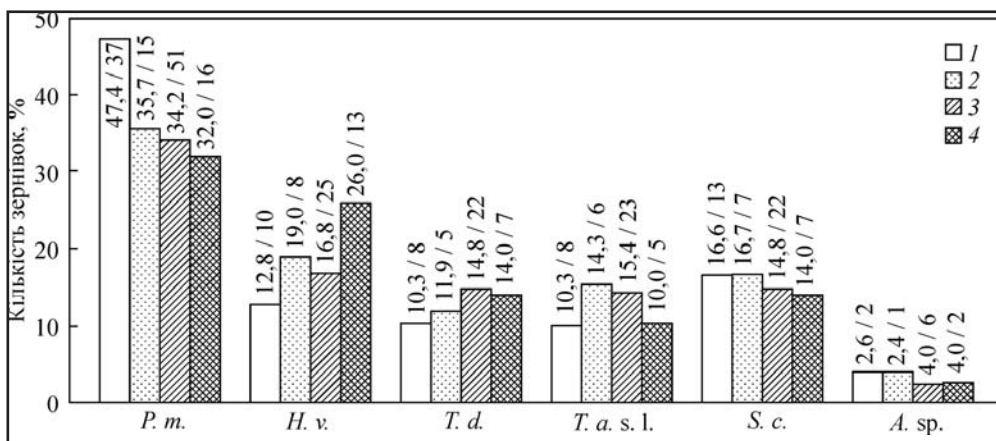

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектри злакових зернових культур за кількістю відбитків (над стовпчиками дано: % / одиниці): 1 – Кодин II; 2 – Кодин II; 3 – Ревне; 4 – Рідківці. Скорочення: *P. m.* – *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* – *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* – *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a. s. l.* – *Triticum aestivum* s. l. (пшениці голозерні); *S. c.* – *Secale cereale* (жито); *A. sp.* – *Avena* sp. (овес).

служби України» ІА НАН України під керівництвом С.В. Пивоварова, М.В. Ільківа (див.: [24–26] та багато ін.). Матеріал зберігається в фондах ЧОКМ. Виявлено 53 випадкових відбитки зернівок, з яких 50 належить до культурних злакових, 3 – до бур'янів (табл. 1).

Зведені результати досліджень за кількістю відбитків зернівок представлено у табл. 1. На цій основі складено палеоетноботанічний спектр (ПБС) зернівок культурних рослин (базові поняття див.: [12]) з урахуванням таких положень.

Для розуміння складу зернового господарства у жителів поселень, матеріали з яких було залучено до дослідження, складено ПБС основних злакових культур: проса, ячменя плівчастого, пшениці двозернянки, пшениць голозерних, жита, вівса. Інші культурні рослини не враховано як такі, що не становлять сегмента зернового господарства (горох посівний).

До складу ПБС основних злакових не включено відбитки зернівок проса на денцях горщиків, а також кілька відбитків зернівок на одному фрагменті кераміки / обмазки як такі, що спотворюють картину імовірного співвідношення зернівок (рис. 2). Отже, до ПБС за кількістю не включено такі дані. *Кодин II*: значна кількість відбитків проса (а також пшона, плівок) на денцях 23 посудин, на 3 стінках горщиків. *Кодин I*: масові відбитки проса на денцях 8 посудин, 4 стінок горщиків; також поза увагою залишено відбитки 2 неідентифікованих плівок зернівок культурних рослин. *Ревне*: масові відбитки зернівок проса на 13 денцях, 4 стінках горщиків; також поза увагою залишено 1 відбиток шкаралупи ліщини та кісточки фруктового дерева, імовірно – терену (рис. 3). *Рідківці*:

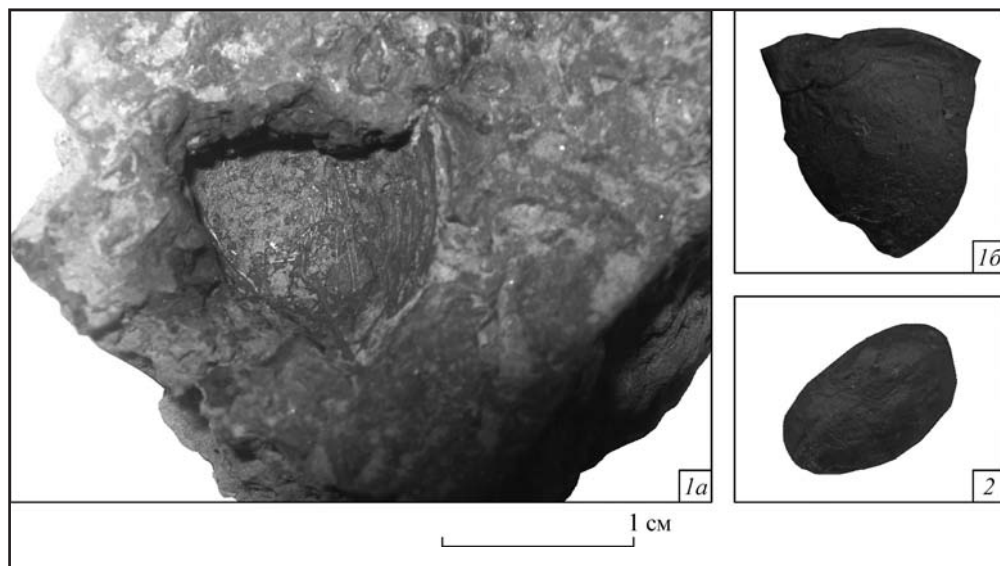

Рис. 3. Відбитки шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*) (1a — фрагмент кераміки (фото М.В. Ільківа); 1б — пластилінова модель) і кісточки, імовірно терену (*Prunus* sp.) (2).

масові відбитки зернівок проса на 1 денці, 6 стінках кераміки, 1 фрагменті обмазки, 1 вінчику; також поза увагою залишено дані з 1 фрагменту обмазки (зі споруди 3), на якому виявлено 5 відбитків (по одному): ячменя плівчастого, жита, проса, пшениці двозернянки, пшениць голозерних.

Зауважимо також що візуально, а також за вимірами (проведені лише для матеріалів з гнізда поселень Ревне) відбитки зернівок подібні за розмірами і пропорціями (табл. 2; рис. 4) до багатьох інших аналогічних матеріалів, відомих нам з власної практики, а також із широкого кола публікацій.

Результати та їх обговорення. Зважаючи на те, що кількісні показники (див. рис. 2) не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві давніх мешканців, і навіть навпаки – негативно впливають на інтерпретації проаналізованих матеріалів¹, нами запропоновано ввести індекси співвідношень у масі зернівок [3]. Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці в масах зернівок, де за основу взято зернівку проса як найменшу; для всіх інших зернівок встановлено індекс перерахунку маси² (зернівка ... культурної рослини =

¹ У науковій літературі, після наведення факту (кількісного переважання проса над іншими культурами) дуже часто можна прочитати фрази на кшталт: «Отже, просо відігравало найважливішу роль...». При цьому дослідники не беруть до уваги співвідношення мас зернівок різних культурних рослин.

² Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими і для матеріалів з пражського поселення Розтоки (Чехія) (див.: [31]).

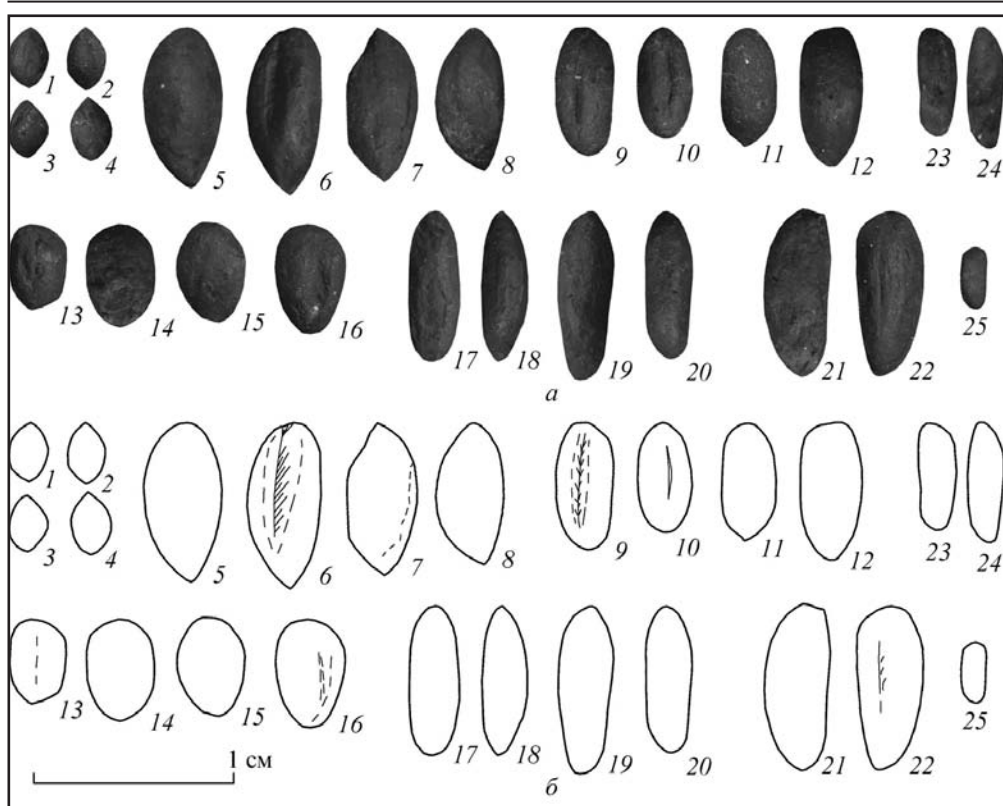

Рис. 4. Відбитки зернівок культурних рослин і бур'янів з гнізда поселень Ревне:
a — пластилінові моделі, *б* — прорисовки; 1—4 — просо; 5—8 — ячмінь плівчастий;
 9—12 — пшениця двозернянка; 13—15 — пшениці голозерні; 16—20 — жито;
 21, 22 — овес; 23, 24 — стоколос; 25 — мишій.

Табл. 2. Розміри відбитків зернівок рослин на виробах з глини з Ревнянського гнізда поселень.

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Просо звичайне	2,06 Ч 3,11; (2—2,13) Ч (2,95—3,25)		
Ячмінь плівчастий	3,75 (3,52—4,03)	7,86 (7,16—8,43)	2,1 (2—2,21)
Пшениця двозернянка	2,98 (2,84—3,22)	6,26 (5,6—6,99)	2,1 (1,97—2,17)
Пшениці голозерні	3,41 (2,98—3,61)	5,06 (4,35—5,55)	1,48 (1,44—1,54)
Жито	2,59 (2,37—2,9)	7,79 (7,59—8,52)	3,01 (2,88—3,5)
Овес	3,42 (3,41—3,42)	8,39 (8,3—8,47)	2,45 (2,43—2,48)
Стоколос	1,98 (1,93—2,03)	5,85 (5,49—6,2)	2,95 (2,7—3,21)
Щетинник	1,39 (—)	3,15 (—)	2,27 (—)

П р и м і т к и. Дано середні розміри зернівок, у дужках — варіабельність розмірів зернівок.

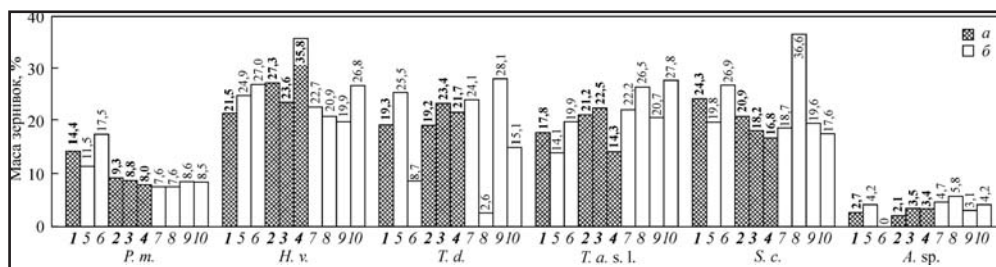

Рис. 5. Палеоетноботанічний спектри злакових зернових культур за масою (над стовпчиками дано %): *a* — матеріал, що аналізується; *b* — порівняльні дані з синхронних пам'яток; 1 — Кодин II; 2 — Кодин I; 3 — Ревне; 4 — Рідківці; 5 — Лука-Каветчинська; 6 — Рашків III; 7 — Лука-Райковецька; 8 — Рашків I; 9 — Сокіл; 10 — Сокільці. **Скорочення** див. на рис. 2.

и зернівок проса). Результати розрахунку такі (детально див.: [10, с. 41]): просо — 1; ячмінь плівчастий — 5,5; пшениця двозернянка — 6,2; пшениці голозерні — 5,7; жито — 4,8; овес — 3,4.

За показниками, отриманими таким чином, помітні певні особливості у ПБС з проаналізованих пам'яток (рис. 5). Традиційно у ПБС присутня незначна кількість вівса, що споріднює отримані результати з даними з пам'яток інших культур останньої чверті I тис. н. е.: перш за все — слов'янських пам'яток празької і райковецької культур [7], боршевської [4], салтівської [5], волинцевсько-роменських пам'яток [6]. Частка проса становила від менше ніж 1/10 (райковецькі пам'ятки) до приблизно 1/6 (празька культура — Кодин II), що також добре зіставляється з раніше отриманими аналогічними даними (рис. 5).

У трьох випадках з чотирьох сума значень за масою непримхливих, перевірених часом і традиційних здавна зернових культур (просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка) становить трохи більше половини ПБС; лише в одному випадку (райковецька пам'ятка Рідківці) цей показник суттєво більший і сягає 65 % у першу чергу за рахунок ячменя плівчастого (рис. 5). Відповідні до цього і показники примхливих культур, що, як вважається, є важливими показниками інтенсифікації землеробства¹ — пшениць голозерних і жита. На трьох пам'ятках ці показники дещо вищі за 40 %, на одній — близько 30 % (рис. 5). Зауважимо при цьому, що всередині цих двох груп («традиційні» — «прогресивні») значення і співвідношення злакових подібні, але не повторюються.

Найбільший розкид даних демонструє ячмінь плівчастий (на 14,3 %); найменший — овес (на 1,4 %). Показники інших культурних рослин доволі стабільні і становлять: 4,1 % для пшениці двозернянки, 6,4 % для проса, 7,5 % для жита, 8,2 % для пшениць голозерних (рис. 5).

¹ Про інтерпретаційні схеми детально див.: [2]. Посилання на джерела інформації див. там само.

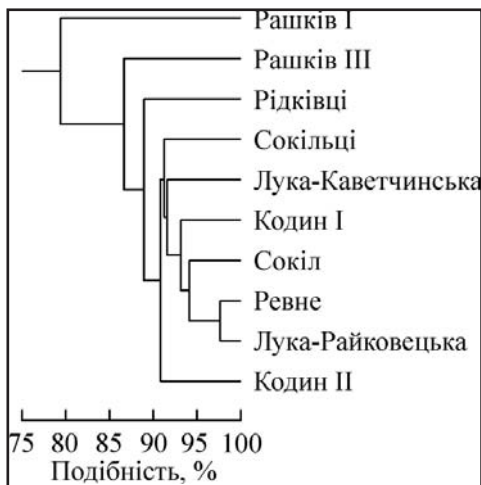

Рис. 6. Кластерний аналіз подібності палеоетноботанічних спектрів основних злакових культур.

Зауважимо, що максимуми (крім пшениці двозернянки) пов'язані саме з Рідківцями.

Кластерний аналіз ПБС з усіх проаналізованих нині слов'янських пам'яток празької і райковецької культур показав доволі високий ступінь подібності сумарних результатів. Найнижчий показник має Рашків I (79,4 %) по відношенню до блоку усіх інших пам'яток, найвищий (97,6 %) – пара райковецьких ПБС Ревне–Лука-Райковецька (рис. 6). В цілому, крім першого згаданого випадку, показники подібності матеріалів у кластері становлять приблизно 90 %, що є доволі значним показником спорідненості отриманих результатів.

Крім того, на трьох пам'ятках з чотирьох (крім Кодина II) виявлено відбитки зернівок бур'янів: мишію і стоколосу. Мишій – однорічна ярова бур'янова рослина, що шкодить в основному посівам проса. Стоколос – нині засмічувач озимих посівів в основному жита, а також пшениць. Загалом існування бур'янів з-поміж палеоетноботанічних матеріалів інтерпретуються як показники використання староорних ділянок землі, оскільки на цілих землях (новозасвоюваних), по згарищах (підсіка) та на заплавлених ділянках бур'яни зазвичай не ростуть. Також, існування стоколосу може вказувати на застосування різноциклічних (ярових та озимих) посівів.

У цьому відношенні виглядає доволі природним, що саме серед матеріалів празької пам'ятки бур'яни відсутні. Цілком імовірно, що давні мешканці Кодина II розпочинали засвоєння навколоселищних територій (у будь-якій з трьох форм), у зв'язку з чим на їхніх полях бур'янів не було, або їх кількість була настільки незначною, що не потрапила разом з культурними злаковими до глиняної маси, з якої потім було виготовлено посуд або деталі будівель.

Не можна лишити поза увагою високий показник ячменя плівчастого, отриманий для Рідківців. Він в середньому на 10 % перевищує аналогічні дані з інших пам'яток, залучених до порівняння. При цьому, з археологічного комплексу Рідківців походять «скарби» зі знаряддями землеробства, у тому числі – наральники і чересла [23, с. 47, рис. 6, 1-4; 26, с. 354, рис. 5, 1, 2, 4] – деталі найпрогресивнішого знаряддя плужного типу. Відомі знахідки знарядь землеробства і з Ревнянського гнізда поселень; зокрема, звідти походить три широколопатевого наральники

[16, рис. 4, 15; 15, рис. 2, 1, 2]. Отже, значну долю ячменя плівчастого у Рідківському ПБС не можна пояснити низьким рівнем розвитку техніки землеробства. Очевидно, у такому випадку, пояснення слід шукати не в причинах, а в наслідках. Ячмінь слугує фуражним зерном для годівлі коней, тому його могли вирощувати саме з такою метою, незважаючи на існування врожайніших культурних рослин. З'ясувати це питання могло б допомогти дослідження остеологічних матеріалів з комплексу.

Висновки. Отже, визначено палеоетноботанічні матеріали з чотирьох слов'янських пам'яток Буковини другої половини I тис. н. е. Отримано статистично достатню кількість інформації, що дало змогу скласти ПБС пам'яток, провести їх статистичний аналіз, а також здійснити порівняльний аналіз з матеріалами раніше визначених празьких і райковецьких пам'яток території Південно-Східної Європи (у межах сучасної України).

Завдяки цьому отримано підтвердження, що за часів існування празької культури просо було дещо розповсюдженішим, ніж у райковецький період існування слов'ян. Цікавий і той факт, що з-поміж матеріалів празького поселення Кодин II не виявлено зернівок бур'янів, які фактично маркують землеробство на староорних ділянках. По-перше, це може свідчити, що землі навколо Кодина II на момент утворення поселення не були у землеробському використанні. По-друге, це також добре узгоджується зі збільшеною (у порівнянні з іншими) часткою проса в ПБС, оскільки саме воно сильно страждає від засмічувачів полів.

Загалом, ПБС пам'яток (значна присутність примхливих видів) свідчить про доволі високий рівень розвитку техніки землеробства, що давав змогу робити якісну глибоку оранку. Існування бур'янів загалом (у трьох випадках) вказує на використання староорних ділянок. Присутність серед відбитків зернівок стоколосу (озимого бур'яну) вказує на застосування різноциклічних посівів – ярових та озимих, що у свою чергу може свідчити про існування дво- та / або трипілля.

За такого розвитку землекористування, а також за високого рівня техніки, підтвердженого відповідними знахідками деталей для найпрогресивнішого орного знаряддя плужного типу, складно припустити випадковість значної долі ячменя плівчастого в Рідківському ПБС. Цілком імовірно, що у згаданому випадку ячмінь вирощували не у зв'язку з низьким рівнем розвитку техніки, а орієнтуючись на потреби галузі тваринництва – конярства.

* * *

Насамкінець також слід вказати, що одиничні знахідки відбитків шкаралупи ліщини і кісточки з плоду фруктового дерева, імовірно – терену, несуть доволі значну цікаву додаткову інформативність. Нині ліщина існує у дикому стані (поширена на території сучасної України), і у культурному вигляді (фундук) там, де вона слабо поширена у природному середовищі. Однак, у давнину вона була одомашненою лише

на Кавказі, а також у Греції й Римі. Терен і досі залишається поширеною рослиною в природних лісах України. Отже, маємо цілком підтверджений факт збиральництва «дарів лісу» за часів існування райковецької культури. Крім того, ліщина звичайна є пересічним компонентом підліску листяних, рідше мішаних лісів; терен росте переважно на узліссях байрачних лісів, по чагарниках, балках, долинах річок у лісостеповій зоні. Обидві рослини належать до підлісків в основному широколистих лісів. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що в околицях Ревнянського гнізда поселень в останній чверті I тис. н. е. існували площі, вкриті широколистим лісом, що в принципі не суперечить і сучасному стану речей.

Література

1. Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. – К.: Наук. думка, 1988. – 72 с.
2. Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. – К., 2011. – С. 201-214. – (АДІУ. – Вип. 5).
3. Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902-1968) (3-5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). – СПб., 2012. – С. 106-109.
4. Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. – Воронеж, 2012. – С. 230-244 (Вестн. Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. – Вип. 2).
5. Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. – Харків, 2013. – Вип. 3. – С. 45-51, 148-150.
6. Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 113-123.
7. Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. – К., 2014. – С. 180-186 (АДІУ. – Вип. 1 (12)).
8. Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. – К.: Академперіодика, 2008. – 188 с.
9. Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.
10. Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі / Інститут археології НАН України. – К., 2013. – 238 с.
11. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К.: Академперіодика, 2007. – 356 с.
12. Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 177-190.
13. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
14. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами – К., 2007. – 300 с.

15. Михайлина Л.П. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури // Від венедів до Русі. – К., 2014. – С. 357-364.
16. Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983. – С. 205-219.
17. Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 57-66.
18. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог I. – Препр. – Киев, 1991. – 48 с.
19. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II. – Препр. – Киев, 1991. – 47 с.
20. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. – Препр. – Киев, 1991. – 45 с.
21. Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження поселень біля с. Рашків // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014. – С. 174-179 (АДІУ. – Вип. 1 (12)).
22. Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Каталог палеоботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. – К., 2010. – С. 105-123 (АДІУ. – Вип. 3).
23. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. – 2010. – Т. 1 (29). – С. 41-54.
24. Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VI–IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 2 (32). – С. 22-37.
25. Пивоваров С.В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези міжнар. наук. конф. – Львів; Тустань, 2011. – С. 30-32.
26. Пивоваров С.В., Ільків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. – К., 2014. – С. 345-356.
27. Русанова Н.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М.: Наука, 1984. – 88 с.
28. Тимошук Б.А. Руины славянского города на р. Прут // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 337-338.
29. Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 214 с.
30. Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 90 с.
31. Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. – Кишинев, 1970. – С. 83-110.
32. Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et all. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. – 2013. – CIV. – P. 59-147.

Любомир МИХАЙЛИНА

МОГИЛЬНИКИ І СВАТИЛИЩА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ

У статті аналізуються могильники та святилища як джерело вивчення первісних вірувань слов'ян VIII–X ст. Матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити й дослідити прояви язичницького світогляду слов'янських племен та виділити різнорівневі об'єкти, які пов'язані з первісними обрядами та віруваннями.

Ключові слова: слов'яни, райковецька культура, язичництво, могильники, святилища.

Любомир МИХАЙЛИНА

МОГИЛЬНИКИ И СВАТИЛИЩА РАЙКОВЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ПЕРВОБЫТНЫХ ВЕРОВАНИЙ

В статье анализируются могильники и святилища как источник изучения первобытных верований славян VIII–X вв. Материалы из многих археологических памятников райковецкой культуры дают возможность проследить и исследовать проявления языческого мировоззрения славянских племен и выделить разноуровневые объекты, которые связаны с первобытными обрядами и верованиями.

Ключевые слова: райковецкая культура, славяне, язычество, могильники, святилища.

Liubomyr MYHAJLYNA

BURIAL GROUNDS AND SANCTUARIES OF RAIKOVETSKA CULTURE AS A SOURCE FOR THE STUDY OF PRIMITIVE BELIEFS

In the article author examines the burial grounds and sanctuaries as a source for the study of primitive beliefs of the slavs VIII–X centuries. Identified materials from many archaeological sites of raikovetska culture make it possible to trace and explore the manifestations of pagan belief in slavic tribes and identify objects of different levels that are associated with primitive rituals and beliefs.

Keywords: raikovetska culture, slavs, paganism, burial grounds, sanctuaries.

Релігійне світосприйняття посідало особливе місце в житті східнослов'янського суспільства VIII–X ст. Вивчення його історичного розвитку в епоху становлення державності, період розкладу первіснообщинних і складання класових відносин неможливе без

ретельного аналізу релігійного життя та світогляду місцевого населення. У слов'янських племен полян, древлян, волинян, уличів, тиверців, хорватів – носіїв райковецької культури – основу релігійного світогляду складали первісні вірування, які традиційно називають язичництвом. До запровадження християнства воно виступало формою та системою культурних цінностей, які дають розуміння багатьох сторін життя слов'янського етносу.

Дослідження слов'янського язичництва VIII–X ст. пов'язане з певними труднощами, насамперед фрагментарністю повідомлень у писемних джерелах (арабських, візантійських, давньоруських). Тому ключове значення у цьому плані відіграють археологічні матеріали. Язичницькі вірування знайшли своє відображення у рештках святилищ, поховальних пам'ятках, різноманітному речовому матеріалі. Їх дослідженням займалося чимало науковців, серед яких варто виділити праці Б.О. Рибаківа [44; 45], І.П. Русанової та Б.О. Тимощука [43].

За морфологічними ознаками виділяються різнотипні комплекси, які можуть бути пов'язані з первісними віруваннями: сімейні культові місця, культові місця родового та общинного значення, культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища), культові об'єкти природного походження. До перших належать передусім житла, які відігравали важливу роль і в релігійних віруваннях слов'янського населення. Це проявилось в орієнтуванні жител за сторонами горизонту, місці облаштування печей, їх руйнування чи розбирання, наявності в опалювальних спорудах предметів, які могли наділятися магічними функціями, обряді «захоронення» попелу, наявності людських решток тощо. Житлова споруда виступала замкненим простором, відмежованим сакральним кордоном між внутрішнім, освоєним і захищеним мікрокосмом і зовнішнім макрокосмом, де діють природні, часто ворожі, сили [22, с. 113].

До культових місць родового та общинного значення належать археологічні об'єкти, які слугували місцями для здійснення культу цілої общини, як правило мешканців одного поселення. До них належать різноманітні об'єкти, зокрема житла-святилища. Такі святилища розташовувалися на території селищ і зовнішньо не відрізнялись від інших житлових споруд. До такого об'єкту належить, наприклад, культове заглиблене приміщення на поселенні у Хринівці [59, с. 238]. Об'єктами культових общинних місць є також святилища відкритого типу, головний атрибут яких – один або декілька ідолів разом із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертovníків) (Ягнятин, Гнилоп'ять).

Ще одну категорію пам'яток такого типу складають святилища-жертovníки (требища) або вівтарі, які використовували для повсякденних жертвоприношень. Вони знайдені на поселеннях або могильниках і мають вигляд майданчиків, викладених камінням (жертovníк), та ям від вогнищ. Одним із таких найбільш ранніх культових місць східних слов'ян є ритуальний майданчик на окраїні селища біля Городка Хмельницької

області [35, с. 98-99] (рис. 1, *А*). За функціональним змістом до жертвоних майданчиків близькі жертвні ями, які могли бути на таких майданчиках або окремо – на поселеннях, могильниках, святилищах [43, с. 17]. Вони зафіксовані у Києві, Родені [21, с. 131], Ревному [23, с. 72-75] (рис. 7). Ями, як правило, заповнені вуглистою землею, насиченою кальцинованими кістками свійських тварин, шматками глиняної обмазки, уламками посуду тощо.

З Ревнянським осередком пов'язана ще одна культова пам'ятка. Вона розташована в північній частині пагорба Микулінка, на території неукріпленого селища райковецької культури, відділяючись від крайніх жител незабудованим простором. Як показало археологічне вивчення, пам'ятка мала два періоди існування [23, с. 78-79; 25, с. 19]. Святилище мало вигляд овального майданчика розмірами 4×3,7 м, заглибленого на 1,95 м від сучасної поверхні та орієнтованого по лінії схід – захід (рис. 2, *Б*). Більша його частина була викладена перепаленим камінням невеликих розмірів. Цю кам'яну «бруківку» вкривав товстий шар вугілля, попелу, кісток, кераміки та перепаленої землі. По всьому периметру майданчик був оточений ровиком. У центрі овалу виявлена стовпова ямка прямокутної форми розмірами 0,4–0,6 м і глибиною 0,3 м, стінки якої були обкладені кам'яними плитками, а заповнення складалось переважно з вугілля. У цій ямі міг стояти ідол. У східній частині площадки знаходилося вогнище розмірами 0,8×0,55 м із добре пропеченим черенем. Під час дослідження святилища виявлені численні уламки кружальних посудин райковецької культури, срібне скроневе кільце, скляне кільце й уламок скляної намистинки, свинцевий виріб та залізний ніж [23, с. 81].

Над першим горизонтом пам'ятки розміщувався шар материкової глини з рідким вкрапленням вугілля. У другий період святилище мало вигляд коритоподібної ями, до країв заповненої вугіллям, попелом, перепаленою землею, уламками кісток та фрагментами керамічного посуду (рис. 2, *А*). У північній частині ями виявлені шість перепалених каменів, що утворювали півколо. Дно ями в деяких місцях було сильно обпалене. Поблизу від заглиблення в материковому суглинку зафіксовані три стовпові ямки.

Це культове місце всередині селища використовували, очевидно, представники декількох сімей чи окремої общини. Культові пам'ятки такого типу виявлені у багатьох місцях Центральної та Східної Європи. Б. Рибаків виділяє їх в окремий вид святилищ – «святилища у межах селища» [45, с. 122], а І. Русанова і Б. Тимошук вважають їх капищами [43, с. 17-20].

Особливе місце серед святилищ такого типу займає комплекс споруд поблизу с. Шумськ на Житомирщині (рис. 1, *Б*). Рівна площадка на краю берега р. Гнилоп'ять не містила культурного шару, натомість в матеріку чітко простежувалась чорна пляма хрестоподібної форми з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу [40, с. 233-235]. Її розміри з

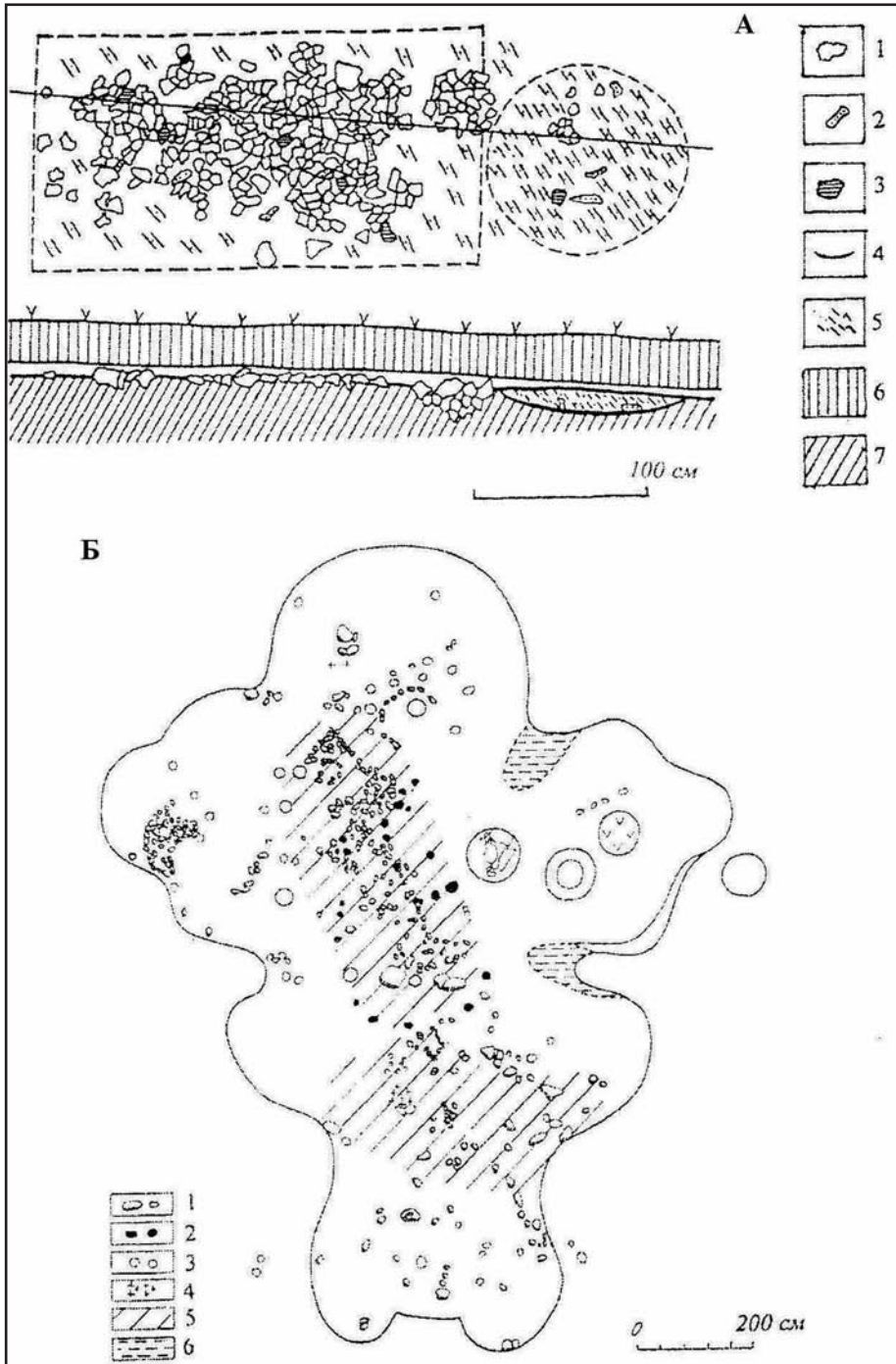

Рис. 1. Культові об'єкти райковецької культури. А – культовий майданчик з Городка [35]: 1 – каміння; 2 – кістки; 3 – кераміка; 4 – черінь; 5 – зола; 6 – орний ґрунт; 7 – материк. Б – святилище на р. Гнилоп'ять [40]: 1 – каміння; 2 – ями у матеріку, перекриті вогнищем; 3 – стовпові ями; 4 – перепалені кістки; 5 – вуглистий шар; 6 – глина.

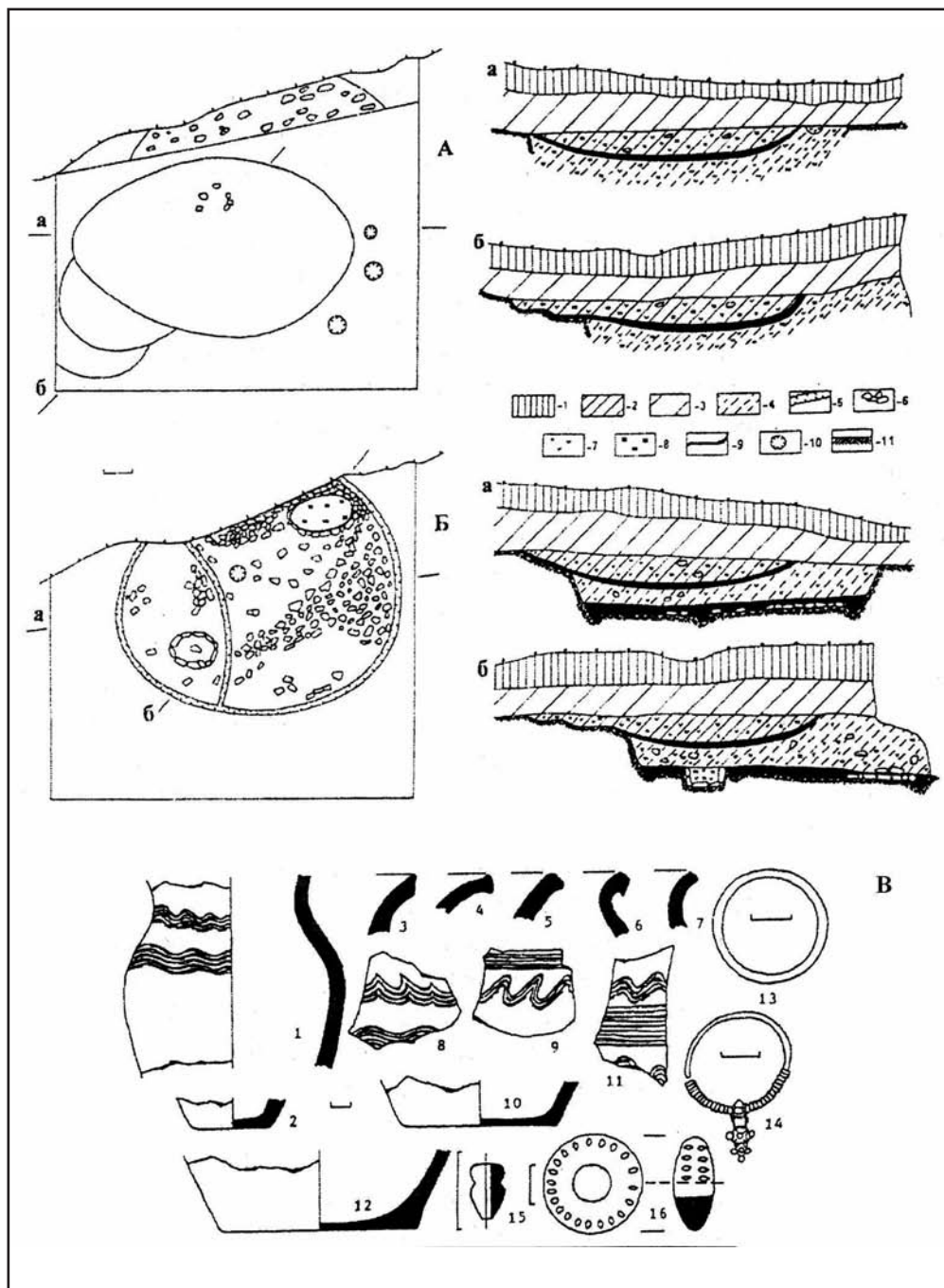

Рис. 2. Ревне, уроч. Микулінка. Святилище. А – верхній горизонт; Б – нижній горизонт; В – комплекс знахідок. 1 – дерн; 2 – темно-сірий ґрунт; 3 – жовта глина; 4 – темно-жовта глина; 5 – ровик; 6 – каміння; 7 – вугілля; 8 – обпалена глина; 9 – шар спаленини; 10 – стовпові ямки; 11 – материк.

півночі на південь – 14,2 м, із заходу на схід – 11 м. Глибина всієї споруди в материку – 0,5 м, на дні простежені стовпові ями. Найбільша з них (діаметром 1 м, глибиною 0,6 м) знаходилась майже в центрі споруди і була заповнена камінням, яке, очевидно, підтримувало стовп. Симетрично до неї в північному і південному виступах розташовані дві ямки меншого розміру, оточені півколом маленьких ямок і камінням. Центральну частину і частину південного виступу займало вогнище. Посередині споруди, біля північного і південного стовпів лежали прямокутні камені-жертвовники (0,3×0,4 м). Поблизу північного каменя простежене скупчення кісток птаха (можливо, півня) та крем'яний наконечник стріли. Поруч з південним – перепалені кістки бика. У заповненні всієї споруди знайдені глиняні біконічні прясла, ножі, уламки ліпних та гончарних посудин.

Не звертаючи увагу на в цілому незвичне планування цього святилища, тут також була використана ідея кола та інші характерні для святилищ риси. Поруч із капищем знаходився безкурганний могильник з безурновими кремаціями та місцем для спалення небіжчиків. Воно було подібне до інших жертовних майданчиків – кільцевий рів оточував круглу площадку діаметром 5 м, яка була сильно перепалена і вкрита товстим шаром вугілля. Весь комплекс слов'яни використовували у другій половині IX–X ст.

Культовий комплекс був, ймовірно, релігійним центром сусідсько-великосімейної общини, поселення якої розміщувались неподалік. Поруч із святилищем і на віддалі від інших селищ виявлений великий наземний будинок, напівземлянка з великою піччю для випалювання кераміки і декілька наземних стовпових будівель. Можливо, тут зберігались общинні запаси і мешкав окремо від інших общинників старійшина або жрець. У цьому випадку маємо одне з найбільш ранніх свідoctв виокремлення з общини спеціальних служителів культу [43, с. 12-13].

Цікаву інтерпретацію Шумського святилища, відмінну від попередньої, подав Б. Рибаків. Він вбачав у складній конфігурації пам'ятки антропоморфні риси, які нагадують велетенську жіночу постать [45, с. 216]. Б. Рибаків дійшов висновку, що Шумське святилище є залишками грандіозного одноразового суспільного жертвоприношення якомусь хтонічному жіночому божеству. Причиною незвичного жертвоприношення могли бути хвороба-мор, загроза війни або наслідки битв, що вже відбулися.

З ранньослов'янським поселенням VI–VII ст. або з курганним могильником VII–IX ст. може бути пов'язане Ягнятинське капище на Житомирщині, залишки якого у вигляді п'яти довгастих гранітних стовпів-ідолів були виявлені під час оранки поля в уроч. Замчисько [20, с. 78]. Збережений ідол із трьома обличчями представлений великим блоком сірого граніту, поверхня якого опрацьована точковою оббивкою і нагадує людську постать висотою 1,68 м, шириною у плечах – 0,57 м. Форма блоку в перерізі – чотирикутна. Верхня частина має заглиблення,

які передають шию та плечі. Руки не визначені, округлена голова непропорційно велика. На першому і другому обличчях рот, ніс, очі не позначені, на третьому є два заглиблення, що передають очі, помітна випуклість носа. За технікою та манерою виконання ідол наближений до ранньослов'янських антропоморфних стел Середнього Подністров'я [7, с. 140]. З поширенням християнства ідоли могли бути прикопані, як це мало місце на Ставчанському жертovníку [6, с. 210-214].

Для розташування культових об'єктів гнізда поселень часто обирали важкодоступні місця, незручні для повсякденного життя, зокрема високі гори чи крутосхили поблизу скупчення слов'янських поселень та городищ. Загалом гора, горб, вершина як місце відправлення культу, місце ритуальних зібрань і жертвоприношень зустрічається у язичницьких віруваннях і обрядах багатьох народів [44, с. 285].

На Старокиївській Горі в Києві В. Хвойкою ще в 1908 р. було відкрито одне з перших східнослов'янських святилищ, що розцінюється багатьма дослідниками як великий культовий центр полянського князівства (рис. 3) [4, с. 123]. Споруда знайдена на глибині 2,9–3,2 м від сучасної поверхні, час функціонування за даними М. Каргера і П. Толочко, які базувались у своїх висновках на результатах повторних розкопок цього капища Т. Мовчанівським в 1937 р., – VI – середина X ст. [16, с. 111; 55, с. 30]. Зберігся кам'яний фундамент, що складався з різного за величиною каміння, яке було різних обрисів, а іноді мало наскрізні отвори [4, с. 123]. Це каміння насухо складене на глині, утворюючи еліптичну або прямокутну з округленими кутами фігуру 4,2 м довжиною, 3,5 м шириною, яка мала з чотирьох боків, за сторонами світу, по одному чотирикутному виступу. Навкруги споруди знаходилась подекуди гарно збережена долівка, зроблена з товстого шару білуватої глини з добре заглаженою поверхнею. Із західного боку цього фундаменту виявлений великий масивний стовп, утворений шарами сильно перепаленої глини, попелу та вугілля.

На думку В. Хвойки – це слов'янське язичницьке капище, а стовп – жертovníк, на якому впродовж довготривалого часу відбувались жертвоприношення [58, с. 66]. У 1908 р. святилище було оглянуте учасниками XIV Археологічного з'їзду в Чернігові й охарактеризоване як фундамент «капища языческого времени, забытого и засыпанного после принятия христианства» [3, с. 40]. К. Болсуновський, який опублікував у своїй праці «Жертвенник Гермеса-Световида, открытый в 1908 г. в Киеве» єдиний документальний малюнок з розкопок В. Хвойки, розглядав жертovníк «как остаток фундамента, на котором стоял идол солнца Световид» [3, с. 41]. Л. Нідерле порівнював це святилище із залишками язичницького храму в Арконі, називаючи його святилищем під відкритим небом [29, с. 288]. Л. Дінцес зараховував його до великих храмів як требище з требником перед капищем [14, с. 68]. Б. Рибakov вважав, що за масштабами вівтаря – це залишки велетенського язичницького храму,

Рис. 3. Київське капище (за В. Хвойкою).

пов'язаного з культом Роду [45, с. 428]. Подіумом для привезеної з Корсуня квадриги вважав цей об'єкт Р. Орлов [30, с. 108-109].

У Києві знайдена ще одна важлива язичницька пам'ятка. Є підстави вважати, що це залишки місця, де стояв літописний пантеон божеств Володимира 980–988 рр., про який йдеться у літописі [34, с. 133]. У 1975 р. Я. Боровський, П. Толочко, В. Харламов розкопали по вул. Володимирській, 3 фундамент невеликої цікавої споруди, видовженої паралельно князівському цегляному палацу середини X ст. на відстані 25–27 м на схід від його східної стіни [56, с. 3-4]. Глибина частини ровів фундаменту, що збереглися, від 0,5 до 0,9 м. Рови заповнені щебінкою, фрагментами штукатурки з фресковим розписом, уламками плінфи, шиферу та голосників. Серед щебінки зафіксовано цілі будівельні блоки. Всі матеріали в засипці датуються X ст. Архітектурні фрагменти, що заповнюють рови – залишки більш раннього християнського храму, збудованого, ймовірно, за Ольги і зруйнованого за наказом Святослава у 971 р. [3, с. 48]. Цеглини знищеного храму були не просто засипані в рови, а частково укладені на глині, створюючи своєрідний фундамент споруди.

Сама споруда в плані являла фігуру близьку до прямокутника розмірами 7×1,75 м, видовжену за віссю північ – південь, з прилягаючими до неї шістьма округлими симетричними виступами, які, ймовірно, були постаментами літописних богів [4, с. 124]. На думку Б. Рибаківа, постаментів було п'ять [45, с. 430-432].

Не всі дослідники вважають наведену вище пам'ятку культовою. Однією з основних ознак культових споруд східних слов'ян вважається

їх кругла форма, символ Сонця, що в той самий час відбивала уяву про світ як «круг земний». Знайдена споруда не відповідає ідеї кола, не має аналогів і суперечить всім відомим даним про відкриті язичницькі святилища. На підставі цього Б. Тимошук зауважив, що зараховувати цей об'єкт до залишків капища, а тим більше до решток язичницького храму немає підстав [43, с. 16].

Певні язичницькі обряди на території гнізда поселень проводились і в довгих громадських будинках на слов'янських городищах. Довгі будинки були центром громадського життя общинників, тут проводились збори, бенкети – «братчини», релігійні дійства. На Добринівському городищі, приміром, у центрі громадського будинку № 2 виявлене нетрадиційне поховання чоловіка, датоване IX ст. [47, с. 66]. Культове поховання виявлене також на території довгого будинку № 2 городища-сховища у Ревному. Тут залишки спаленого небіжчика містилися в ямі овальної форми разом із уламками горщиків X ст. та кістками тварин. З громадського будинку городища-общинного центру IX ст. Біла походять два ямні поховання із залишками кремації [49, с. 155].

До групи сакральних пам'яток гнізд поселень належать також святилища, які за типологією І. Русанової та Б. Тимошука поділяються на малі городища-святилища; городища-сховища, що одночасно виконували культові функції (на них були розміщені окремі культові об'єкти); дерев'яні споруди, всередині яких стояли ідоли-храми, що розташовувались на городищах; великі культові центри, в яких поєднувались всі типи святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [43, с. 4].

Археологічними дослідженнями виділено характерні ознаки східнослов'янських городищ-святилищ. Вперше це зробили В. Седов і А. Лявданський на основі вивчення смоленських городищ [46, с. 261-263]. Такими ознаками вони вважали невеликі розміри городищ; нежитловий характер їхніх укріплених майданчиків; розташування валів нижче таких майданчиків; наявність ровів ритуального призначення (деякі з них розташовані з внутрішнього боку валу); розміщення неподалік від городищ синхронних селищ; використання таких городищ-святилищ протягом тривалого часу.

Спеціальні дослідження городищ-святилищ у Прикарпатті дозволили Б. Тимошуку визначити їхні додаткові ознаки: на вершині культових валів і на дні ровів розпалювались спеціальні ритуальні вогні; такі вали і рови оточували спеціальні місця для ідолів звичайно круглої чи овальної форми (капища) або всю територію святилища; складовою частиною городищ-святилищ були довгі громадські будинки, а самі городища виконували функції релігійних центрів общини [50, с. 79]. Не всі ці ознаки можна зафіксувати на кожному городищі, але тільки тоді, коли зібрані дані не суперечать всій системі цих ознак, городище можна вважати святилищем.

Класичним прикладом городища-святилища, в якому поєдналися головні ознаки цих пам'яток, є Ржавинське святилище у Прикарпатті (рис. 4). Воно розміщене на високому пагорбі південно-східної околиці великого слов'янського поселення IX–X ст., біля чистих джерел води. Складається з двох, вписаних один в інший, круглих валів, які обмежують овальний майдан діаметром до 24 м [48, с. 84-85]. Діаметр зовнішнього валу, який на місцевості розміщений трохи нижче внутрішнього, становить 70 м. Обидва вали збереглися на висоту 1,5 м.

Цікавою виявилася конструкція внутрішнього валу. Під його насипом на давній поверхні майже на всю ширину, що становить 5 м, лежить шар спаленини завтовшки до 0,1 м, який складається з попелу, дрібного вугілля, шматків обпаленої глини та невеликої кількості дрібних обпалених каменів. Слідів розведення вогню на місці – обпаленого материка на розкопаній площі валу – не виявлено. Можливо, попіл і вугілля приносили в холодному вигляді з вогнищ, що горіли в іншому місці. Шар спаленини під насипом валу – це і не рештки спаленого лісу, тому що відповідних слідів не виявлено під час дослідження зовнішнього валу, який проходить за 6–10 м. Найімовірніше, це залишки язичницького ритуалу очищення від «злих духів» вогнем або його продуктом місця зведення споруди. На вершині валу розміщувалась кам'яна площадка, на якій розпалювали вогні. Між валами були горизонтальні майданчики, на яких стояли довгі наземні будинки (довжиною до 25 м при ширині 4 м) [43, с. 13].

На прикладі Ржавинської пам'ятки може бути пояснена основна термінологія, що стосується язичницьких святилищ, вживана в давньоруських писемних джерелах. Непроста структура святилища свідчить про його складний внутрішній зміст, який Б. Рибаків розкриває і тлумачить наступним чином [45, с. 225-229]. Центральний майдан служив капищем, де стояв ідол («кап» – зображення, ідол, кумир). Капище було оточене малою крадою («крада» – вогняне жертвне коло), влаштованою на внутрішньому валу. Зовнішній вал слугував основою кради великої. Між валами знаходилось требище – місце принесення і споживання жертв («треба» – жертва, жертвоприношення). Якщо капище було сакральною частиною святилища, то требище – загальнодоступним місцем збору рядового населення для відправлення ритуальних обрядів і вживання жертвної їжі. Що ж до довгих будинків на требищі, то Б. Рибаків називає їх «хоромами», терміном, який трансформувався пізніше у неповноголосну форму «храми». Цілком ймовірно, що саме такі храми знищував князь Володимир Святославович під час запровадження християнства: «... храмы идольские и требища раскопа и идолы сокруши...» [31, с. 4-5].

Час функціонування городища-святилища – IX–X ст., що підтверджується фрагментами посуду та великим гніздом поселень цього періоду, складовою частиною якого є ця культова пам'ятка.

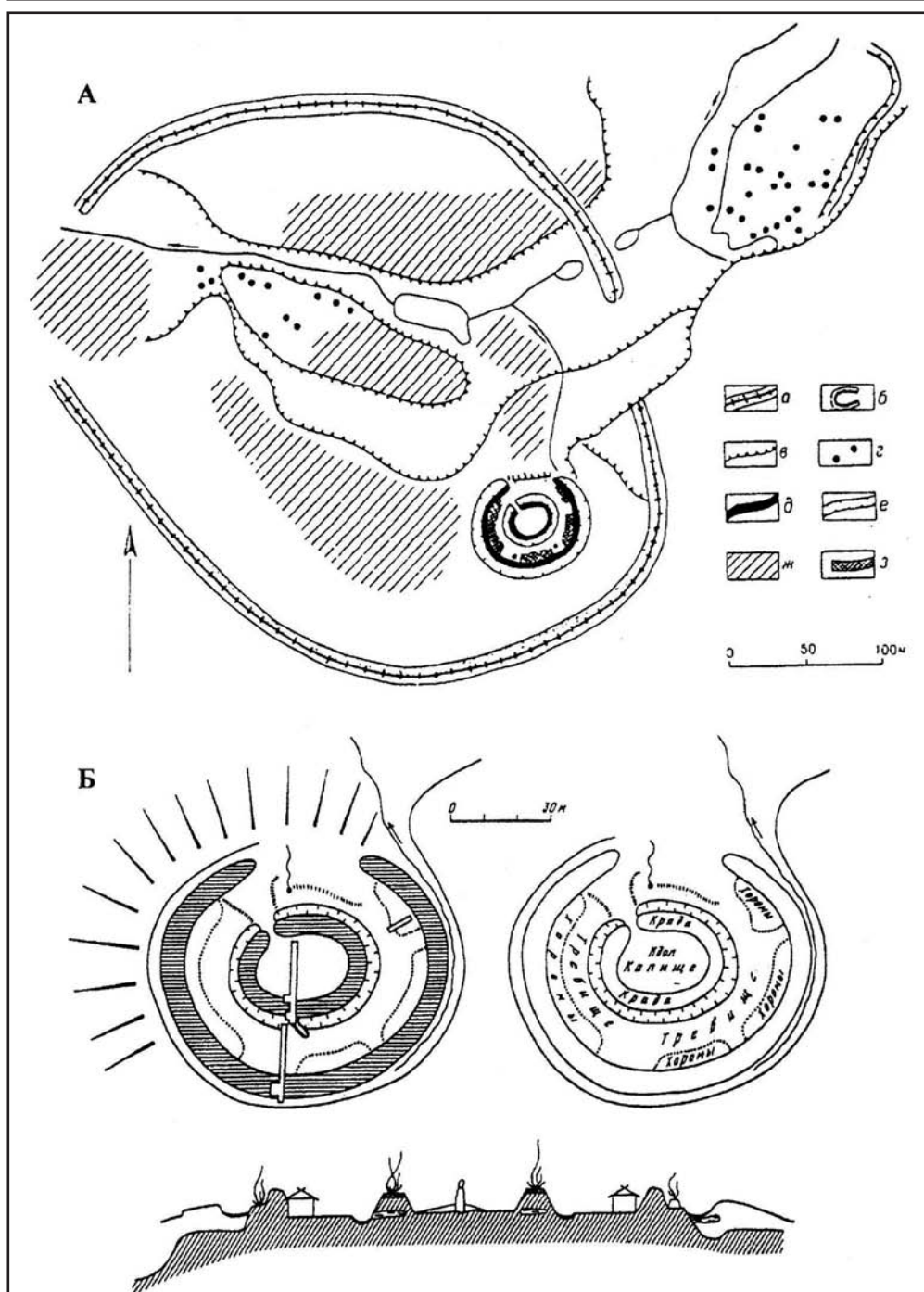

Рис. 4. Ржавинське городище-святилище [51]: А – ситуаційний план: а – вал і рів ранньозалізного часу; б – капище; в – крутий схил; г – западини жител; д – вал IX ст.; е – рів IX ст.; ж – територія селища; з – територія довгого будинку. Б – загальна реконструкція святилища [45].

До святилищ за характерними ознаками належить і Горбівське городище на Пруті, розташоване на мису висотою до 10 м. Воно складалось із круглого центрального майдану, до якого примикали ще два додаткових [50].

Кулішівське городище-святилище у Сокирянському районі Чернівецької області розташоване на високому (близько 80 м) мисі правого берега Дністра. На східному краю мису знаходиться маленька кругла площадка діаметром 8 м [53, с. 161-163]. Вона трохи підвищується в центрі й оточена кільцевим ровиком. З напільного боку її дугоподібно огороджують п'ять ліній валів та ровів, між якими залишені горизонтальні майданчики. Ширина всього комплексу біля 70 м, що набагато перевищує діаметр центральної площадки-капища. Два зовнішніх вали належать ще до скіфського часу [43, с. 13]. Перший внутрішній вал, який безпосередньо огорожує капище, був спочатку насипаний на висоту 0,4–0,5 м і ширину 8,5 м. Його спорудили в X–XI ст. і добудовували в XII ст., коли виник і третій вал.

На плоскій вершині першого валу виявлена площадка-вівтар у вигляді 20-ти сантиметрового заглиблення шириною 3,2 м із пропеченим дном. На ній лежали вуглики, шматки спаленої деревини, каміння, кальциновані кістки тварин, уламки перепаленого давньоруського посуду X–XI ст. Другий вал городища мав загострену вершину, його насип не містив нічого, крім уламків ліпного слов'янського посуду. Він був споруджений одночасно з першим. Третій вал (сучасна висота 0,9 м і ширина 6–8 м) має зверху залишки кам'яної вимостки. Насип валу під цією площадкою сильно перепалений.

Близькі за конструкцією городища-святилища відкрито поблизу сіл Бабин і Нагоряни Кельменецького району Чернівецької області [53, с. 165].

Наведені вище пам'ятки належать до малих городищ-святилищ із невеликими розмірами культових площадок. Очевидно, що такі городища слугували сакральними місцями декількох гнізд поселень або навіть були племінними культовими центрами.

Іноді сакральні функції, очевидно, племінного рівня виконували і городища-сховища, внаслідок чого досить часто важко визначити призначення городищ, майданчики яких трохи більше (діаметром 30–40 м), ніж у власне святилищ. Такі городища у випадку потреби могли захистити частину населення, а в мирний період на них відправляли релігійні культи [43, с. 15]. Такого типу городища Бабка та Головно в Рівненській області [18, с. 31, 35]. Як функції сховища, так і святилища, могло виконувати Момотське городище Київської області [36, с. 135-136].

Ще одним видом культових пам'яток можна вважати язичницькі храми, тобто спеціально збудовані приміщення, де знаходились ідоли. Протягом тривалого часу вважалося, що ці споруди були властиві

лише західним слов'янам, а традиція їх зведення йде від кельтів [11, с. 90-91]. Описи таких храмів є в німецьких хроністів, археологами відкрито два дерев'яні храми в Грос Радені та Фельдберзі (Німеччина). Але зараз достеменно відомо, що і на землях східних слов'ян існували подібні сакральні пам'ятки. Археологічно залишки «храмов идольских», згадуваних в писемних джерелах, виявлені на теренах Західної України на святилищах Зелена Липа, Рудники, Звенигород.

Святилище Зелена Липа розташоване в урочищі Турецька Криниця поблизу села Зелена Липа Чернівецької області на останці берега Дністра [53, с. 165-166]. Пагорб святилища не має штучних укріплень, підніжжя оточене струмками і болотами. Верхня площадка пагорба не зовсім правильної овальної форми, розмірами 42×14 м, трохи знижується в бік Дністра. У південній частині знаходиться височина до 0,7 м, діаметром приблизно 8 м. На ній виявлені нашарування двох періодів, що датуються за знайденою керамікою відповідно X і XI – початком XII ст. Верхній шар завтовшки до 0,7 м являв собою залишки споруди, які містили завали обпаленої глиняної обмазки. Нижче обмазки, на давній поверхні простежені відбитки горизонтально покладених колод від стін споруди. Ймовірно, споруда мала подвійні стіни, складені з горизонтальних колод і деякою мірою зроблені з використанням плоту та обмащені глиною. Вся будівля, від якої простежені південна на 5,3 м і західна на 4,2 м стіни, була орієнтована за сторонами світу. Майже в центрі приміщення, ближче до західної стіни у підлозі виявлена велика стовпова яма діаметром 0,6–0,7 м і глибиною 1,2 м з обпаленими стінками та вуглистим шаром на дні. У верхній частині заповнення збереглися рештки спаленого стовпа (ідола), закріпленого в ямі за допомогою каміння. Неподалік розкопане поховання в круглій ямі діаметром близько 2 м та глибиною 0,4 м від рівня долівки. Кістяк лежав випростаним на спині головою на захід із схрещеними на грудях руками. Біля нього знаходились уламки слов'янського посуду і чотиригранний камінь розмірами 0,4×0,6 м.

Біля західного краю пагорба в скелі був вирубаний глибокий (14,5 м), квадратний у плані (2,1×2,1 м), колодязь з прямовисними стінками. Він не був призначений для добування води, а виконував культові функції. Два подібні колодязі відомі на горі Богіт, є вони і на святилищах Звенигород, Говда, Бубнище [43, с. 47]. Колодязь приблизно таких самих розмірів був вирубаний у скалі на городищі біля с. Урич Львівської області, його пов'язують зі святилищем, яке, ймовірно, функціонувало на цьому місці до спорудження фортеці [53, с. 167].

Святилище у Рудниках Івано-Франківської області є складною пам'яткою, яку використовували в різні часи – тут знайдені матеріали ранньозалізної доби і X–XII ст. Воно займає частину довгого відроза берега р. Рибниця і відокремлене від берега валом, що продовжується на південному схилі пагорба. З внутрішнього боку валу є рів, який охоплює і західний схил городища [53, с. 168-169]. Площадка городища була перерізана

декількома додатковими ровами, тому на ній утворилися конусоподібні підвищення. На плоскій вершині найвищого з них, на майданчику 6×10 м виявлені залишки конструкції, подібної до зеленоліпівської. Це шар потужністю 0,4–0,5 м зі шматків глиняної обмазки із відбитками колод, нижче якого залягає вуглистий прошарок із керамікою X–XI ст. Підніжжя підвищення, на якому розміщувалась споруда, оточене ровом. На його плоскому дні виявлені три шари кам'яної вимостки. На західному схилі городища, на місці засипаного рову ранньозалізної доби був споруджений довгий наземний будинок (70×3,6 м).

Таким чином, бачимо, що на найвищій точці пагорбу стояла дерев'яна культова споруда зі стінами, обмашеними глиною. Цей храм був оточений ровом, в якому на кам'яних вимостках багато разів розпалювали ритуальний вогонь. Неподалік розміщений довгий будинок, призначений для святкувань, ритуальних бенкетів та інших громадських потреб.

Крім культових споруд, які використовували окремі общини, у різних частинах слов'янських земель відомі і великі язичницькі центри, куди в дні святкувань збирались мешканці цілої округи. До складу таких центрів могло входити декілька святилищ зі складним плануванням. Тут використовувались жертвні ями, круглі капища, храмові будівлі, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ. Такі язичницькі комплекси звичайно знаходились у важкодоступних місцях, часто в горах, вкритих лісами. Функціонування цих пам'яток продовжувалось і після прийняття християнства, до XII–XIII ст., коли політична і суспільна боротьба зумовила ренесанс язичницьких вірувань [43, с. 21].

Значний культовий центр східних слов'ян був виявлений і досліджений Прикарпатською експедицією ІА РАН під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука в 1984–89 рр., на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині. Тут частково розкопані три городища-святилища – Богіт, Звенигород, Говда [43, с. 50–52, 36]. На городищах відсутні риси, властиві звичайним житловим поселенням – немає слідів постійного заселення і характерного для нього культурного шару. Площини городищ-святилищ розташовані на крутих схилах високих пагорбів, вкриті камінням і материковими скелями, що виступають на поверхню, і тому не придатні для повсякденного життя. У той самий час на Збруцьких городищах сконцентровані всі ті особливості, які багаторазово зафіксовані на культових пам'ятках і є характерними для них. Крім розміщення у важкодоступних місцях, це наявність священних джерел і колодязів, символічний захист майданчиків городищ, оточених валами і ровами, не пристосованими для оборони, але з охоронними функціями проти злих сил, які посилені принесеними тут жертвами та розпалюванням ритуального вогню. Відкриті на городищах об'єкти також підтверджують їх культове призначення і мають численні аналоги на інших святилищах, хоча більше ніде невідома така концентрація різних за значенням і конструкцією культових споруд.

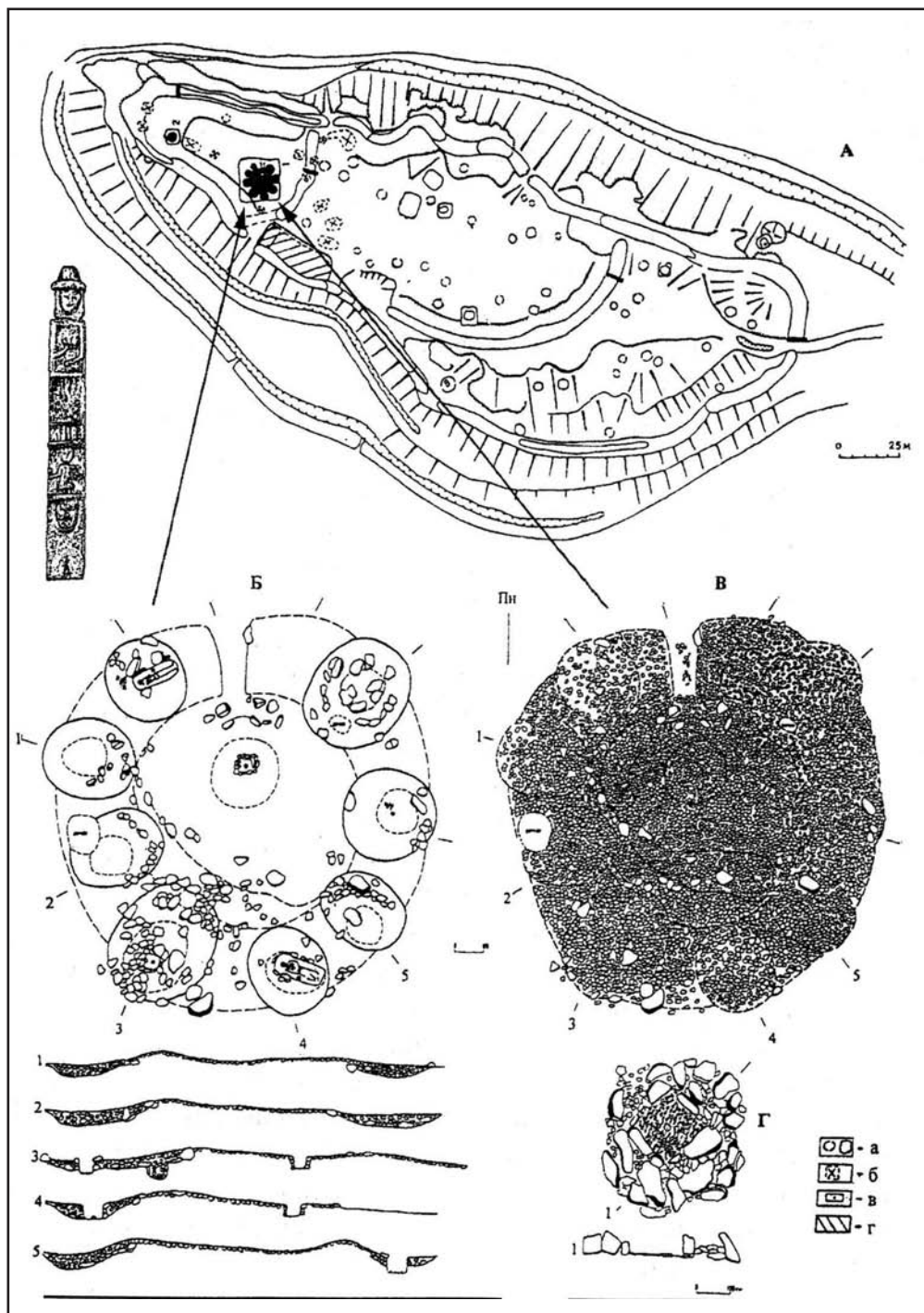

Рис. 5. Городище-святилище Богіт: А – план і реконструкція святилища, Б – план та перерізи капища, В – кам'яна виростка на капищі, Г – жертовник з каміння [43] або місце ідола [45]: а – западини, б – пізні ями, в – колодязі, г – довгий будинок.

Кожне із святилищ відрізнялось своїми особливостями. Овальний майданчик Богіта, (рис. 5, А) розмірами 300×100 м, був обмежений валом ще скіфського часу, який йшов по самому краю вершини гори [43, с. 91]. Два поперечні вали розділили площадку на три нерівні частини. На найвищій частині було створене капище, на якому збереглась споруда у вигляді круглого кам'яного п'єдесталу діаметром 9 м і висотою 0,5 м (рис. 5, Б, В). Саме капище споруджене зі щільно підігнутого каміння різної величини без розчину. У центральній частині розчищена велика квадратна яма (0,5×0,5 м) глибиною 0,5–0,6 м. Стіни її складені з каміння та орієнтовані за сторонами світу (рис. 5, Г). Майданчик капища оточений кільцевою вимосткою з каміння шириною 3–3,5 м, отже, діаметр всієї споруди складає 17 м. Вимостка переривається в північній частині, утворюючи метровий прохід. На поверхні мурування – 8 симетричних заглиблень коритоподібної форми глибиною 0,5–0,8 м і діаметром до 5 м. У них – каміння, земля, череп'я, кістки тварин. У трьох із цих заглиблень виявлені людські скелети – два з них дитячі, а два – поховання чоловіків похилого віку. У громадській частині святилища, що займала середню площадку городища розмірами приблизно 125×60 м, знайдені рештки довгих будинків.

Святилище почало функціонувати ще у скіфський час і перестало існувати в XI ст. Основні конструкції належать до рубежу IX–X ст., археологічно збігаючись із пізньою фазою райковецької культури [45, с. 250]. Богітська пам'ятка, яка розташована на вершині найвищої гори в Медоборах, на думку її дослідників, була головною в культовому центрі на Збручі. Біля її підніжжя, на північ від священної гори був розташований могильник. Святилище, ймовірно, було присвячено одному з вищих божеств слов'ян.

Характер святилища Звенигород дещо інший. Воно мало багато спільних рис з Богітом – велику площу, розділену на сакральну і суспільну частини, капища на сакральній і довгі будинки на суспільній частинах, відсутність ознак постійного заселення і культурного шару, символічну огорожу, яка відокремлювала світ богів від людей, вогнища на валах, але обряди і жертвоприношення на цьому святилищі були своєрідними. На капищах у Звенигороді знайдено багато принесених в жертву предметів – жіночих прикрас, побутових речей, відносно мало зброї та засобів праці. У загальних рисах зміст більшості таких приношень – звертання до богів з проханням про благополуччя, захист та охорону (жіночі прикраси-обереги, гострі предмети, замки, ключі) [43, с. 67]. Крім приватних жертв, на капищі № 3 Звенигороду здійснювали громадські жертвоприношення. При цьому певну роль відігравали людські кістки і черепи, покладені в спеціальні ями та оточені жертвними дарунками. Людські жертви приносили лише на честь головних богів [10, с. 129].

Крім капищ, у центральній частині Звенигороду знаходились численні культові споруди, в яких періодично відбувалися жертвоприношення.

Вони були заглиблені, прямокутної форми, перекриті навісами. У стінах цих будівель були влаштовані хлібні печі, що час від часу відновлювались. Перед ними у вигляді жертви покладені людські кістки і різні речі, у тому числі серпи, розсіпані хлібні зерна. Магічна спрямованість самих цих речей та жертвоприношень, безсумнівно, була пов'язана із землеробським культом. Одну зі споруд такого типу можна розглядати як примітивний храм, тому що у ньому, окрім хлібних печей, розсіпаного зерна та двох серпів, знаходився кам'яний ідол, перед яким розпалювали вогонь, були складені частини людських черепів. Споруда мала навіс, що спирався на стовпи та за конструкцією була така сама, як храм у Корениці [57, с. 25].

На сакральній частині святилища біля капищ були розташовані наземні довгі будинки, в яких знаходились дорогі речі – срібні скроневі кільця, намисто, меч, срібна гривна, кінська зброя. Все це було складено в спеціальні скрині. У цих будинках, очевидно, зберігали майно святилища, як це описано в Житті Оттона Бамбергського [17, с. 12-13]. На сакральній частині Звенигорода не було житлових та виробничих приміщень. На суспільній частині святилища біля внутрішнього дугоподібного валу і на терасах по схилу теж знаходились наземні громадські будинки, призначені для зборів та бенкетів, як і на Богіті. Поруч із ними розташовані жертівні ями з їжею для богів, тут же відкриті приміщення з хлібними печами без залишків жертвоприношень, призначені для приготування ритуальної їжі. В одній із заглиблених споруд із піччю та розкиданими по підлозі в декілька шарів кістками дітей та дорослих чоловіків, можливо, проводились ворожіння.

За місцем розташування і за знахідками з городищ-святилищ можна визначити, що ці культові пам'ятки входили до ареалу райковецької, а потім давньоруської культури.

Деякі слов'янські святилища супроводжуються печерами, в яких, ймовірно, проводились певні обряди. Щодо цього у Середньому Подністров'ї існують навіть окремі археологічні свідчення (печера на Богіті, печера Мартинівка на Буковині та ін.) [38]. У багатьох випадках язичницькі печерні сакральні об'єкти використовували згодом християни. Відомою пам'яткою такого типу є печерний скельний храм у с. Буша Ямпільського району Вінницької області, комплекс якого функціонував від II–V ст. до XVI–XVII ст. [8].

В окрему групу сакральних місць потрібно виділити об'єкти природного походження, у створенні яких людина брала мінімальну участь. Це каміння (іноді частково оброблене), дерева, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів [43, с. 4]. Крім згадуваних кам'яних плит-жертвників та стовпів-стел, цікавою знахідкою є два стовбури дубів, підняті з дна Дніпра біля гирла Десни, в які було вбито, відповідно, по 4 і 5 кабанячих щелеп. Дерева, безперечно, використовували з обрядовою метою, пов'язаною, очевидно, із культом Перуна [15, с. 128-135].

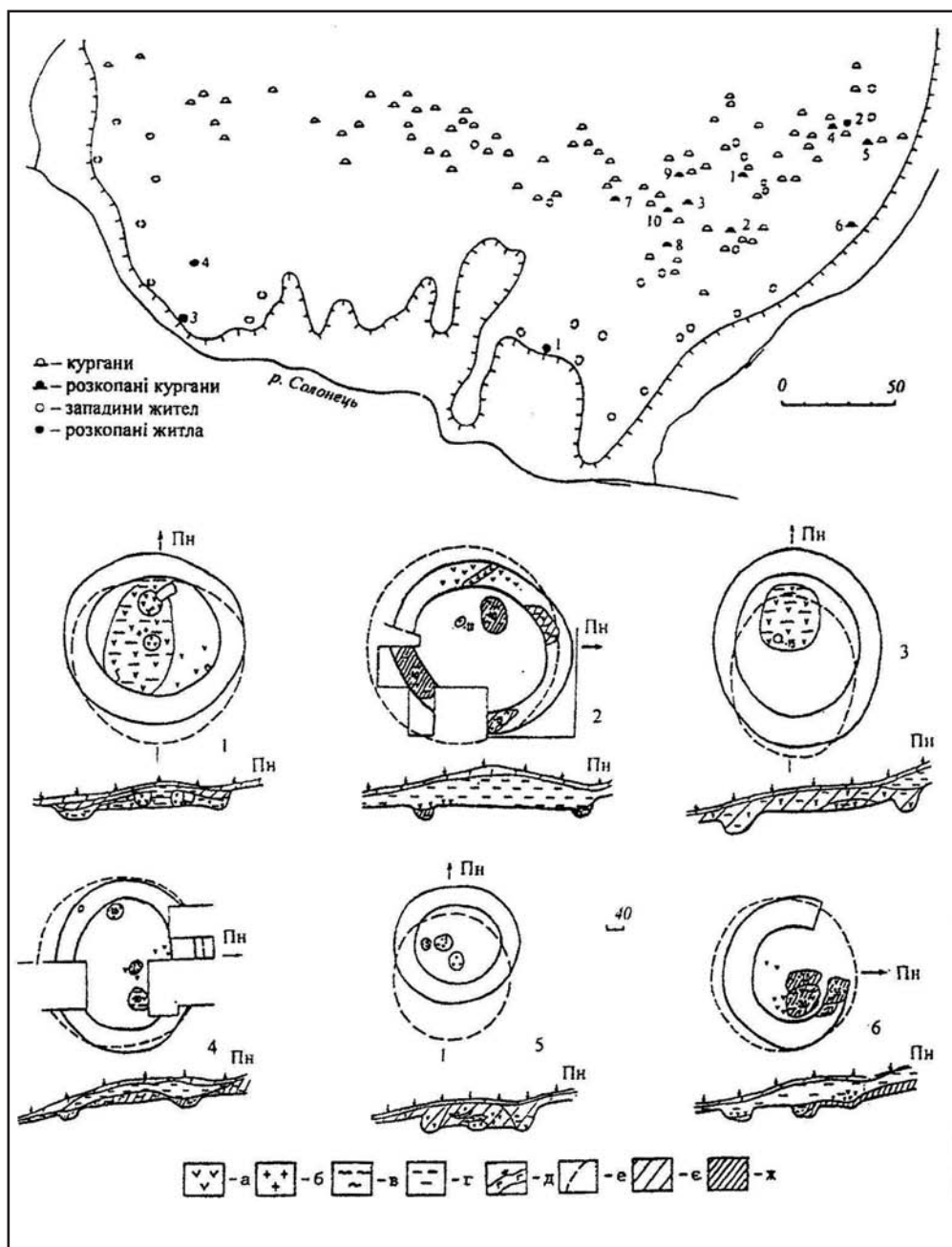
Аналіз археологічного матеріалу з пам'яток райковецької культури дозволяє також отримати інформацію про поховальні обряди слов'янських племен. Для райковецької культури характерні ґрунтові та курганні могильники. Поховання здійснювали шляхом тілоспалення на стороні, залишки кремації ховали в урнах, неглибоких ямках або на давньому горизонті [52, с. 142]. Вже сам цей обряд пов'язаний із давньою слов'янською вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом із димом поховального вогнища [45, с. 74].

Курганний насип над похованням був для давньої людини моделлю контурів видноколу, середнім ярусом, який відділяв верхній світ неба від нижнього світу підземного царства мертвих [44, с. 234]. Враховуючи уявлення слов'ян, існує і така думка, що сам курган можна вважати тим островом, де перебувають душі померлих, подібним до Острова блаженних у греків, островом вирію (ірію) або раю [60, с. 79-80].

Померлий відправлявся у «потойбічний світ» разом із набором власних речей, що мали стати йому в нагоді після смерті. Чим вище був соціальний статус небіжчика, тим багатший інвентар його супроводжував. Цим пояснюються відмінності в інвентарі та розмірах вогнищ. Більшість досліджених могильників Дніпровського Правобережжя, наприклад, крім поховань Київського некрополя, бідні за інвентарем. Це свідчить про те, що вони залишені рядовим общинним населенням регіону.

Добре досліджений курганний могильник VIII–X ст. розташований поблизу с. Чорнів'ка у верхів'ях лівої притоки Пруту р. Мошків і нараховує більше 80 курганів [42, с. 331; 26, с. 216-217; 23, с. 73-75] (рис. 6). Вони являють собою невисокі (0,2–0,5 м) насипи круглої або овальної форми, діаметр яких не перевищує 5 м. Біля підніжжя курганів проглядались заплілі ровики. Під ґрунтовими насипами всіх десяти розкопаних курганів на попередньо знівельованому стародавньому горизонті знаходились залишки вогнища у вигляді шару вугілля та попелу. Під цим шаром земля необпалена, з чого видно, що вугілля та попіл принесені сюди зі сторони. Найімовірніше, що цей шар спаленини є проявом язичницького обряду очищення вогнем або його продуктом місця поховання. Це характерно майже для всіх слов'янських курганів [19, с. 51-52]. Під полою курганних насипів виявлені від однієї до трьох неглибоких ямок (рис. 6, 1-6), в яких знаходилась основна частина поховального вогнища: вугілля, попіл, дрібні перепалені кісточки, уламки кераміки. Наявність у похованнях великої кількості уламків кераміки пов'язана із язичницькою стравою і обрядом биття посуду, що символізував оновлення життя [46, с. 112].

Подібним до Чорнівського є Миропільський могильник на Житомирщині, де на курганному некрополі під полою ґрунтових насипів виявлені вугілля та попіл, принесені з ритуального вогнища, і ямки, заповнені перепаленими рештками покійного [41, с. 40]. Площа під курганним насипом оточена ритуальним рівчаком. На прикладі Миропільського могильника можна простежити ще один елемент

язичницької поховальної обрядовості – наявність решток дерев'яних домовин – «стовпів», які слугували оселею небіжчикам, відправним пунктом для переселення на «той світ». У трьох випадках під насипом курганів збереглися сліди стовпових ямок і шматків обпалених колод, що утворювали прямокутники розмірами приблизно 2×2,4 м [41, с. 29]. Виготовлені ці домовини були не досить фундаментально; можливо, це був каркас з колод та пруття, що відтворював тільки загальні контури житла, пов'язаного з потойбічним існуванням предків. Спалений на стороні прах (іноді в урні) вміщували всередину домовини. У деяких випадках добре простежується круговий рівчак з вугликами – «крада» навкруги домовини – «стовпа». У кургані № 5 стовпові ямки від «кради» йшли по колу вздовж підніжжя кургану. Разом зі стовпами в те саме коло вписуються і окремі великі камені. Каміння відіграло певну роль у язичницьких поховальних обрядах, особливо в тих регіонах, де було багато кам'яного матеріалу, як у Пруто-Дністровському межиріччі.

Слід зазначити, що використання каміння при похованні зафіксовано в кінці – на початку II тисячоліття н. е. і на суміжних територіях – в Болгарії, Румунії, Чехії, Словаччині, Німеччині [9, с. 241; 62, s. 167-186, 207; 65, р. 111-117]. Як зауважила М. Мішкевіч, на ділянках, де є у великій кількості кам'яний матеріал, поховальна яма була додатково укріплена камінням або ж прикривалась диким каменем, що з часом могло переродитися в ритуальний звичай [64, s. 294].

У курганах № 1 та 2 могильника поблизу с. Зняцеве на Закарпатті виявлені сліди вогнищ неправильної прямокутної форми. У цих курганах не зафіксовані сліди поховання [32, с. 79]. Очевидно, це кенотафи – меморіальні споруди на честь померлих далеко від домівки. Особливо цікавим виявився кенотаф на Київському могильнику IX–X ст., де похований бойовий кінь. Його голова була обгорнута березовою корою, біля кісток знайдені вудила, стремена, фрагменти ременів, більше 200 срібних бляшок, залишки сидла, підкова, сагайдак, 11 наконечників стріл, наконечник списа, ніж, кільце, підвіска з пісковика, залишки дерев'яного відра [12, с. 114].

Підкурганні тілоспалення, крім поховань в ямках, здійснювались шляхом захоронення на давньому горизонті, а також в поховальних урнах. Всі ці три способи присутні в курганах с. Червене на Закарпатті [32, с. 81-89]. Численні підкурганні урнові поховання виявлені на Житомирщині: Буда Шеєцька, Дениші, Зубковичі, Лозниця, Миропіль-Ульха, Стирти та ін. [19, с. 32-37; 33, с. 17-29; 39, с. 34-37]. Захоронення в горщиках досліджені й на ґрунтових могильниках, таких, як біля Старого Збаражу на Тернопільщині, що належить до райковецької культури і датується кінцем IX – серединою X ст. [61, с. 141].

На прикладі урнових поховань ще раз зустрічаємося з ритуальним використанням посуду. Обряд кремації і захоронення праху спалених небіжчиків в глиняних горщиках для їжі зародився в Карпато-

Дунайському регіоні в XIII–XII ст. до н. е. «Поля поховальних урн», що широко розповсюдилися по Європі, є виразом культу предків, поєднаного з аграрним магічними уявленнями про них – покровителів врожаю, що і пояснює незвичне об'єднання праху предка з горщиком для їжі [45, с. 84]. У багатьох випадках урнами служили горщики. На ґрунтовому могильнику в Ужгороді виявлена урна, на стінці якої навмисно пробитий «отвір для душі» [32, с. 98].

Урни з рештками кремації залишали на давньому горизонті або вище нього (в курганному насипу). Іноді розміщували в підкурганних ямах (Зубковичі). Якщо могильник був ґрунтовий, то поховальні горщики не закопували в землю, а ставили на розчищену поверхню і присипали зверху землею, як на могильнику у Великій Андрусівці, де їх супроводжували й посудини-стравниці [2, с. 60]. У двох випадках рештки тілоспалення зсипані в невеликі (діаметром 12–15 см і глибиною 35 см) циліндричні ямки, зверху прикриті перевернутим горщиком і присипані ґрунтом. Крім урнових поховань, на цьому могильнику присутні й безурнові захоронення у вигляді невеликих (діаметром 15–25 см) скупчень перепалених кісток на глибині 35–40 см від сучасної поверхні.

На Ревнянському могильнику (рис. 7, А), крім досліджених 53 ямних безкурганних поховань, виявлена неглибока яма для спалення померлих і культове місце [54, с. 87; 49, с. 183-184; 26, с. 217-218; 23, с. 72, рис. 36]. Як і в підкурганних похованнях, у всіх могильних ямах знаходились залишки поховального вогнища, серед яких уламки ліпного і гончарного посуду [23, с. 72].

Місце для спалення являло собою підпрямокутну яму розмірами 2,65×1,1 м (рис. 7, Б), видовжену по лінії схід – захід із сильно обпаленими вертикальними стінками і плоским дном. Крім обпалених кісток, на дні ями знайдено багато фрагментів посуду, перепалені камені, перемішані з чорною, насиченою вугіллям землею. Наявність спеціально відведеного для всієї общини місця кремації померлих є характерним і для інших могильників, де існував обряд кремації на стороні [32, с. 99; 13, с. 37].

Як вже зазначалося, речовий інвентар могильників досить бідний. У жіночих похованнях знайдено окремі прикраси – бронзові дротяні кільця, скляні злитки від намиста. У деяких похованнях трапляються залізні ножі, астрагали для гри.

На противагу похованням сільських мешканців, набір речей із могильників городян Києва значно багатший і різноманітніший. Навіть у рядових курганах типовими є знахідки застібок, бляшок, бубонців, ножів, жіночих прикрас. Але більше всього речей в некрополях київської знаті. У розкопаному в 1937 р. кургані на садибі Десятинної церкви, крім перепалених кісток, виявлені багато металевих і кістяних виробів, серед яких: фрагменти орнаментованих кістяних накладок, бронзові бляшки зі срібною інкрустацією, бронзова лита пряжка, сердолікові й пастові буси, глиняне пряслице [3, с. 90]. У похованні по вул. Володимирській разом із

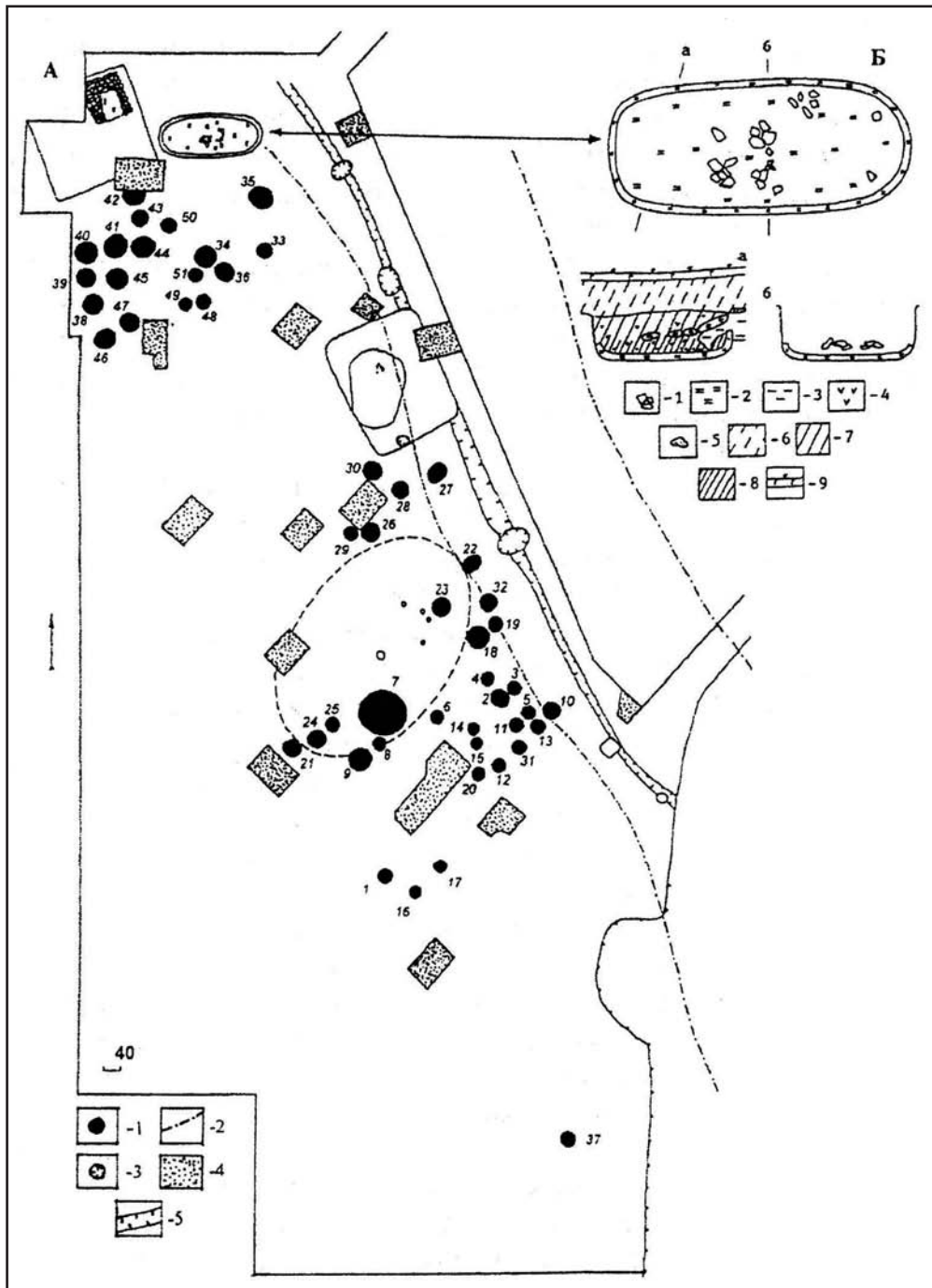

Рис. 7. Ревне I. Могильник. А – план могильника: 1 – поховання; 2 – контури валу; 3 – стовпові ямки; 4 – нерозкопана площа під деревами; 5 – ровик. Б – місце тілоспалення: 1 – каміння; 2 – обпалена глина; 3 – глина; 4 – вугілля; 5 – шлаки; 6 – суглинок; 7 – сіре заповнення; 8 – темне заповнення; 9 – дерн.

кальцинованими людськими кістками були знайдені кістки барана, коня, тура, залізний наконечник стріли, візантійська монета. Треба зазначити, що обвуглені колоди, які лежали під тупим кутом одна до одної разом з купою вугілля на глибині більше 3 м, були, очевидно, залишками дерев'яного човна, в якому спалили померлого.

Типове поховання в човні досліджено на язичницькому могильнику раннього періоду давньоруського Білгорода поблизу Києва. Поруч знаходився ритуальний майданчик, влаштований у неглибокій овальній ямці вогнища на прямокутному земляному підвищенні, де була ритуальна їжа [3, с. 90-91]. Човен виконував функцію «будинку мертвих», був тим засобом, за допомогою якого душі померлих скоріше долали повітряний простір і досягали іншого світу. Обряд поховання в човні зафіксований літописом, коли княгиня Ольга наказала так поховати древлянських послів [34, с. 84-85].

Багатством супроводжуючого інвентарю виділяється курган в урочищі Батиева Могила на західній околиці Києва. Тут розташовано могильник, який нараховує більше 200 курганів. Насип містив урнове поховання з великою кількістю прикрас та зброї [12, с. 106]. Це дозволяє припустити, що в кургані похований знатний воїн разом з дівчиною-невільницею. Крім речового матеріалу, в київських курганах неодноразово знайдено багато кісток тварин. Поминальний бенкет (страва) відрізняється від бойових ігрищ (тризни), що являла собою особливі обряди, які мали відношення до переправи померлих в «інший світ», а також повинні були відганяти смерть від живих, демонструючи життєздатність [28, с. 25].

Характер київського некрополя помітно змінився в X ст. Панівним обрядом стала інгумація. Вже в комплексах IX – початку X ст. багато змішаних поховань, де трупоспалення співіснує з трупопокладенням (кладовища колишніх садиб Десятинної церкви, Петровського, Трубецького, на висотах над Кирилівською вулицею) [12, с. 105]. Такі пам'ятки досліджені й на Житомирщині (Андрієвичі, Денеші, Биково, Коростень та ін.) [27, с. 119, 121].

Надалі розвиток поховального обряду відбувався шляхом заміни обряду кремації обрядом інгумації. Одна з головних причин цієї заміни полягала у впливі християнської релігії [28, с. 43]. Для основної маси населення шлях до суттєвого спрощення обряду складався з поступової заміни кремації інгумацією: спочатку часткове трупоспалення, потім трупопокладення на тому ж рівні давнього горизонту або ж на земляній підсипці, котра вже втратила своє функціональне призначення як підвищення для кращого доступу повітря до палаючого вогнища. Трупопокладення на рівні та вище рівня стародавньої поверхні досліджені в курганных комплексах IX–X ст. в Пересопниці та Білеві на Рівненщині, в Річиці, Овручі, Виково на Житомирщині [27, с. 73-75].

З появою ямного обряду чітко простежується вплив християнської релігії. За канонами християнства померлого до початку «страшного

суду» слід класти в землю, а не на її поверхню. Трупопокладення в підкурғанних ямах виявлені у Вишгороді, Пересопниці, Виковому, Києві [27, с. 74]. За багатьма даними, населенню Києва і його околиць перших століть існування державності ідеї християнського віровчення були знайомі й, якоюсь мірою, вони вже входили до комплексу ідеологічних уявлень східних слов'ян цієї території, що й відобразилось в ямних трупопокладеннях, досліджених у районах Старокиївської гори, вул. Кирилівської та Юрківців, за Либіддю. У жіночих похованнях звичайними знахідками є намиста, сережки, гудзики, ножиці, перстені. Серед інвентарю чоловічих поховань – залізні ножі з кістяними ручками, кремені, кресала, гудзики, застібки. У могилах воїнів-дружинників обов'язковими є предмети озброєння – наконечники списів, стріл, шпори.

Окрему групу багатих дружинних поховань складають поховання в зрубних гробницях – підкурғанні поховання за обрядом інгумації, де стінки могильних ям обкладені деревом. У таких камерах без домовин поховані воїни в супроводженні жінки, коня і численного набору речей, серед яких зброя, коштовні прикраси, предмети побуту. Хронологічно вони охоплюють все X ст. і належать знатним київським родинам великокняжих бояр [5, с. 12].

За присутністю багатого поховального інвентарю Київський некрополь може бути визнаний язичницьким, але наявність трупопокладень в підкурғанних ямах та знахідки хрестиків-привісок свідчать про вплив християнського культу. На Волині поховання воїнів-християн із убитими рабіннями зустрічаються до початку XI ст., а звичай ховати знатних осіб із зброєю і прикрасами зберігається на Русі століттями [37, с. 26-27].

Таким чином, матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити і дослідити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити різнорівневі об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами та віруваннями. На рівні сучасних знань про носіїв райковецької культури можемо говорити, що язичницьким світосприйняттям була просякнута більшість сторін життя тогочасного населення. Разом із тим вдалося встановити, що вшанування язичницьких божеств розпочиналося на сімейному рівні й закінчувалося на племінному. Культ предків був спільним для всіх слов'янських племен в ареалі райковецької культури.

Література

1. Авдусин Д.А. Ровики славянских курганов // Древности Восточной Европы. – М.: Наука, 1969. – С. 11-16.
2. Березовець Д.Т. Могильники уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 58-71.
3. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – 103 с.
4. Боровский Я.Е., Моця А.П. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 121-138.

5. Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники древней Руси IX–XI вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 150 с.
6. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния у с. Ставчаны в Поднестровье // СА. – 1964. – № 4. – С. 210–214.
7. Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА. – 1967. – № 139. – С. 136–144.
8. Винокур И.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122–135.
9. Выжарова Ж.Н. Славяне и протоболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры // Славяните и причерноморский свят VI–IX вв. – София, 1973. – С. 240–248.
10. Гельмольд. Славянская хроника. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 299 с.
11. Герман И. История и культура северо-западных славян // Наука и человечество. – М.: Знание, 1980. – С. 79–98.
12. Голубева Л.А. Киевский некрополь // МИА. – 1949. – № 11. – С. 103–118.
13. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаментике древней Руси // СА. – 1960. – № 4. – С. 56–67.
14. Динцес Л.А. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства // СЭ. – 1947. – № 1. – С. 67–94.
15. Ивакин Г.Ю. Священный дуб Перуна // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 121–136.
16. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: Наука, 1958. – Т. 1. – 580 с.
17. Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1995. – 688 с.
18. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1–57. – 40 с.
19. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII–I пол. IX в.) // МИА. – 1968. – № 152. – 192 с.
20. Малеев Ю.М. Язичницьке святилище на березі Роставиці // Вісник Київ. ун-ту. – К.: Наукова думка, 1975. – № 17. – Серія історія. – С. 76–80.
21. Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. – К.: Наукова думка, 1968. – 184 с.
22. Мисько Ю. Про сакральні функції східнослов'янського житла // АС. – 2000. – Вип. 1. – С. 113–120.
23. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
24. Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.
25. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. і повід. – Львів, 1993. – С. 18–19.
26. Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205–219.
27. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
28. Моця А.П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К.: Наукова думка, 1993. – 160 с.
29. Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 450 с.
30. Орлов Р.С. Конструктивные особенности киевского капища 1908 г. // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. І наук.-практ. конф. с. Білогородка, жовтень 1991 р. – К., 1991. – С. 108–109.

31. Память и похвала князю Владимиру и его Житие по сп. 1494 г. // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб., 1897. – Т. 1. – № 6. – С. 2-8.
32. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 180 с.
33. Петров В.П. Памятники корчаковского типа // МИА. – 1963. – № 108. – С. 15-39.
34. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
35. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
36. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н.е. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.
37. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.
38. Рідуш Б. До питання про культові печери слов'ян у Середньому Подністров'ї // АС. – 2000. – Вип. 1. – С. 184-193.
39. Русанова И.П. Археологические памятники II пол. I тыс. н.е. на территории древлян // СА. – 1958. – № 4. – С. 30-41.
40. Русанова И.П. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура древней Руси. – М.: Наука, 1966. – С. 233-237.
41. Русанова И.П. Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е1-25. – 99 с.
42. Русанова И.П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 331.
43. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – 144 с.
44. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 697 с.
45. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
46. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. – 1970. – № 103. – 200 с.
47. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975. – 111 с.
48. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 176 с.
49. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
50. Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74-83.
51. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
52. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
53. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161-173.
54. Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80-93.
55. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1983. – 397 с.
56. Толочко П.П., Боровський Я.С. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 3-10.
57. Фаминцын А.С. Божества древних славян. – СПб.: Алетейя, 1995. – 364 с.
58. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.

59. Хавлюк П.І. Про ідеологічні уявлення слов'ян VIII–IX ст. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 237-238.
60. Чмихов М.О. Кургани як явище давньої культури. – К.: НМКВО, 1993. – 144 с.
61. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. Науково-краснзнавчий часопис Тернопілля. – 1994. – № 1. – С. 137-153.
62. Šaplovič D., Hanuliak M. Hroby pod náhrobnými kameňmi vo Slavínici // Historia Carpatika. – T. 10. – S. 193-207.
63. Hanuliak M. Hroby pod náhrobnými kamenmi v 11–14 storoci // SA. – 1979. – R. 27. – С. 1. – S. 167-186.
64. Miśkiewicz M. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach skieletowych w Polsce // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1969. – T. VI. – S. 241-301.
65. Rădulescu A., Hartuhi N. Cimitirul feudal-timpurui de la Castelu. – Constanța, 1967. – 127 p.

УДК 904-033.6«09»

Олександр МОЦЯ**ВІДОБРАЖЕННЯ НОМАДСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ
ВЗАЄМОВПЛИВІВ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ
КІНЦЯ I тис. н. е. («керамічний аспект»)**

У статті автор на основі керамічного матеріалу аналізує взаємовідносини кочового та осілого населення півдня Східної Європи в кінці I тис. н.е. – номадів і землеробів на фоні контактів між середньовічними цивілізаціями Заходу та Сходу. Детально характеризує та проводить порівняльний аналіз керамічного матеріалу. Автор стверджує, що розглянуте «керамічне питання» – це частина в цілому глобальної проблеми двох систем – землеробства й кочівництва.

Ключові слова: *номади, слов'яни, матеріальна культура, кераміка.*

Александр МОЦЯ**ОТРАЖЕНИЕ НОМАДСКО-СЛАВЯНСКИХ ВЗАИМОВЛИЯНИЙ
В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ КОНЦА I тыс. н. э.
(«керамический аспект»)**

В статье автор на основе керамического материала анализирует взаимоотношения кочевого и оседлого населения юга Восточной Европы в конце I тыс. н.э – номадов и земледельцев на фоне контактов между средневековыми цивилизациями Запада и Востока. Подробно характеризует и проводит сравнительный анализ керамического материала. Автор утверждает, что рассмотренный «керамический вопрос» – это часть в целом глобальной проблемы двух систем – земледелия и кочевничества.

Ключевые слова: *номады, славяне, материальная культура, керамика.*

Alexander MOTSYA**REFLECTION NOMADS-SLAVIC MUTUAL INFLUENCES
IN THE MATERIAL CULTURE IN THE LATE I millenium AC
(«ceramic aspect»)**

The author based ceramic material analyzes the relationship nomadic and the settled population of the South Eastern Europe at the end of I millennium AC – nomads and farmers against the backdrop of medieval contacts between the civilizations of East and West. Characterizes in detail and provides comparative analyze of the ceramic material. Author argues that considered «ceramic problem» is the part of the whole global problem of two systems – agriculture and nomadism.

Keywords: *nomads, slavs, material culture, pottery.*

У свій час В.М. Массон відзначив, що двома крайніми полюсами процесу культурогенезу являються, з одного боку, культурні взаємозв'язки, а з іншого – свого роду культурний ізоляціонізм. А самі культурні взаємозв'язки, як альтернативне явище, тісно пов'язані із загальним історичним прогресом, посиленням усіх видів комунікативних відносин від відпрацювання епохальних стандартів до розвитку торговельної діяльності. При цьому виділяються зони особливої активності, котрі в ряді випадків можна розглядати як контактні зони в процесі культурогенезу. Природа таких зон могла бути різною і у своїх витоках має висхідною точкою фізико-географічне та екологічне районування, що впливало на різні форми адаптації, котрі в свою чергу вели до традиційних форм життєдіяльності та поведінки [6, с. 5].

Нас же в даному випадку цікавлять взаємовідносини кочового та осілого населення півдня Східної Європи в кінці I тис. н.е. – номадів і землеробів на фоні контактів між середньовічними цивілізаціями Заходу та Сходу в широкому розумінні цих понять. Адже, як писав ще Г.В. Вернадський, роль степових кочівників в історії часто характеризується лише в негативному плані, так же як вважається низьким культурний рівень цих кочівницьких спільнот. Але з такою оцінкою погодитися не можна. Адже культурний рівень кочовиків не є величина постійна – вона змінюється і в часі, і в просторі. Тож роль кочових народів в культурній історії Євразії і всього Старого Світу (тобто, в цілому, до XVIII ст. – в історії світової) була досить значною. Кочові народи тісно пов'язані з осілими сусідами. А продукти кочової й осілої культур взаємно доповнювали один одного [2, с. 42].

Такі взаємовідносини являлись абсолютно необхідними кочівникам і були вигідними землеробам. Вони, як правило, розвивалися у двох напрямках: військовому і мирному. При цьому, звичайно, скорочення одного із них призводило до розширення іншого. Прийшовши на захоплені землі, кочівники розоряли, грабували, захоплювали в полон представників протилежної спільноти. Потім відносини ускладнювалися. Проводити набіги і походи ставало все тяжче, а тому завойовники задовольнялися відкупам, поборами, митом з купецьких караванів. Кочівники й самі втягувалися у торгівлю, поставляючи на ринок тварин і рабів. Мирні відносини проникали не лише в економіку, але і в побут: налагоджувалися індивідуальні зв'язки – шлюби, побратимство і т. д. Частина степняків проникала в міста, а дехто із землеробів ішов у степ і ставав напівкочівником [13, с. 5].

Так відбувалося в цілому під час контактів на обширних територіях, а завданням даної праці являється все ж конкретне питання про більш поглиблене вивчення хозарсько-руських контактів в сфері матеріальної культури (зокрема керамічного виробництва).

Взагалі про хозарів (болгар, алан та інші групи населення каганату) і русів писали чисельні автори, починаючи з середньовічних часів і

до наших днів [10; 9; 14]. Зокрема і про те, що під податковий «прес» перших із них попали й поляни, сіверяни та в'ятичі із східнослов'янського середовища, а це вже трапилося після переселення різноетнічних контингентів із кавказького регіону (в першу чергу) на широкі й багаті пасовиська поволзьких, донських та донецьких степів. Якраз у результаті протистояння й контактів формувалися й розвивалися перші феодальні державні утворення в цьому європейському регіоні (важливим стимулом у розвитку каганату було й протистояння з Арабським халіфатом).

На півдні Східної Європи була в цей час ще одна сила – «старі мадяри», міграція яких почалася з їх переселення на східний кордон Хозарії. Однак, всього через три роки вони не витримали натиску печенігів і близько 839 р. були перекинуті на південь сучасної України. Політична ситуація вказувала й на можливість використання їх проти русів.

Неспокійне сусідство стурбувало хозар, а тому у 889 р. вони переселили у Північне Причорномор'я печенігів. Під їх натиском мадяри відійшли до території Нижнього Дунаю. У 894 р. візантійці вирішили скористатися їхньою допомогою для нападу на Болгарію. Болгарський цар Симеон капітулював перед Візантією, уклавши мир, однак це розв'язало йому руки проти самих мадяр. Уклавши союз з печенігами, 895 р. Симеон атакував угруповання давніх угрів, змусивши їх втікати у Середнє Подунав'я. В 896 р. ті зайняли землі сучасної Угорщини й поселилися там.

Перебування мадяр на території України позначається лише нечисленними похованнями другої половини IX ст. Тож такий відносно високий темп пересування давніх угрів у західному напрямі об'єктивно не міг суттєво вплинути на номадсько-землеробські контакти між обома етнічними угрупованнями (руси – мадяри) та ще й знайти достатнє відображення в чисельних елементах матеріальної культури (в першу чергу в кераміці).

Іншою вимальовується ситуація між Хозарією і Руссю, що знайшло відповідні сліди в багатьох артефактах. У середині самого каганату були здійснені масштабні переселення, про котрі вже згадувалося: з Північного Кавказу до Криму та Подоння переміщені групи напівосілих кочівників. У Подонні та басейні Сіверського Дінця, на кордоні зі слов'янськими племенами, розселені алани з Кисловодської долини. Різноманітні пам'ятки цього населення об'єднуються в потужну салтово-маяцьку культурно-історичну спільність.

На території сучасної України нині виділяються чотири основні зони такої спільності: Крим, лісостепова та степова частина басейну Сіверського Дінця, степове межиріччя Дону і Дніпра. П'ятою зоною можна умовно вважати лісостеп лівобережного Середнього Подніпров'я, де у VIII – на початку IX ст. поширюється слов'янська волинцевська культура [15, с. 118-127]. Старожитності останньої пов'язують із літописними сіверянами, а у її формуванні, вірогідно, окрім місцевого населення

приймали участь носії поволзької археологічної іменьківської культури та тюркомовні савіри, які відігравали певну роль під час формування структур раннього Хозарського каганату [11, с. 112-113].

А на Русі в IX-X ст. починають формуватися й розвиватися дві культури, котрі в історіографії отримали назви дружинної та народної. Перша з них, елітарна, в ті часи являлася більш передовою, інтегруючою. Її істотними й характерними рисами виступає поховальний обряд (зокрема так звані зрубні гробниці із захороненнями воїнів), що відрізнявся від звичаїв основної маси тогочасного населення розмірами поховальних комплексів та багатством супроводжуючого інвентарю, а також сталими правилами житлобудування, появою металевих речей-гібридів та «манжетоподібної» гончарної кераміки. Слід відзначити, що багато з елементів дружинної культури зафіксовано в основному до широти Смоленська – літописного міста, котре і в більш пізніші часи було тісно пов'язане з південноруською територією і жителі якого досить часто оперативного реагували на історичні події в цій південній зоні [8, с. 108, 112].

Ранньогончарна кераміка, як найбільш масовий археологічний матеріал, надає можливість відслідкувати зони «Південної» та «Північної» («Зовнішньої», за висловом візантійського імператора Константина Багрянородного) Русі. Першу з них можуть репрезентувати хоча б горщики із Шестовиці біля Чернігова, а другу – Гньоздова на Смоленщині й Заозер'я в Приладожжі. У керамічному відношенні то були два різні «світи». Без сумніву, це слід пов'язувати з особливостями формування різних східнослов'янських угруповань на півночі та півдні Східної Європи ще на етапі ранньослов'янської історії, коли в першому із згаданих випадків вагому роль відігравав «балтійський» культурний фактор. А керамічні особливості південного ареалу в першу чергу формувалися під впливом ще провінційно-римських та ранньовізантійських традицій [5, с. 199; 3, с. 11; 11, с. 108-109].

Тож із південними слов'янськими сусідами – носіями салтово-маяцької археологічної культури – прослідковується набагато більше спільних гончарних форм та орнаментальних мотивів. Тому звернемося до загальних характеристик таких глиняних виробів, що було зроблено М.П. Кучерою (у відношенні давньоруського посуду) й О.В. Пархоменко (відповідно, салтово-маяцького) [1, с. 448, 451, 220-222].

На Русі горщики мали відігнуті назовні вінця й невисоку шийку, від котрої стінки переходили у випуклі бочки, що конічно звужувалися до денця. Звичайно, найбільш широка частина приходилася на плічка. Як правило, ширина горщиків набагато менша за їхню висоту, тобто горщики мали дещо видовжені пропорції.

За розмірами вони неоднакові: висота коливається від 7 до 35 см. Кухонні горщики мали невеликі й середні розміри. А великі одночасно використовувалися для зберігання запасів продуктів. В IX-X ст., особливо

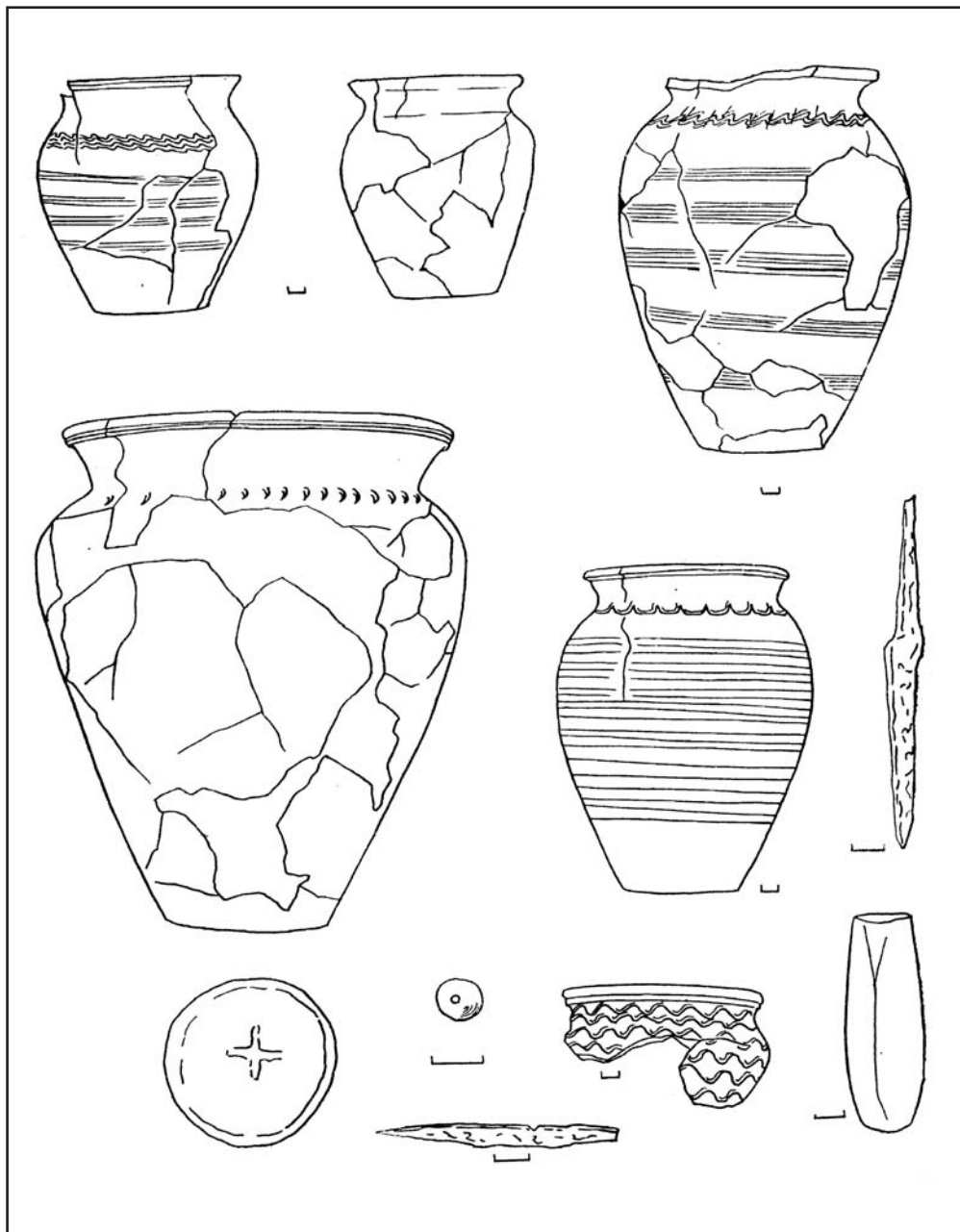

Рис. 1. Гончарна кераміка із Шестовиці на Десні (за: Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 209).

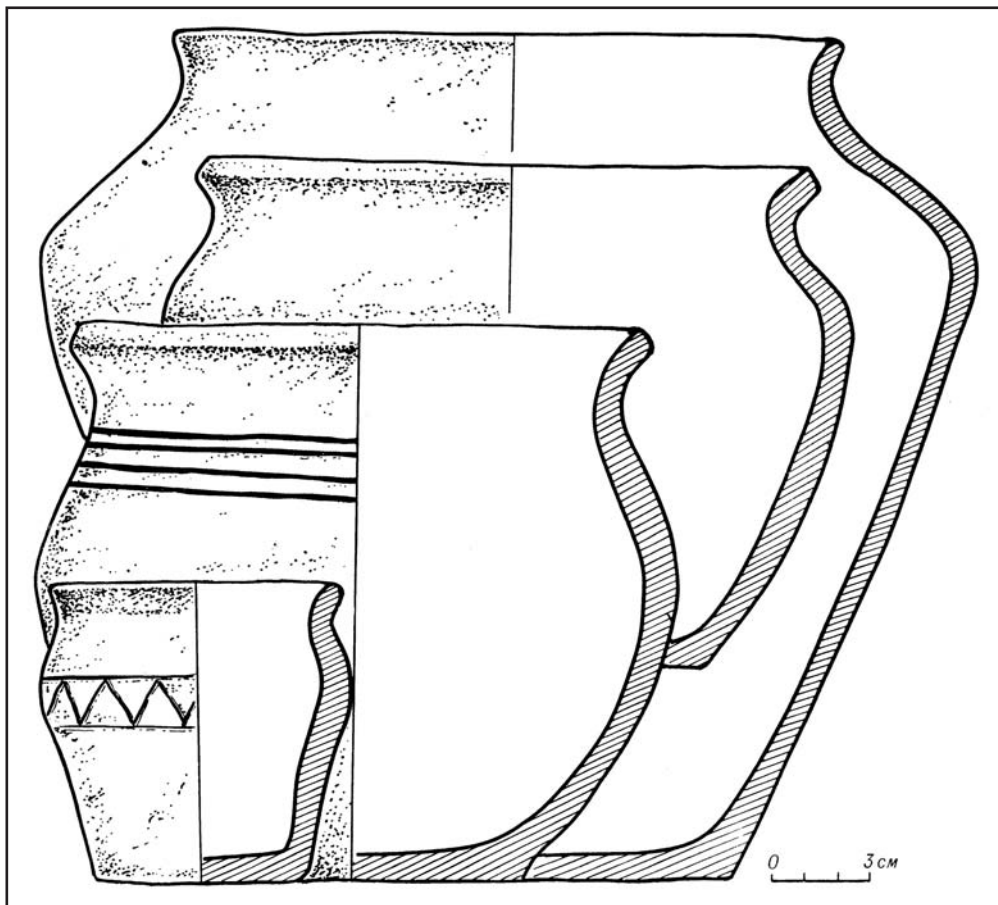

Рис. 2. Кераміка з дружинних курганів «Зовнішньої Русі» – Гньоздово на Смоленщині, Заозер'є у Приладожжі (за: Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – Археология СССР. – М., 1982. – С. 280).

в західних областях, переважали горщики двох форм: макітровидні з широкою верхньою частиною, а також витягнутих пропорцій, що наближалися за формою до глеків. Посудини обох форм, котрі з'явилися ще в VII-VIII ст., мали не лише кухонне призначення, але й використовувалися також для зберігання круп і рідин.

В XI ст., з поширенням спеціальних типів посуду для зберігання припасів – корчаг та глеків, горщики набувають найбільш поширену форму на всій території Русі. Іноді вони мали по одному невеликому вушку, кріпленому до краю вінця і плічка.

Вінця горщиків відчутно відрізняються один від одного. На відміну від інших частин посуду, що виконували часто утилітарні функції та утримували відносну постійність ознак, вінця формувалися в різні періоди по-різному.

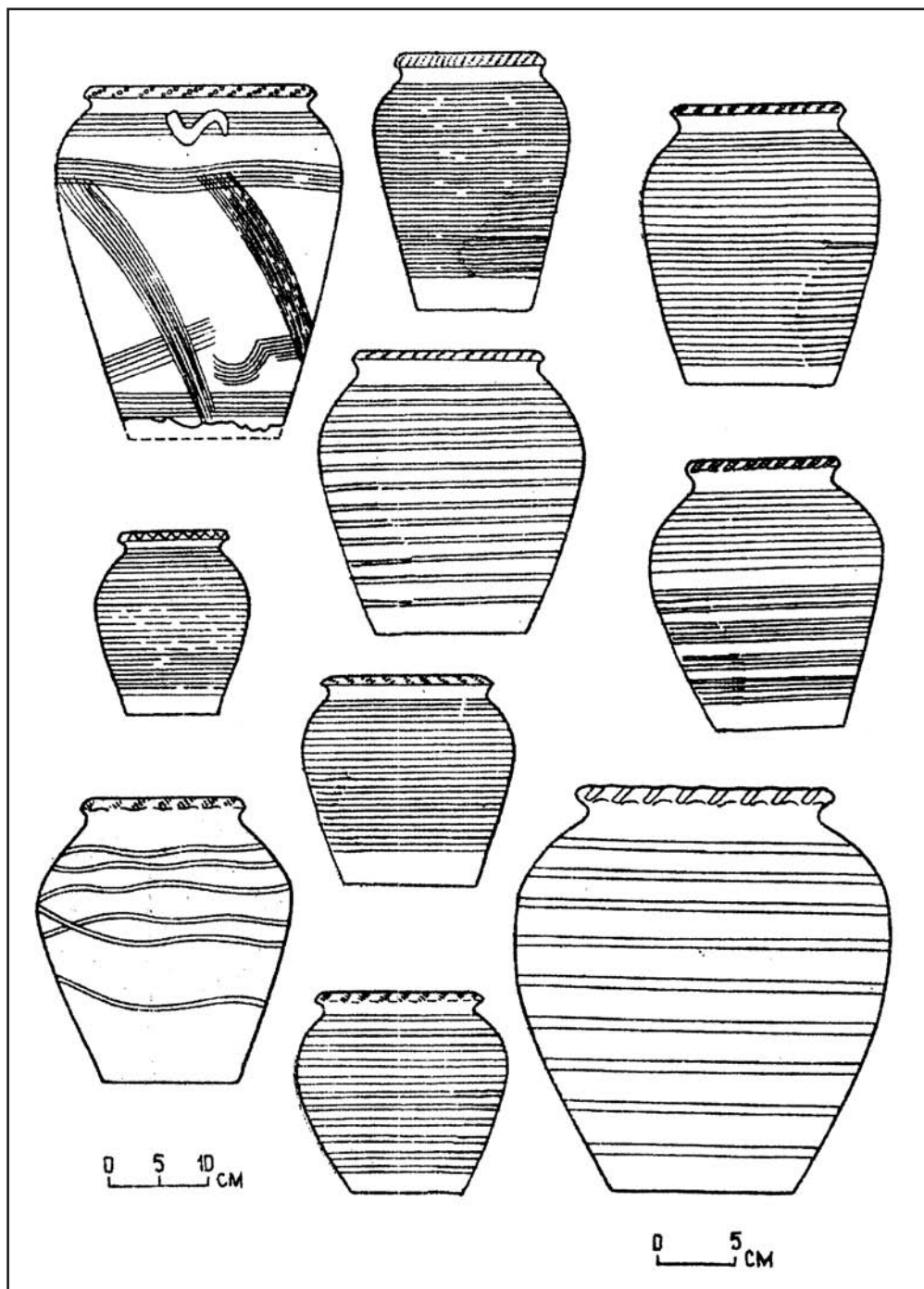

Рис. 3. Салтівська кухонна кераміка із Сухогомольшанського могильника на Харківщині (за: Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры // Хазарский альманах. К.-Харьков, 2006. – Т. 5. – С. 290).

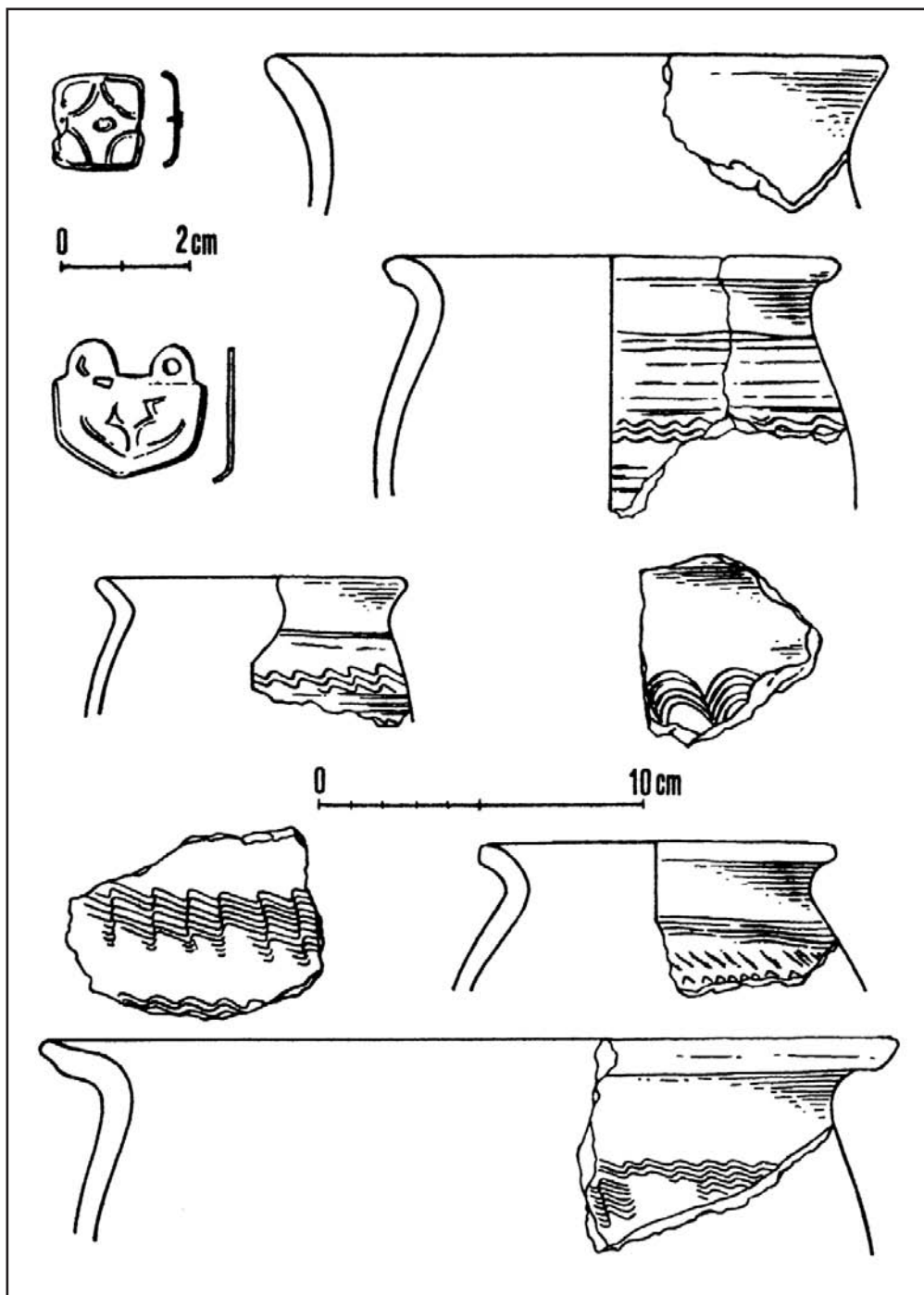

Рис. 4. Кераміка із Микульчиць в Моравії (за: Klanica Z. Pocatki slovanskeho osidleni nasich zemi. – Praha, 1986. – S. 127).

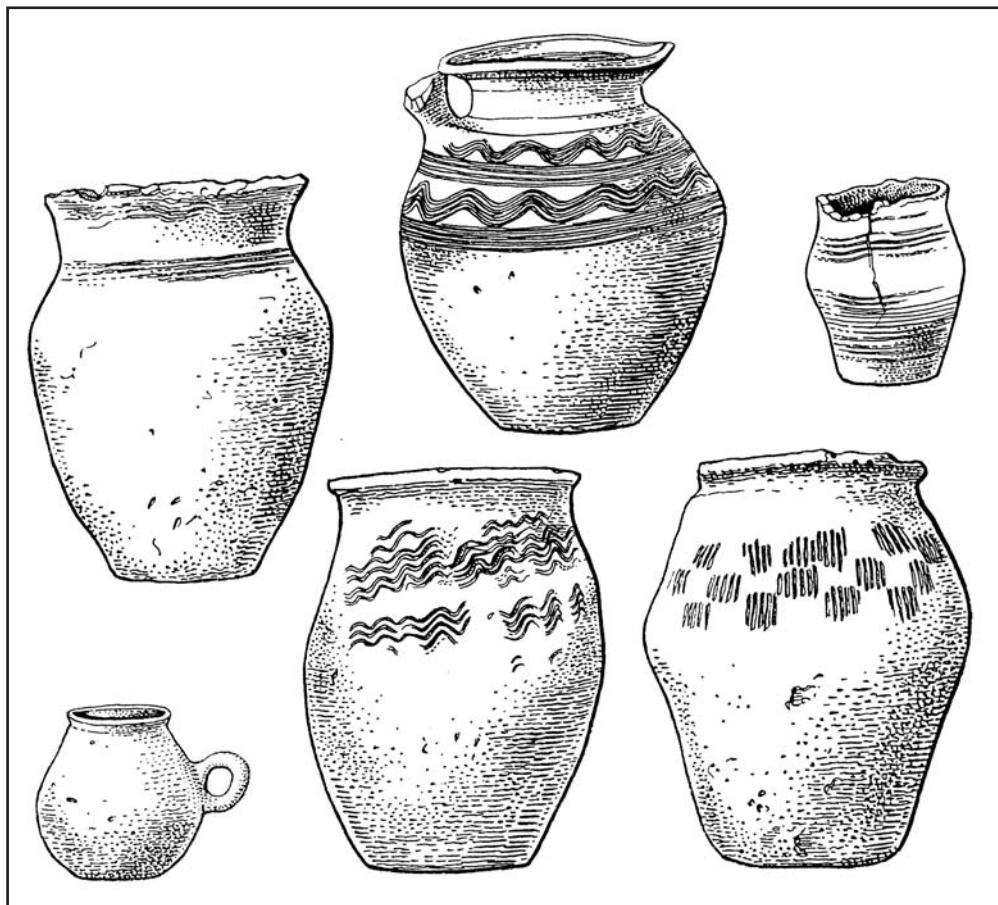

Рис. 5. Аварська кераміка – Девінська Нова Весь, Дьод.

На ранньогончарних посудинах вінця по верхньому краю, як правило, похило зрізані й іноді профільовані по зрізу неглибокою виїмкою. При цьому площа зрізу звичайно нахилена у внутрішній бік (від вертикалі), а край вінець нерідко дещо потовщено (відтягнутий донизу або ж вниз і вгору). Вінця ранньогончарної кераміки у більшості випадків подовжені і на відміну від більш пізніх типів не дуже відігнуті назовні. Датується така кераміка в межах давньоруського періоду IX – початком або першою половиною X ст.

Ранньогончарну кераміку витіснила так звана кераміка курганного типу («манжетоподібна») X – початку або першої половини XI ст. Вона вперше стала відомою після розкопок ранніх давньоруських курганних могильників із вищезгаданими дружинними похованнями. Зовнішній край вінець цієї групи має потовщення у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою заглибленням або ж боріздкою. Площина манжета (профільованого зрізу вінця) знаходиться у вертикальному

положенні, але частіше нахилена назовні. Верхній край манжета, як правило, буває гострим або значно тонкішим нижнього краю. В перетині манжет таких вінець підтрикутний. Вінця з вертикальною зовнішньою плоскістю манжета зустрічаються на посудинах рідше, ніж вінця з нахиленим манжетом, що з'явилися раніше останніх (вони відомі на ранньогончарних виробах і нерідко присутні на тих пам'ятках, де зафіксована ранньогончарна кераміка).

Поверхня посуду звичайно прикрашалася заглибленими прямими або ж хвилястими горизонтальними лініями, котрі наносилися по сирій глині під час обертання посуду на гончарному колі за допомогою вістря чи гребінця з кількома зубцями (іноді фіксується й інший орнамент). На ранніх посудинах орнамент нерідко опоясує майже всю поверхню. Також більш раннім мотивом являються прямі й хвилясті лінії, що утворені гребінцевим штампом. Але починаючи з X ст. цей мотив поступово зникає з використання.

В свою чергу салтово-маяцька кераміка ділиться на три великі групи: 1) кухонна; 2) столова; 3) тарна. Перша із названих, і найбільш цікава в даному випадку, складає майже половину із всіх виявлених чисельних слідів керамічного виробництва.

Це горщики сірого або бурого кольору, що відрізняються якісною технологією виготовлення. Вони зроблені із добре відмученої глини з великою кількістю шамоту. Форма кухонних горщиків досить стандартна. Знайдені уламки й цілі форми свідчать про те, що такі посудини мали висоту 20-25 см, діаметр вінець – 15-18 см. За формою вони округлобокі, з рівним широким дном. Вінця завжди прості, без складного профілювання. Нерідко вони являють собою відігнутий край, плоский, косозрізаний або заокруглений. Характерною рисою горщиків цієї групи являється лінійний орнамент, що покривав майже всю їх поверхню. Окрім лінійного, багато горщиків прикрашені хвилястим орнаментом, нанесеним по основі шийки й плічкам, рідше – по корпусу. Майже завжди хвиля наносилася по рифленню або ж вище нього тим же п'яти-семизубим штампом, котрим виконано й саме рифлення. Іноді горизонтальний заглиблений орнамент поєднується з вертикальним, утворюючи пряму або ж косу сітку. Вінця в більшості випадків орнаментовані насічками чи відбитками гребінцевого штампу.

Для кераміки другої групи, столової, характерна велика різноманітність форм; в глиняному тісті зафіксовані домішки дуже мілкого шамоту й піску; поверхня лощена, сірого, чорного, іноді жовтого або червонуватого кольорів. Дана група становить 25 відсотків від усього керамічного комплексу. До неї відносяться глеки, кружки, кубики, горщики, миски. Глеки одноручні й дворучні, як правило всі вони мають носик-злив.

Посудини третьої групи використовували для зберігання продуктів. Це горщики-піфоси для сипучих продуктів, амфори й великі посудини

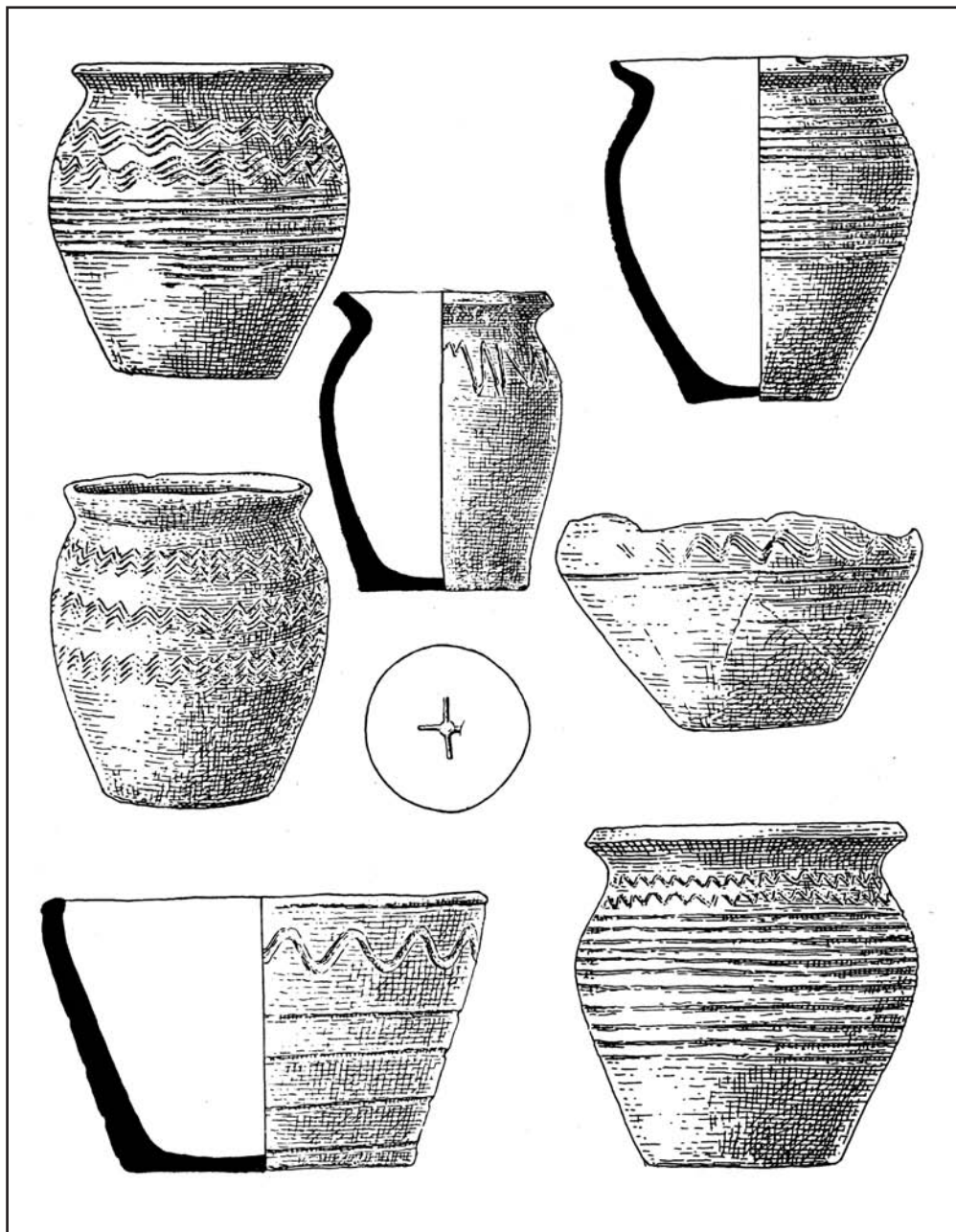

Рис. 6. Кераміка з поховань Південно-Західної Словаччини (за: Tosik A. Nachrobmährische graberfelder des 10. und 11. jh. in der Sudwestslovakei // Studijne zvesti AU SAV 23. – Nitra, 1987. – S. 216).

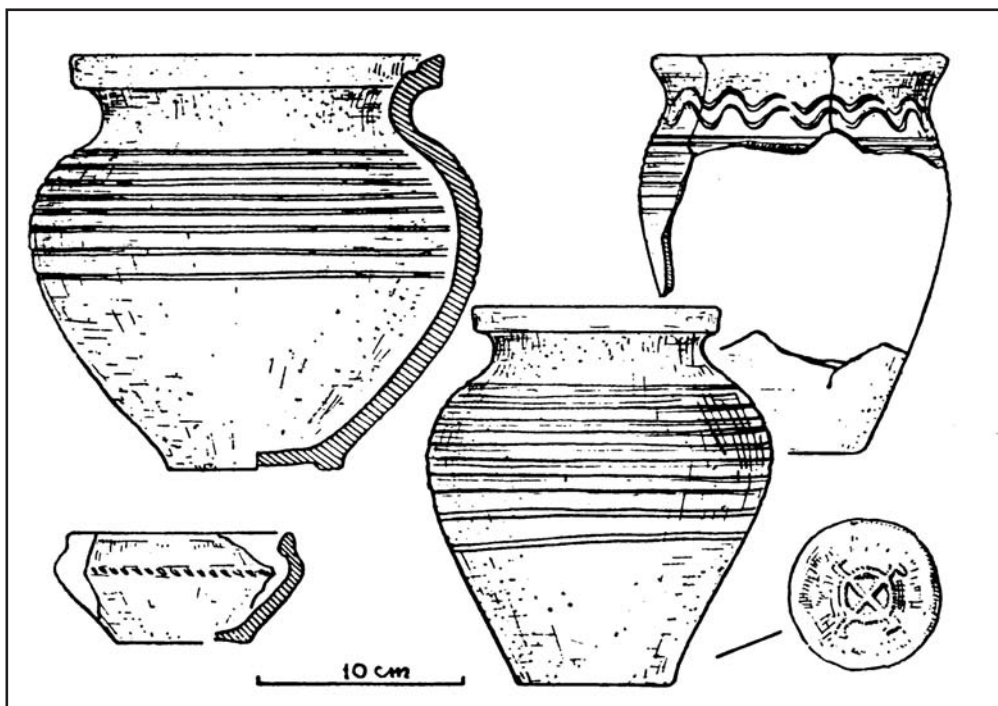

Рис. 7. Кераміка з Малопольщі – Броцеріж (за: Dabrowska E. *Studia nad osadnictwem wczesnosredniowiecznym Ziemi Wislickiej*. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965. – S. 292).

глековидної форми для рідини. Піфоси за формою й орнаментациєю повторюють кухонні рифлені горщики, але відрізняються більшою масивністю. За числом знайдених фрагментів амфори займають друге місце після кухонних горщиків.

Не важко прослідкувати аналогії у формуванні керамічного комплексу обох розглянутих археологічних культур – південноруської та салтово-маяцької. Вірогідно в контактній зоні взаємовпливи на традиції виготовлення посуду й тривалі контакти вплинули на гончарні смаки і своєрідну моду у виготовленні таких важливих для повсякденного життя й масових побутових виробів.

Але прослідкована тенденція не обмежується лише територією Середнього Подніпров'я в кінці I тис. н.е. Дещо раніше (в межах століття) подібне явище фіксується і набагато західніше розглянутого вище регіону – на землях Великої Моравії, де слов'яни вступили в різноманітні контакти з аварами (панування останніх скінчилося на Середньому Дунаї в 791-804 рр.). Процес виникнення князівської влади у подунайських слов'ян явився іманентною частиною визвольної боротьби проти аварів, носіями котрої стало населення, яке знаходилося поза сферою аварського підпорядкування (північні області сучасних Моравії та Словаччини) [12,

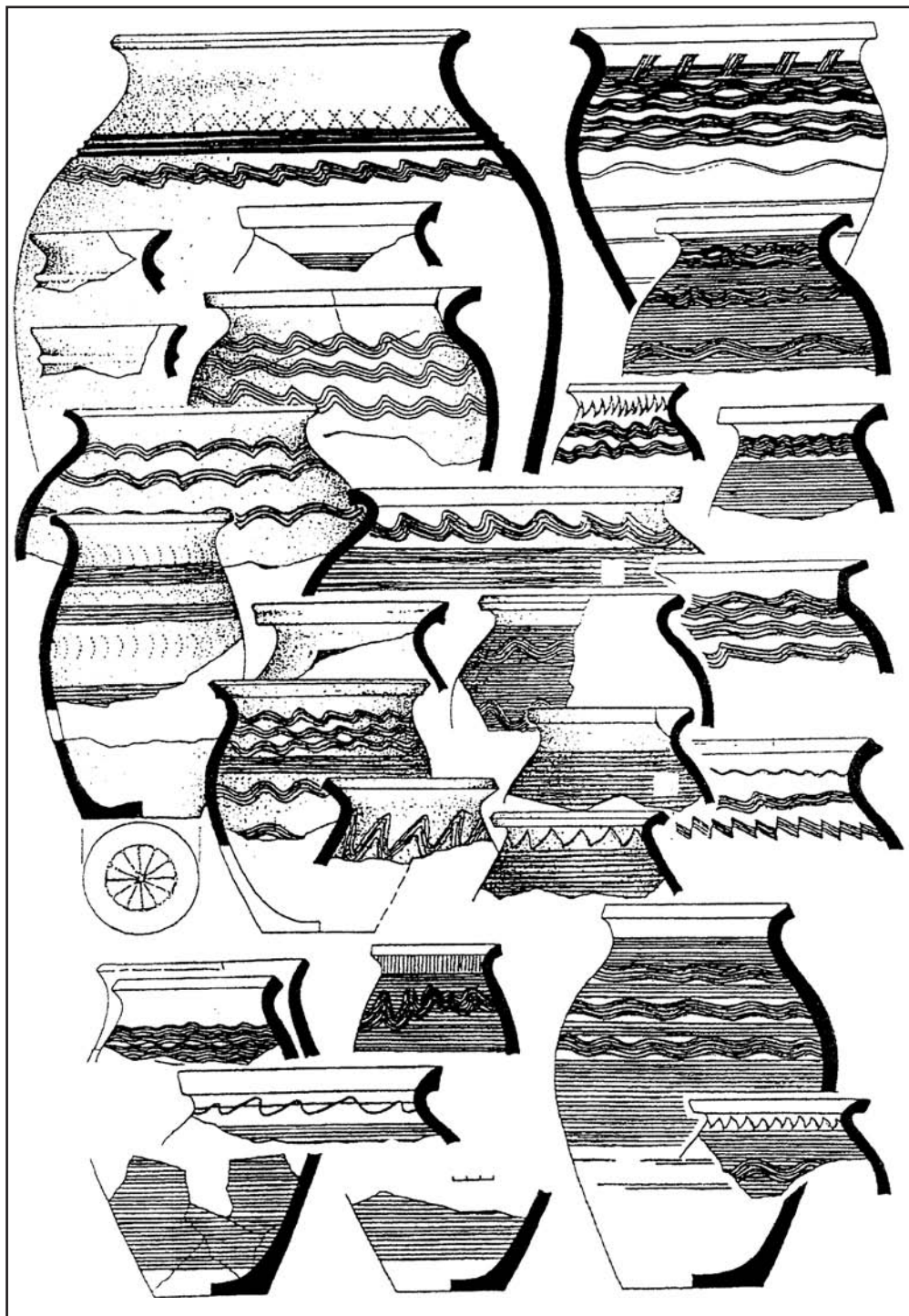

Рис. 8. Кераміка з Ревнянського городища I на Буковині (за: Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – С. 34).

с. 82]. В зоні контактів західних слов'ян та войовничих прибульців-кочівників також прослідковуються аналогії в формах та орнаментатії заглибленими лініями, притаманній для обох груп населення, кераміці. Це можливо побачити хоча б на прикладах серій посуду з Мікульчиців, Девінської Нової Весі, Ромоньї.

Але гончарний посуд на територіях між Моравою в басейні Дунаю та Середнім Дніпром дозволяє ще й відкоригувати деякі висновки істориків, зроблені лише на основі писемних джерел. Зокрема вже згаданий Г.В. Вернадський припускав, що розгром Аварського каганату вірогідно повністю розірвав зв'язки між східними, західними та південними слов'янами [2, с. 50]. Це, все ж, не підтверджується керамічними виробами із Південно-Західної Словаччини, Малопольщі та Західної України. У відношенні до останньої із названих місцин достатньо ґрунтовно аргументував Л.П. Михайлина у своїй узагальнюючій праці «Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами» [7].

Тож старі культурні зв'язки і взаємовпливи, котрі зафіксовані у керамічному виробництві кінця I тис. н.е. на обширних європейських просторах Східної та Центральної Європи, знайшли своє відображення в контактній зоні між землеробським і кочовим (яке вже осідало на землю) населенням. У більш північних зонах розселення як східних, так і західних слов'ян, керамічний комплекс формувався вже за іншими канонами й модними на той час тенденціями, пов'язаними з балтським світом (рис. 1-8).

Але розглянуте «керамічне питання» це частина в цілому глобальної проблеми двох систем – землеробства й кочівництва, про що вже йшла мова на початку даної роботи. Взаємини різних цивілізацій, аж до появи сучасних суспільств, здебільшого відбувалися на так званих Великих Кордонах – в зонах їх довготривалих контактів. Взагалі, поняття Великого Кордону являється одним із найважливіших для розуміння історії всього людства [4, с. 103]. Тож відносно локальне питання взаємовідносин між кочівницьким Великим Степом та ранньою землеробською Руссю, ще раз підняте тут, являється частиною важливого й глобального історичного напрямку, на який виводить сам розгляд такої теми. І в цьому відношенні «роботи непочатий край».

Література

1. Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3.
2. Вернадський Г.В. Начертание русской истории. – СПб, 2000.
3. Гайдуков П., Макаров Н. Слово о Янине // Родина. – 2009. – № 1.
4. Історія українського козацтва. Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 1.
5. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Л., 1985.
6. Массон В.М. Предисловие // Культурные взаимодействия в условиях контактных зон. – СПб, 1997.
7. Михайлина Л. Слов'яни між Дніпром і Карпатами. – К., 2007.
8. Моця О.П. Населення південноруських земель IX – XIII ст. (За матеріалами поховальних пам'яток). – К., 1993.

-
9. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990.
 10. Плетнева С.А. Хазары. – М., 1976.
 11. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.–Чернівці, 2001.
 12. Раткош П. Великая Моравия – территория и общество // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. – М., 1985.
 13. Степи Евразии в эпоху средневековья. – Археология СССР. – М., 1981.
 14. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
 15. Україна: хронологія розвитку. – К., 2009. – Т. 2.

Віталій КАЛІНІЧЕНКО
Сергій ПИВОВАРОВ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ДАЛЬНОГО БОЮ З РУХОТИНСЬКОГО ГОРОДИЩА (уроч. КОРНЄШТИ)

У статті автори характеризують предмети озброєння дальнього бою, які були виявлені в уроч. Корнєшти поблизу с. Рухотин і попередньо датуються кінцем VIII-X ст. Детально аналізуються наконечники стріл, деталі колчана. Знайдені на городищі предмети озброєння дозволяють отримати важливу інформацію про рівень військової справи та детальніше вивчити військово-політичну історію Середнього Подністров'я у VIII-X ст.

Ключові слова: городище, озброєння, наконечники стріл, колчан.

Віталій КАЛІНІЧЕНКО
Сергей ПИВОВАРОВ

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПРЕДМЕТЫ ВООРУЖЕНИЯ ДАЛЬНОГО БОЯ С РУХОТИНСКОГО ГОРОДИЩА (уроч. КОРНЄШТЫ)

В статье авторы характеризуют предметы вооружения дальнего боя, которые были обнаружены в уроч. Корнєшты вблизи с. Рухотин и предварительно датируются VIII-X вв. Подробно анализируются наконечники стрел, детали колчана. Найденные на городище предметы вооружения позволяют получить важную информацию об уровне военного дела и подробнее изучить военно-политическую историю Среднего Поднестровья в VIII-X вв.

Ключевые слова: городище, вооружение, наконечники стрел, колчан.

Vitaliy KALINICHENKO
Sergiy PYVOVAROV

MEDIEVAL ARMAMENTS RANGED ATTACKS HAVE FROM RUHOTYN HILLFORT (KORNESHTY)

In this article the authors characterize the subjects ranged weapons, which were discovered in Korneshty near the Ruhotin village and preliminary dated to VIII-X centuries. Analyzed in detail arrowhead, details quiver. Found on the hillfort items of arms yield important information about the level of military affairs and learn more about military and political history of the territory of Middle Dniester in the VIII-X centuries.

Keywords: hillfort, weapons, arrowheads, quiver.

Одними із найбільш важливих питань, які пов'язані з еволюцією військової справи у період раннього середньовіччя є ті, які безпосередньо

стосуються озброєння того часу. Адже саме воно відігравало вагому роль у вирішенні військових конфліктів. Чільне місце в той час у військах середньовічних держав займало озброєння дальнього бою, до якого відносяться наконечники стріл, деталі луків, колчанів тощо [39, р. 7-27]. Даний тип озброєння був досить популярним у середньовіччі, тому поступово і відбувалася еволюція вищезгадуваного типу зброї. Варто відмітити, що у період VIII-X ст. на карті середньовічної Європи було кілька держав, які володіли могутніми військовими формуваннями, серед котрих були і лучники. До них відносилися Франкська, Візантійська імперії, Київська Русь тощо [20, с. 2-4]. Окремо слід відмітити два державних утворення, військова справа яких на сьогодні вивчена ще недостатньо. Це Великоморавська держава, а також Перше Болгарське царство, не говорячи вже про мадярів, скандинавів та печенігів, які поступово в подальшому влилися у їх військову культуру. Перепоною у цьому є суперечка щодо кордонів вищезгаданих державних утворень. Так, дослідження показали, що східний кордон Великої Моравії, можливо, проходив по верхів'ях р. Прут та р. Дністер, тобто в Прикарпатті. Яскравим прикладом Великоморавської військової культури на території Буковини, можливо, є поселення в с. Рідківці, де виявлені предмети озброєння, характерні для неї ювелірні вироби [25, с. 22-38; 27, с. 384-390]. Щодо кордонів Першого Болгарського царства, то, можливо, його північною межею була р. Дністер [5, с. 229; 18, с. 20-21; 37, с. 124-143; 2, с. 67-77]. Таким чином, території Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття у період раннього середньовіччя могли входити до сфер впливу вищезазначених державних формувань. Військово-політичні події у кінці VIII-X ст. у Середньому Подністров'ї та Верхньому Попрутті у писемних джерелах висвітлені досить фрагментарно, тому основними джерелами дослідження історії регіону у цей час є археологічні.

За останні роки у даному регіоні було виявлено досить значну кількість зброї епохи середньовіччя, що дозволяє краще дослідити військову справу цих територій, простежити взаємозв'язки та взаємовпливи [35, с. 17-34]. Тому метою даної роботи є введення у науковий обіг нових знахідок предметів озброєння дальнього бою з городища поблизу с. Рухотин, здійснення їх типології та проведення аналізу. Щодо історіографічної бази проблеми, то вона є досить значною, але варто зазначити, що не усі аспекти військової справи дослідниками розглядалися. Зокрема на сьогодні немає узагальнюючих робіт щодо озброєння дальнього бою з території Великої Моравії, фактично відсутні роботи по ранньосередньовічній військовій справі з Румунії та Молдови, території яких, можливо, також входили до окремого комітату території *«Отвьѣдунавской Българии»*. Серед найбільш вагомих робіт слід виділити дослідження В. Йотова [15; 16], Д. Рабовянова [32], Г. Фехер [36] по озброєнню та фортифікації Першого Болгарського царства, А. Руткаї [43, s. 119-216; 44, s. 245-395],

П. Жаковського [45, с. 219-270] щодо озброєння Великої Моравії, а також досить фундаментальні роботи Й. Хампеля [50] по озброєнню мадяр та О. Медведєва [20] щодо предметів озброєння дальнього бою з території Київської Русі та суміжних територій.

Наконечники стріл, про які піде мова, було виявлено під час охоронних досліджень поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти) Чернівецької обл., які проводилися Чернівецькою філією ОАСУ ІА НАН України у 2004-2009 рр. Певна їх частина, а саме ланцетоподібні наконечники стріл, вже опубліковані [17, с. 23-42]. Металографічний аналіз даних наконечників було зроблено раніше [22, с. 70-76], тому увагу ми зосередимо в основному на типологічному аспекті.

Проведені дослідження показали, що пам'ятка за багатством матеріалу може бути зарахована до категорії суспільно-економічних центрів у гнізді поселень і датована в межах VIII-X ст. Городище було відкрито Б. Тимощуком, пізніше обстежувалося О. Приходнюком, який зафіксував біля нього слов'янське урнове поховання [30, с. 101, 109]. У VI-VII ст. тут було тільки одне поселення, а у VIII-X ст. до Рухотинського гнізда належало вже близько 11 поселень [34, с. 86-87].

Фортифікації городища в с. Рухотин, від якого збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять собою доволі унікальну оборонну систему та знаходяться в уроч. Корнешти (рис. 1, 1). Вони розташовуються на високому місці у північній частині однойменного села. Центральна площа городища має розміри 220×170 м і обмежена валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Городище має прямокутну форму і численні аналогії [32, с. 111-129; 23; 40].

На території Рухотинського городища всього виявлено близько 150 наконечників стріл різних типів. Усі вони поділяються на черешкові та втульчасті. Третину з них становлять бронебійні наконечники стріл, які є досить рідкісними для регіону, так як дозволяють, в свою чергу, визначити рівень розвитку захисного озброєння. Розглянемо їх детальніше.

Перший наконечник стріли (рис. 2, 1) має довжину 10,4 см, довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 6 см; до черешка – 6,8 см, довжина черешка – 3,2 см. Щодо симетричних даних наконечника стріли, то усі грані мають довжину 0,6 см, товщина граней становить 0,4 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,6 см, діаметр упора – 0,9 см, діаметр бойового бронебійного вістря стріли становить 1 см, діаметр черешка – 0,5 см, пропорції наконечника стріли – 1:9. Маса наконечника становить 16,3 г. Не деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 2) довжиною 8,2 см також не деформований. Довжина від вістря бойової головки до черешка становить 5,9 см. Довжина черешка – 3,5 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,3 см. Товщина однієї грані становить 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,7 см. Діаметр упора становить 0,8 см, діаметр бойового бронебійного вістря –

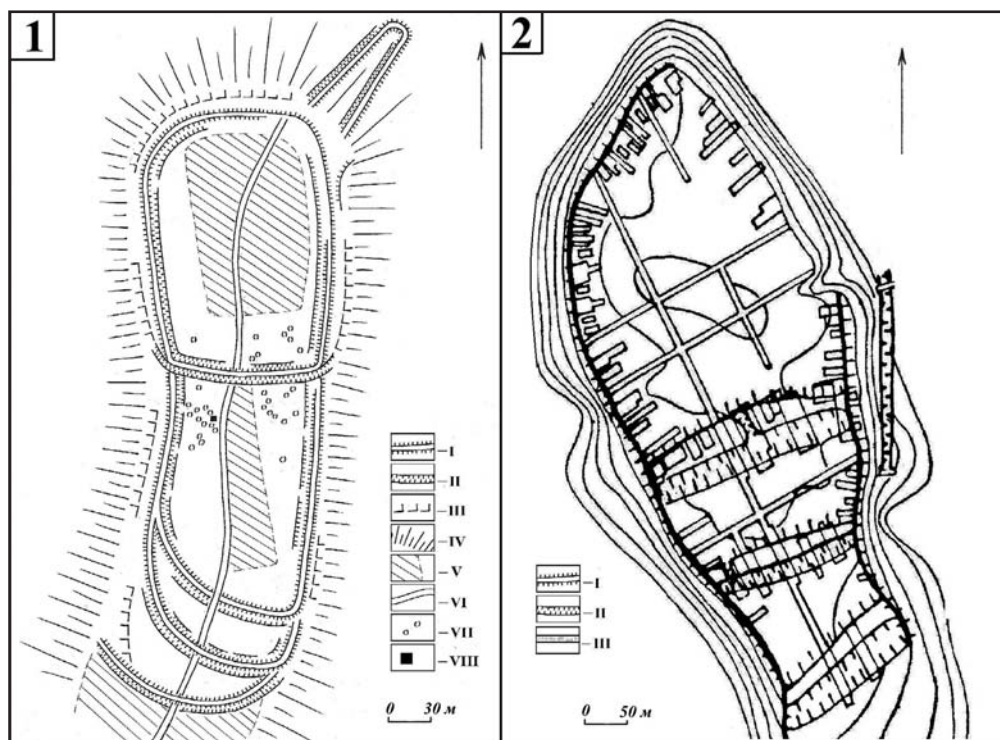

Рис. 1. Плани городищ: 1 – с. Рухотин (уроч. Корнешти) (за С. Пивоваровим, М. Ільківим): I – вал, II – рів, III – ескарп, IV – стрімкий схил, V – розорана площа, VI – ґрунтова дорога, VII – западини напівземлянок, VIII – розкопане житло; 2 – Фундул-Герсей (Румунія) (за М. Петреску-Димбовіце, Д. Теодором): I – вал, II – рів, III – розкопані ділянки городища.

1 см, діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:9. Маса наконечника становить 9,65 г.

Третій наконечник (рис. 2, 3) має довжину 9 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 5,5 см, довжина черешка – 3,5 см. Грані наконечника стріли симетричні і мають довжину 0,3 см. Товщина однієї грані – 0,4 см. Довжина від початку бронебійного вістря до лопастих отворів – 2,5 см. Черешок наконечника стріли є деформованим, що вплинуло і на форму наконечника стріли, внаслідок чого упор зберігся з одного боку на довжину 0,3 см. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 1 см, найбільший діаметр деформованого черешка становить 0,6 см. Пропорції наконечника – 1:9. Маса – 8,85 г.

Четвертий наконечник стріли (рис. 2, 4) має довжину 9 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,5 см, довжина черешка – 4,5 см. Довжина граней наконечника стріли становить 0,7 см. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастих отворів 2 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,8 см, діаметр черешка – 0,5 см.

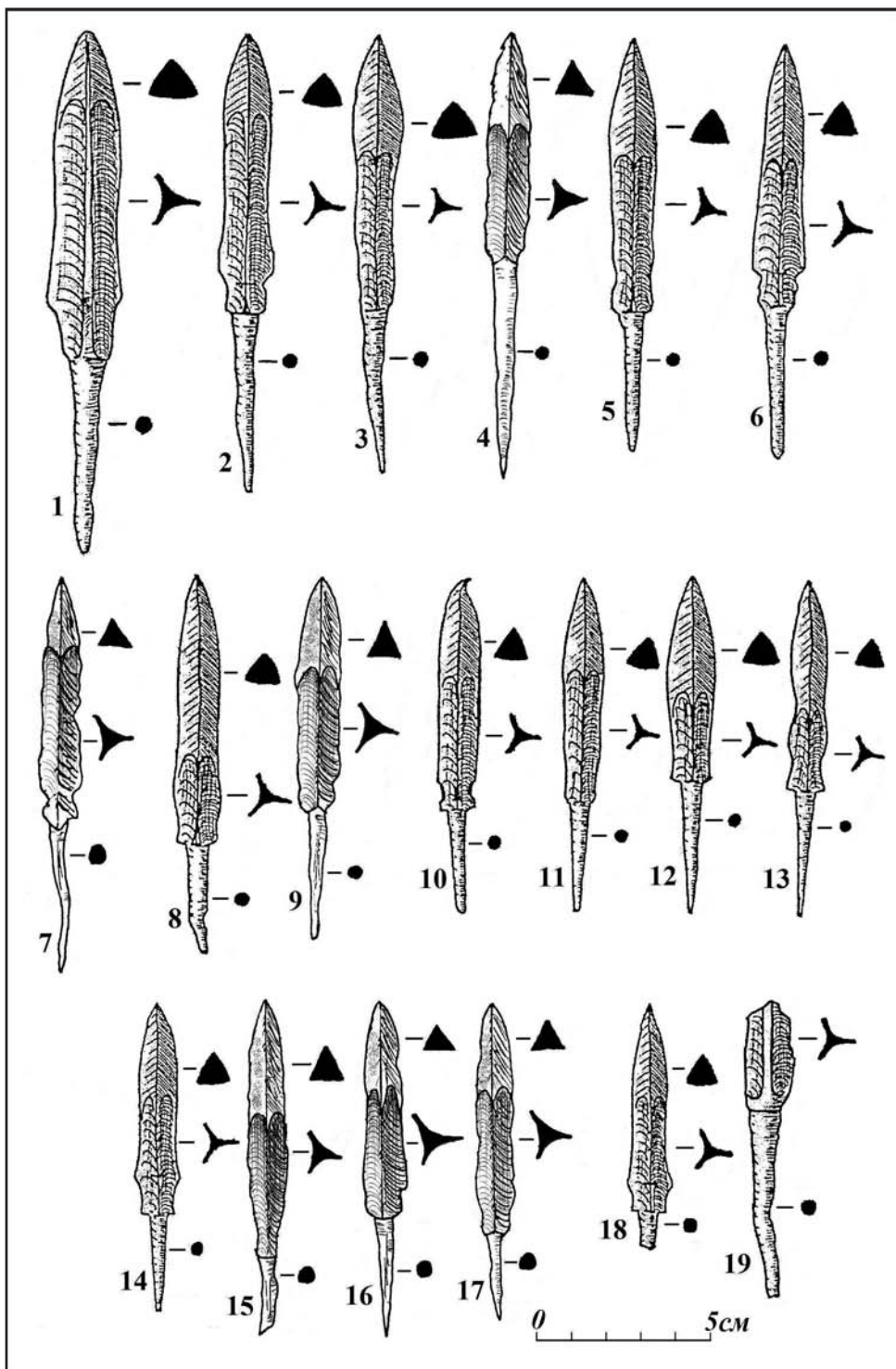

Рис. 2. Середньовічні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти).

Пропорції наконечника становлять 1:9. Маса виробу – 8,85 г. Наконечник не деформований.

П'ятий наконечник (рис. 2, 5) має довжину 8,4 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату становить 4,9 см, до черешка – 5,5 см. Довжина черешка – 2,9 см. Грані наконечника стріли мають довжину 0,3 см. Товщина їх становить 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,4 см. Найбільший діаметр упора наконечника стріли становить 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника стріли становлять 1:8. Маса – 10,05 г. Наконечник не деформований.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 6) має довжину 8,3 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,5 см, до черешка – 0,7 см. Довжина черешка становить 3 см. Грані наконечника стріли симетричні та мають довжину 0,6 см. Товщина однієї грані становить 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів становить 2,3 см. Найбільший діаметр упора – 0,6 см. Діаметр бойового бронебійного вістря наконечника стріли – становить 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:8, маса – 9,15 г. Наконечник деформований.

Сьомий бронебійний наконечник (рис. 2, 7) має довжину 8,1 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,5 см, до черешка – 5,1 см. Довжина черешка – 3 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,6 см. Товщина граней – 0,2 см. Довжина від початку бронебійного вістря до лопастних отворів становить 1,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойового бронебійного вістря наконечника становить 0,7 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:8, маса – 5,35 г. Наконечник дещо пошкоджений та деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 8) має довжину 7,7 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 5,5 см, довжина черешка – 2,2 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,5 см. Товщина граней – 0,3 см. Довжина від початку бронебійного вістря до початку отворів – 3,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,8 см, а найбільший діаметр черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника – 1:8, маса – 9,55 г. Черешок наконечника пошкоджений та деформований.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 2, 9) має довжину 7,3 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,7 см, довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,7 см. Товщина граней наконечника – по 0,2 см кожна. Довжина від початку бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойового бронебійного вістря – 1 см. Найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника стріли становлять 1:7, маса – 5,55 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 10) має довжину 6,7 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,1 см, до черешка – 4,7 см. Довжина черешка – 2 см. Грані наконечника симетричні. Довжина їх – 0,8 см кожна. Товщина грані – 0,3 см. Довжина від деформованого бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,1 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,8 см. Найбільший діаметр деформованого черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника стріли – 1:7, маса – 6,6 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 11) має довжину 6,7 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4 см, до черешка – 4,6 см. Довжина черешка – 2,1 см. Грані наконечника симетричні. Їх довжина становить по 0,4 см. Товщина кожної грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2 см. Найбільший діаметр упора наконечника – 0,6 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,8 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 7,4 г.

Дванадцятий наконечник стріли (рис. 2, 12) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до черешка – 4,2 см. Довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,4 см кожна. Товщина однієї грані – 0,4 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,8 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,9 см, а найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника стріли – 1:7, маса – 7,3 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 13) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,6 см, до черешка – 4,2 см. Довжина черешка – 2,6 см. Грані наконечника симетричні. Їх довжина становить 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 5,8 г. Наконечник деформований.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 14) має довжину 6,2 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,5 см, до черешка – 4,3 см. Довжина черешка – 1,9 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 2 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,8 см, а найбільший діаметр черешка – 0,6 см. Пропорції наконечника стріли – 1:6, маса – 6,8 г.

П'ятнадцятий наконечник стріли (рис. 2, 15) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,7 см, до черешка – 5,2 см. Довжина черешка – 1,6 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,7 см кожна. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів –

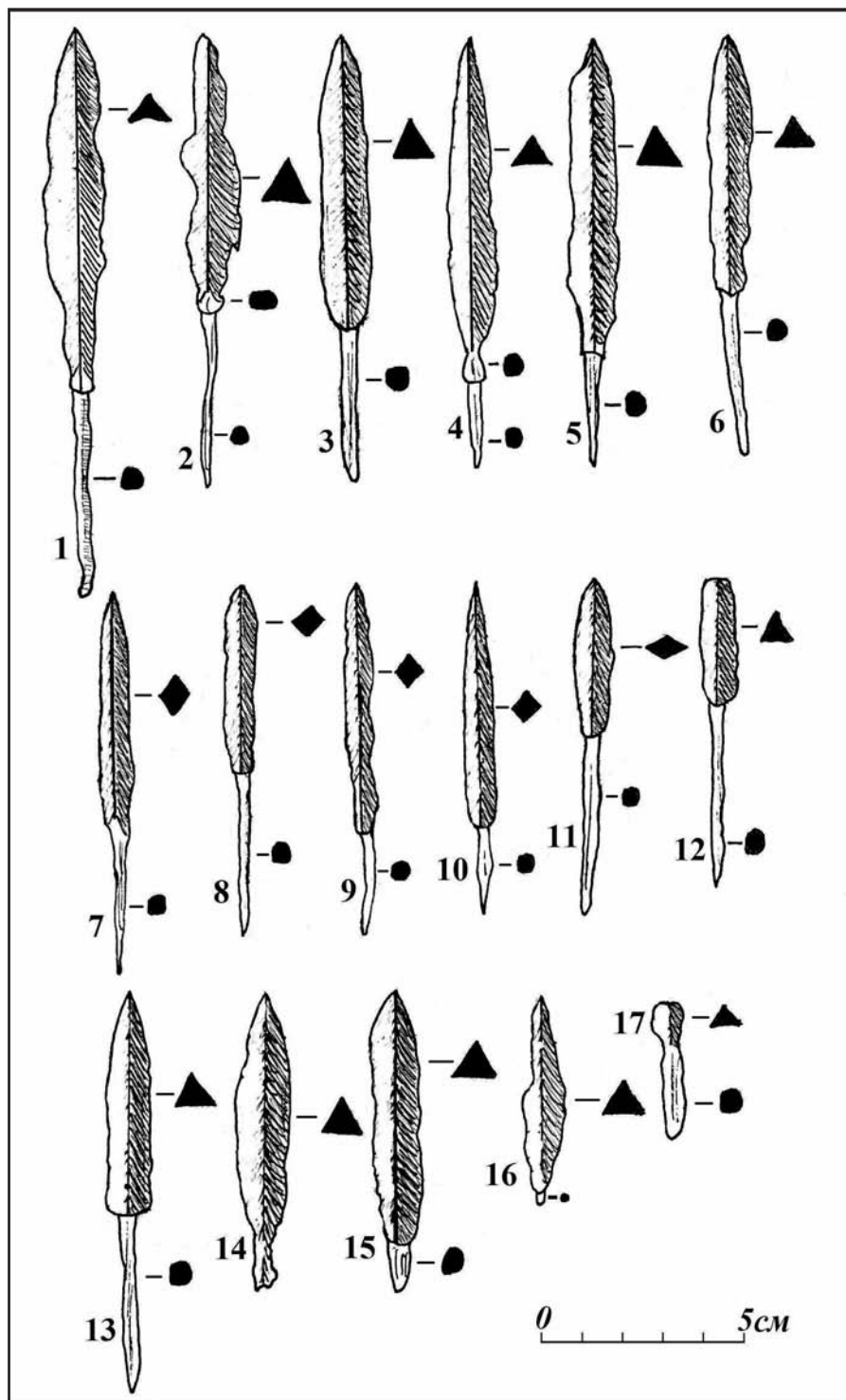

Рис. 3. Бронзбійні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти).

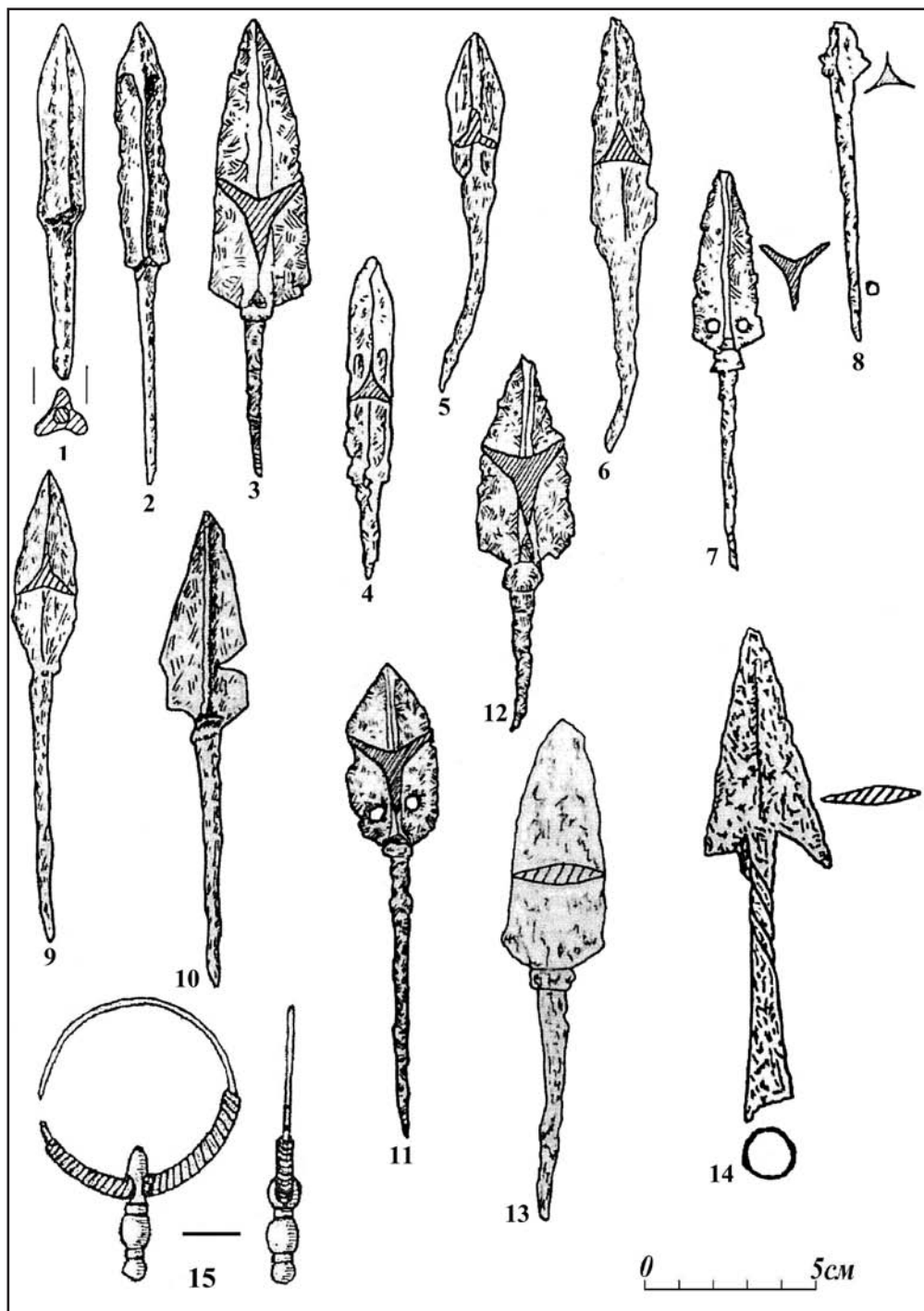

Рис. 4. Наконечники стріл з Пастирського городища – 1-14 (за О. Приходнюком);
скроневе кільце з Рухотина (уроч. Корнешти) – 15.

2,4 см. Упор наконечника пошкоджений. Діаметр бойового бронебійного вістря становить 0,7 см, а найбільший діаметр деформованого черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 7,75 г.

Інший наконечник стріли (рис. 2, 16) має довжину 6,8 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,8 см, до черешка – 4,4 см. Довжина черешка становить 2,4 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,6 см. Товщина однієї грані становить 0,4 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:7, маса – 4,2 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 2, 17) має довжину 6,4 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 4,2 см, до черешка – 4,7 см. Довжина деформованого черешка – 1,7 см. Грані наконечника пошкоджені, симетричні, кожна з яких має довжину по 0,5 см. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,8 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,7 см, а найбільший діаметр деформованого черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:6, маса – 4,1 г.

Вісімнадцятий наконечник (рис. 2, 18) пошкоджений і має довжину 5 см. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 3,6 см, до черешка – 4,2 см. Довжина пошкодженого черешка – 0,8 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,5 см кожна. Товщина однієї грані – 0,2 см. Довжина від бронебійного вістря до початку лопастних отворів – 1,9 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойового бронебійного вістря – 0,7 см, а найбільший діаметр пошкодженого черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 5,75 г.

Останній з виявлених наконечників даного типу (рис. 2, 19) має довжину 6 см. Наконечник пошкоджений. У нього відсутня верхня частина, а черешок – деформований. Довжина від вістря бойової головки до початку перехвату – 1,9 см, до черешка – 2,2 см. Довжина черешка – 3,8 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,4 см. Товщина однієї грані – 0,3 см. Довжину від бронебійного вістря до початку лопастних отворів визначити не можливо, а відстань від початку наконечника до перехвату – 1,9 см. Найбільший діаметр упора – 0,6 см. Найбільший діаметр деформованого черешка – 0,4 см. Приблизні пропорції наконечника – 1:8, маса – 4,5 г.

Усі вищеперераховані наконечники стріл за типологією О. Медведєва відносяться до типів 17 та 18, а саме – кілеподібні вузькі трьохлопастні, де бойова головка наполовину, а то й на чверть є трьохгранною. Отвори в лопастях одразу ж переходять в черешок, утворюючи при цьому «універсальний упор». О. Медведєв стверджує, що період поширення подібних наконечників стріл – VIII-IX ст. Дослідник

вважає, що на початку X ст. вони виходять з ужитку [20, с. 43]. Але тут необхідно відмітити кілька важливих аспектів. По-перше, даний тип наконечників стріл є досить рідкісним, тому ще не знайшов свого належного висвітлення в історіографії. По-друге, на сьогодні існує кілька версій їх етнічної приналежності та хронологічного періоду побутування. Аналогічні наконечники стріл були виявлені на Пастирському городищі О. Приходнюком загальною кількістю 6 екземплярів (рис. 4, 1-6). Дослідник вказує, що такі вістря були типовим спорядженням лучника-кочовика [29, с. 28]. Вони набули поширення у VII-VIII ст. від Північного Кавказу до Середньої Європи. О. Приходнюк стверджує, що даний тип наконечників стріл був знайдений на аварських могильниках Сегвар, Гайдудороч, Сінпетру [29, с. 28], Желовцях в похованні № 52 (рис. 7, 4) [49, с. 193] тощо, і значно рідше вони трапляються на слов'янських пам'ятках. Зважаючи на те, що подібні наконечники стріл були знайдені в слов'яно-аварських могильниках, можна розглядати тезу, що вищеперераховані наконечники є аварськими. Окрім того, важливо відзначити, що до 811 р. Аварський каганат повністю був підкорений ханом Крумом, а окремі аварські військові загони, які залишилися на території знищеної держави були взяті ним як союзницькі та брали участь у його військових кампаніях. Так, «Анонімна ватиканська розповідь», написана у XII ст., розповідає про війну хана Крума з візантійським імператором Никифором I Геніком (802-811 рр.). Для війни з імператором хан взяв «...като наемници авари и околните склавинии¹...» [10, с. 23]. Інша «Анонімна хроніка» XI ст. розповідає про похід хана Крума на Царгород у 813 р., до війська якого входили «...и авари, и всичките склавинии...» [10, с. 25]. Тобто, виходить що на Рухотинському городищі міг перебувати або його штурмувати аварський контингент військ, хоча дана гіпотеза ще потребує подальшого археологічного підтвердження. Окрім того, виявлений контингент наконечників стріл не відповідає традиційним аварським типам, які виявлені на інших пам'ятках цього часу.

Іншою, і на наш погляд, найбільш ймовірною теорією походження та побутування даного типу наконечників стріл є візантійсько-вірменська. Справа в тому, що подібного типу наконечники стріл знаходять на території сучасного Кавказу. Зокрема найбільше їх виявлено у теперішньому с. Цебельда в Абхазії, де знаходилася колись фортеця Цибіліум, яка була знищена візантійськими військами [7; 8, с. 121-164]. Тому на сьогодні більшість дослідників вважають наконечники даного типу – візантійськими. Аналогічні предмети озброєння дальнього бою з археологічних комплексів Цебельди датуються кінцем IV-V ст. В Подунав'ї подібні стріли відомі в комплексах V ст. Використовувалися ці наконечники досить довго. На поселенні Мангуп в Криму аналогічна

¹ Етнізм «склавинии» у джерелах означає слов'янське населення окремих територій, котрі входили до складу Першого Болгарського царства.

стріла була виявлена в шарі IX ст., а також на поселенні Замятіно-7 (рис. 7, 8) [24, с. 146].

Іншими гіпотезами етнічної приналежності вищезгаданих наконечників стріл є мадярська та печенізька. Так, схожі наконечники стріл були виявлені на території Угорщини та в подальшому описані Й. Хампелем [50, s. 165-185]. Дослідник вказує, що вони потрапили на озброєння до мадяр внаслідок переселення їх через території Хазарського каганату. Також існує гіпотеза, яка вказує на праболгарське походження даних наконечників стріл, внаслідок того ж таки переселення на територію, де Аспарухом і було утворено Першу Болгарську державу.

На Рухотинському городищі також були знайдені суцільні бронебійні наконечники стріл, загальною кількістю 17 екземплярів.

Перший наконечник стріли (рис. 3, 1) має довжину 9,9 см. Довжина від вістря до черешка становить 6,3 см. Довжина деформованого черешка складає 3,6 см. Грані наконечника стріли трикутні, пошкоджені, кожна з яких має довжину 0,4 см. Найбільший діаметр упора становить 0,4 см. Діаметр бойової головки наконечника – 0,8 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:6, маса – 8 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 3, 2) має довжину 7,9 см. Довжина до перехвату – 4,5 см, до черешка – 4,9 см. Довжина деформованого черешка – 3 см. Грані наконечника пошкоджені, симетричні, кожна з яких має довжину по 0,5 см. Найбільший діаметр упора – 0,5 см. Діаметр бойової головки – 1 см, а найбільший діаметр черешка – 0,2 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 4,15 г.

Інший наконечник стріли (рис. 3, 3) зберігся краще. Його довжина становить 7,8 см. Довжина від вістря до верхньої частини черешка – 5,1 см, довжина черешка – 2,7 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину 0,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойової головки становить 0,7 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 8,45 г.

Четвертий наконечник стріли (рис. 3, 4) має довжину 7,5 см. Довжина до перехвату – 5,5 см, до черешка – 6 см. Довжина черешка – 1,5 см. Грані наконечника стріли симетричні, але пошкоджені. Довжина лівої грані 0,7 см, правої та лівої нижньої – 0,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойової головки – 0,8 см. Найбільший діаметр черешка – 0,2 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 4,35 г.

Наступний наконечник (рис. 3, 5) є пошкодженим і має довжину 7,4 см. Довжина до початку перехвату – 4,8 см, до черешка – 5,5 см. Довжина черешка – 1,9 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,7 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см, діаметр бойової головки – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 5,4 г.

Інший наконечник стріли (рис. 3, 6) має довжину 7,3 см. Довжина від початку вістря до черешка – 4,5 см. Довжина деформованого черешка

– 2,8 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,6 см. Найбільший діаметр упора – 0,5 см. Діаметр бойової головки – 0,6 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:5, маса – 4,45 г.

Сьомий наконечник (рис. 3, 7) має довжину 6,6 см. Довжина від вістря до черешка – 4,4 см. Довжина черешка – 2,2 см. Перетин пера наконечника ромбоподібної форми, грані якої мають довжину по 0,5 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойової головки наконечника – 0,7 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 4,7 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 3, 8) має довжину 6,1 см. Довжина від вістря до черешка становить 4,4 см. Довжина деформованого черешка – 1,7 см. Чотири грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,4 см кожна. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойової головки – 0,6 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:3, маса – 5 г.

Інший наконечник (рис. 3, 9) пошкоджений і має довжину 6,1 см. Довжина від вістря до черешка – 4,4 см. Довжина деформованого черешка – 1,7 см. Грані наконечника симетричні та мають довжину по 0,4 см кожна. Найбільший діаметр упора – 0,3 см. Діаметр бойової головки наконечника – 0,3 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 2,4 г.

Десятий наконечник стріли (рис. 3, 10) має довжину 5,8 см. Довжина від вістря до черешка – 4,3 см. Довжина черешка – 1,5 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,4 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойової головки – 0,5 см, а найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 3,7 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 3, 11) має довжину 5,9 см. Довжина від вістря до черешка – 2,7 см. Грані наконечника симетричні: ліва та ліва нижня грані – 0,5 см, права та права нижня грані – 0,4 см. Найбільший діаметр упора – 0,4 см. Діаметр бойової головки наконечника – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:2, маса – 5,7 г.

Інший наконечник стріли (рис. 3, 12) пошкоджений і має довжину 5,3 см. Довжина від початку зламаного вістря до черешка – 2,2 см. Довжина черешка – 3,1 см. У перетині пера наконечник має форму трикутника, грані – довжину по 0,3 см кожна. Найбільший діаметр упора – 0,6 см. Діаметр бойової головки – 0,7 см, а найбільший діаметр черешка – 0,2 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 2,6 г.

Тринадцятий наконечник (рис. 3, 13) має довжину 7 см. Довжина від вістря до черешка – 3,9 см. Довжина черешка – 3,1 см. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,6 см кожна. Найбільший діаметр упора – 0,7 см. Діаметр бойової головки – 0,6 см, найбільший діаметр черешка – 0,3 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 5,6 г.

Наступний наконечник стріли (рис. 3, 14) пошкоджений і має довжину 5,2 см. Довжина від вістря до початку перехвату – 4,4 см, до кінця перехвату – 5,2 см. Черешок у наконечника відсутній. Грані наконечника симетричні, кожна з яких має довжину по 0,8 см. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойової головки наконечника – 0,8 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 6,45 г.

Інший наконечник стріли (рис. 3, 15) пошкоджений і має довжину 5,2 см. Довжина від вістря до черешка – 4,4 см. Черешок завдовжки 0,8 см пошкоджений. Грані наконечника симетричні і мають довжину 0,7 см кожна. Найбільший діаметр упора – 0,5 см. Діаметр бойової головки – 0,7 см. Найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 6,05 г.

Шістнадцятий наконечник стріли (рис. 3, 16) пошкоджений і має довжину 3,6 см. Довжина від вістря до черешка – 3,4 см. Довжина пошкодженого черешка – 0,2 см. Грані наконечника пошкоджені, кожна з яких має довжину по 0,5 см. Найбільший діаметр упора – 0,3 см. Діаметр бойової головки – 0,4 см, найбільший діаметр черешка – 0,5 см. Пропорції наконечника – 1:3, маса – 1,8 г.

Останній з виявлених бронебійних наконечників (рис. 3, 17) має довжину 2,4 см і є пошкодженим. Довжина від початку зламаного вістря до черешка – 1 см. Довжина черешка – 1,4 см. Грані наконечника симетричні і мають довжину по 0,2 см кожна. Упор у наконечника відсутній. Діаметр бойової головки – 0,7 см, найбільший діаметр черешка – 0,4 см. Пропорції наконечника – 1:4, маса – 1,1 г.

Даний тип наконечників стріл є досить рідкісним як для території регіону, так і для території Європи в цілому, так як аналогічні наконечники стріл були виявлені лише на території Болгарії та кілька екземплярів на території Русі [15, с. 29-30]. За типологією В. Йотова, даний тип відноситься до II групи – багатогранні наконечники стріл [15, с. 29-30]. Екземпляри з Рухотина можна віднести до типу 1 – тригранні, варіант А, та типу 3 – чотиригранні, ромбічні в перетині, варіант А. Наконечники стріл типу 1, аналогічні знахідкам з Рухотина були виявлені у болгарських похованнях у с. Кюлевча, Нижній Луковіт-1, Ножарево, Кладенці, Цар Асен [15, табл. XXII-XXIV]. Датуються вони VIII-IX ст. Всього подібних наконечників на території Болгарії виявлено 24 екземпляри. Також подібні наконечники були виявлені в Плісці та Великому Преславі. Наконечників стріл типу 3, варіанту А на території Болгарії знайдено найбільше – 14 екземплярів: в Плісці – 1 екз., Великому Преславі – 3 екз., городищах та селищах – 10 екз. Датуються наконечники стріл IX-XI ст. В. Йотов стверджує, що подібні наконечники стріл були досить рідкісними, так як потребували довготривалої ковальської роботи [15, с. 31]. Це ще раз пояснює важливість та унікальність знахідок даних типів наконечників стріл на городищі в Рухотині. Так, хроніка Невідомого автора XI ст. вказує, що готувавши похід на Константинополь хан Крум: «...и подставки за

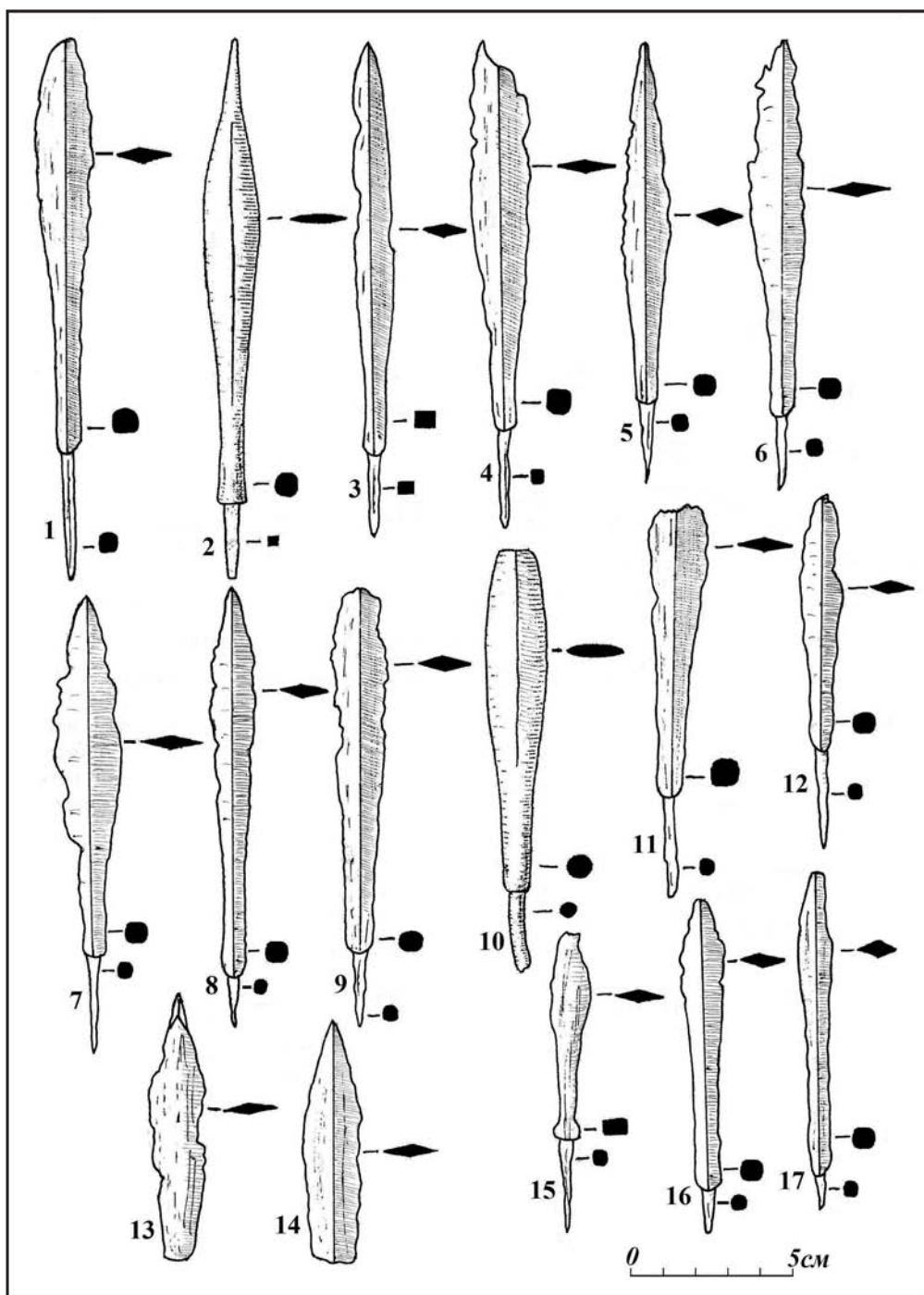

Рис. 5. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

изхвърляне на стрели, огнехвъргачки и каменохвъргачки, скорпиони за хвърляне на стрели, пращи – изобищо всякакви съоружения...» [10, с. 24]. Тобто озброєння дальнього бою у хана було одним із найважливішим при поході та веденні самих бойових дій. Щодо типології О. Медведєва, то варто відмітити, що наконечники стріл (рис. 3, 1-6, 13-17) відносяться до типу 76, підтипу 2 – пірамідальні трьохгранні з порівняно видовженим вістрям [20, с. 56]. Дослідник вважає, що період поширення таких наконечників стріл – Х-ХІІ ст. [20, с. 56]. Аналогічні знахідки дослідник вказує з Гнездовського могильника, Єсимауцького городища та Дівич-Гори. Наконечники стріл (рис. 3, 7-12), за типологією О. Медведєва, відносяться до типу 95 [20, с. 60-61]. Це типові протикольчужні наконечники стріл. Вони були широко поширені на території Центрально-Східної Європи з VIII по XIV ст. Аналогічні наконечники стріл виявлені у Новопокровському, Поломському могильниках, на Архангельському городищі тощо [20, с. 61].

Значний відсоток серед загальної кількості наконечників стріл, виявлених на Рухотинському городищі займають стріли ланцетоподібної форми. Загалом, їх на городищі виявлено 31 екземпляр різних типів (рис. 5; 9). Так, за класифікацією О. Медведєва, подібні наконечники стріл відносяться до типів 62, 77, 78, 79, і мають північноєвропейське походження. Перо ланцетоподібних наконечників з Рухотинського городища за аналогіями з території Європи є плоским, трикутним, квадратним та ромбоподібним. Досить багато знахідок подібних наконечників стріл походять з Норвегії, Швеції, території Північно-Західної Росії, близько 100 екземплярів – з території Білорусі тощо. На сьогодні в історіографії поширена думка про те, що подібні наконечники стріл активно використовувалися в епоху вікінгів, тобто у IX-XI ст. Найближчі аналогії знахідкам з Рухотинського городища походять з городищ Прудники, Виповзів, Шестовиця, Новгород, Сарське, Бірка, Хедебю тощо [17, с. 23-42].

Таким чином, підсумовуючи сказане щодо наконечників стріл, можна констатувати, що на городищі перебували, або ж брали участь в його облозі, професійні воїни-лучники, які володіли досить ефективними типами наконечників стріл, котрі могли пробивати не лише кольчуги, а можливо, й ранні ламелярні пластини, які за знахідками на території сучасної Болгарії отримали назву «*ризници*» [15, с. 120-129]. Не виключено, що на території городища могли виготовлятися наконечники стріл окремих типів.

На городищі виявлено також деталі кріплення колчана. Перша з них – це залізний гачок, який складається з двох частин (рис. 6, 1). Перша частина – залізна пластинка, верхня частина якої має кілеподібне закінчення, а нижня частина має діагональні закінчення, які переходять в гачок. До пластини із зовнішнього боку прилягають дві скоби, які з внутрішнього боку виходять в отвори, котрі прикріплювалися до ремня колчана

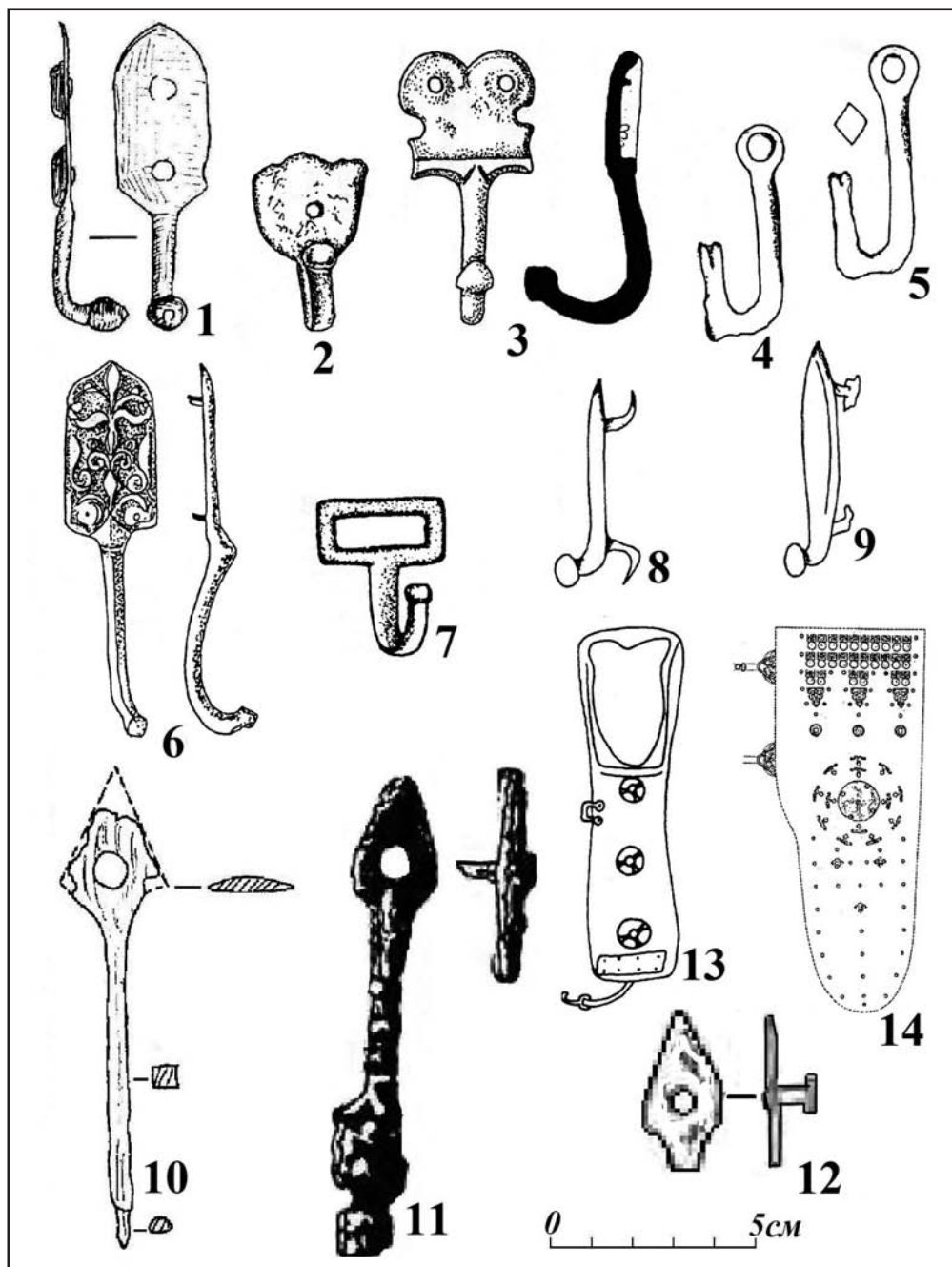

Рис. 6. Деталі середньовічних колчанів: 1 – гак для підвішування колчана з Рухотина (уроч. Корнешти); гачки для підвішування колчана: 2, 3, 6, 8, 9 – з північно-східної Болгарії; 4, 5 – с. Скала (Болгарія), 7 – с. Одърци (Болгарія) (за В. Йотовим); скоби для закріплення деталей колчана: 10 – Рухотин (уроч. Корнешти), 11 – Шекес-Феєрвар (Угорщина) (за Й. Хампелем), 12 – Шаркадкерестур (Угорщина) (за П. Меддеші); 13, 14 – реконструкції середньовічних колчанів (за В. Йотовим).

(рис. 6, 13, 14). Друга частина – це самий гачок, котрий кріпився до одягу воїна і зігнутий в даному випадку на 90°. На кінці гачка – потовщення. Розміри знахідки наступні: загальна довжина – 7,7 см, найбільша ширина – 2,4 см, довжина залізної пластини – 4,8 см. Довжина до першого отвору – 1,4 см. Відстань між першим та другим отворами – 1,5 см. Довжина від кінця останнього отвору до кінця пластини – 0,9 см. Діаметр отворів – 0,5 см. Довжина гачка до зігнутого кінця – 2,5 см, довжина зігнутого кінця гачка до потовщення – 0,8 см, до кінця потовщення – 1,8 см. Діаметр потовщення на кінці гачка – 1 см. Товщина виробу без скоб на зовнішньому боці – 0,2 см, товщина зі скобами – 0,4 см. Довжина скоб із зовнішнього боку – 1 см. Товщина гачка – 0,6 см. Найближчі аналогії даному виробу походять з північно-східної Болгарії (рис. 6, 2, 3, 6, 8, 9) [15, с. 33]. Також схожі гачки для кріплення колчана були виявлені на селищі IX-XI ст. у с. Одерці (рис. 6, 7) [12, с. 110], на городищі у с. Скала (рис. 6, 4, 5) [16, с. 108] та на городищі Бржецлав-Поганско у Словаччині [41, tabl. D 1]. Хронологічно подібні гачки датуються кінцем VIII – початком X ст. Як вказує О. Медведєв, наявність гачка у колчані свідчить про те, що він належав кінному лучнику [20, с. 17-20].

Також на городищі була знайдена скоба від колчана (рис. 6, 10). Вона погано збереглася. Верхня, нижня та бокова частини знахідки пошкоджені. Скоба являє собою стержень, який у верхній частині має ромбоподібне закінчення з отвором посередині. Нижня частина кріпилася до іншої скоби, підтримуючи колчан зверху. Від нижньої частини зберігся черешок. Довжина знахідки становить 11,1 см. Довжина ромбоподібного навершя – 3,3 см, довжина стержня до черешка – 6,8 см, довжина черешка – 1 см, найбільша ширина стержня – 0,6 см, ширина ромбоподібного навершя та черешка – 0,4 см, діаметр внутрішнього отвору – 0,8 см. Маса – 5,65 г. Дослідники відносять знахідки подібного типу до спорядження мадярського лучника кінця IX – початку X ст. [50, s. 178]. Аналогічні скоби походять з могильників Шекес-Феєрвар (рис. 6, 11) [50, s. 178], в похованні № 81 у с. Шаркадкерестур (рис. 6, 12) [51, l. 487-511] тощо.

Важливо відмітити те, що за топографічним плануванням, найближчою аналогією до городища в Рухотині є укріплення Фундул-Герцей (рис. 1, 2), яке знаходиться на території Румунії. Так, лінія оборони на городищі також потрійна, і важливо те, що на городищі також були виявлені досить рідкісні предмети озброєння [46; 47], серед яких – два наконечники списів (рис. 7, 1, 7), які датуються за аналогіями з Болгарії – серединою VII – серединою IX ст., та чотири наконечники стріл (рис. 7, 2, 3, 5, 6), один з яких – втульчастий двошипний (рис. 7, 3), відноситься до впливів військової культури Великої Моравії у Першому Болгарському царстві [42]. Датуються він IX ст. Інші три наконечники стріл листовидні, болгарських типів, які датуються VIII-X ст. На городищі була знайдена також рідкісна шабельна гарда (рис. 7, 9), аналогії якій були знайдені у Болгарії, зокрема у північно-східній Болгарії (рис. 8, 1, 13), Великому

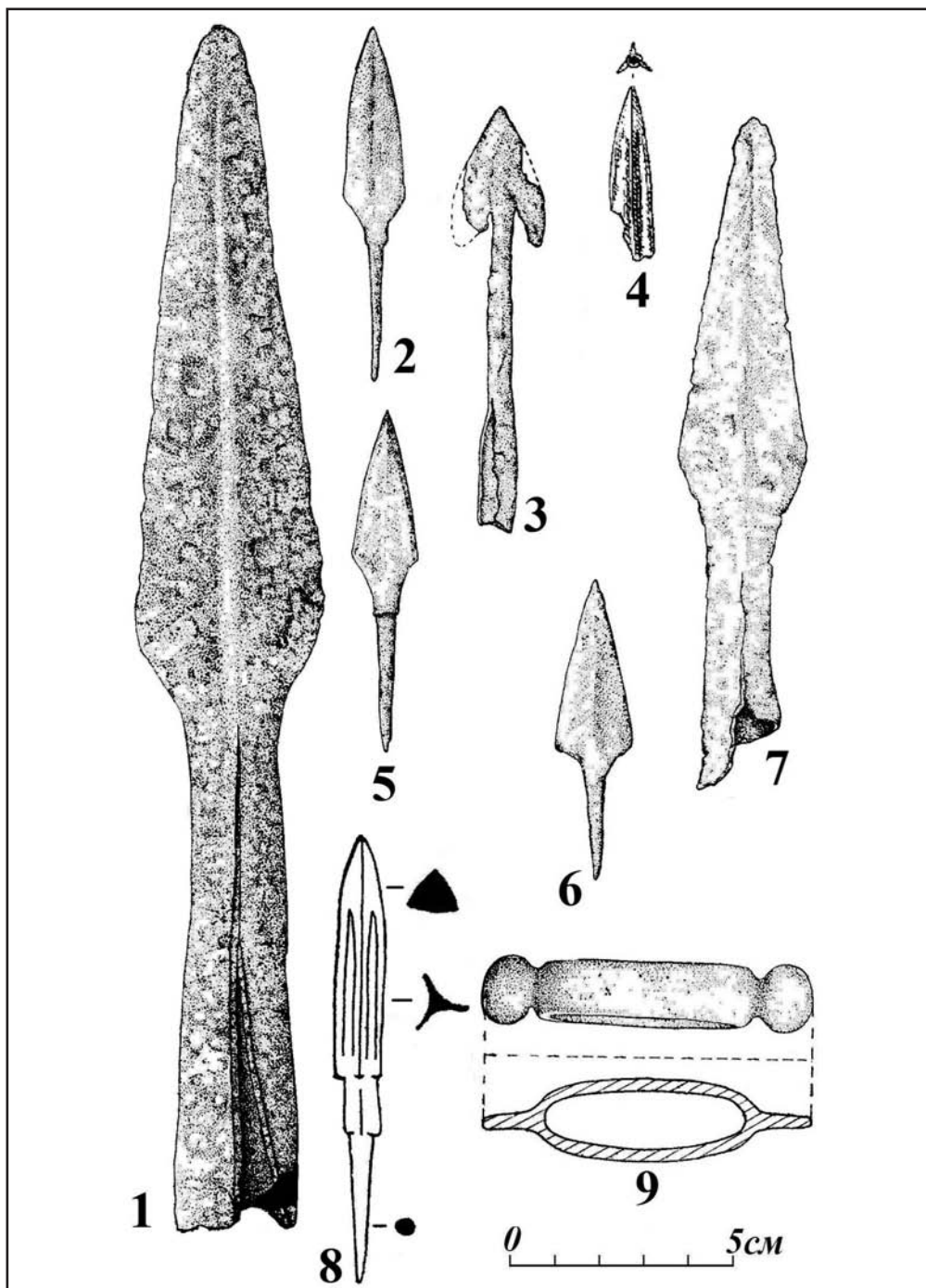

Рис. 7. Середньовічні предмети озброєння: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9 – Фундул-Герцей (за М. Петреску-Димбовіце, Д. Теодором); 4 – наконечник стріли з поховання № 52 у с. Желовці (Середнє Подунав'я) (за З. Жилінською); 8 – наконечник стріли з поселення Замятіно-7 (Росія) (за А. Обломським).

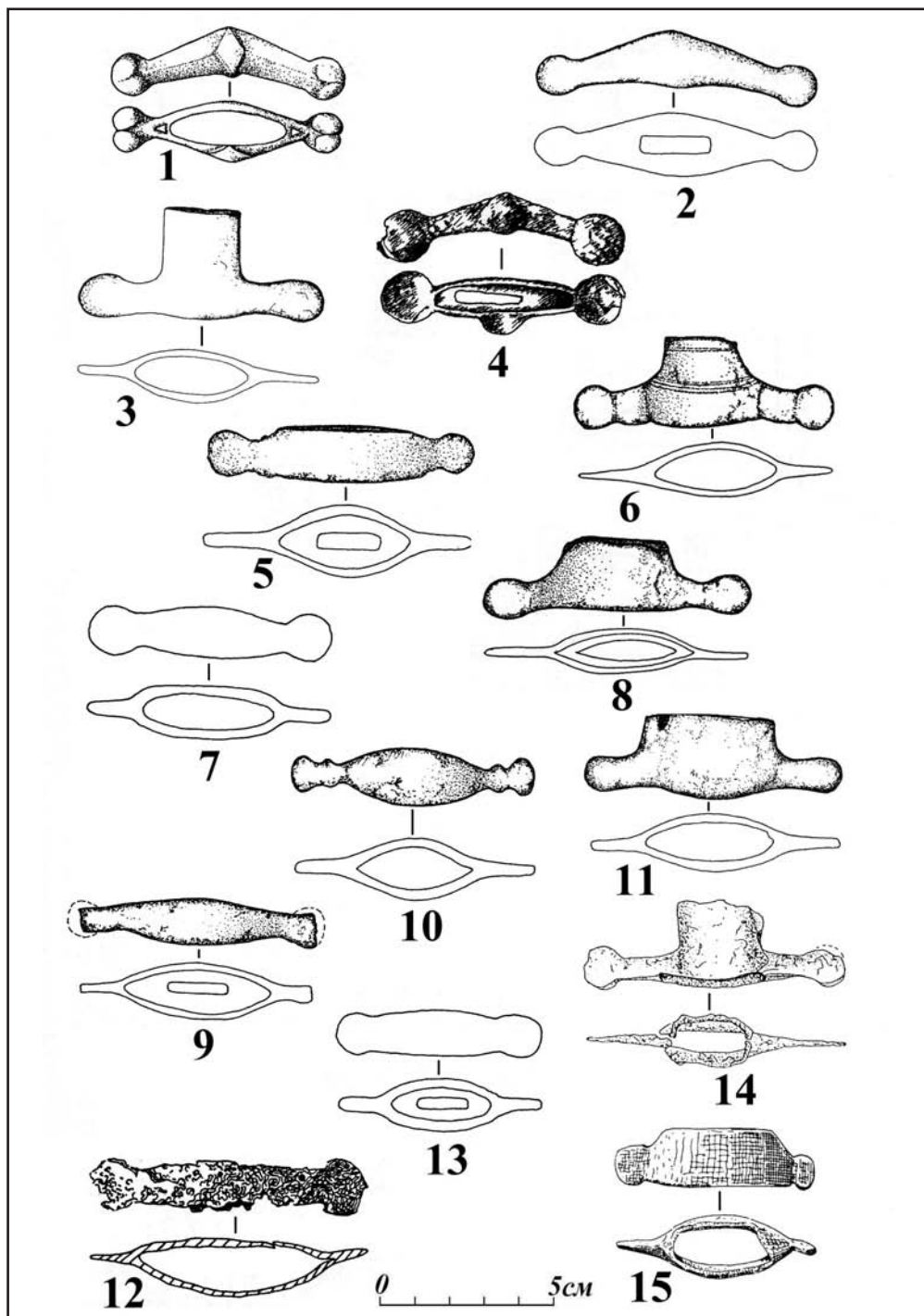

Рис. 8. Перехрестя шабель із середньовічних пам'яток Болгарії: 1, 13 – північно-східна Болгарія; 2, 5, 9 – Великий Преслав; 3, 7 – Добрячко; 4, 6, 8 – Руйно; 10 – Сеново; 11 – Старо Село; 12, 15 – Стирмен; 14 – Марково (за В. Йотовим).

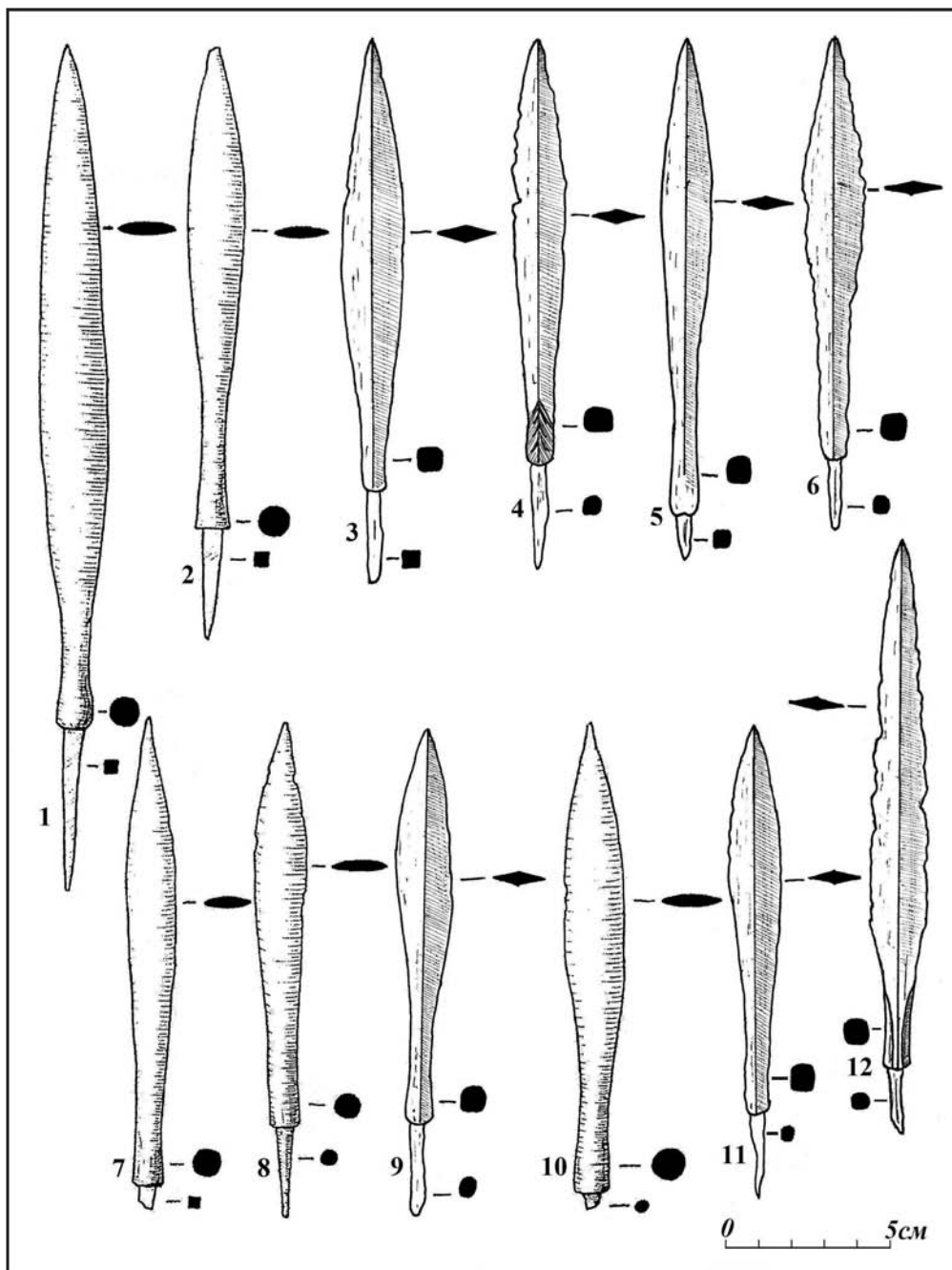

Рис. 9. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

Преславі (рис. 8, 2,5,9), Добрічко (рис. 8, 3,7), Руйно (рис. 8, 4,6,8), Сеново (рис. 8, 10), Старо Село (рис. 8, 11), Стирмен (рис. 8, 12,15), Марково (рис. 8, 14) [15, с. 59-76]. Датуються подібні шабельні гарди IX ст.

Окрім предметів озброєння, увагу слід звернути на знахідку, котра трапилася при розчистці печі-кам'янки напівземлянкового житла, розкопаного на Рухотинському городищі у 2009 р. Разом із ліпною та кружальною керамікою райковецької культури було знайдено скроневе кільце «волинського типу» (рис. 4, 15). Його діаметр становить 2,6 см, довжина підвіски – 1,7 см. Дужка кільця виготовлена із білого сплаву, а підвіска-балясина – із міді чи бронзи. За типологією С. Рябцевої, такі скроневі кільця належать до варіанта «3А» і найбільш поширені на території Дунайської Болгарії та датуються IX-XI ст. [26, с. 42; 52, л. 237-280].

Таким чином, можемо припустити, що військовий контингент, який перебував або брав участь в штурмі Рухотинського городища складався з професійних воїнів, які володіли досить потужним й передовим для того часу озброєнням дальнього бою. До проведення більш масштабних розкопок городища стверджувати конкретно про його належність складно. Комплекси озброєння, знайдені на пам'ятці знаходять численні аналоги серед слов'янського, скандинавського озброєння, а також у матеріалах Першого Болгарського царства та Великої Моравії. В будь-якому разі вони дозволяють з інших позицій поглянути на історію Середнього Подністров'я та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Східній Європі у VIII-X ст.

Література

1. Атанасов Г. Инсигниите на средновековните български владетели: корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. – Плевен: ЕА-ЕД-Плевен, 1999. – 292 с.
2. Бартиякян Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства // Herald of the Social Sciences. – 1981. – № 4. – Р. 67-77.
3. Бешевлиев В.И. Прабългарски епиграфски паметници. – София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. – 182 с.
4. Бонев С., Дончева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. – Велико Търново: Фабер, 2011. – 324 с.
5. Ваклинов С. Формиране на старобългарската култура VI-XI век. – София: Наука и изкуство, 1977. – 294 с.
6. Ваклинов С., Станислов С. Кладенци – ранносредновековно българско селище. – Варна 1981. – 88 с.
7. Воронов Ю.Н. Тайна Цебельдинской долины. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. – 160 с.
8. Воронов Ю.Н., Шенкао Н.К. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв. Советско-венгерский сборник. – М.: Наука, 1982. – С. 121-164.
9. Гръцки извори за българската история. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. III. – 329 с.

10. Гръцки извори за българската история. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – 358 с.
11. Гюзелев В.Т. Кавханите и ичиргу-боилите на българско ханство-царство (VII-XI вв.). – Пловдив: Българско историческо наследство, 2007. – 243 с.
12. Дончева-Петкова Л., Нинов Л., Парушев В. Одръци. Селище от Първото българско царство. Т. I. – София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999. – 250 с.
13. Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). – София: Наука и изкуство, 1971. – 447 с.
14. Исповедник Феофан. Хронография. – М.: Наука, 1978. – 1115 с.
15. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век). – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
16. Йотов В., Атанасов Г. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. – София: Наука и изкуство, 1998. – 347 с.
17. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2013. – Т. 1(35). – С. 23-42.
18. Коледаров П.С. Политическая география средневековой болгарской державы. Часть первая – с 681 по 1018 гг. – София: Издательство на българската академия на науките, 1979. – 88 с.
19. Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Мадяри у Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України. Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – С. 21-78.
20. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36. – 180 с.
21. Миринейский Агафий. О царствовании Юстиниана / Пер. М.В. Левченко. – М.: Арктос-Вика-пресс, 1996. – 224 с.
22. Недопако Д.П. Залізні наконечники стріл з Рухотина (технологічний аспект) // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 70-76.
23. Овчаров Д. Византийски и български крепости V-X век. – София: Издательство на българската академия на науките, 1982. – 171 с.
24. Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени (Раннеславянский мир. Вып. 6). – М.: Наука, 2004. – 330 с.
25. Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII-IX ст. поблизу с. Рідківці в 2010 р. // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 22-38.
26. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2010. – Т. 1(29). – С. 41-55.
27. Пивоваров С.В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях с. Рідківці // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Л.: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 384-390.
28. Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я // Археологія та Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. статей. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – С. 66-72.
29. Приходнюк О.М. Пастирське городище. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина ІА НАНУ, 2005. – 244 с.
30. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
31. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
32. Рабовянов Д. Извънстоличните каменни крепости на Първото Българско царство (IX-началото на XI в.). – София: Национален археологически институт и музей, 2011. – 308 с.

33. Тактика Льва / Изд. подгот. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.
34. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.е. – М.: Наука, 1990. – 190 с.
35. Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X-XIII вв. – София: Издателство на българската академия на науките, 1976. – 188 с.
36. Фехер Г. Военното дело на прабългарите. – София: Военно-издателски фонд, 1938. – 167 с.
37. Цанкова-Петкова Г. О территории Болгарского государства в VII-IX вв. // ВВ. – 1960. – Т. 17. – С. 124-143.
38. Якобсон А.Л. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели) // ВВ. – 1968. – XXVIII. – С. 195-206.
39. Bogacki M. Broń wojsk polskich w okresie średniowiecza. – Łódź: Replica, 2009. – 343 p.
40. Dresler P. Opevnění Pohanska u Břeclavi. – Brno: Masarykova univerzita, 2011. – 288 s.
41. Kalousek F. Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela: archeologické prameny z pohřebiště. – Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. – 272 p.
42. Macholdová R. Územní rozšíření šipek s trnem: Bakalářská práce. – Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2010. – 111 p.
43. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I) // SA. – 1975. – XXIII(1). – S. 119-216.
44. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // SA. – 1976. – XXIV(2). – S. 245-395.
45. Žakovský P., Hošek J., Sedláčková L. Meče 11.–13. století z území Moravy // Archaeologia historica. – 2013. – 38(1). – S. 219-270.
46. Comşa M. Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești). – București: Anul Ediției, 1978. – 184 c.
47. Petrescu-Dîmbovița M., Teodor Gh. D. Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani). – Iași: Editura Junimea, 1987. – 145 p.
48. Venedikov I.J. La population byzantine en Bulgarie au début du IX-e siècle // Byzantinobulgarica. – 1962. – Т. 1. – S. 264-265.
49. Čilinská Z. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. – Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1973. – 257 s.
50. Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. – Braunschweig: F. Vieweg und Sohn, 1905. – 853 s.
51. Medgyesi P. 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés). – Hódmezővásárhelyi: Mszeum Évkönyve, 1993. – L. 487–511.
52. Péter L. Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekercselt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán // Középkortörténeti Tanulmányok 7. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012. – L. 237-280.

Богдан ТОМЕНЧУК

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ І ФОРТИФІКАЦІЯ РЕВНЯНСЬКОГО ТОРГОВО-СТРАТЕГІЧНОГО ЦЕНТРУ НА ПРУТСЬКОМУ ПЕРЕХРЕСТІ ТРАНС'ЄВРОПЕЙСЬКИХ ШЛЯХІВ

У статті зроблена спроба по-новому показати еволюцію історичної топографії і фортифікації Ревнянського протоміського комплексу X ст., економічною основою якого була міжнародна торгівля в зоні двох давніх транс'європейських шляхів.

Ключові слова: городища, історична топографія, фортифікація, протомісто, торговельні шляхи.

Богдан ТОМЕНЧУК

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ И ФОРТИФИКАЦИЯ РЕВНЯНСКОГО ТОРГОВО-СТРАТЕГИЧЕСКОГО ЦЕНТРА НА ПРУТСКОМ ПЕРЕКРЕСТКЕ ТРАНС'ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕЙ

В статье сделана попытка по-новому показать эволюцию исторической топографии и фортификации Ревнянского протогородского комплекса X в., экономической основой которого была международная торговля в зоне двух давних транс'европейских путей.

Ключевые слова: городища, историческая топография, фортификация, протогород, торговые пути.

Bogdan TOMENCHUK

THE HISTORICAL TOPOGRAPHY AND FORTIFICATIONS OF THE REVNA COMMERCE STRATEGIC CENTER ON THE PRUT CROSSROAD OF THE TRANS-EUROPIAN WAYS

The attempt to show in a new way the evolution of the historical topography and fortifications of the Revna proto-urban complex of the X c., the economic basis of which was the international trade in the area of two ancient trans-European ways, is made in the article.

Keywords: hill forts, historic topography, fortifications, proto-urban, trade ways.

У центральній частині Буковинського Підгір'я, виділяється Чернівецька височина – високотерасове (300-500 м нрм) підвищення вздовж правого берега р. Прут. На цій зовсім невеликій території (12×5 км), розміщена окрема група з 6 пізньослов'янських городищ (Ревне I, Ревне 2, Коростувата, Біла, Цецино, Спаська), які, очевидно, відносились до одного великого поселенського комплексу (рис. 1; 2). В його генезі й еволюції в першу чергу мало визначальне значення функціонування тут ключових і стратегічних ділянок (перехрестя) двох давніх торгових

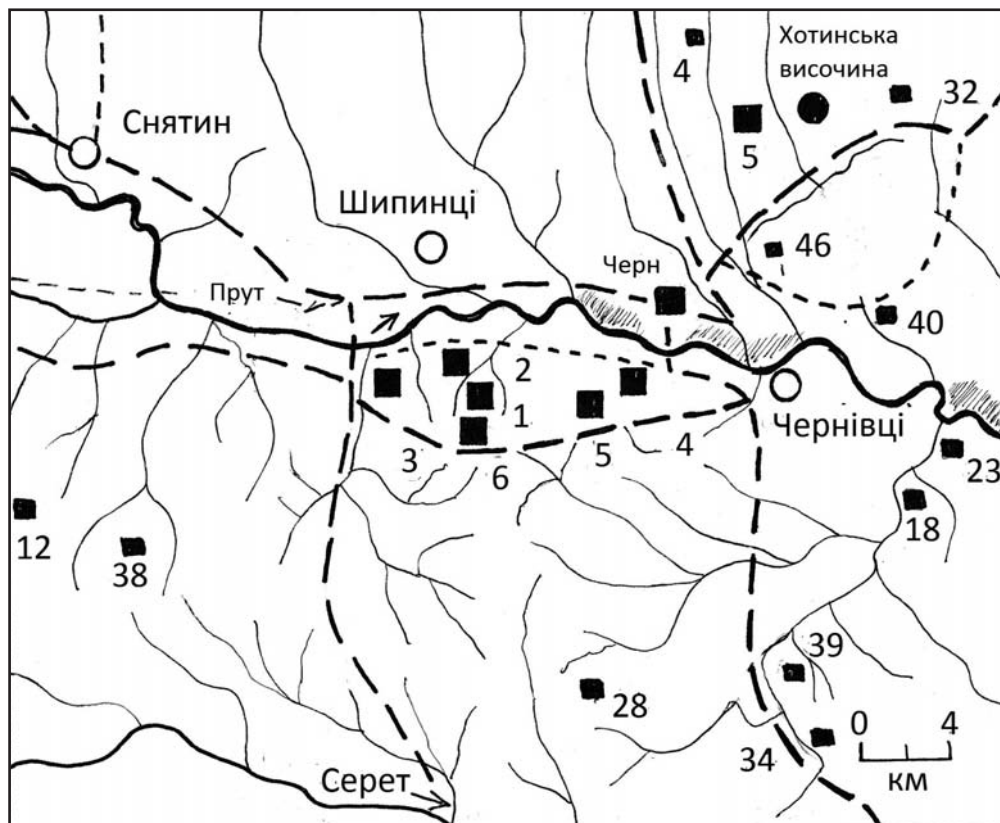

Рис. 1. Ревнянський торгово-стратегічний центр на Чернівецькій височині: 1 – Ревне 1; 2 – Ревне 2; 3 – Коростувата; 4 – Біла; 5 – Цецино; 6 – Спаська.

(торгово-міграційних) шляхів (річкових і сухопутних). Зокрема, одного транс'євроазійського (Причорномор'я – Подністров'я – Західна Європа, або через Черемошське і Прутське відгалуження і карпатські перевали в Центральну Європу), який проходив тут вздовж берега р. Прут, через «Чернівецькі ворота» (між Хотинською височиною і Прутом – Чернівецькою височиною). Другого транс'європейського (Чорне море – Дунай – Серет Карпатський – Дереглуй – Прут – Кучур – Онут – Дністер – Серет – Західний Буг – Вісла – Балтійське море, або через Дністер – Сян – на Віслу). В їх системі тут було ще два відгалуження вздовж південного (по вододілу) і північного (вздовж Прута) схилів Чернівецької височини, які виходили на дві переправи (броди) через р. Прут. Зокрема, на Чернівецько-Білу зі сходу і Коростуватівську на заході.

Центральним в цій групі городищ є Ревнянське городище (Ревне I), яке є і найбільшим (більше 20 га) серед всіх відомих городищ Галицько-Буковинського Прикарпаття. Воно є і найкраще дослідженим, завдяки багаторічним розкопкам, які проводились в 70-80 рр. XX ст. відомими

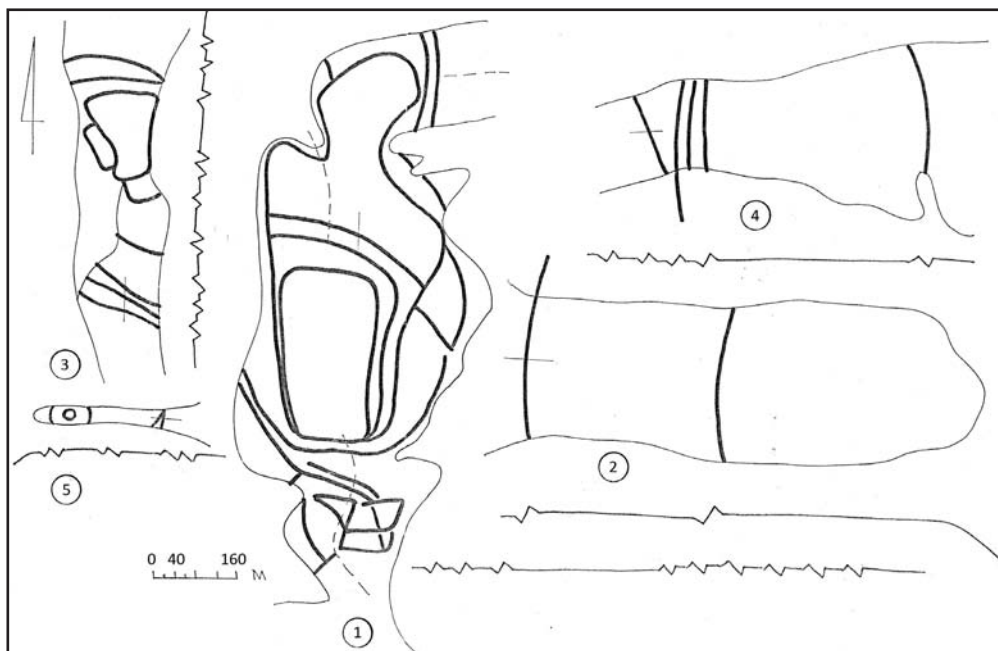

Рис. 2. Городища Ревнянського комплексу: 1 – Ревне 1; 2 – Ревне 2; 3 – Коростувата; 4 – Біла; 5 – Цецино.

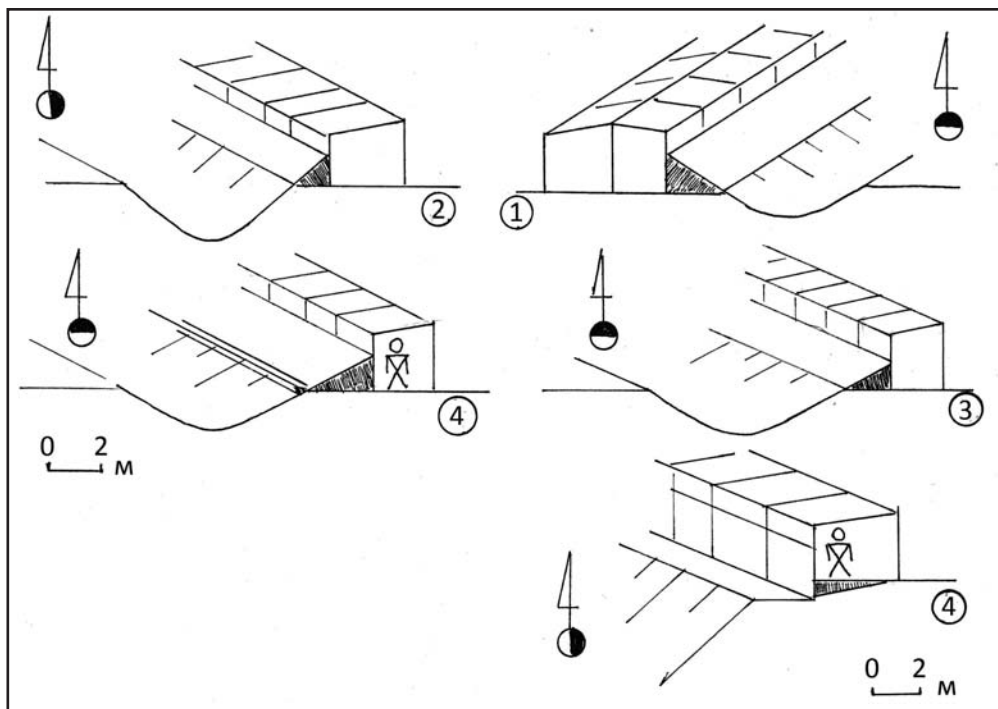

Рис. 3. Фортифікація Ревнянського комплексу (кінець IX – початок X ст.).

буковинськими археологами Борисом Тимошуком і Любомиром Михайлиною [11, с. 38-55; 2, с. 205-219; 4, с. 9-12, 21-31, 31-116; 6, с. 24-29; 7, с. 60-68; 9, с. 23-31].

Городище мисове (320 м нрм). Майданчик підпрямокутної форми (600×400 м), який видовжений з півдня до півночі. Оточений з усіх сторін валами і ровами та ескарпами, які були споруджені в IX – X ст. Зокрема, в ранній період (кінець IX – початок X ст.), основою оборони були бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2,2 м) з використанням глиняної обмазки. Стіни розділені на окремі одноповерхові приміщення (2×3 м). Зовні оборонна стіна зміцнена глиняним укосом (шириною 2,2 м). Оборонний рів неглибокий (1,3 м) і неширокий (5,5-6,5 м). З внутрішньої сторони до цієї оборонної стіни примикали окремі житлово-господарські приміщення (шириною 3 м). В цілому, оборонна стіна з прибудовою, очевидно, складала одне конструктивне ціле під одним дахом (двосхилим) (рис. 3). Загальна довжина цієї стіни могла становити біля 1500 м, що передбачає більше 300 житлово-господарських приміщень, розміщених по периметру майданчика городища, який був незабудований. Приймаючи до уваги незначну фортифікаційну ефективність рову і стін, очевидно, вони мали не так оборонне значення як в основному господарське. А саме, були зовнішньою огорожею великого (20 га) господарсько-виробничого комплексу, зорієнтованого на товарне скотарство. Зокрема і як «зимівника» для утримання худоби в зимовий період і переробки сировини (м'ясо-молочної і шкіряної, тощо). Городище, зважаючи на його величину, вже тоді, очевидно, стало одним з найбільших пізньослов'янських укріплених торгових центрів худобою в прикарпатській зоні транс'європейських шляхів. Тут могла бути і головна спеціалізована ярмарка і головний склад для відповідних товарів, тощо. Адже Галицько-Буковинське Прикарпаття, як частина Карпато-Дністровської зони скотарства, де була відповідна ресурсна і сировинна база, протягом всього середньовіччя була не лише економічною зоною, де домінувала спеціалізація по розведенню худоби, але і як центральний район транзитної торгівлі ВРХ (волів) [5, с. 133-139; 8, с. 298-307].

На віддалі 300 м на північ від першого, знаходилось друге городище (Ревне 2), яке було влаштоване на місці старого городища ранньозалізного часу (350×400 м). Основу напільної оборони в цей перший будівельний період, становила бінарна стіна стовпової конструкції (шириною 3,5 м), яка була вже розділена на окремі бойові камери. Ззовні, вона зміцнена глиняним укосом (шириною 1,2 м). Оборонний рів невеликий (шириною 6 м і глибиною 1,6-2 м). З внутрішньої сторони цієї стіни знаходилась окрема житлово-господарська прибудова. Майданчик має досить значну житлово-господарську забудову.

Городища Ревне I і Ревне 2, разом з поселеннями в їх окрузі, становили вже в цей час один великий ранній общинно-племянний комплекс. Перше городище мало в основному господарсько-виробничий

торговий характер, а друге господарсько-ремісничий і навіть суспільно-політичний. Але в цілому, вони всеціло залежали від функціонування в їх поселенській зоні торгових шляхів і були включені в їх інфраструктуру (складали основу їх інфраструктури).

До Ревнянського комплексу, очевидно, входили і ще чотири сусідні (на віддалі 3; 6; 4; 3 км) пізньослов'янські городища (Коростувата, Біла, Цецино, Спаська). Зокрема, Коростуватівське, Білянське і Спаське городища займали територію великих (120×80; 420×180-300 м) городищ ранньозалізного часу. Основою їх оборони в цей ранній період були одноповерхові бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2 м), які ззовні зміцнені глиняним укосом (шириною 1,5-2 м). Їх великі майданчики залишались незабудованими. Коростуватівське і Білянське городища, очевидно, призначались для охорони переправ (бродів) через р. Прут, де знаходилась невелика військова залога «бродників». Дані городища могли мати значення і торгових центрів і мати додаткові функції городищ-сховищ (для людей і тварин). Подібну функцію, очевидно, виконували тут ще городища ранньозалізного часу, коли вперше транс'європейські шляхи набули значення не лише міграційних, але і торгових доріг. В цілому, охорона торгових центрів і була однією з причин побудови городищ. Важливе місце в цьому ранньому Ревнянському поселенському комплексі займало і невелике Цецинське городище, яке розміщене на найвищій вершині Чернівецької височини (537 м нрм). Тут, поблизу потужного джерела, очевидно, знаходився культовий центр (городище-святилище).

В цілому, це була складна епоха кінця I тисячоліття, коли серед слов'янських племен почались перші державотворчі процеси, які супроводжувались боротьбою за транс'європейські шляхи. Зокрема, Карпатський регіон став зоною впливів Першого Болгарського царства і Великої Моравії. Перше короткочасно здійснювало, очевидно, контроль і за Прикарпаттям, друге за Верхнім Подністров'ям і Малопольськими землями. Таким чином, вони прагнули контролювати відповідні ділянки транс'європейських шляхів (Центральноєвропейського і Східноєвропейського янтарних шляхів, та їх відгалужень) [14, с. 641-665]. З початку X ст. Прикарпаття вже перебуває в пограничній зоні з Староугорською і Києворуською державами. Літописні джерела повідомляють, що на території Прикарпаття в цей час живуть хорвати («охоронці стад» худоби, за іранською етимологією), а їх східними сусідами в Нижньому Подністров'ї є тиверці. В процесі першого зовнішнього одержавлення, яке проводилось киеворуськими князями (Олегом та Ігорем), на ключових ділянках транс'європейських шляхів, які проходили через Прикарпаття і Подністров'я, з'являються їх військово-торговельні форпости. Зокрема, в тиверців «круглі городища», а в хорватів ВТРП. Археологічним маркером для них є курганні могильники [13, с. 74-84] і відповідна торгово-реміснича спеціалізація. На Буковині, в зоні Центральноєвропейського янтарного шляху (Дунай – Серет Карпатський –

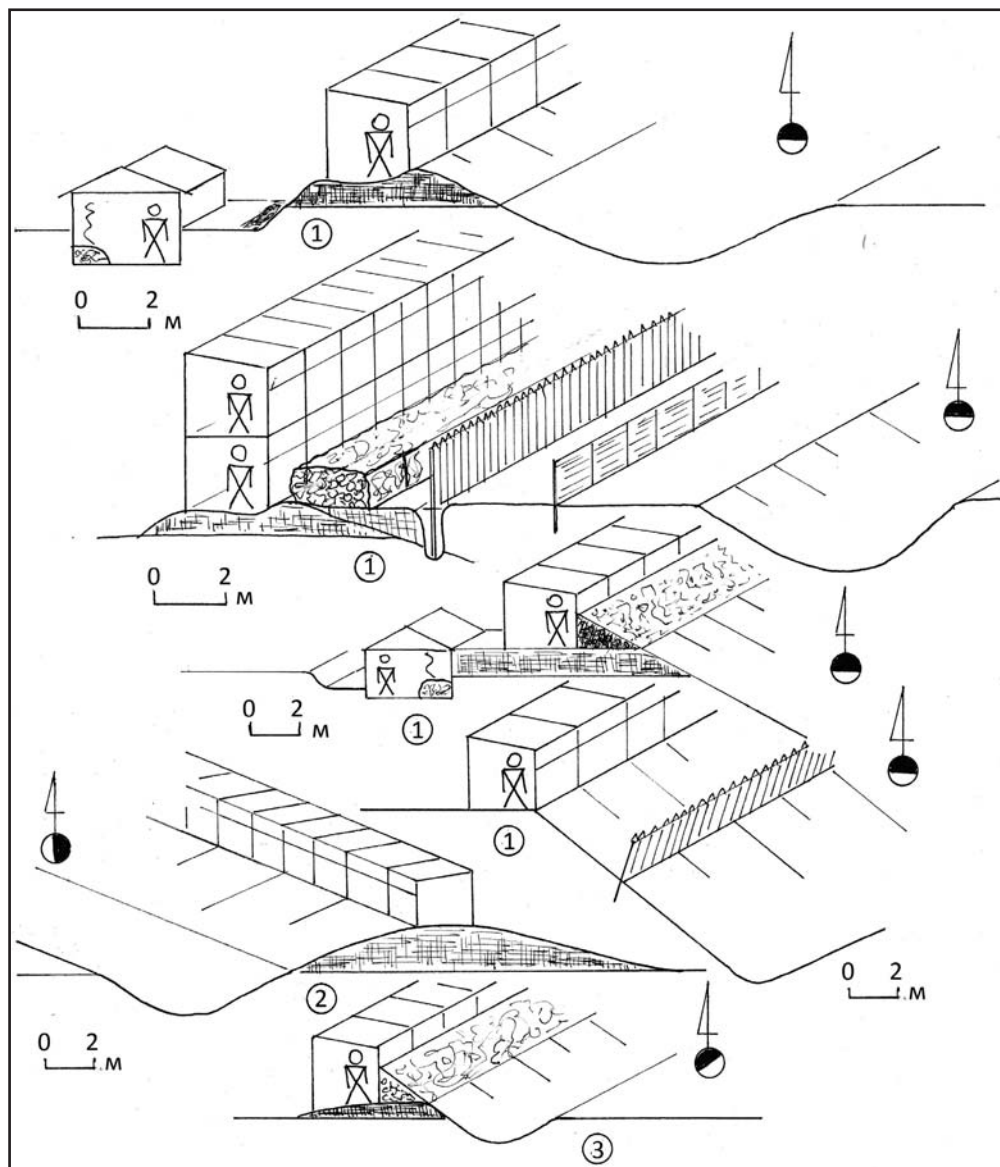

Рис. 4. Фортифікація Ревнянського комплексу (середина – друга половина X ст.).

Серет–Західний Буг–Вісла), на ділянці Пруто-Дністровського межиріччя, виник великий Чорнівський торгово-ремісничий комплекс (ВТРП). Таким чином, тут на Пруті, в зоні «Чернівецьких воріт» – перехресті двох транс'європейських шляхів, з'явилися два ранні торгові центри. Один хорватський на Чернівецькій височині (Ревнянський комплекс), а другий києворуський в південній частині Хотинської височини (Чорнівський ВТРП) [12, с. 235-243].

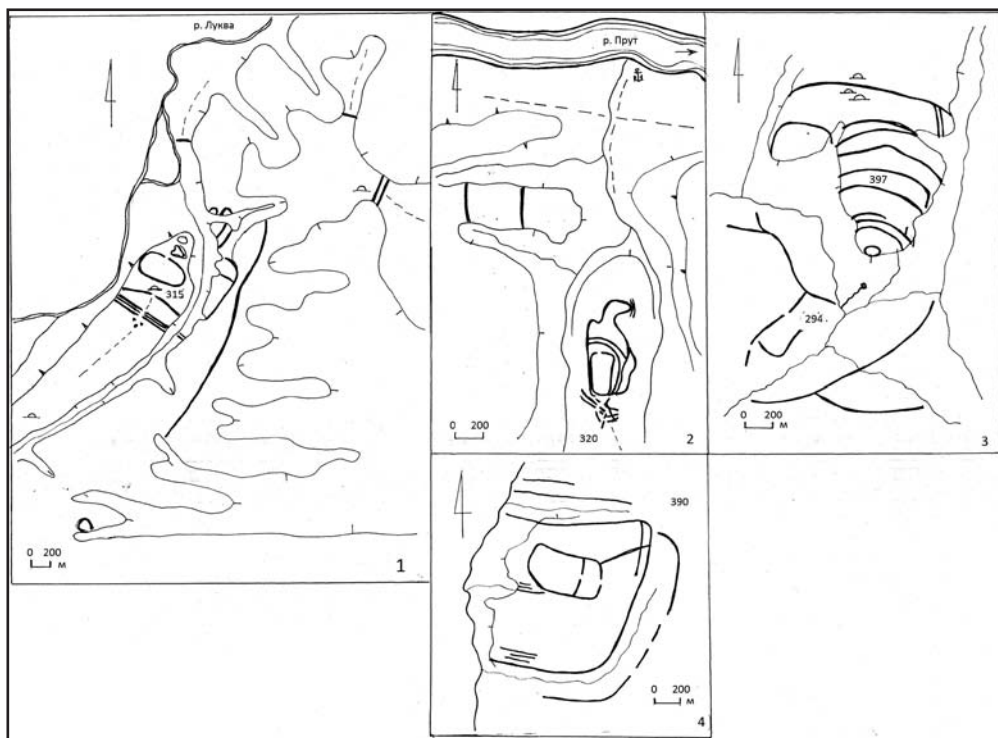

Рис. 5. Великохорватські городища: 1 – Крилоське; 2 – Ревнянське;
3 – Пліснеське; 4 – Стільське.

У середині – другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалось на хорватських землях у зв'язку з послабленням великокиївської влади, було утворене окреме Хорватське князівство. Воно більше відоме під назвою «Велика Біла (нехрещена) Хорватія» (за Костянтином Багрянородним). Хорватське князівство виникло, по-перше, як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось молодими, але агресивними сусідніми християнськими державами (Угорщина, Чехія, Польща, Болгарія). По-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був організований новоутвореною великохорватською верхівкою проти общинної знаті «малих хорватій». Остання, за відсутності державних структур, особливо швидко збагатилась завдяки контролю над транс'європейськими і транскарпатськими шляхами і участю в торгових операціях. Цей численний і економічно незалежний дружинний прошарок «малих хорватій» згодом стане основою формування могутнього і незалежного галицького боярства. На землях новоутвореної Великої Хорватії будується цілий ряд великих (10-50 га) городищ «полісного типу», які ставали адміністративними, військовими, господарськими і культовими великохорватськими князівськими центрами [16, с. 207-212]. На

території Галицько-Буковинського Прикарпаття, на місці знищеного малохорватського Ревнянського торгово-ремісничого центру, з'являється великохорватське протомісто полісного типу, економічною основою якого і надалі була міжнародна торгівля. Князівським замком і дитинцем його, очевидно, було городище Ревне I, а торгово-ремісничим посадом – Ревне 2 [3, с. 37-39]. Це ранньофеодальне місто-поліс мало велику сільськогосподарську округу, святилище та ще три городища в його західній, східній і в південній околицях. За своєю величиною воно стоїть в одному ряду з найбільшими великохорватськими центрами. Такими як Крилоське, Стільське і Пліснеське (рис. 5). Звертає на себе увагу подібність Крилоського (давній Галич) і Ревнянського поселенських комплексів, структура яких складається з декількох окремих городищ та великої сільськогосподарської округи, які розміщені на перехресті транс'європейських торгових шляхів. Перший – на Дністрі, другий – на Пруті.

Зокрема, в межах спаленого малохорватського Ревнянського городища (Ревне I), в його середині, було збудоване нове укріплення. Це був великий майданчик (300×160 м) чіткої прямокутної форми. Він обмежений з усіх сторін складною системою оборони, яка швидко видозмінювалась і ставала більш потужною (рис. 4). Засвідчено два будівельні горизонти [13, с. 189]. Основу оборони північного головного валу (перший будівельний горизонт) становили дубові зрубні бінарні стіни (шириною 2,5-3 м), які були розділені на окремі вузькі (1-2 м) бойові камери з бійницями для стрільби в зовнішній стіні. Для більшої стійкості вони мали досить значні випуски (до 0,8 м). Ця оборонна зрубна стіна стояла на невисокій (0,4 м) глиняній платформі (шириною 4 м). З зовнішньої сторони знаходився традиційний невеликий земляний укіс та рів. З внутрішньої сторони, вздовж підніжжя глиняної платформи, проходила кам'яна доріжка (шириною 1 м). Далі, на віддалі 1,5-2 м від неї починалась вже сама забудова з напівземлянкових жител. Згодом дана оборонна стіна була модернізована. Зокрема, в конструкції зовнішньої стіни з'явилися стовпи (діаметром 0,3 м), які, очевидно, стали додатковими опорами тепер вже двоповерхових зрубних оборонних стін. Оборонний рів було засипано, а всю площу знівельовано. Біля оборонної зрубною стіни з'являється потужна кам'яна стінка-крепіда (шириною 1,3 м і висотою 0,6-1,2 м). Перед нею, на віддалі 1,2-1,3 м було збудовано частокіл, залишками якого є глибока (1,2 м) траншея (шириною 0,3-0,45 м). Між ними проходила кам'яна бойова доріжка. Ще одна оборонна стіна, але вже стовпової конструкції була споруджена на віддалі 2,5-3 м від частоколу. На віддалі 3,5 м від останньої вже починався оборонний рів (шириною 6 м і глибиною 2 м). Таким чином, оборонна система цього центрального майданчика городища з південної сторони, з боку в'їзду, вже складалось з п'яти окремих оборонних ліній (загальною глибиною оборони біля 15 м). В цій південній, напільній оборонній системі

простежено і досить складну структуру в'їзду. Зокрема, його основу складала в'їзна вежа (зруб 6×4 м), яка стояла в системі першої зрубною оборонної стіни. З внутрішньої сторони, з боку укріпленого подвір'я, до вежі підходила дорога, мощена дерев'яними плахами на двох лежнях (шириною 2-2,5 м). З зовнішньої сторони (перед вежею) дорога була заможена камінням. Вона підходила до вежі під кутом (60°), утворюючи традиційний ефект «косих воріт». Ця зовнішня дорога проходила через складну зовнішню п'ятирядну систему з паралельних оборонних валів та ровів і додаткових чотирьох меридіальних валів. Глибина оборони в'їзду становила біля 200 м. Сам в'їзд оформлений за класичною розділеною двохчленною системою «в'їзд – виїзд». Перша проходила під кутом до головних воріт, а друга була прямолінійною.

Новий центральний майданчик городища мав і потужну зовнішню систему оборони, яка складалась з трьох основних частин. Зокрема, з окремого широкого і глибокого рову та двох ровів-ескарпів. Вздовж них стояли бінарні стіни стовпової конструкції (шириною 2,5 м). В окремих місцях, до їх структури входили і напівземлянкові зрубні споруди (2,7×2,7; 3,4×3,6 м), які використовувались і як житлово-ремісничі будівлі. Крім них, в окремих місцях до оборонної стіни примикали і довгі наземні будівлі (шириною 5 м) легкої конструкції (плетіння лозою і покриття глиняною обмазкою), які мали лише господарське призначення.

Центральний майданчик городища мав досить значну забудову. Зокрема, з внутрішньої сторони оборонної стіни розміщувались окремі житлово-господарські будівлі. Це були як напівземлянки стовпової конструкції, так і зрубні наземні споруди з заглибленими підклітями (підвалами). В основному, вони, очевидно, належали представникам військової дружини та князівської адміністрації.

Навколо центрального майданчика городища, в межах зовнішньої системи оборони розміщувалось велике (більше 6 га) поселення, на якому ще і зараз фіксується більше 150 западин від жител. Досліджено 50 напівземлянок з пічками-кам'янками. Вони були як стовпової, так і зрубною конструкції. В північно-західному куті, біля старого північного в'їзду, розміщувався великий ґрунтовий тілопальний могильник з крематорієм.

В цілому, увесь цей укріплений поселенський комплекс міг справді бути дитинцем міста-поліса, посадом якого було сусіднє городище (Ревне 2Б). Тут, в середині X ст. було також поновлено знищені пожежею старі оборонні стіни. Зокрема, насипано земляний вал (шириною 8-10 м і висотою 1,5 м). На цій високій земляній платформі було споруджено потужну дерев'яну бінарну оборонну стіну зрубною конструкції (шириною 2 м), яка розділена на окремі бойові камери. На майданчику городища простежено інтенсивну забудову, як житлово-господарськими, так і ремісничими комплексами, що було традиційним для цього городища і в попередній час. Звертає на себе увагу присутність у керамічних

комплексах городища Ревне 2Б імпортованих амфороподібних посудин балкано-дунайської культури та західнослов'янських пляшкоподібних горщиків, що свідчить про широкі торгові зв'язки даного поселення. Дослідники відзначають також наявність тут і великої кількості кісток ВРХ.

До Ревнянського комплексу в цей період (середина – друга половина Х ст.), очевидно, і далі входили ще чотири сусідні городища, де засвідчено їх нову фортифікацію і відповідну забудову. Зокрема, Коростуватівське і Білянське городища продовжували здійснювати контроль за переправами через Прут, а Цецинське городище залишалось культовим центром. Спаське городище прикривало південну околицю Ревнянського комплексу, безпосередньо знаходячись біля південної дороги (у вододільній частині).

В цілому, можна погодитись з дослідниками Ревнянського комплексу Б. Тимощуком і Л. Михайлиною, що тут в середині – другій половині Х ст. існувало «слов'янське ранньофеодальне місто» [10, с. 116; 3, с. 37-39]. Можливо, саме його мав на увазі Арабський Анонім (982 р.), коли говорив про «місто Хорват (Хурдаб, Хурбад) над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі печенігів, угрів і русів... в Хорваті три дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало» [1, с. 30].

В кінці Х – на початку ХІ ст. землі Великої Хорватії в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992/993 р.) за Володимира Святославича, знову увійшли до складу Київської Русі. В цей період всі великохорватські центри, які лише почали формуватись, було знищено, що засвідчено археологічно. Припинив своє існування і Ревнянський протоміський комплекс. Взамін нього, на протилежному березі Прута, поблизу старого Чорнівського ВТРП, було засновано новий києворуський князівський центр (Горішньошерівецьке городище). Він був розміщений на високому плато (483 м нрм), яке є одним з найвищих у системі Хотинської височини, що давало можливість контролювати всю Прутську ділянку транс'європейських шляхів в зоні «Чернівецьких воріт». В ХІІ – ХІІІ ст. в часи Галицького князівства, його функції перебрало на себе сусіднє Ленківецьке городище – великий торгово-ремісничий міський центр на Бирладській дорозі. В ХІV – ХV ст. в часи Молдавського князівства, на Чернівецькій височині знаходився літописний «город» (фортеця) і центр волості Цецин, який мав історичне продовження вже в новітніх Чернівцях.

Література

1. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині І тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 13-54.
2. Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII – X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., Наукова думка, 1983. – С. 205-219.

3. Михайлина Л.П. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали історико-археологічного семінару. – Суми, 1993. – С. 37-39.
4. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
5. Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – 1999. – Чернівці: Золоті Литаври. – Т. 3. – С. 133-139.
6. Михайлина Л.П. Городища Північної Буковини VIII – X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип. 4. – С. 24-29.
7. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.
8. Мохов Н.А. Молдавский торговый путь в XIV – XV вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши. XII – XIV вв. – М., 1974. – С. 298-307.
9. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
10. Тимошук Б.А., Михайлина Л.П. Раскопки славянского поселения X в. на Пруте // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 116.
11. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 204 с.
12. Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX – XII ст. // АС. – 2000. – Вип. 1. – С. 235-243.
13. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 327 с.
14. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976-2006. – Івано-Франківськ, 2008. – 695 с.
15. Томенчук Б. Фортифікація городищ Буковини // АС. – 2010. – Вип. 4. – С. 180-201.
16. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII – X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів: Астролябія, 2012. – 309 с.

УДК 904:911.37(477.83)«08/12»

*Михайло ФИЛИПЧУК***ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ЛІНІЙ ЗАХИСТУ
ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2007-2013 рр.**

У статті висвітлено головні підсумки дослідження фортифікаційних споруд Пліснеського городища у 2007-2013 рр. Зокрема подано результати розкопок ліній захисту № 4, 5, 7, ритуального валу на схилі ур. «Оленин Парк» та укріплень західного краю ур. «Замчисько». Охарактеризовано конструкції, час функціонування та динаміку розвитку досліджуваних оборонних ліній.

Ключові слова: Пліснесько, городище, лінія захисту, вал, слов'янський період, давньоруський період.

*Михаил ФЫЛЫПЧУК***ОСНОВНЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИНИЙ ЗАЩИТЫ
ПЛИСНЕСКОГО ГОРОДИЩА В 2007-2013 гг.**

В статье освещено основные итоги исследования фортификационных сооружений Плиснеского городища в 2007-2013 гг. В частности, представлены результаты раскопок линий защиты № 4, 5, 7, ритуального вала на склоне ур. «Оленыи Парк» и укреплений западного края ур. «Замчиско». Охарактеризованы конструкции, время функционирования и динамика развития исследуемых оборонительных линий.

Ключевые слова: Плиснеско, городище, линия защиты, вал, славянский период, древнерусский период.

*Mikhajlo FYLYPCHUK***THE MAIN RESULTS OF THE INVESTIGATION OF PLISNESKO
HILLFORT DEFENSIVE LINES IN 2007-2013**

The article depicts main results of investigation of Plisnesk hillfort fortifications in 2007-2013. In particular, presents the results of excavations defensive lines № 4, 5, 7, ritual shaft on the slope of the «Olenyn Park» tract and the fortifications of the western edge of «Zamchysko» tract. Discovered remains of construction, times and dynamics of their function are described.

Keywords: Plisnesko, hillfort, defensive line, rampart, the Slavic period, the Old Russ period.

Вивчення укріплених поселень слов'яно-руського часу до сих пір залишається актуальним завданням вітчизняної археології та історії, адже сприяє глибшому розумінню процесів градо- та державотворення у Східній Європі, а також з'ясуванню низки інших похідних проблем. Унікальним явищем в цьому плані є *Пліснеське городище*, що розташоване

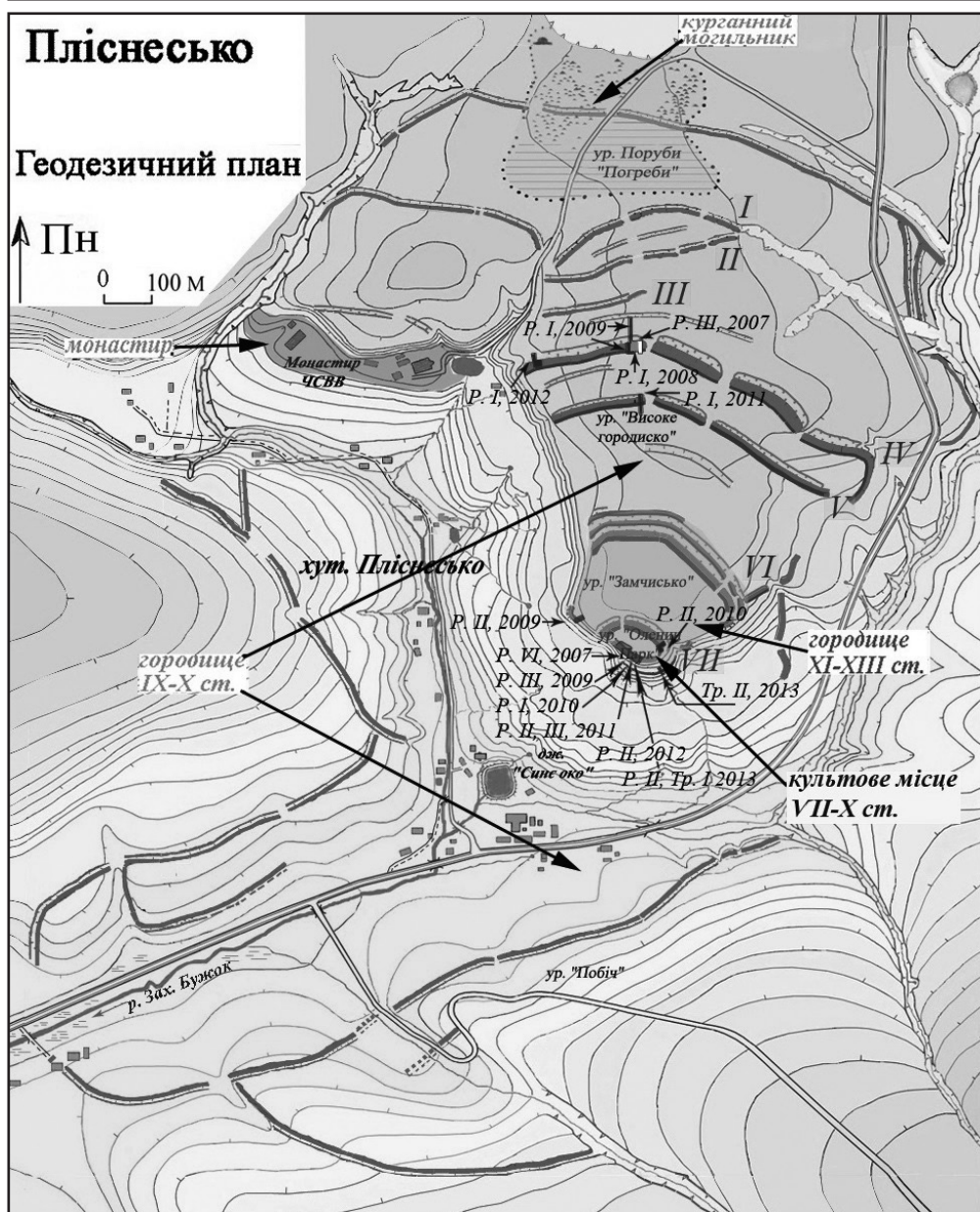

Рис. 1. Топогеодезичний план Пліснеська (римськими цифрами позначено нумерацію ліній захисту верхнього плато городища). Місця розкопів захисних рубежів, закладених у 2007-2013 рр.

на території та в околицях хут. Пліснесько (с. Підгірці, Бродівський р-н, Львівська обл.). Воно двічі згадується у «Повісті минулих літ» під 1188 і 1232 рр. [2, с. 347, 390] та в «Слові о полку Ігоревім» [4, с. 31]. Городище є надзвичайно хорошим об'єктом польових студій, адже характеризується, без перебільшення, грандіозною системою захисту, яка складається з великої кількості оборонних ліній (рис. 1). Захисним рубежам пам'ятки, як і решті її складовим, притаманна доволі добра збереженість.

Попри те, що Пліснеськ досліджується вже понад 200 років, науковому вивченню оборонних ліній до останнього часу приділяли вкрай мало уваги. А між іншим, саме вони є єдиними виразниками «укріпленості» поселення протягом певного періоду, етапу чи фази його функціонування. Як відомо, вперше розкопками укріплень наприкінці 40-х рр. XX ст. зацікавився І. Старчук [5, 24 с.; 6, 18 с.; 7, с. 76-85; 8, с. 379-394; 9, с. 32-35]. Опісля тривалої перерви, на початку 1990-х рр., їхнє стаціонарне вивчення продовжив М. Филипчаук [12, 40 с.; 13, 44 с.]. Чергові роботи у цьому напрямку були проведені дослідником аж у 2000 р. [14, 34 с.; 15, с. 197-220].

Свіжий виток у вивченні оборонних споруд городища пов'язаний з масштабними і цілеспрямованими роботами на пам'ятці, проведеними у 2007 р. Відтоді і аж до сих пір одним з завдань Пліснеської археологічної експедиції в кожному польовому сезоні є стаціонарне дослідження раніше невивчених захисних рубежів. У результаті наукових пошуків у 2007-2013 рр. стали відомими не лише конструкція та хронологія відкритих укріплень, але й особливості динаміки їхнього розвитку, співвідношення із навколишньою забудовою тощо.

Особливе місце в системі захисту верхнього плато городища займав вал № 5 (лінія захисту № 4). Візуально зазначений рубіж був одним з найбільш потужних у цій частині міста. До 2007 р. лінія захисту не досліджувалася. Розкопки, проведені протягом 2007-2009 та 2012 рр. дають підстави стверджувати, що тут оборонні споруди давньоруського часу відсутні. Виявлені ж конструкції представлені двома етапами функціонування слов'янської лінії захисту. Як виявилось, укріплення першого етапу репрезентовані дещо примітивними земляними насипами, до внутрішньої сторони яких прилягали дерев'яні прибудови (рис. 4). Так, у розкопі III 2007 та I 2008 рр. (поблизу можливого в'їзду на городище) відкрито глеєво-лесовий лінзоподібний насип, схожий до тих, що були виявлені на місці зовнішніх ліній захисту. Ширина його збереженої земляної основи становила 6,00 м, а максимальна висота – 1,30 м [17, с. 141; 18, с. 22]. Рештки земляного насипу валу, представленого лінзоподібним прошарком перевідкладених суглинків, було виявлено й під час вивчення західного краю валу № 5 у 2012 р. [26, с. 118; 27, с. 173-175]. Час спорудження таких укріплень встановити важко. Скоріш за все – це відбувалося десь у IX ст. Згідно стратиграфічних спостережень та на основі рухомого матеріалу можна зробити ґрунтовний

висновок, що оборонні споруди припиняють функціонування близько першої половини X ст.

На місці дерев'яно-земляних укріплень, які були знівельовані, згодом споруджується новий двоюрисний фортифікаційний рубіж та масивний рів (рис. 2). Новозбудований вал складався з повздовжнього насипу та «руштових» дерев'яних конструкцій, заповнених лесом і глеєм (т.зв. «підпірні стіни»), що знаходилися перпендикулярно до його осі. Деструкції «підпірних стін» зафіксовані на довжину 11,00 м та ширину 2,70 м. Відстань між такими об'єктами становила 1,30 м. У розкопах 2007-2009 рр. було виявлено чотири «підпірні стіни». Віддаль між гребенями об'єктів складала 4,00 м. Простір, утворений такою системою розташування «підпірних стін», виявився залишками бойових камер (своєрідних проходів) та бійниць. Сумарна їхня довжина сягала 11,00 м, а ширина 1,30 м. Починаючи з вершини валу, в напрямку напільної (зовнішньої) сторони, кожна з камер мала незначний розхил, набуваючи форми трапеції. При цьому, її довжина складала 2,5 м, а максимальна ширина зростала до 2 м. Стіни цієї споруди були «облицьовані» дерев'яними плахами. Варто зауважити, що в межах гребеня валу «підпірні стіни» з'єднувалися горизонтально покладеними балками (ширина 0,35 м), які могли бути внутрішніми стінами т.зв. «заборол», довжиною 4,00 м та шириною 2,00 м. Такі «забороли» складали верхній рівень оборонної лінії, до якої вели східці, збудовані на похилій поверхні «опорних стін». Варто також наголосити, що на гребені валу, в межах кожної із «опорних стін», збереглися великі камені, можливо, залишки фундаментів веж [10, с. 216-220; 11, с. 73-74; 19, с. 5-11; 20, с. 5-20]. Окрім того, як показали роботи 2009 р., бійниці з північного (напільного) боку, були укріплені кам'яною крєпідю, що заходила у її отвір на віддаль до 0,10 м і при цьому не підносилася вище долівки. В той же час, висота кам'яної крєпиди між бійницями була дещо вищою. З північної сторони, від кам'яної крєпиди, схил валу виявився «облицьований» кам'яними плитами середніх та великих розмірів. Вони рівномірно покривали не лише зовнішні схили земляного насипу, але й південні стінки рову. Більше того, кам'яна кладка досягала дна рову і навіть частково «піднімалася» на його зовнішній схил. Глибина рову досягала 3,20 м від рівня сучасної поверхні. Сумарний перепад висоти від рівня сучасного гребеня валу до тогочасного дна рову складав 8,00-8,10 м (рис. 3). Як показали стратиграфічні та планіграфічні спостереження, усі ці об'єкти були взаємопов'язані між собою і складали єдиний синхронний комплекс. Керамічні матеріали, отримані під час зачищення долівки бойових камер та дна рову відносяться до кінця X ст. Окрім того, культурний шар XII ст. з внутрішнього боку укріплень перекривав захисні конструкції двох попередніх періодів, а житло першої половини XI ст. навіть «перерізало» одну з «підпірних» стін. Тобто час функціонування другого етапу оборонної лінії № 4 слід визначити серединою – кінцем X ст. [10, с. 216; 19, с. 5-11; 20].

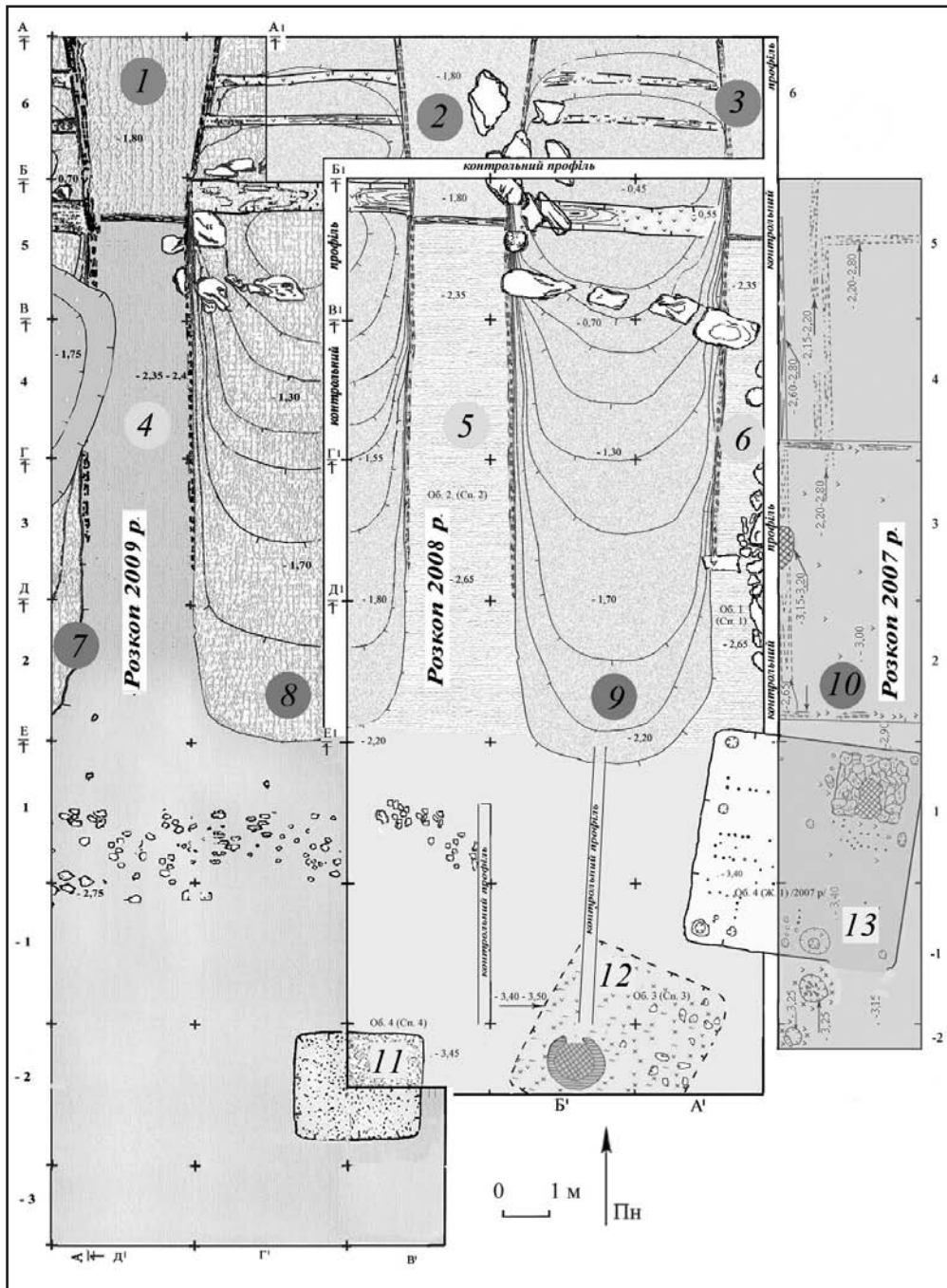

Рис. 2. Лінія захисту № 4 (вал № 5). Зведений план розкопів 2007-2008 рр. та південної частини розкопу 2009 р. Планіграфія оборонних конструкцій другого етапу укріплень та рештки забудови давньоруського часу: 1, 2, 3 – третя, друга та перша бійниці; 4, 5, 6 – третя, друга та перша бойові камери (проходи); 7, 8, 9, 10 – четверта, третя, друга та перша «підпірні стіни»; 11-13 – господарські та житлові споруди у підніжжі валу.

	болото		вал
	джерело, струмок		рів
	канал		западини
	яр		територія селищ
	очерет		GPS- координати
	пасовище		траншеї
	кущі		рівень сучасної поверхні
	широколисті ліси		дерн, лісова підстилка
	хвойні ліси		чорні гумусовані суглинки (орний шар)
	сад		чорні гумусовані суглинки
	польові та лісові дороги		темно-сірі гумусовані суглинки
	шосейні дороги		сірі опідзолені суглинки
	житлові та господарські будівлі		світло-сірі суглинки, опідзоли
	культові споруди		верхня межа лесу «материк»
	кладовище		вугілля, зола
	ліній електропередач		глиняна вимазка, кераміка

Умовні позначення до рис 2.

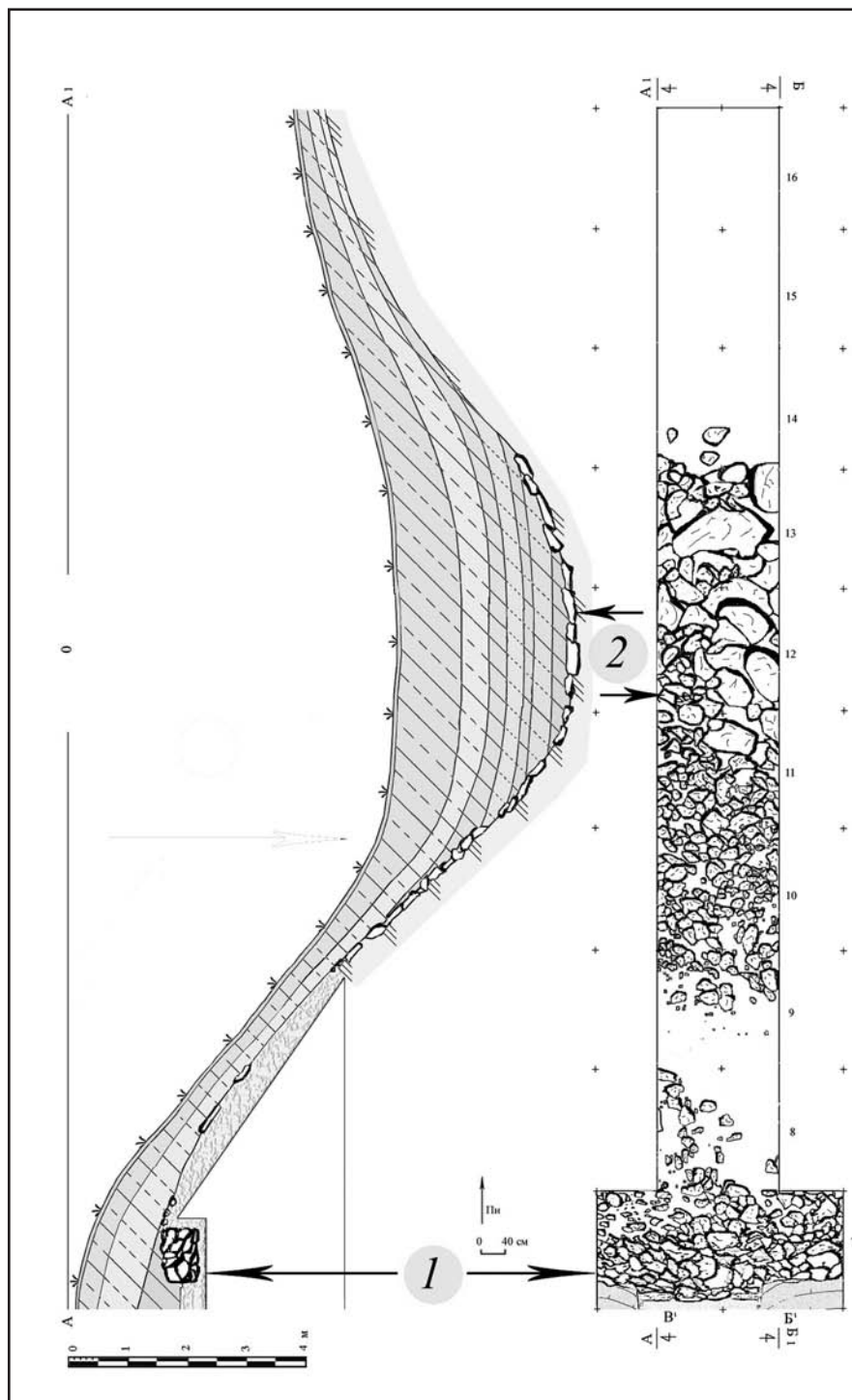

Рис. 3. Лінія захисту № 4 (вал № 5). Північна частина розкопу I 2009 р. План та переріз кам'яної крепиди-стіни (1), напільної сторони валу № 5 та рову (2).

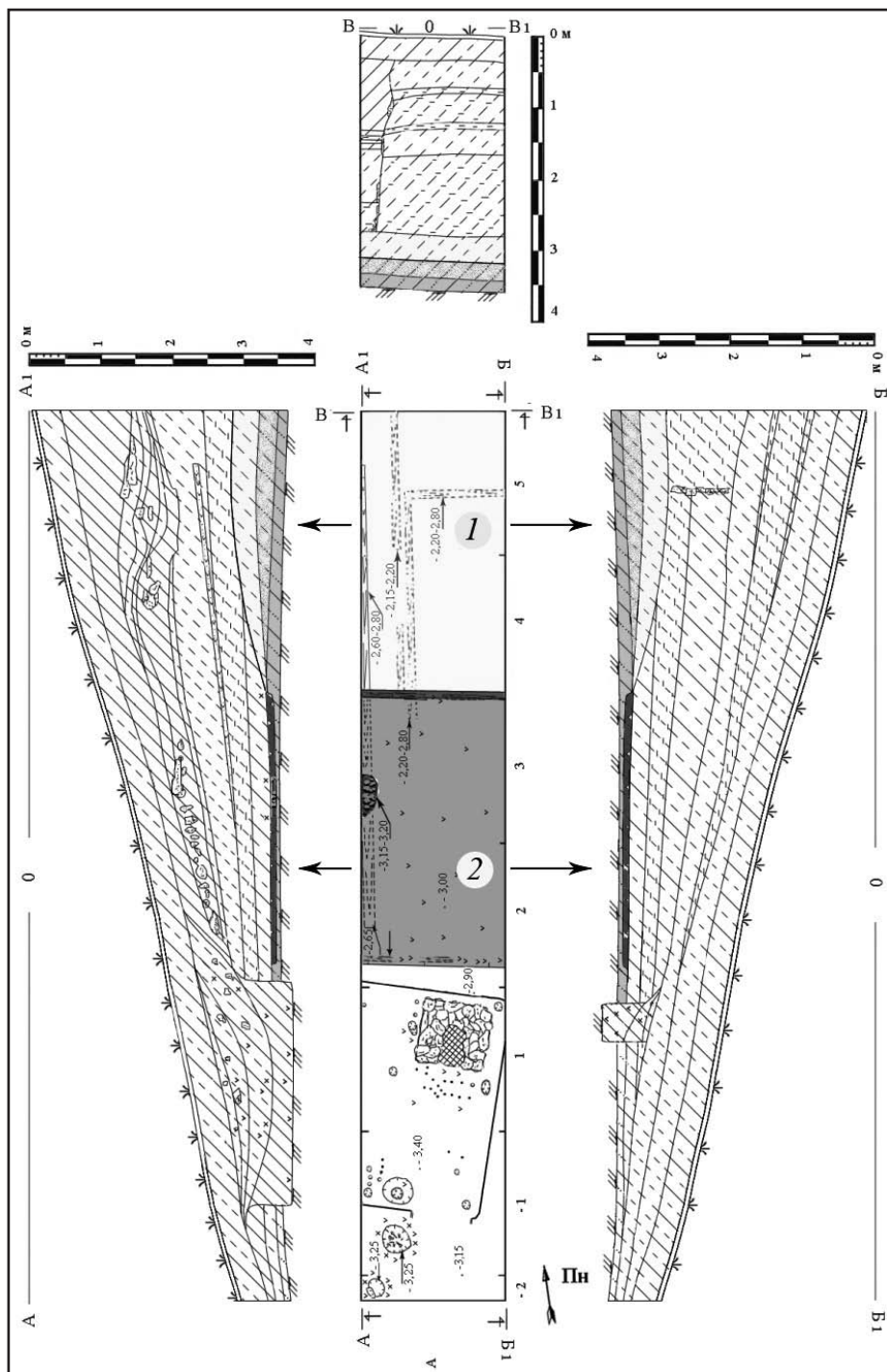

Рис. 4. Лінія захисту № 4 (вал № 5). Примітивні дерев'яно-земляні конструкції першого етапу функціонування укріплень: лінзоподібний насип ґрунту (1) та прибудова до валу (2). Розкопки 2007 р.

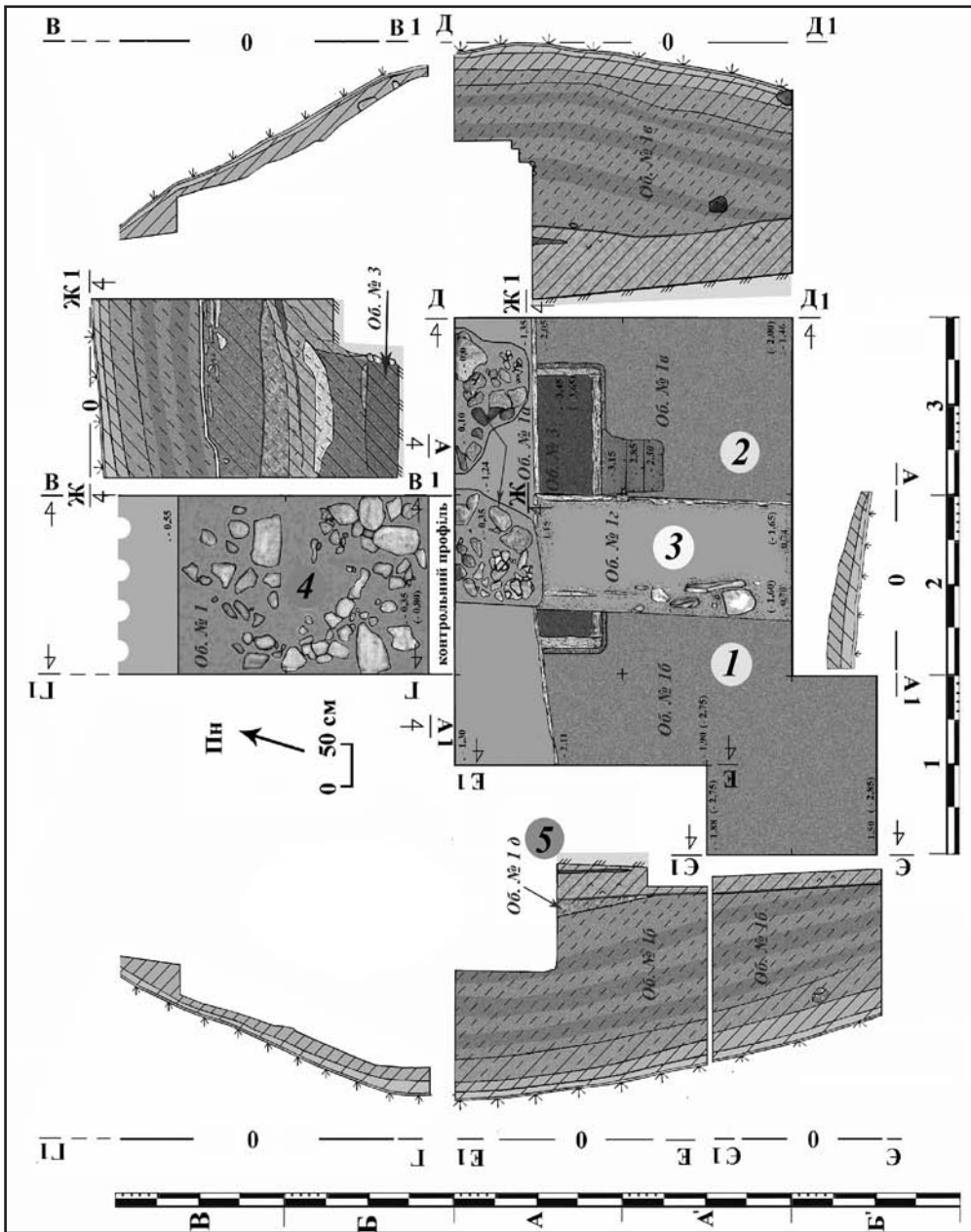

Рис. 5. Лінія захисту № 4 (вал № 5). Примітивні дерев'яно-земляні конструкції першого етапу (5) та опорні стіни (1, 2), бойовий прохід (3) і фрагмент кам'яного облицювання напільної сторони валу (4) другого етапу функціонування захисного рубежу. Дослідження 2012 р.

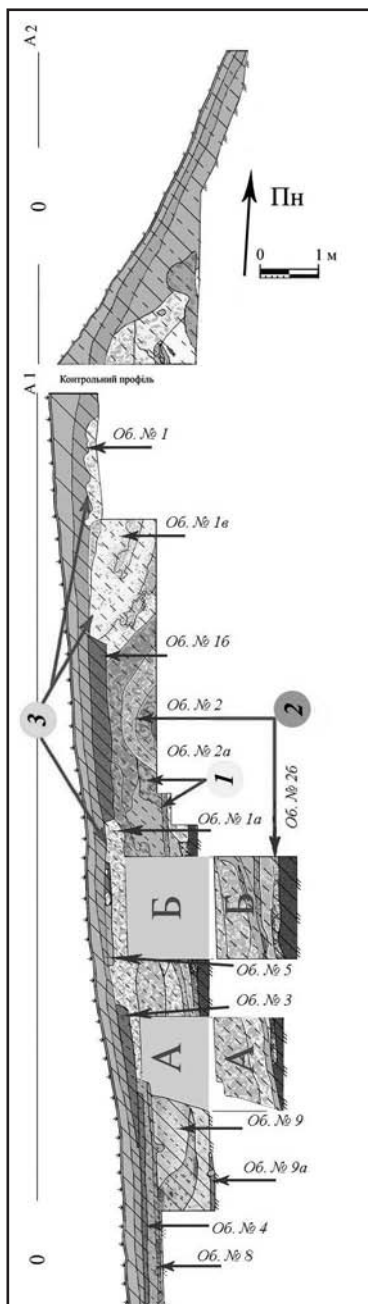

Рис. 6. Лінія захисту № 5 (вал № 4). Укріплення першого (1), другого (2) та третього (3) етапів функціонування оборонного рубежу. Стратиграфія західної стінки північної частини розкопу I 2011 р.

Роботами 2012 р. (розкоп I) вдалося встановити, що «підпірні стіни» «забутовувалися» тими ґрунтами, які були у доступі місцевого населення. Так, якщо для спорудження аналогічних об'єктів, виявлених у 2007-2009 рр., послуговували перевідкладені лесові та глеєві горизонти, то для будівництва «опорних стін», зафіксованих 2012 р., використовувалися зовсім інші ґрунти, вибиті з дна тутешнього рову. Окрім того, напільна сторона валу лише ближче до вершини була облицьована камінням середніх та великих розмірів (рис. 5). Головною тому причиною стала діяльність монахів місцевого монастиря у XVII ст., які, споруджуючи своєрідну протизсувну загату на дні нефункціонуючого слов'янського рову, розібрали значну частину кам'яного облицювання зовнішнього схилу насипу лінії захисту № 4 [26, с. 175-176].

Після завершення основних робіт на ділянці валу № 5, яка знаходилася ближче до ймовірного в'їзду на городище, було вирішено вивчити до сих пір недосліджену п'яту лінію захисту (вал № 4). У 2011 р. було досліджено ділянку цього оборонного рубежу, котра, як і у випадку із валом № 5, прилягала до одного з ймовірних в'їздів (розкоп I). Ця лінія захисту функціонувала виключно впродовж слов'янського періоду розвитку Плісеська. Тут виявлено три етапи її функціонування (рис. 6). Найраніші оборонні споруди були репрезентовані невеликим насипом (збереженими шириною 2,20-1,80 м, висотою 0,60 м) та наземною прибудовою до валу (шириною 4,00 м), в якій виявлено вогнище. Стратиграфічні дані та керамічні фрагменти кухонних горщиків, що були віднайдені на черені опалювального пристрою дали підстави віднести час функціонування укріплень до IX ст. Приблизно на рубежі IX/X ст. оборонна лінія зазнала перебудови (другий

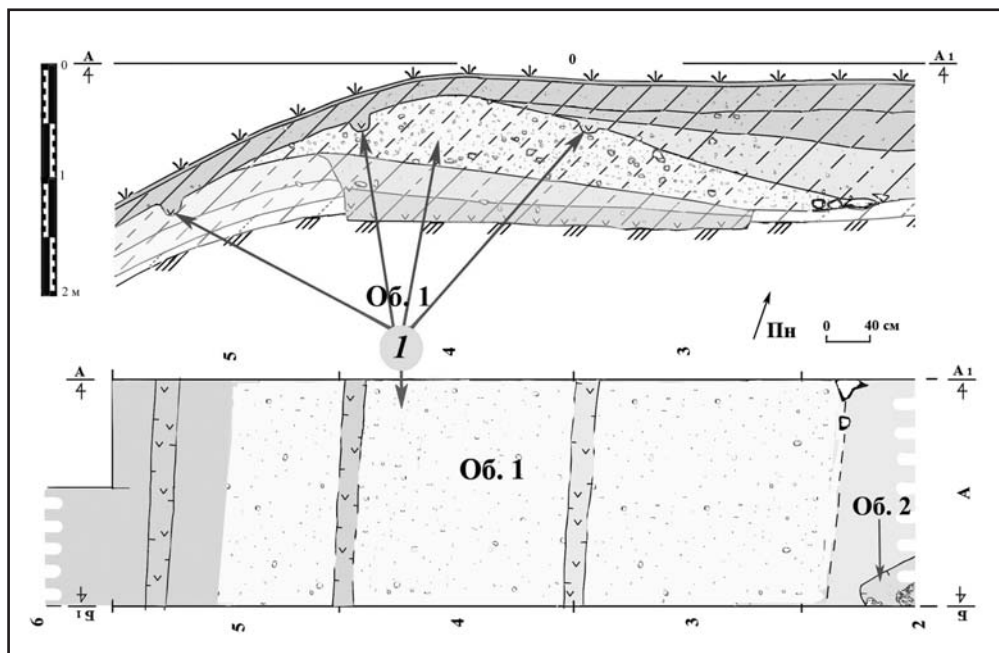

Рис. 7. Укріплення давньоруського періоду (1) західного краю ур. «Замчисько». Розкоп II, 2009 р.

етап). Вона представлена рештками передньої стіни наземної прибудови у вигляді стовпових ямок (діаметром 0,12-0,18 м) від частоколу, що розташовувалися паралельно до гребеня земляного насипу на відстані 0,20-0,30 м одна від одної. У межах зазначеного об'єкту простежено й інші елементи конструкції, зокрема паралельну до гребеня валу дерев'яну тлілу плаху (довжиною 1 м та шириною 0,1 м), яка знаходилася у західній стінці розкопу, за частоколом (у напрямку напільної сторони). У південній частині наземної прибудови знаходилося відкрите вогнище. Описані конструкції попередньо датовані першою половиною X ст. Найпізніші оборонні споруди (третій етап) представлені цілим синхронним комплексом. Його основою було штучне нарощення ґрунту, на якому, ближче до вершини, споруджені конструкції типу заборол. Їхні рештки збереглися у вигляді ґрунтової платформи, яка виявилася порушеною. Поверх неї простежено сліди трьох неглибоких канавок – решток від горизонтальних колод, що проходили паралельно до гребеня валу. До цих конструкцій, у напрямку внутрішнього підніжжя валу, на віддалі 5,65 м, прилягала штучна платформа, сформована із перевідкладених лесових та глеєвих суглинків. Складається враження, що усі наземні дерев'яні конструкції, споруджені поверх останньої, були знищені глибокою оранкою. Довжина збереженого насипу складала 4,00-4,70 м, а максимальна товщина – 1,10 м. Загалом конструкції останнього етапу

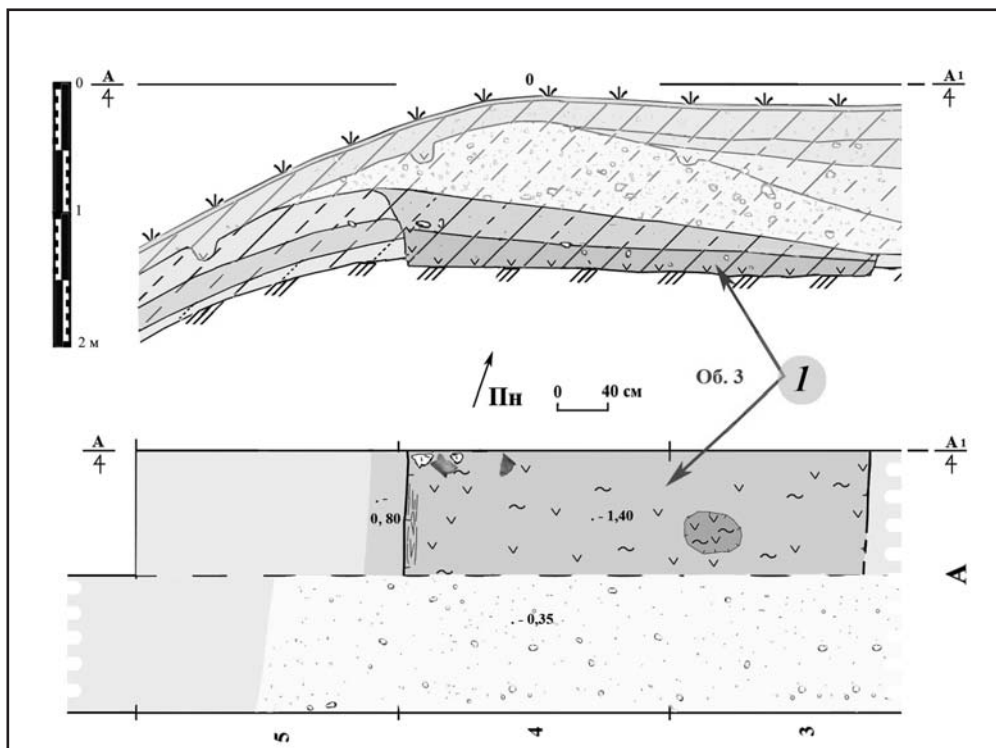

Рис. 8. Укріплення слов'янського періоду (1) західного краю ур. «Замчисько» (на вершині схилу). Розкоп II, 2009 р.

функціонування оборонної лінії слід датувати серединою – кінцем X ст. У першу чергу на це вказують стратиграфічні дані: цей комплекс перекривав укріплення першої половини X ст., а окремі його елементи (глеєво-лесо́ва платформа) «перерізалися» житлом заглибленого типу XI ст. [24, с. 6-20; 25, с. 128-156].

Лінії захисту, які знаходяться ближче до викінчення верхнього плато городища, частково досліджував І. Старчук у середині XX ст. [7, с. 77]. Йдеться про оборонний рубіж в ур. «Замчисько». У 2000 р. в північно-східному куті урочища, на місці т.зв. внутрішнього валу було закладено траншею. В результаті проведених робіт можна констатувати, що цей вал функціонував впродовж двох періодів: слов'янського (X ст.) та давньоруського (середина XII – середина XIII ст.) [14, с. 31-32; 15, с. 206; 16, с. 221]. Як виявилось, ця лінія захисту була не єдиною, яка обмежувала ур. «Замчисько». Вздовж західної та східної площадки простягнулися невеличкі укріплення по краю та схилах місцевого плато. До останнього часу вони ще не були предметами польових досліджень. Лише у 2009 р. в II розкопі вдалося з'ясувати характер та хронологію зазначених укріплень. Проведені тоді польові пошукові роботи дали змогу підтвердити два періоди функціонування оборонних споруд в західній

частині ур. «Замчисько», яке в києво-руську добу слугувало дитинцем літописного Пліснеська. У слов'янський час ця частина городища була укріплена невеличким земляним насипом, з внутрішньої частини котрого прилягали наземні прибудови (рис. 8). Їхня ширина сягала 3,60 м. Долівку повністю покривав вугільно-зольний прошарок. У межах передньої стіни прибудови простежено рештки спресованої горілої колоди, каміння середніх розмірів та верхні частини керамічного кружального посуду кінця Х ст. Цим же часом визначено дату припинення функціонування самої споруди. На такий стан справ вказують й стратиграфічні спостереження, адже конструкції валу слов'янського періоду перекриваються тут пізнішими, давньоруськими (рис. 7), які представлені платформою лінзоподібної в перетині форми, спорудженої з верстви світло-жовтого, перевідкладеного лесу із кам'яними вклученнями. Поверх неї виявлено рештки трьох паралельних канавок (від горизонтальних колод). Ширина між зовнішньою та внутрішньою колодами (найбільш ймовірною саме між передньою і задньою стінами будівлі) складала 3,60 м. Швидше за все, споруда була зрубною, на кшталт заборол. Її віднесено до другої половини XII ст. – середини XIII ст. Приблизно в той же час, нижче по схилу в західному напрямку, функціонувала наземна будівля, яка східною стороною ледь врізалася у схил. Східна стінка виявленого об'єкту представлена залишками похилої стіни земляного котловану, а західна – межею поширення долівки та доволі сильно порушеною кам'яною кладкою. Ширина споруди сягала близько 4,00 м [20, с. 16-20]. У плані хронології наголосимо, що хоча ми й маємо два періоди функціонування укріплень вздовж схилів ур. «Замчисько», все ж оборонних споруд, які б відносилися в XI ст., виявлено не було.

Для вияснення планувальної структури Пліснеська впродовж слов'янської та києво-руської доби надзвичайно цінними виявилися результати вивчення останньої (сьомої) лінії захисту в 2010 р. Нагадаємо, що зазначені фортифікації відмежовують ур. «Оленин Парк» від решти складових городища. У цій частині Пліснеська візуально простежуються рештки двох різних за характером оборонних рубежів, перший з яких обмежує північно-західну та північно-східну, а другий – південно-західну, південну та південно-східну частини мисоподібної площадки. Між ними спостерігаються певні «розриви», які, швидше за все, мають штучне, антропогенне походження і мають відношення до планувальної структури цієї частини городища.

У цій частині пам'ятки, тобто на місці лінії захисту № 7, наукові пошуки були проведені ще І. Старчуком у 1948 р. [9, с. 32-33]. Тоді дослідник розкрив низку асинхронних оборонних об'єктів, які пізніше, на нашу думку, не зовсім вірно інтерпретували наступні дослідники пам'ятки, зокрема, М. Кучера та О. Ратич, котрі писали про ймовірні рештки вежі, виявлені у розкопі їхнього попередника [1, с. 16-17; 3, с. 112-122]. Однак свої здогади вони не супроводжували подальшими

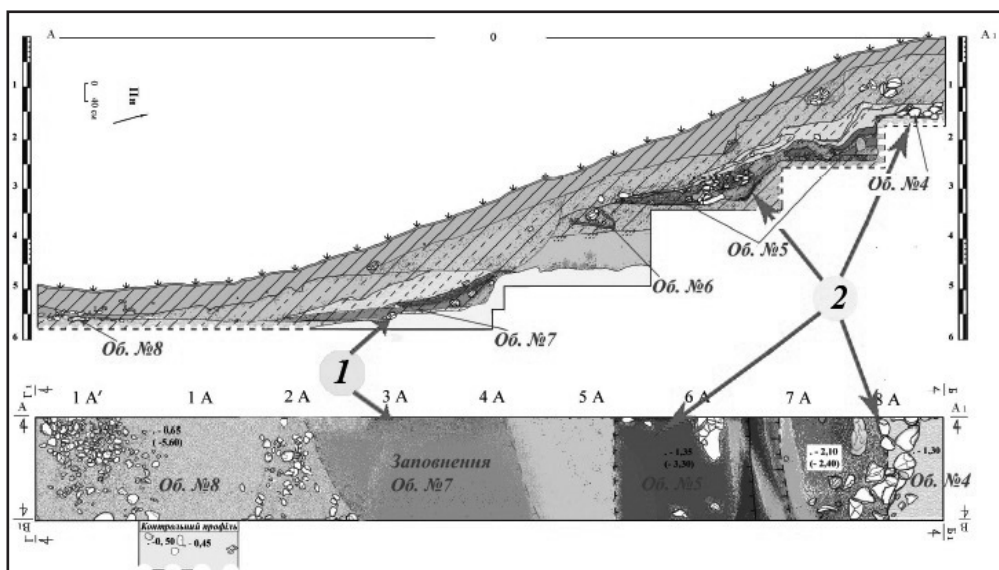

Рис. 9. Північна частина лінії захисту № 7 (валу № 1). Укріплення слов'янського періоду: перший (1) та другий (2) етапи функціонування захисного рубежу.
Розкоп II, 2010 р.

польовими дослідженнями цього валу. Хоча, припускаючи наявність дерев'яної вежі, І. Старчук вважав за необхідне провести чергові дослідження даної лінії захисту [9, с. 33]. Це сталося лише у 1993 р., коли на місці попередньої sondи І. Старчука був закладений розкоп. Нагромаджені нами матеріали дали вагомі підстави відкинути версію про оборонну вежу та висловити думку про наявність трьох різночасових кам'яних крепід слов'янського й давньоруського періодів, в основі досліджуваної оборонної лінії [13, с. 14-15; 16, с. 224]. Більше ясності в розуміння характеру та хронології вказаних укріплень внесли розкопки 2010 р. у східній частині ур. «Оленин Парк» (розкоп II) [23, с. 172-200].

Відомості, отримані в результаті досліджень, дещо розширили наші уявлення про конструкцію, час функціонування та динаміку розвитку оборонних споруд впродовж слов'янської та давньоруської доби. Як виявилось, у слов'янський час тут функціонували дві різночасові лінії захисту (рис. 9). Найраніші споруди відносяться до кінця IX – першої половини X ст. Це – земляний насип та прибудова до нього. Ширина прибудови складала 4,00 м. Її долівка була покрита дрібним вугіллям. Тут же траплялися й фрагменти керамічного кухонного посуду зазначеного часу. Згодом ці дерев'яно-земляні конструкції були замінені на масивні дворівневі споруди другої половини X ст. На вершині валу вони були репрезентовані кам'яною кладкою шириною 1,00-1,20 м та південною частиною «руштових» клітей, які проходили вздовж осі валу. Цікаво, що кладка доволі щільно прилягає до кліті із внутрішньої сторони лінії

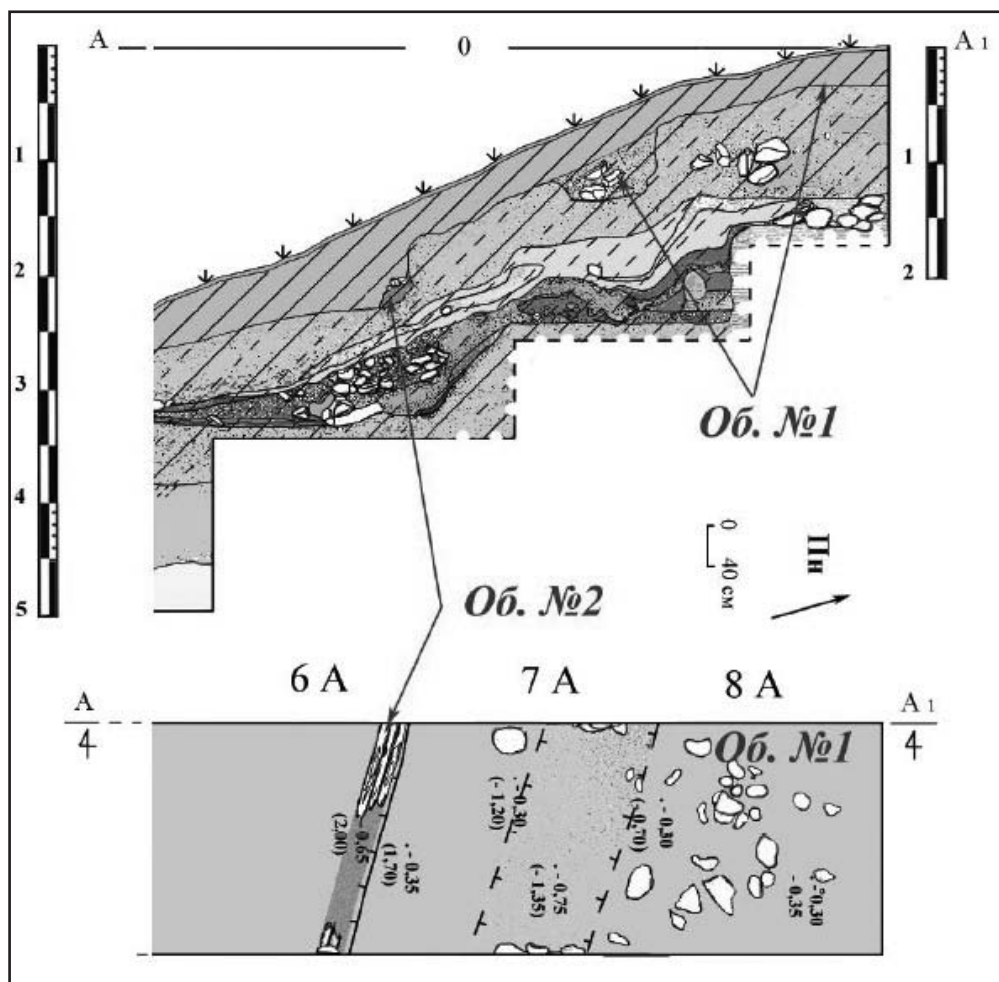

Рис. 10. Північна частина лінії захисту № 7 (валу № 1). Укріплення давньоруського періоду. Північна частина розкопу II, 2010 р.

захисту. Нижче, по внутрішній частині схилу, до цієї споруди прилягали двохярусні конструкції, спрямовані впоперек експозиції земляного насипу. Верхній ярус конструкцій шириною до 2,40 м прилягав до кам'яної кладки. Долівка нижнього ярусу знаходилася на 0,90 м нижче від верхньої. Збережена ширина цієї частини об'єкта сягала 2,60-2,70 м. Заповнення верхнього й нижнього ярусів було схожим. Воно сформоване внаслідок зсуву наземних дерев'яних та кам'яних конструкцій. До річі, слід вказати, що у другій третині XI ст., коли лінія захисту тимчасово не функціонувала, на середині її внутрішнього схилу спорудили піч побутового призначення.

Давньоруські конструкції представлені невеличкою кам'яною кладкою (шириною 1,00 м), яка знаходилася ближче до гребеня валу

та залишками наземної прибудови до насипу (шириною 2,20-2,50 м), (рис. 10). На місці її передньої стіни виявлено горизонтально покладені дерев'яні плахи, спрямовані паралельно до осі валу. Вниз по схилу вдалося виявити рештки ще однієї наземної споруди шириною 4,00 м.

На основі рухомого матеріалу виявлені об'єкти датуються в рамках середини XII – середини XIII ст. Зауважимо, що жодних оборонних конструкцій XI ст. на північній частині лінії захисту № 7 зафіксовано не було [22, с. 20-28; 23, с. 172-200].

Простіші оборонні конструкції виявлено по краях південно-східної, південної та південно-західної сторін мисоподібної площадки ур. «Оленин Парк» впродовж 2007 та 2009-2013 рр. У цьому місці урочища укріплення слов'янського часу були споруджені близько середини X ст. поверх так званого «жертвовного поясу» – елементу слов'янського язичницького святилища, який припинив своє функціонування приблизно на початку X ст. Слов'янські оборонні конструкції дійшли до наших днів у вигляді лінзоподібного в січенні насипу, сформованого з перевідкладених лесових і опідзолених ґрунтів, а також поодинокого каміння, котре часто зустрічалося в основі, але не складало яких-небудь конструкцій (рис. 11). Збережена висота насипу складала 0,60 м, а ширина основи – 2,50 м. З північної сторони вал органічно поєднувався з наземною прибудовою. Вона була представлена мілким заглибленням (товщина до 0,10 м), заповненим темно-сірими гумусними суглинками, насиченими вугіллям, глиняною вимазкою та золою. Долівка споруди виявилася добре утрамбованою і також покрита дрібним вугіллям та золою. Збережена ширина споруди становила 2,40 м (в північній частині вона поруйнована пізнішими укріпленнями). Час функціонування будівлі – середина – кінець X ст. [20, с. 21; 22, с. 9-10; 24, с. 22-23; 26, 123-124; 25, с. 137-138]. До відкритих тут пізніших укріплень давньоруського часу, слід віднести залишки платформи з насипного ґрунту, лінзоподібної в січенні форми та дві канавки від горизонтальних колод поверх насипу, які розташовувалися паралельно одна до одної, а також залишки зруйнованої кам'яної кладки (передньої стіни?). Ширина між кам'яною кладкою та внутрішньою канавкою сягала 3,4 м. Швидше за все, споруда була зрубною, типу заборол. На підставі стратиграфічних даних її можна віднести XII – середини XIII ст. Оборонних споруд XI ст. тут не виявлено [20, с. 21; 21, с. 137; 22, с. 5-6; 24, 21-22; 26, с. 120-121].

Зовсім іншу функцію мали укріплення, досліджені 2013 р. на південному схилі ур. «Оленин Парк» (рис. 12). Мова йде за штучне нарощення з перевідкладених вапнякових ґрунтів та ровоподібне заглиблення (ширина 1,30-1,70 м), з внутрішньої сторони до насипу. Це заглиблення вимощене камінням, переважно середніх розмірів, яке було оброблене, а інколи ще й обпалене [28, с. 345-346]. Оборонну функцію цього рубежу слід відкинути як з огляду на конструкцію, так і місце його місцезнаходження, на перший погляд, вал гармонійно вписується

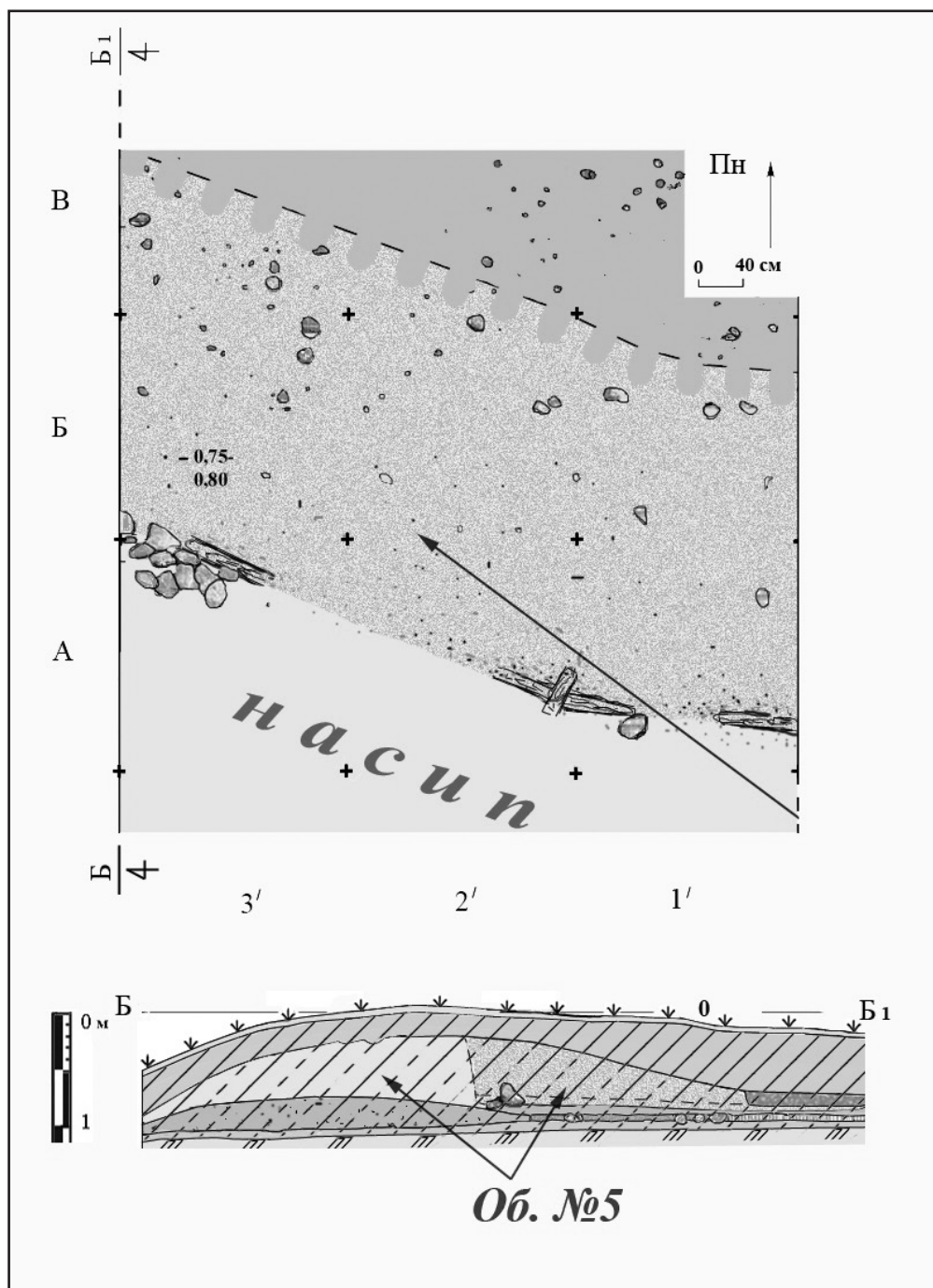

Рис. 11. Південна частина лінії захисту № 7 (валу № 1). Укріплення слов'янського періоду. Південна частина розкопу I, 2010 р.

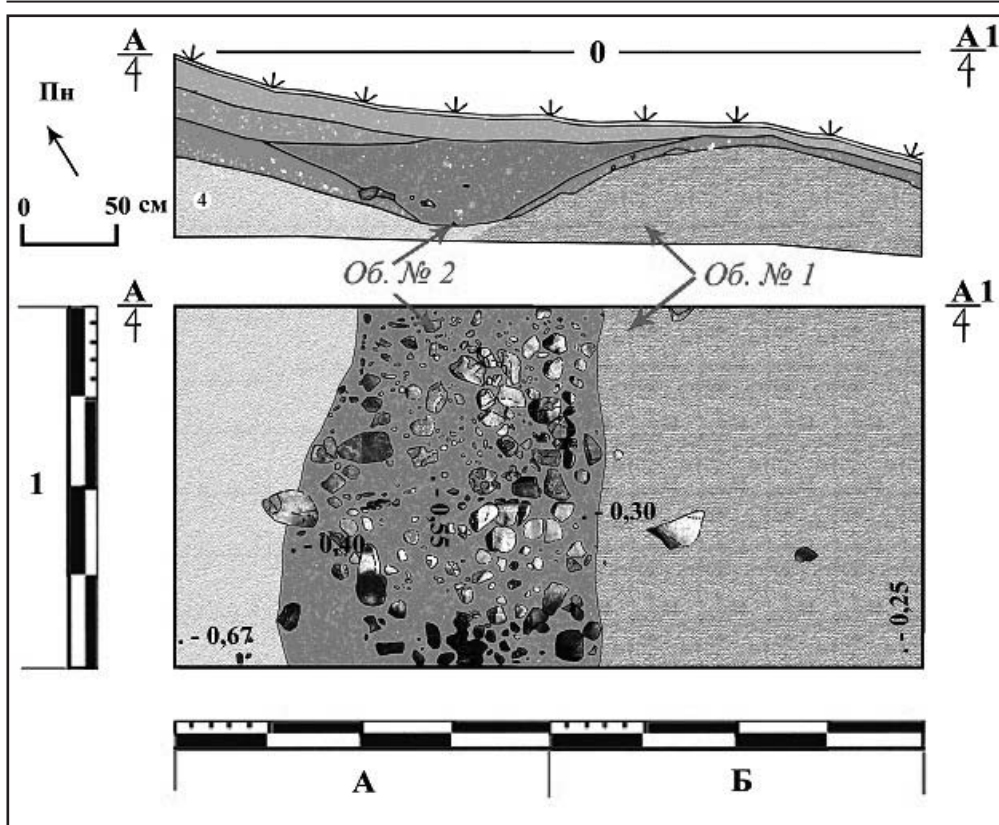

Рис. 12. Ритуальний вал слов'янського часу на схилі ур. «Оленин Парк». Траншея II, 2013 р.

в оборонну систему центральної частини городища, проте знаходиться на такому крутому схилі, що питання укріплення останнього ставити нелогічно.

Коротко сумуючи вищевикладене, висловимо наступне. Впродовж 2007-2013 рр. досліджено четверту (2007-2009, 2012 рр.), п'яту (2011 р.) та шосту лінії захисту (2007, 2009-2013 рр.), укріплення краю плато західної частини ур. «Оленин Парк» (2009 р.), а також ритуальний вал на схилі вказаного урочища (2013 р.). Вивчення вище перелічених рубежів дозволяє внести корективи у визначення укріпленої площі слов'янського та давньоруського городищ. Виходячи з того, що на четвертій та п'ятій лініях захисту не було відкрито жодних оборонних конструкцій давньоруського часу, укріплена площа літописного міста могла складати не 60 чи 40 га, а лише 2,8 га (площа ур. «Замчисько» та ур. «Оленин Парк»). Давньоруські укріплення вдалося простежити на шостій лінії оборони (двох її частинах) та по краю ур. «Замчисько». Раніше вважалося, що вони були присутні й на шостій лінії захисту, яка відмежовувала зазначене урочище від решти територій високого плато городища. Проте детальний аналіз отриманих

нами та нашими попередниками відомостей не дозволяє говорити про спорудження чи функціонування будь-котрих конструкцій XI ст. на зазначених захисних рубежах. Складається враження, що Пліснеськ, як літописний укріплений пункт давньоруської епохи, відроджується лише на початку XII ст.

Укріплення слов'янського часу мали складну, різнотипну конструкцію, яка постійно ускладнювалася. Можливо, сьогодні окремі її етапи є дещо аморфними та «зміщеними» стосовно часу тих чи інших укріплень. Найраніші оборонні споруди були споруджені виключно в рамках IX ст. Їхня конструкція була доволі простою та базувалася на більш-менш однаковій моделі: земляний укiс, до якого з внутрішньої сторони прилягала наземна дерев'яна прибудова. В загальних рисах такий стан справ був притаманний і для зовнішніх ліній захисту. Ці оборонні рубежі в межах ур. «Високе городиско» припинили своє існування десь на початку – в середині X ст. Саме в цей час їх перебудовують, і вже у другій половині цього століття ми маємо потужні та складні споруди, що припиняють своє функціонування в 992/993 рр.

Окрім тих конструкцій, що мають суто оборонну функцію, на Пліснеську виявлено й ритуальну «лінію захисту» – вал та вимощений обробленим камінням рів культового призначення, час спорудження якого можна визначити приблизно в межах X ст. А от припинення його функціонування припадає на останню чверть, а точніше – на кінець зазначеного століття.

Отже, характер конструкцій оборонних споруд та час їхнього функціонування в межах верхнього міста (ур. «Високе городиско») дають вагомi підстави стверджувати, що всі лінії захисту в цьому місці належать до другого періоду слов'янської доби, тобто IX–X ст. До цього ж часу відносяться і ранні етапи укріплених ліній захисту в ур. «Замчисько» та «Оленин Парк», які з середини XII – до середини XIII ст. були перебудовані в давньоруському стилі. Іншими словами, укріплена територія літописного міста становила не більше 3 га, а його торгово-ремісничий посад та окiльне місто не були укріпленими. І це не дивно, адже замкова (бургівська модель) таких ранньосередньовічних міст цього не вимагала. Натомість, в слов'янську добу планувальна структура городища (з урахуванням конструктивних особливостей та часу функціонування зовнішніх ліній захисту) свідчить про полісну модель.

Література

1. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП. – 1962. – Т. XII. – С. 3-56.
2. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Махновця Л.Є., Відп. ред. Мишанич О.В. – К., 1989.
3. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 115-129.
4. Слово о поході Ігоревімі Ігоря сина Святославового внука Олегового / Попереднє слово, переклад та примітки Павла Салевича. – Львів, 1999.

5. Старчук І.Д. Щоденник роботи Пліснеської археологічної експедиції за 1946 р. // Архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича. – Оп. 5. – Од.зб. № 15. – 24 с.
6. Старчук І.Д. Розкопки на городищі Пліснесько в 1948 р. (полеві рисунки) // Архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича. – Оп. 5. – Од.зб. 364. – 18 с.
7. Старчук І. Розкопки на городищі Пліснесько // АП. – 1949. – Т. I. – С. 76-85.
8. Старчук І. Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 рр. // АП. – 1952. – Т. III. – С. 379-394.
9. Старчук І. Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // АП. – 1955. – Т. V. – С. 32-35.
10. Филипчук А. Про попередні результати дослідження валу № 5 Пліснеського городища у 2008 р. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII міжнар. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2009. – С. 216-220.
11. Филипчук А. До питання про один конструктивний тип слов'янських ліній захисту (за матеріалами Пліснеська) // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». – Чернівці, 2009. – С. 73-74.
12. Филипчук М.А. Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської Госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу «Дружба» в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 7. – 40 с.
13. Филипчук М.А. Звіт про археологічні дослідження госпдогвірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 8. – 44 с.
14. Филипчук М.А. Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 11. – 34 с.
15. Филипчук М.А. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197-220.
16. Филипчук М. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220-229.
17. Филипчук М.А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – Л., 2009. – Вип. 4. – С. 130-176.
18. Филипчук М.А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 19. – 131 с.
19. Филипчук М. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 20. – 140 с.
20. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 22. – 250 с.
21. Филипчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – Л., 2010. – Вип. 5. – С. 135-169.
22. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2010 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 23. – 279 с.
23. Филипчук М.А., Филипчук А.М. Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу // Вісник Інституту археології. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 172-200.
24. Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2011 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 24. – 276 с.

-
25. Филипчук М.А., Филипчук А.М. Попередні результати дослідження четвертої лінії захисту (валу № 5) Плісеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник Інституту археології. – Л., 2012. – Вип. 7. – С. 128-156.
 26. Филипчук М. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2012 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 25. – 268 с.
 27. Филипчук М.А., Филипчук А.М. Попередні результати дослідження лінії захисту № 4 (валу № 5) Плісеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – Л., 2013. – Вип. 8. – С. 168-186.
 28. Филипчук М.А., Завітій Б.І., Филипчук А.М., Гринюка Б.М., Соловій Г.В. Короткі підсумки робіт Плісеської археологічної експедиції у 2013 р. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 345-346.
 29. Филипчук М.А. Звіт про результати досліджень Плісеського археологічного комплексу у 2013 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од.зб. 26. – 236 с.

Святослав ТЕРСЬКИЙ
Сергій МАЯРЧАК

ГОРОДИЩА НА СХІДНОМУ КОРДОНІ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті аналізується стан археологічних джерел стосовно розмежування Волинського князівства з Київською землею. Обґрунтовується висновок про стратегічно важливу роль літописних міст Південно-Східного Погориння в системі торговельних та стратегічних шляхів Південної Русі. Подано характеристику найважливіших оборонних пам'яток пограниччя, зокрема нові дані, отримані внаслідок розвідок 2011 р. на городищах Городище і Корчик Шепетівського району Хмельницької області, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: археологічні джерела, розмежування, городища, літописні міста.

Святослав ТЕРСКИЙ
Сергей МАЯРЧАК

ГОРОДИЩА НА ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЕ ВОЛЫНСКОГО КНЯЖЕСТВА: ИССЛЕДОВАНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

В статье анализируется состояние археологических источников по разграничению Волынского княжества с Киевской землей. Обосновывается вывод о стратегически важной роли летописных городов Юго-Восточного Погорынья в системе торговых и стратегических путей Южной Руси. Дана характеристика важнейших оборонных памятников пограничья, в частности новые данные, полученные в результате исследований 2011 г. на городищах Городище и Корчик Шепетовского района Хмельницкой области, большинство из которых еще предстоит углубленно изучать.

Ключевые слова: археологические источники, разграничение, городища, летописные города.

Sviatoslav TERSKY
Serhij MAJARCHAK

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF FORTRESS NEAR EAST BORDER OF VOLHYNIAN KINGDOM

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of delimitations between Halich-Volhynian state and Kiev land is considered. The conclusion about the important role of annalistic city of South Pohorynnia' in the system of the Southern Rus'

relations. All this generalizations of the main monuments, among their fortress Horodyshe and Korchyk Kchmelnytsk' region of the Halich-Volhynian's borders has been investigations.

Keywords: *archaeological sources, delimitations, fortress, annalistic city.*

Землі вздовж східного кордону Волинського князівства на сьогодні належать до найслабше досліджених регіонів колишньої Галицько-Волинської держави. У міжвоєнний період це була прикордонна зона Радянського Союзу. У післявоєнний період археологічні експедиції заїжджали сюди спорадично. Слід відмітити, зокрема, археологічні розвідки М.О. Тиханової, К.І. Терещука та В.І. Канівця. За останні два десятиліття значно збагатилася археологічна складова джерельної бази із зазначеної проблематики, насамперед завдяки експедиціям під керівництвом І.С. Винокура та В.І. Якубовського: городища в Михнові, Ізяславі, Полонному, а також у Губині на р. Случ [6; 27].

Проведені дослідження дали новий джерельний матеріал стосовно розвитку регіону, меж адміністративно-територіальних утворень. Зокрема постало питання південно-східного кордону Волинського князівства та встановлення меж автономних утворень киево-волино-галицького пограниччя – Південнобузької волості та Болохівської землі, які найчастіше розглядали як єдине територіальне утворення. Пролягання тут східного кордону Волинського князівств, який одночасно був західним кордоном Київської землі, за писемними джерелами розглядали М. Грушевський та учні його школи, а також новітні дослідники історії Галицько-Волинського князівства, насамперед І. Крип'якевич та М. Котляр [11, с. 35; 12, с. 71].

На сьогодні відомо, що в процесі колонізації даної території утворився ланцюг великокнязівських волостей, що були ніби «нанизані» на гілку трансконтинентального шляху, що провадив з Києва у Західну Європу [24]. Освоєння території південніше літописного Чорного лісу, що розділяв Київську та Волинську землі, відбувалося з обидвох сторін.

Первісний центр цієї смуги волостей – місто Тихомль, поява якого тісно пов'язана з формуванням поселенської агломерації Верхньої Горині у IX – XI ст., як свідчить картографування відомих археологічних пам'яток, належав до корінної території волинян [24, с. 16-17]. Від нього шлях на Київ проходив через літописні міста Гнійниця, Ізяслав, Кам'янець та Полонне. Серед згаданих міст особливу вагу мав Кам'янець – первісне володіння князя Данила Романовича, локалізація якого є найбільш суперечливою серед літописних міст регіону.

Серед найбільш поширених є версія його локалізації на городищах поблизу сіл Кам'янка та Миропіль на р. Случ, за декілька кілометрів від літописного Колодяжина. На цій території декілька років працювала експедиція під керівництвом В.К. Гончарова. Окрім городища літописного

Колодяжина, 1 км південніше села було зафіксоване невелике синхронне городище зі слабкими культурними напластуваннями площею 0,12 га (32×50 м), розташоване на вузькому мисовому плато поміж двома ярами [8, с. 171]. Найімовірніше, це було первісно городище-сховище для місцевого населення.

Літописному Кам'янцю приписують поруйноване мисове укріплення XII – XIII ст., яке знаходиться на правому скелястому березі р. Случ [26, с. 59]. Воно овальної в плані форми розмірами 110×155 м. Майданчик городища підвищується над річковим плесом на 30 м. З трьох сторін оточений подвійним валом, поруч якого вже на території с. Миропіль виявлено на округлому останці маленьке городище площею 0,05 га, що обстежувалося свого часу С. Гамченком, Ю.В. Кухаренком та М.П. Кучерою [7; 13; 14, с. 195].

Однак локалізація волосної столиці – Кам'янця – на близькій віддалі від такої потужної фортеці як Колодяжин багатьом видається сумнівним.

За своїми просторовими та якісними характеристиками головному опорному пункту цього відтинку шляху найбільше відповідає найповніше розкопане на сьогодні городище на р. Гуска. Однак широке датування речового матеріалу з цієї фортеці – XIII – XIV (XV?) ст. перешкоджає ототожненню її з літописним Кам'янцем, нібито знищеним монголами у 1241 р.

Комплекс, що складається з городища й посаду навколо нього, знаходиться на околиці с. Городище Городищенської сільської ради Шепетівського р-ну Хмельницької обл., на берегах р. Гуска. У літературі прив'язувався також до м. Шепетівка. Перебуває під охороною держави як пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 1487) згідно рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради № 84 від 25.03.1971.

У 1957-1964 рр. майданчик городища стаціонарно досліджувала практично на усій його площі експедиція ЛВ ІА АН СРСР на чолі з М.К. Каргером. Унаслідок дослідник дійшов висновку, що місто загинуло 1241 р. від нападу монгольських військ під час походу Батия. Тут було виявлено значну кількість останків загиблих людей і величезну колекцію предметів матеріальної культури княжої доби, абсолютна більшість яких потрапила до фондів Ермітажу й частково опрацьовувалася російськими науковцями, передусім Г.О. Песковою [17]. Незначна частина знахідок зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею. М.К. Каргер пов'язував городище із залишками літописного Ізяславля, взятого штурмом монголами на рубежі 1240/1241 рр., невдовзі після взяття літописного Кам'янця (за Галицько-Волинським літописом) [1, с. 397].

Розкопками, проведеними у 1981 та 1994 рр. в уроч. Рогнеда на території сучасного м. Ізяслав архітектурним загоном на чолі з М.М. Нікітенко та археологічною експедицією під керівництвом І.С. Винокура, були виявлені залишки укріплення княжої доби, яке його

дослідники пов'язали з літописним Ізяславом [6]. З огляду на це, у літературі з'явилися нові гіпотези щодо історичної назви давньоруського населеного пункту на р. Гуска. Г.О. Пескова і С.В. Білецький висловили думку, що це міг бути літописний Кам'янець, а В.І. Якубовський – що це залишки літописного міста Болохова [18, с. 132-138; 27, с. 27]. Нещодавно унаслідок детального аналізу окремих матеріалів колекції експедиції М.К. Каргера (передусім накладної бляшки із зображенням герба Річарда Плантагенета, що використовувався ним у 1256-1272 рр.) було з'ясовано, що городище могло загинути внаслідок монгольського нападу не 1241 р., а 1259 р. – від військ Бурондая [15]. Це змусило відмовитися Г.О. Пескову від висунутої нею раніше спільно з С.В. Білецьким гіпотези про ототожнення городища біля с. Городище з літописним Кам'янцем [15, с. 315]: ототожнення городища і з Кам'янцем, і з Ізяславом базується значною мірою на літописній згадці рубежу 1240/1241 рр. Таким чином, жодна з існуючих на сьогодні гіпотез щодо прив'язки Городищенського городища до літописного топоніму (Ізяслава, Кам'яця чи Болохова) не має достатнього обґрунтування.

2007 р. городище біля с. Городище та його посад розвідково обстежував С.Ю. Демидко [9, с. 105-112], 2011 р. – С.П. Маярчак (винесення меж пам'ятки археології в натурі) [2].

На території городища тепер розташовані господарський двір місцевого монастиря (колишній комплекс птахоферми), риболовецька база (легкі металеві конструкції), сміттєзвалище. Значних руйнувань завдало залишкам культурного шару на городищі влаштування тут у 2006 р. на площі близько 0,5 га бурякосховища. Територія укріплення використовується також як пасовище і сінокіс. На городище прокладено дороги: з північного боку, через дамбу ставу, та з північно-західного – через зруйновані у 1970-і рр. ділянки валів [21, с. 107]. Напільні фортифікації городища збереглися відносно добре: згідно плану робіт на укріпленні М.К. Каргера їх не розкопували [15]. Більша частина посаду зараз використовується як орні землі, частина – як ставкове господарство, ще частина – пошкоджена уже закинутим глиняним кар'єром. У його стінці простежуються залишки об'єктів княжої доби, зокрема гончарної (?) печі.

Городище має площу 3,6 га, воно розташоване за 0,5 км на південь від села, на мисі у вигині лівого берега р. Гуска (права приток р. Цвітохи – правої приток р. Горинь). Абсолютна більшість знайденого археологічного матеріалу тут датується серединою XII – першою половиною XIII ст., хоча унаслідок розкопок знайдено також матеріал II – IV, XI, XIV – XVI ст. [15, с. 311-313]. Двоцленне городище (дитинець + окольний город) з напільного боку захищене потрійною оборонною лінією валів і ровів. У мисовій частині, де укріплення захищало нешироке русло невеликої річки, теж є вали. Висота валів від дна ровів – до 5 м, середня глибина ровів – 2-3 м, ширина – 4-6 м. В'їзд на городище фіксується у середній частині напільної

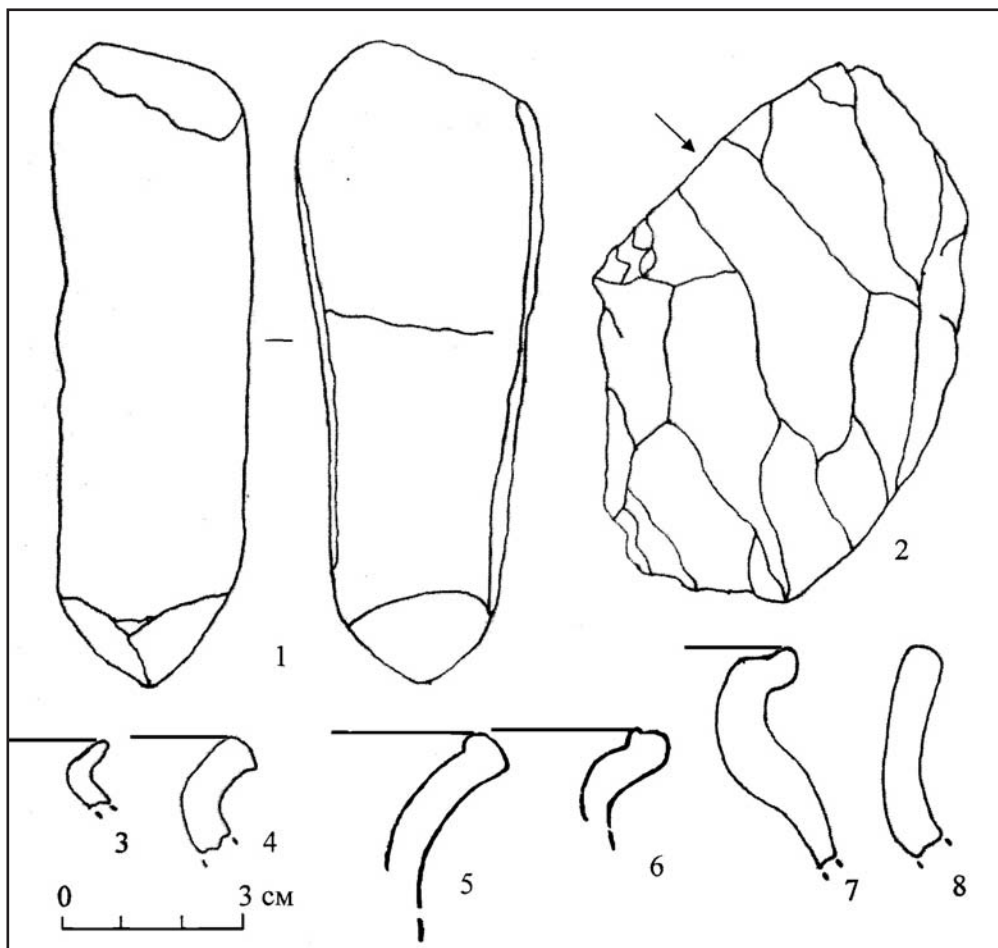

Рис. 1. Знахідки на посаді городища Городище: 1 – точильний брусок; 2 – нуклеус; 3-8 – фрагменти кераміки XII – XIII ст.

оборонної лінії, із заходу. На поверхні майданчика городища трапляються кістки і фрагменти кераміки княжої доби. У районі укріплення є виходи на поверхню кременю та мармуру. Ґрунт – сірий лісовий, місцями суглинок.

У радіусі близько 300 м від городища на схилах лівого і правого берегів р. Гуска і струмків, що в неї впадають, на поверхні зораного ґрунту простежено культурний шар посаду. Синхронні городищу культурні напластування поширюються навколо майже суцільною смугою, без значних розривів (не більше 20-30 м), що дозволяє трактувати їх як залишки посаду городища, а не як залишки низки окремих поселень, до чого схиляється С.Ю. Демидко. На різній відстані від посаду княжого міста (від 0,4 до 0,65 км) на берегах р. Гуска і її допливів 2007 р. С.Ю. Демидком виявлено також культурні нашарування кількох невеликих неукріплених поселень, зокрема княжої доби [9]. Є відомості, що у

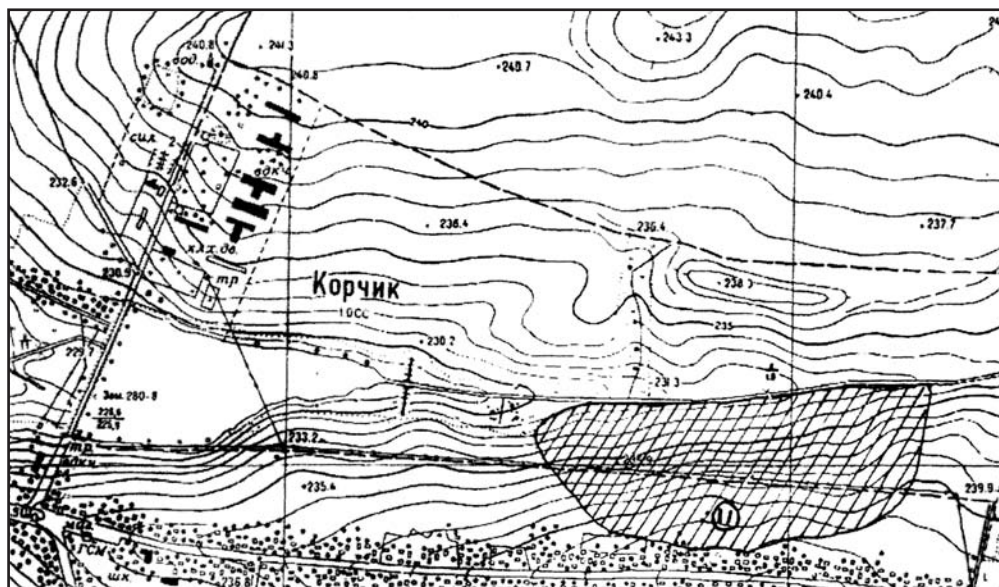

Рис. 2. Карта місцезнаходження городища Корчик із зазначенням меж посаду.

північній околиці с. Городище розташоване ще одне невелике городище XII – XIII ст., яке докладно не досліджувалося [19].

Унаслідок обстеження посаду городища у 2011 р. на поверхні ґрунту було знайдено фрагменти сильно кородованих залізних виробів невизначеного призначення, металевий шлак, фрагменти кераміки, в абсолютній більшості XII – XIII ст. (рис. 1: 3-8). У тісті кераміки княжої доби – переважно домішка піску. Фрагменти одно- рідше тришарові на зламі; сірого, «цегельного» або білого (через ангобування) кольорів. На окремих фрагментах є орнамент у вигляді паралельних врізаних ліній.

У межах посаду княжого міста, за 250 м на північний захід від будівлі колишньої птахоферми, у прибережній частині схилу плато напроти городища (через р. Гуску) виявлено також незначний культурний шар черняхівської культури: трапилося кілька дрібних фрагментів сіролощеної гончарної кераміки. Крім того, у цьому місці знайдено вкритий білою патиною спрацьований крем'яний нуклеус (епохи мезоліту?), не ретушований крем'яний відщеп та підпрямокутний точильний брусок, зроблений зі сланцю; один його кінець заточено так, що він набув пірамідальної форми (рис. 1: 1-2).

Дещо в стороні від магістрального шляху на Київ розбудовувались, ймовірно, боярські садиби, характерним прикладом яких можна вважати укріплення у верхів'ях р. Корчик (притоки р. Случ). Це укріплення перебуває під охороною держави як пам'ятка археології місцевого значення (№ 1670) згідно рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради № 34 від 21.02.1990.

Городище розташоване на території Корчицької сільської ради Шепетівського р-ну, у східній частині с. Корчик, за 530 м на захід від лісу й за 230 м на південь від лівого берега струмка, перетвореного на меліоративний канал (рис. 2). Цей струмок є одним з кількох струмків, з яких бере початок р. Корчик (ліва притока р. Случ). Назва річки зустрічається у Галицько-Волинському літописі під 1256 р. у зв'язку з походом князів Данила і Василька на місто Возв'язль [1, с. 417]. Назву «Корчик» можна перекласти як «розкорчоване місце» [порівн. 16, с. 95], отже, вона вказує на практикування у басейні річки підсічного способу землеробства у слов'яно-руський період. Ландшафт у мікрорегіоні городища – високе плато з невеликими і плавними перепадами висот.

Давньоруське укріплення увів у науковий обіг В.Б. Антонович [5, с. 98]. 2010 р. городище обстежував І.Р. Михальчишин (повідомлення дослідника), 2011 р. – С.П. Маярчак (винесення меж пам'ятки археології в натурі) [3]. Внаслідок масштабних земляних робіт, проведених близько 1980 р. абсолютна більшість території городища була перепланована, пізніше із залишків валу спорадично видобували глину. У даний час на території городища пустир.

Первісно укріплення мало округлу у плані форму діаметром близько 50-70 м з однією оборонною лінією – валом та ровом із зовнішнього боку. Майданчик городища площею близько 0,22 га. Після руйнації від укріплень залишилися розташовані по лінії північ-південь два паралельні валоподібні останці – мабуть залишки відрізків валу. Останці завдовжки близько 40 м і заввишки близько 5 м. Залишки рову не простежуються. Ґрунт на території майданчика городища (між валоподібними останцями) повністю знято на глибину не менше 1-1,5 м при ширині близько 17 м. Ґрунт на поверхні майданчика сірий лісовий, нижче – материковий суглинок. На поверхні майданчика виявлено фрагменти кераміки XI – XIII ст.

На городах селян на відстань до 500 м від городища у напрямках: північ (до струмка), північний захід (до гирла ставу), північний схід (до лісу) виявлено розораний культурний шар посаду. Переважно траплялися фрагменти посудин XI – XIII ст. На південно-східній околиці села І.Р. Михальчишином обстежено оборонний вал збереженою довжиною понад 112 м, висотою до 3 м. Зі східного його боку є рів завширшки 10 м і завглибшки 1,5-2 м [4, с. 7]. Ця оборонна лінія захищала прилеглу до городища здавна заселену територію, ймовірно, ще в XVI – XVII ст. Можливо, досліджене городище є залишками боярської садиби, яка поклала початок великому поселенському кущу у верхів'ях р. Корчик.

Кераміка княжої доби сірого кольору, одношарова на зламі, містить значну фракцію піску і домішки піриту у тісті, добре випалена. Орнамент – у вигляді хвилястих або паралельних заглиблених ліній, в одному випадку – нігтевих вдавлень й ще одному – косих насічок на валикоподібних виступах на стінках горщиків (рис. 3: 1-20). На знайдених денцях клейма

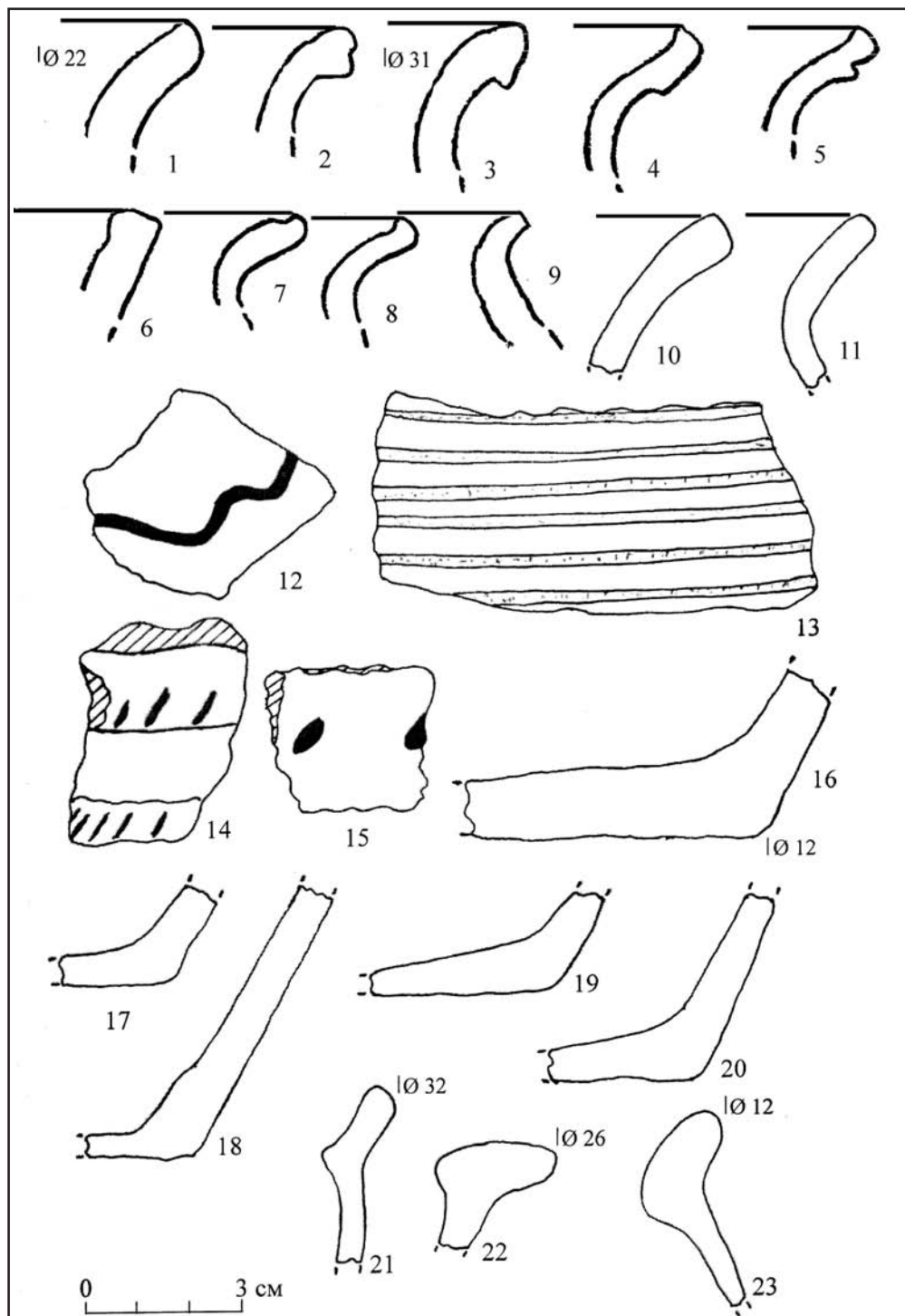

Рис. 3. Фрагменти кераміки з городища Корчик та його посаду:
1-20 – XI – XIII ст.; 21-23 – XVI – XVII ст.

відсутні. Значна частина фрагментів покрита білим ангобом. Знайдено також фрагмент бортика глиняної жаровні (?). Він завдовжки 11,5 см, завширшки до 7 см й завтовшки 2-2,3 см, з одного боку загладжений. На зламі дуже пористий – у тісті значна домішка органіки.

Крім кераміки княжої доби, знайдено фрагменти більш пізньої, що датується у межах XV – XVII ст. До них належать два фрагменти з жовто-зеленою, один із зеленою та два з жовто-коричневою поливою. Поливана кераміка тонкостінна, добре випалена. На кількох фрагментах пізньосередньовічної кераміки полива відсутня. Якщо кераміка княжої доби серед підйомного матеріалу представлена лише однією формою посуду, горщиком, то менш численна кераміка початку Нової доби – ще мисками або ж макітрами (рис. 3: 21-23). Відсутність на описаних пам'ятках виразних матеріалів XIV ст. підтверджує думку про певне запустіння земель на східному кордоні Волинського князівства внаслідок завоювань монголів [23].

Як зауважив свого часу М.П. Кучера [14, с. 156], побудова укріплених пунктів у верхів'ях Случі та Південного Бугу перекрила з півдня глибокий коридор між Галицько-Волинською та Київською землями, який використовували кочівники для проходження через всю південну Русь аж до Прип'яті.

Територія «болохівців» та згаданих разом з ними в літописі «взов'яглян» повинна була бути розділеною смугою великокнязівської волості вздовж шляху з Володимира на Київ. Малоімовірним є входження до їх складу замків вздовж шляху на Київ: збирання золотодайного мита завжди було прерогативою великих князів. Ширина цього доменіального володіння, з огляду на середні розміри замкових волостей, не могла бути меншою ніж 50 км.

На велику вагу цих волостей вказують назви міст Ізяслав та Данилів, які виводять відповідно від великих князів Ізяслава Мстиславовича та Данила Романовича. Тому найобґрунтованішою багатьма дослідниками вважається карта Болохівської землі, складена наприкінці XIX ст. М.П. Дашкевичем та відкорегована К.І. Терещуком, за якою межі обох вищеназваних волостей визначаються територіями басейнів верхів'їв Південного Бугу та Верхнього Послущя.

Хоча більшість істориків пов'язує поширення оборонних укріплень у межиріччі Верхньої Случі та Горині із діяльністю київських князів [20, с. 73], проте існує чимало доказів на користь подібної діяльності волинських князів на правобережжі р. Горинь. На це, зокрема, вказує передача Кам'янця малолітнім Данилу та Васильку. Ініціативі володимирського князя Романа Мстиславовича приписують зведення фортеці Колодяжин на правому березі р. Случ [26, с. 123]. Очевидно, процес освоєння цієї території відбувався з різних напрямків, а остаточне упорядкування стратегічного шляху з Тихомля до Полонного дійсно відбулося вже завдяки зусиллям князя Романа Мстиславовича наприкінці

ХІІ ст. [22]. В такому разі передача йому Полонного київським князем у 1195 р. була визнанням його заслуг у цьому напрямі [25, с. 16-17].

Таким чином, результати археологічних досліджень сезону 2011 р. підтверджують здогад про освоєння південно-східного прикордоння Галицько-Волинської держави лише напередодні походу хана Батия.

Однак, серед невирішених досі питань історичної географії волино-київського прикордоння є встановлення меж т. зв. Чорного лісу, місцезнаходження Кам'янця – центру Данилової волості у цьому районі та ін. Подальші дослідження у басейнах правобережних приток Верхньої Горині та у верхів'ях р. Случі допоможуть детальніше з'ясувати також чимало інших важливих питань формування східного кордону Галицько-Волинської держави, серед яких, як конкретні межі Болохівської землі, так і етнічний склад населення прикордонних фортець.

Література

1. Літопис Руський [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
2. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Городище (на р. Гуска)» // Архів Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області (ВОПІК) у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.
3. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Корчик» // Архів ВОПІК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 4 с.
4. Михальчишин І.Р. Звіт про інвентаризацію пам'яток археології національного значення у Хмельницькій області в 2010 р. – Наук. архів НДІ пам'яток-охоронних досліджень. – 14 с.
5. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС. – 1901. – Т. 1. – С. 1-133.
6. Винокур І., Журко О., Демидко С. Волинський Ізяславль – перлина на Горині. Нові археологічні дослідження // Хмельниччина волинська. Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький: Еврика, 2000. – Вип. 1. – С. 25-31.
7. Гамченко С. Раскопки в бассейне р. Случи // Тр. XI АС. – 1901. – Т. 1. – С. 355-403.
8. Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП. – 1952. – Т. 3. – С. 169-181.
9. Демидко С. Давньоруський «Ізяславльський» мікрорегіон // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 105-112.
10. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39-41.
11. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 180 с.
12. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид., із змінами і доп. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.
13. Кухаренко Ю.В. Из материалов разведок на Волыни // КСИИМК. – 1958. – Вип. 72. – С. 84-87.
14. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 252 с.

15. Медведев М., Пескова А. Геральдическая накладка из раскопок М.К. Каргера на городище у с. Городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели поселения) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 305-318.
16. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
17. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII – XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки): автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Л., 1988. – 18 с.
18. Пескова А.А. Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919-1997). – СПб., Псков, 1997. – Т. II. – С. 129-138.
19. Пескова А.А. Большое и малое древнерусские городища у села Городища близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 74-79.
20. Ричка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). – К.: Наукова думка, 1988. – 120 с.
21. Терський С.В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.
22. Терський С.В. Формування фортифікацій Волинського князівства у XII – першій половині XIII ст. // КС. – 2010. – № 5. – С. 106-116.
23. Терський С.В. Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 22: Історичні науки. – С. 4-9.
24. Терський С.В. Східний кордон Волинського князівства у XII – XIII ст. (за даними археологічних досліджень) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 713: Держава та армія. – С. 16-24.
25. Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI – XIV ст.: автореф. дис. ... докт. істор. наук. – Львів, 2011. – 36 с.
26. Юра Р.О. Древній Колодязин // АП. – 1962. – Т. 12. – С. 57-130.
27. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 158 с.

УДК 904:728(477.8)«11/12»

Марина ЯГОДИНСЬКА

ДО ПИТАННЯ САДИБНОЇ ЗАБУДОВИ НА ПОСЕЛЕННЯХ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

В статті розглядається садибна забудова поселень Західного Поділля та можливість фіксації садиб до початку археологічних досліджень.

Ключові слова: Західне Поділля, давньоруська культура, поселення, садиба, житла.

Марина ЯГОДИНСКАЯ

К ВОПРОСУ УСАДЕБНОЙ ЗАСТРОЙКИ ТЕРИТОРИИ ПОСЕЛЕНИЙ ЗАПАДНОЙ ПОДОЛИИ

В статье рассматривается усадебная застройка поселений Западной Подолии и возможность фиксации усадеб до начала археологических исследований.

Ключевые слова: Западная Подолия, древнерусская культура, поселения, усадьба, жилище.

Maryna YAGODYNS'KA

TO QUESTION OF FARMSTEAD BUILDING OF SETTLEMENTS OF WESTERN PODOLII

In the article farmstead building of settlements of Western Podolii and possibility of fixing of farmsteads is examined to beginning of archaeological researches.

Keywords: Western Podillia, Old Russian culture, settlements, farmstead, dwelling.

Питання внутрішньої забудови територій рядових поселень Давньоруської держави вивчене недостатньо. Садиби виділялися переважно під час досліджень великих давньоруських міст – Києва [7, 9], Звенигорода [8], Новгорода [2], Пересопниці [5]. Рядові поселення переважно розорюються і залишки забудови знівельовані, погано фіксуються за зовнішніми ознаками межі пам'ятки. Тому до повного археологічного дослідження поселень важко визначити систему розташування жител, наявність вулиць, кількість житлових споруд, наявність садибної забудови тощо. Частина поселень X-XI ст. залісна, вони не розорюються. Тут збереглися котловани жител у вигляді підквадратних западин. Вони неглибокі, до 0,2-0,3 м від денної поверхні, розмірами 3×4 м. Западини залишаються і від господарських ям, але значно менших розмірів. На поверхні читаються також сліди наземних

споруд. Тому під час проведення геодезичної зйомки поселення у лісі можна попередньо (до археологічних розкопок) визначити площу та межі поселень, їх внутрішнє планування, виділити межі садиб та їх складових – жител, господарських ям та наземних господарських споруд. Вперше методика пошуку поселень за «западинами» була використана у 1928-29 роках П.П. Єфременко та П.М. Третьяковим під час дослідження Боршевських городищ на Дону. Пізніше цей метод був застосований на Новотроїцькому городищі Ляпушкіним, під час дослідження городища Тітчиха Москаленко, а на території Північної Буковини Б.О. Тимощуком, І.П. Русановою, Л.П. Михайлиною [3, с. 49].

Автором досліджувалися літописні міста Теремовля [14, с. 76-85; 15, с. 299-302], Збараж [13, с. 92-96], у співавторстві з І.П. Русановою, Б.О. Тимощуком, І.О. Гаврітухіним святилища Дзвенигород, Богит, Говда з округами [10, с. 57-68; 11, с. 247-263; 12, с. 169-174]. Тут знайдено 12 поселень, що фіксувалися за западинами. Серед них виділяються малі поселення – Крутилів V (уроч. Стадна II, 6 западин, площа 0,28 га), Крутилів VI (уроч. Біля 2-х джерел, площа 0,3 га), Крутилів IX (уроч. Біля санаторія, 16 западин, площа 0,91 га), Городниця IX (18 западин, площа 0,9 га), Теремовля IV (уроч. Замкова гора (ліс), 17 западин, площа 1,0 га), середні – Городниця XIII (уроч. Богит, 12 западин, площа 1,7 га), Теремовля II (уроч. Черпало, 22 западини, площа 1,12 га), великі – Городниця XIV (уроч. Богит, 22 западини, площа 2,25 га), Крутилів VII (уроч. Хаща, 38 западин, площа 2,4 га), Крутилів II (уроч. Бабина Долина, 79 западин, площа 3,6 га), Крутилів III (уроч. Замчище, 112 западин, площа 11,0 га), Крутилів IV (уроч. Стадна I, площа 23,43 га), Городниця V (уроч. Скала, 89 западин, площа 8,3 га). На таких поселеннях можна ще до початку досліджень виділити садиби, розраховані на 1-2 сім'ї (рис. 1). Автором було досліджено три садиби. Дві на поселеннях-посадах Звенигородського городища-святилища (Крутилів I) Крутилів II (уроч. Бабина долина, рис. 2), Крутилів III (уроч. Замчище рис. 6) та на поселенні-супутнику літописної Теремовлі – Теремовля II (уроч. Черпало, рис. 5). Жителі всіх трьох поселень займалися змішаним господарством – виробництвом та сільським господарством. Центральна частина цих поселень особливо щільно забудована. По окраїнах забудова вільніша і тут можна виділити окремі садиби, в склад яких входять житла, наземні споруди та господарські ями.

Поселення Крутилів II, уроч. Бабина долина, садиба 1 (рис. 1, 1; 2, 1).

Садиба 1 знаходилась в південно-східній частині поселення. Вона мала площу 900 кв.м і представляла собою комплекс житлових, виробничих та господарських будівель. Садиба розташовувалась північніше недобудованого валу та давньої дороги і відділялася від них огорожею, про що свідчать ряд стовпових ямок. Вона розміщалася на крутому схилі північної експозиції (перепад височин в межах садиби складає 5,25 м),

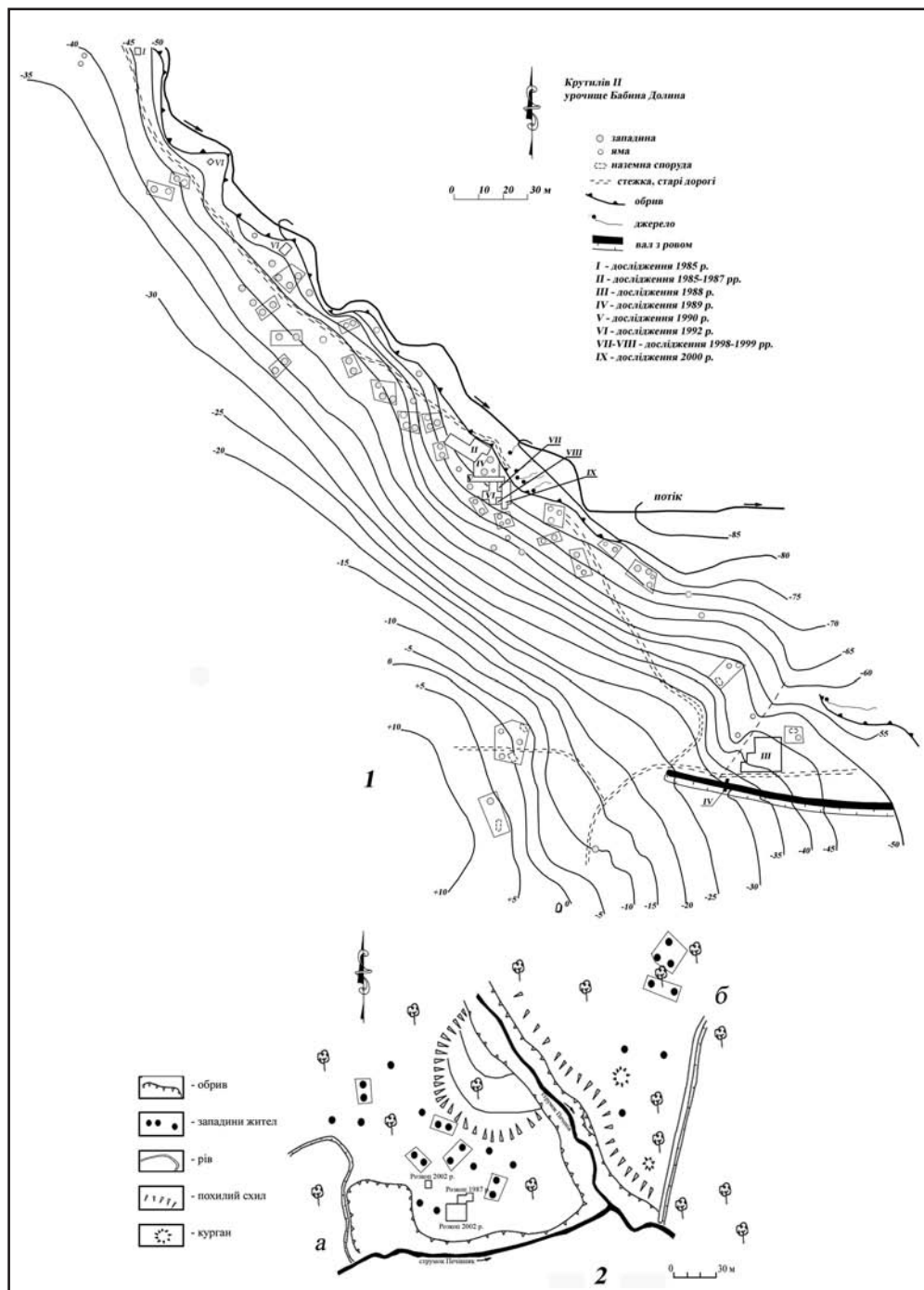

Рис. 1. Поселення X-XI ст.: 1 – Крутилів II, уроч. Бабина долина; 2а – Тербовля II, уроч. Черпало; 2б – Тербовля IV, уроч. Замкова Гора (ліс).

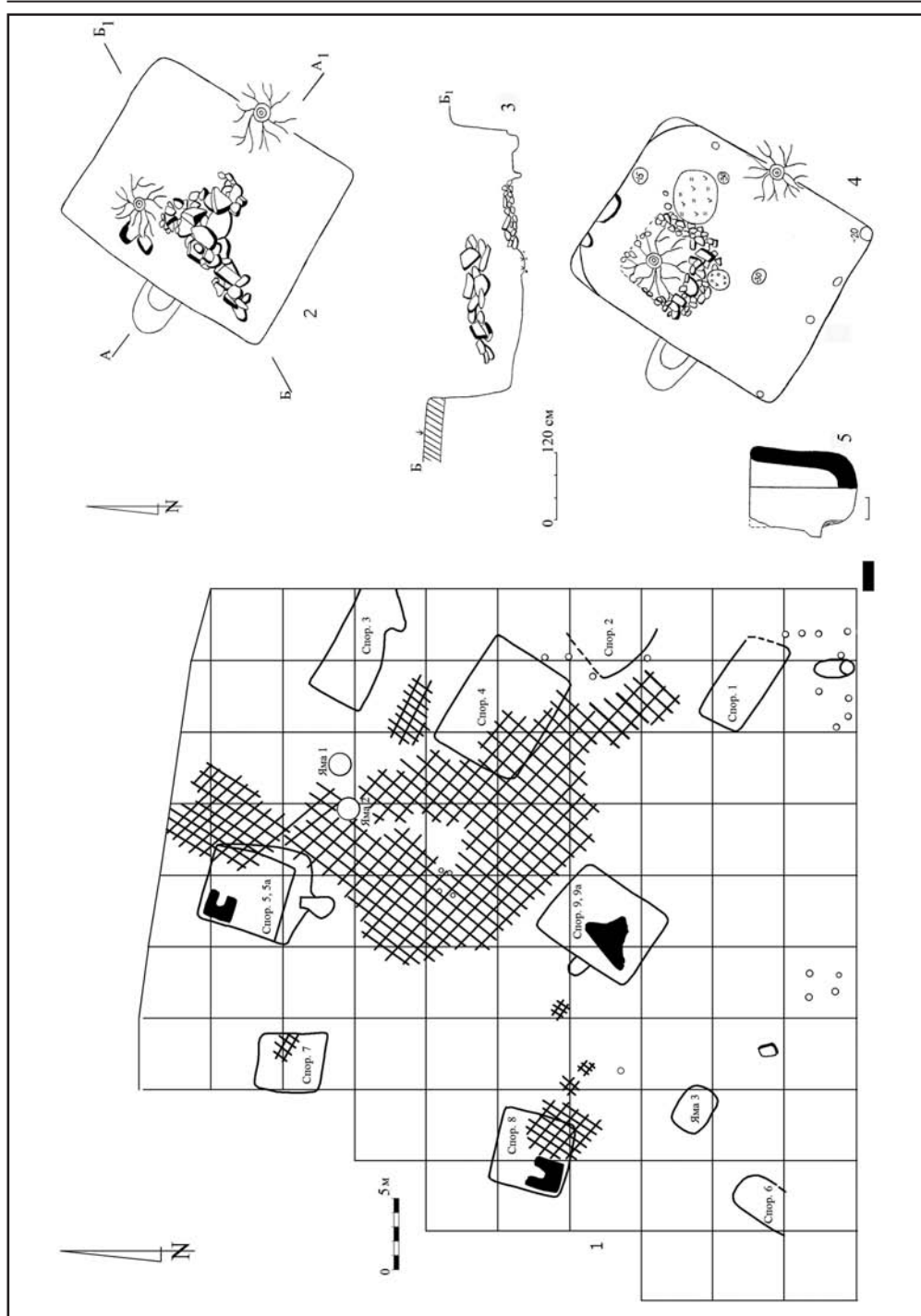

Рис. 2. Крутилів II, уроч. Бабина долина: 1 – садиба ремісника, план; 2-4 – майстерня ювеліра: 2 – план споруди 9 (верхній горизонт), 4 – план споруди 9a (нижній горизонт), 3 – розріз; 5 – лячка з робочої площадки споруди 9 (верхній горизонт).

тому південні стінки всіх споруд значно вищі за північні, а в наземних спорудах північні стінки споруд майже знівельовані і читаються лише за стовповими ямками. Садиба складалася з трьох землянок, 6 господарських наземних споруд та трьох господарських ям. Центральна частина двору між спорудами була заможена кам'яними плитками різної величини. Всі будівлі орієнтовані кутами за сторонами світу.

Внутрішній простір садиби організовано таким чином, що в східній та південній частинах сконцентровані виробничі та господарські споруди, житлові – в північній і західній. Зафіксовано два етапи існування садиби. Найбільш ранній представлений житловою спорудою 5а (рис. 3, а). Це підквадратна в плані землянка ($2,85 \times 2,6$ м, площа 7,44 кв.м, глибина 1,8 м), каркасно-стовпової конструкції, з вертикальними стінками, рівним кам'яним дном (виходи корінної породи), з пічкою-кам'янкою у північному куті ($1,5 \times 1,3$ м, висота 0,7 м, площа 1,95 кв.м). В основу бокових стінок печі поставлені дві великі плити підовальної та підтрикутної форми, зі сторони череня та задньої стінки – великі камені. Дрібне каміння покривали задню та бокові стінки. Черінь сильно перепалений (товщина перепаленого шару 2 см). Під час дослідження печі знайдено численні фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Ліпна кераміка представлена ліпними мисками різного профілювання та сковородами. Вінчики манжетоподібні, стінки прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом.

По периметру котловану зафіксовано 13 стовпових ямок (діаметр 10-30 см, глибина 10-20 см) від дерев'яних конструкцій. На підлозі житла, біля західної стіни, знайдено плужний ніж (чересло), біля східної – три кістяні проколки, кілька кам'яних брусків, один з яких лежав в стовповій ямці біля південної стіни, біконічне пряслице з рожевого шиферу біля кам'яної площадки, що у північній стіні. Вхід чітко не читався, скоріш за все він знаходився в північній стіні житла, ближче до північно-східного кута. Саме тут найзручніше місце для розташування входу.

Житло 5а відділявся від споруди 5 шаром коричневої землі товщиною 40 см. Стіни вертикальні, підлога нерівна, понижувалася до північної стіни, вкрита невеликим камінням з вапняку, подібним до того, яким було вкрито подвір'я садиби між будівлями. Камені підлоги частково перепалені, між ними фіксувалися вуглики, дрібні фрагменти ліпної і гончарної кераміки, кістки тварин. В кам'яну кладку підлоги вмонтований верхній камінь жорна (діаметр 0,43 м), розколотий повздовж. В північному куті на місці печі фіксувалася кам'яна площадка, по північному периметру якої знаходились п'ять стовпових ямок (діаметр 10-20 см, глибина 10-15 см). Біля південної стіни підлога підвищувалась і переходила у своєрідну сходинку-лежак ($4,1 \times 0,8$ м, висота 0,3-0,4 м), що вела до нишеподібної виробничої печі. Сходинкою був материковий останець, щільно вкритий камінням. Піч знаходилась на глибині 10 см від денної поверхні (розміри $1,3 \times 0,6$ м, висота 0,5 м). Склепіння печі викладено камінням, що з часом завалилося. Черінь печі грушоподібної форми, був сильно випалений

Рис. 3. Крутилів II, уроч. Бабина долина, садиба: а – споруди 5 (майстерня), 5а (житло); б – споруда 8 (житло).

(товщиною до 2 см), не підмазаний глиною і складався з материкової вапняної крихти, на якій лежав товстий шар (3 см) спресованих вугликів та попелу. Вздовж південно-східної стіни будівлі йшов ще один материковий останець – лежак, вкритий подвійним шаром кам'яної кладки. Перший шар належав до рівня нишоподібної печі і складався з невеликого рваного каменя, другий – кам'яні плитки розмірами 10-30 см, що щільним шаром вкривали лежак. Тут знаходилася яма для сміття (діаметр – 0,4 м, глибина – 0,55 м), де знайдені фрагменти гончарного горщика з крупнофракційним піском у тісті, з лінійним орнаментом та вуглики. На підлозі знайдено чотирьохгранний бронебійний наконечник стріли, фрагмент глиняного округлобокого пряслиця, точильний брусок. На лежаку біля господарської ями знайдено кістяні предмети – проколку, кістяну голку та робочу частину кістяної голки.

Розміри споруди 5 значно збільшились порівняно з житлом 5а за рахунок розширення південної та східної стінок. Виходячи з того, що піч знаходилась майже на денній поверхні, фіксації стовпових ямок в північній частині споруди, можна зробити висновок про легку навісну конструкцію стін та даху споруди. Наявність нишоподібної печі, кам'яних площадок і лежаків, ступеня спрацьованості кам'яних площадок говорить про виробниче, скоріш за все залізоровне призначення споруди 5.

Споруда 8 виявилась ще одним житлом на садибі (рис. 3, б). Це була землянка підквадратної форми, каркасно-стовпової конструкції (3,4×3,2 м, глибина 1,3 м). Котлован мав вертикальні стінки, дно – біла материкова крихта, затоптана та вкрита дрібними вугликами, особливо ближче до печі в процесі використання житла, як і попередня землянка. В західному куті – піч-кам'янка (1,35×1,5 м, висота – 0,4 м; черінь – 0,6×0,5 м), склепіння та задні і ліва бокова стінки якої складені з дрібного каміння. В основу конструкції печі навколо череня покладені великі округлі камені, з таких каменів складена і права бокова стінка печі. Черінь підмазаний рідкою глиною, овальної форми, рівний. В обкладці печі та за пічкою знайдено багато фрагментів гончарної кераміки, вкритою врізним лінійним орнаментом. В глиняному тісті фіксувалися крупнозернистий пісок, жорства та дрібний шамот. На підлозі знайдено фрагмент ліпної сковорідки та глиняне грузильце від ткацького верстата (?). По периметру житла зафіксовано 7 стовпових ямок від дерев'яних конструкцій діаметром 20 см і глибиною 10-20 см.

Остання землянка виявилась ще однією майстернею з двома періодами існування: верхній горизонт – споруда 9 і нижній горизонт – споруда 9а (рис. 2, 2, 3).

Споруда 9 (верхній горизонт) напівземлянка прямокутної форми з заокругленими кутами (4,4×3,6 м, глибина 0,9 м). Стіни котловану рівні, підлога нерівна, понижується по центру. В центрально-західній частині будівлі виявлено кам'яну площадку, складену з великих кам'яних брил вапняку, підлога всіяна дрібними вугликами. Гончарний посуд

представлений горщиками другої половини XI ст., початку XII ст. Біля кам'яної площадки зафіксовано половинку глиняної ллячки, на підлозі та в заповнення знайдено кілька фрагментів залізного шлаку. Такий же шлак та вугілля мав місце і за межами майстерні, в двох метрах від західної стінки майстерні.

Споруда 9а (нижній горизонт, 4,4×3,6 м глибина 1,2 м) землянка каркасно-стовпової конструкції, прямокутна в плані з заокругленими кутами (північний та східний кути мають невеликі материкові сходинок-упори) та напівовальною сходиною в західній стіні. Стіни котловану полого заокруглюються до нерівної підлоги, що заглиблюється по центру. По периметру стін зафіксовано стовпові ямки (діаметр 10-30 см, глибин 15-20 см). Ближче до північного кута мала місце кам'яна площадка (1,6×1,6 м, висота 30 см), складена з дрібних та середніх кам'яних плиток. Зі східної сторони до площадки примикало округле вогнище (1,2×1,1 м, товщина перепаленого шару до 2 см). Черінь знаходився на рівні підлоги, підмазаний рідкою глиною, на поверхні лежав спресований шар вугілля (1,5 см). Навколо вогнища фіксувалися три стовпові ямки (діаметр 10-20 см, глибин 10-30 см). Біля південної сторони площадки знаходився черінь ще одного вогнища (діаметр 0,4 м, товщина перепеченого шару 2 см), заглиблений у підлогу на 5 см та також підмазаний рідкою глиною. Вогнище заповнене вугликами. Фрагменти кераміки на підлозі нечисленні, представлені фрагментами ліпних сковорідок та гончарних горщиків XI ст.

На території садиби разом з заглибленими житловими та виробничими приміщеннями досліджено 6 наземних господарських споруд. Частина з них мала виробниче призначення (спор. 4, 7), інші – господарське (спор. 1, 2, 3, 6).

Споруда 1 (рис. 4, 1; 3,8×2,0 м, глибина – 0,55 м), стінки полого спускаються до підлоги, нерівні, дно рівне, північно-східна стінка не зафіксована. Приміщення споруди ділиться на дві нерівні частини: менша відокремлена від більшої кам'яним бортиком виходу вапнякової породи, тут зроблена господарська яма діаметром 0,5 м, глибиною 0,25 м. На більшій частині приблизно на рівні ями фіксується глиняний черінь вогнища діаметром 0,5 м. Південніше вогнища знайдена пляма перепаленої глини.

Споруда 2 (1,4×2,4 м, глибина – 0,4 м; більша частина споруди зруйнована перекопами початку XX ст.). Стінки нерівні, полого спускаються до такого ж нерівного дна. На підлозі зафіксовано скупчення перепаленого каміння та три стовпові ямки (діаметр 15-30 см, глибина 10-20 см). На підлозі знайдено дуже фрагментована кераміка X-XI ст.

Споруда 3 (рис. 4, 3) підпрямокутної форми з виступом. Досліджена довжина споруди – 5,0 м, ширина – 2,3 м, глибина – 0,5 м. Стінки нерівні, похило спускаються до підлоги. Північно-східна стіна знівельована, фіксується лише за стовповими ямками (діаметр – 10 см, глибина – 5-15 см),

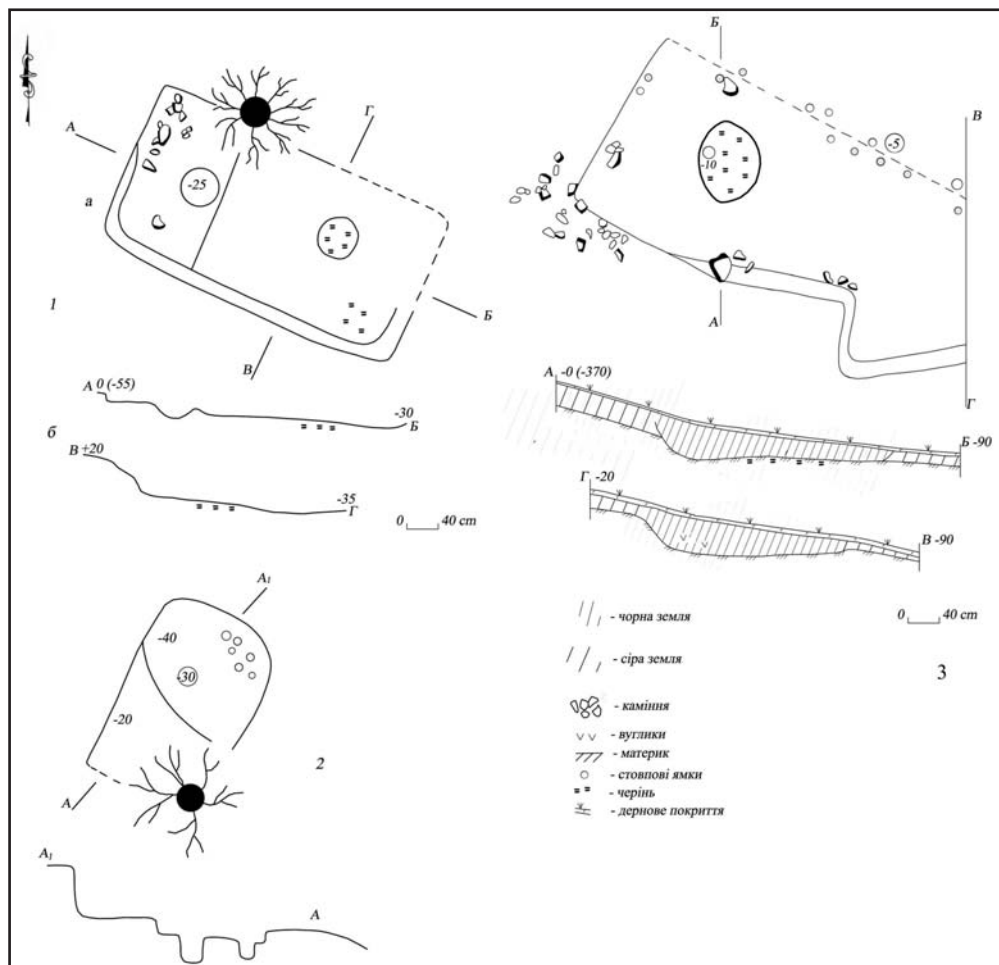

Рис. 4. Крутилів II, уроч. Бабина долина, садиба. Господарські будівлі:
1 – споруда 1; 2 – споруда 6; 3 – споруда 3.

що розташовувались зигзагоподібно. Вздовж цієї ж стіни знайдено фрагменти перепаленої обмазки з чіткими слідами від дерев'яних конструкцій. Це свідчить про стіну у вигляді тину. В західній частині споруди зафіксований черінь від вогнища (розміри $0,9 \times 0,8$ м), товщина перепаленого шару до 1 см. Підлога нерівна, тут знайдені перепалене каміння, вуглики, та велика кількість ліпної та гончарної кераміки X-XI ст. Гончарної кераміки більше ліпної.

Споруда 4 ($5,0 \times 3,8$ м, глибина – $0,6$ м) прямокутної форми, читається лише південно-західна стіна, інші фіксуються по стовповим ямкам. Дно нерівне. По периметру стін розташовані 23 стовпові ямки діаметром 10-15 см і такою ж глибиною. Вздовж північно-західної стіни стовпові ямки розташовані зигзагом, що свідчить існування стіни у вигляді тину.

Споруда ділиться на дві частини. Менша відгороджена від більшої легкою стіною каркасно-стовпою конструкції. В більшій частині в південному куті знайдено невелике вогнище (діаметр 0,3 м). Майже в центрі споруди викопана еліпсоподібна яма (0,4×0,3 м, глибина 20 см). На підлозі зафіксована гончарна та ліпна кераміка, а також перепалені кістки тварин та вуглики.

Споруда 6 (рис. 4, 2; 2,8×1,7 м, глибина – 0,6 м) прямокутної форми з заокругленими кутами. Дно нерівне, північно-східна частина нижча південно-західної на 20 см. В центрі споруди знаходилась стовпова ямка діаметром і глибиною 30 см, в північній частині споруди зафіксовано скупчення 6 стовпових ямок (діаметр – 10-20 см, глибина – 10-15 см). На підлозі лежали кілька фрагментів кераміки XI ст. та фрагментоване точило.

Споруда 7 (2,7×2,9 м, глибина – 0,4 м). Споруда підквадратної форми, орієнтована стінами з відхиленням від лінії Північ-Південь до сходу на 150. Підлога нерівна, в центрі викладена кам'яна площадка з дрібного вапняку. По периметру зафіксовано 13 стовпових ямок діаметром 10-15 см, глибиною 10-20 см. На підлозі вздовж стін зафіксовано фрагменти обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, що свідчить про тинову конструкцію стін. На підлозі знайдено фрагменти гончарної кераміки X-XI ст.

Поселення Теревовля II, уроч. Черпало, садиба 1 (рис. 1, 2; 5, I).

Поселення Теревовля II є супутником дитинця літописної Теревовлі на Замковій Горі (Теревовля I). Воно займає вершину мису південно-східної експозиції, утвореного струмками Печівник та Печенія. На поселенні збереглися 22 западини від жител, що групувалися переважно по дві. Ці групи знаходились досить далеко одна від другої, що дозволило виділити 7 садиб. В південній частині поселення, ближче до яру було вибрано дві близько розташовані западини та горизонтальна площадка біля них. Частково площадка пошкоджена деревами.

Житло 1 (рис. 5, II, 1; 3,3×3,2 м, глибина 1,4 м) – підквадратна в плані землянка, каркасно-стовпою конструкції, орієнтована стінками котловану за сторонами світу. В північно-східному куті знаходилась піч-кам'янка (1,3×1,3 м, збережена висота печі – 0,45 м). Піч складена з великих (переважно навколо череня) та середнього розміру каменів. Черінь знаходився на рівні підлоги (0,6×0,4 м). Перед устям фіксувався тонкий шар вугликів та попелу. Під північною стіною викопана овальна яма (глибина 10-15 см, діаметр 0,60 м) з вугликами. Під північною та східною стінами знайдені залишки обгорілої дерев'яної обшивки стін товщиною 15 см. По периметру житла, в кутах та посередині стін мали місце стовпові ямки діаметром 15-20 см та глибиною 10-20 см. Біля північної та західної стін фіксувалися неглибокі ямки від якихось дерев'яних конструкцій, можливо, від дерев'яного лежачка (це стосується ямок біля північної стіни). Вся площа житла перекривалася жовтою

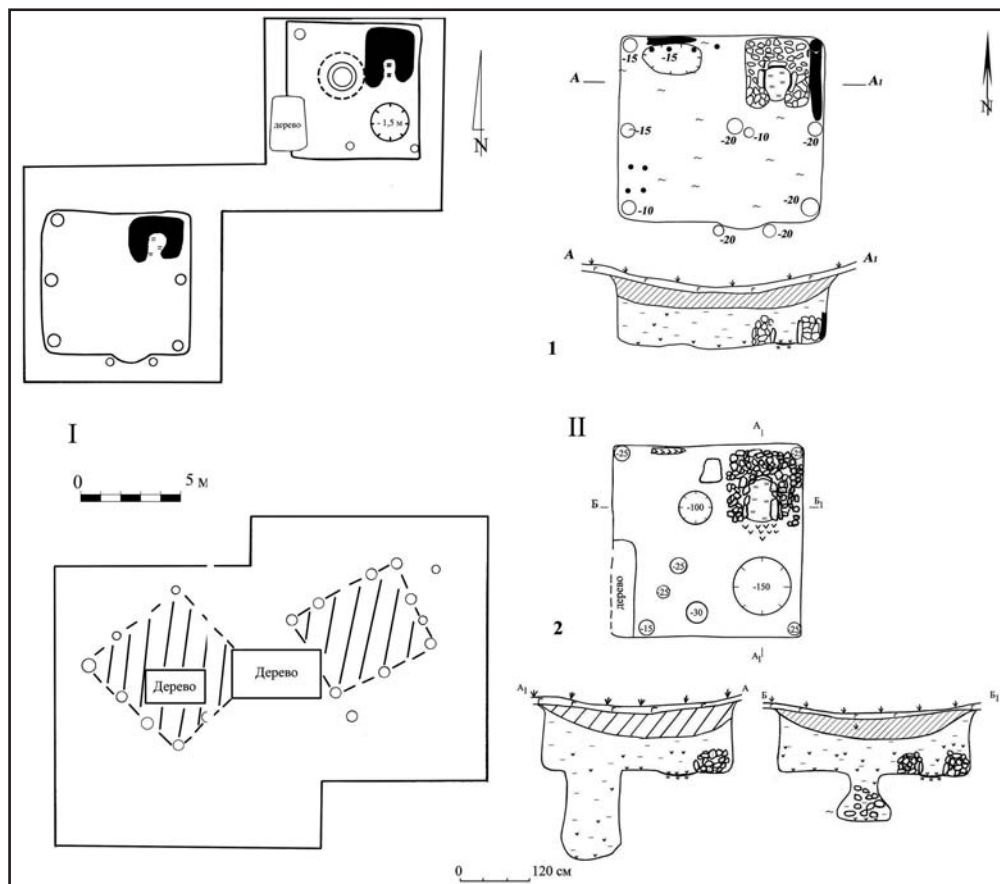

Рис. 5. Тербовля II, уроч. Черпало: I – план садиби; II – плани жител:
1 – житло 1; 2 – житло 2.

материковою глиною, в якій фіксувалися дрібні вуглики та відтиски від перепалених колод товщиною 15-20 см. Скоріш за все, це були залишки даху. В східній частині південної стіни виявлений вхід, що фіксувався у вигляді неглибокої виїмки в стіні та двох стовпових ямок біля стіни за межами котловану. Розрив між ямками становить 1 м. На підлозі перед входом знайдено залізний ніж з широким лезом та прямою спинкою.

Житло 2 (рис. 5, I, 2) знаходилося північніше від житла 1 на відстані 3 м. Це землянка квадратної в плані форми (3,0×3,0 м, глибина 1,2 м), аналогічне попередньому житлу за орієнтацією та конструкцією стін. В північному куті знаходилась пічка-кам'янка (1,2×1,2 м, висота 0,4 м). Вона складена з великих (по периметру череня) та середніх та дрібних (бокові та задня стінки) каменів. Черинь увігнутий, врізаний у підлогу (0,6×0,4 м). По кутах та в центрі котловану зафіксовані стовпові ямки різної глибини та діаметру. Ще однією деталлю інтер'єру є наявність в житлі господарських ям – погребів грушоподібної (глибина 0,85 м, діаметр

дна 0,85 м, діаметр горловини 0,45 м) та циліндричної форми (діаметр 1 м, глибина 1,5 м), що знаходились перед піччю і зліва від печі. Скоріш за все для зручності, їх перекривали дерев'яними лядами. Наявність ляд дозволяє висловити думку про дерев'яну підлогу в деяких житлах Х ст. В таких житлах під час досліджень фіксується слабка забрудненість глиняного материкового дна попелом та вугликами від чищення пічки. На підлозі знайдено фрагменти гончарних горщиків, ліпної сковорідки, та кістяну проколку.

За 5 м південніше жител досліджено дві невеликі наземні господарські будівлі. Від них зберігся культурний шар темного кольору (10 см), насичений дрібними фрагментами ліпної (миски, сковорідки, горщики) та гончарної (горщики) кераміки, фрагментами глиняної обмазки з відбитками від дерев'яних конструкцій. Обидві споруди обмежувалися по контуру невеликими стовповими ямками діаметром до 8 см і глибиною 10 см. Розміри споруд відповідно першої – 2,5×2,0 м та другої – 2,7×2,5 м.

Поселення Крутилів III, уроч. Замчище, садиба 1 (рис. 6, 1).

Поселення Крутилів III є одним з найбільших поселень в околицях Звенигородського городища-святилища. Воно примикає з північної сторони до городища і займає вододільну частину плато, вкритого лісом. Поселення складається з 112 западин від жител і займає 11 га площі. Територія поселення щільно забудована, западини жител фіксувалися навіть на валах ранньозалізного часу. З півночі сторони воно обмежене недобудованим валом. В щільній забудові виділяється 10 садиб. Перенаселення основної частини поселення спонукало частину населення вийти за межі укріплень і збудувати декілька садиб за валом. Одна з таких садиб і була досліджена автором в складі Прикарпатської археологічної експедиції під керівництвом І.П. Русанової та Б.О. Тимощука [6, с. 37-42]. Садиба складалася з двох жител, трьох господарських споруд та незабудованого подвір'я. Огорожа з південної сторони примикала до оборонних споруд поселення. Площа садиби 460 кв.м. Товщина культурного шару 10-15 см.

Житло 1 (рис. 6, 2; 3,4×3,5 м, глибина 1,25 м). Це підквадратна в плані землянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, підлога глиняна, рівна, в західному куті знаходилась піч-кам'янка (1,2×1,3 м, висота 0,6 м, ширина бокових стінок 40 і 60 см відповідно, задньої – 90 см), збудована на відстані 25-30 см від стін котловану. В основі печі лежали великі камені, черинь добро перепалений (60×40 см). По периметру стін знайдені стовпові ямки від каркасно-стовпової конструкції стін діаметром 15-30 см, глибиною 10-25 см. Стовпові ямки розташовані по кутах житла та посередині стін. Додаткові ямки фіксувалися біля південного кута, можливо від входу. Підлога рівна, затоптана, вкрита вугликами, приблизно посередині житла викопана яма для сміття з печі (0,6×1,05 м, глибина – 10 см). На підлозі знайдено розвали двох горщиків

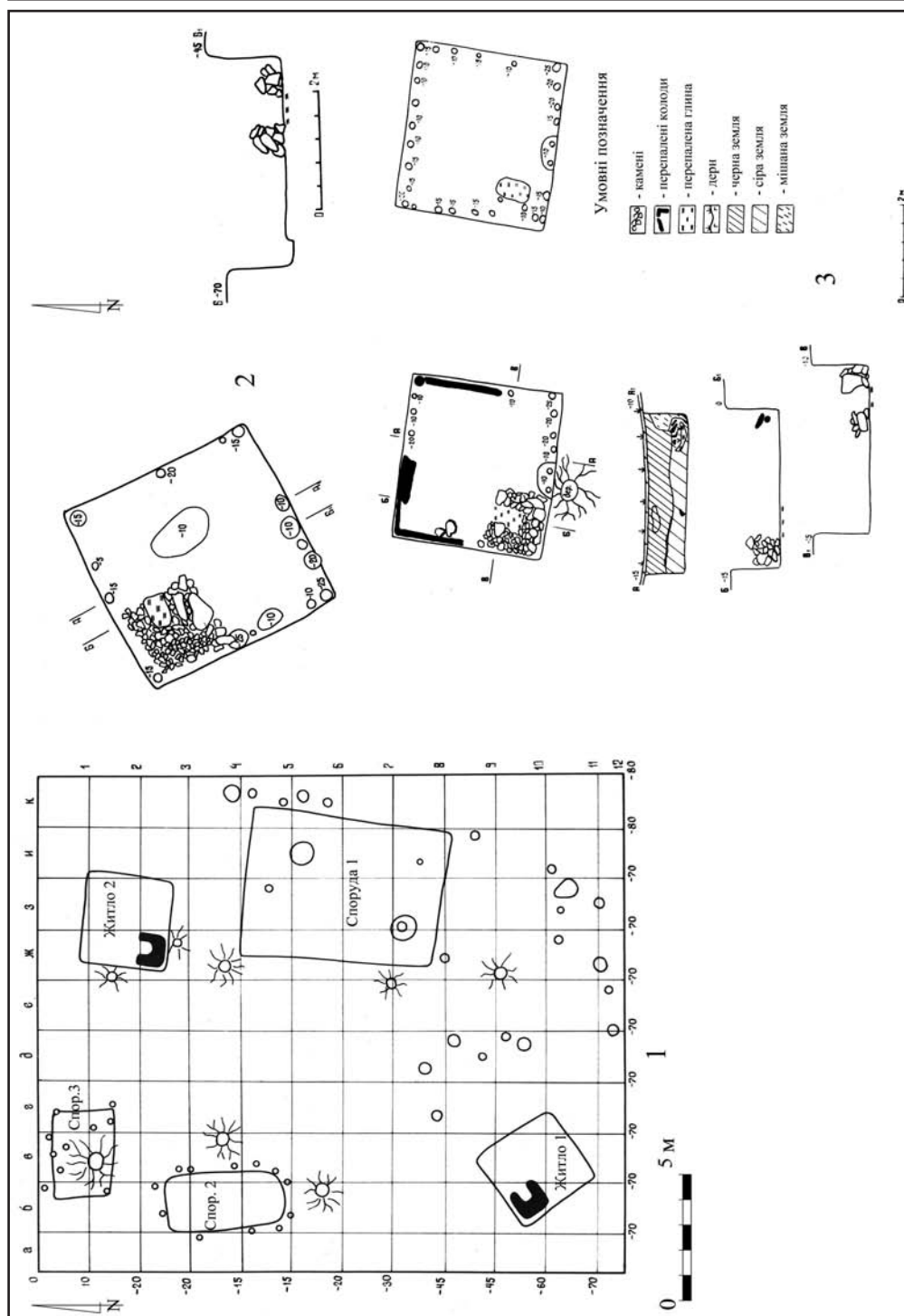

Рис. 6. Крутилів ІІІ, уроч. Замчище, садиба: 1 – план садиби; 2 – план, розріз житла 1; 3 – план, профіль, розріз житла 2 (за І.П. Русановою).

другої половини XI ст. Біля краю північно-східної стіни житла знайдено залізний серп, можливо, він був схований в давнину під стріхою. Недалеко від північно-східної стіни житла фіксується 6 стовпових ям діаметром від 10 до 30 см, глибиною до 30 см. Можливо, вони входили в прибудову до житла типу сіней. В такому випадку, серп, знайдений біля котловану північно-східної стіни, знаходився в сінях.

Житло 2 (рис. 6, 3; 3,6×3,4 м, глибина до 1,2 м) розташоване за 14 м на північний схід від житла 1. Воно прямокутної в плані форми, орієнтоване стінами за сторонами світу. Стінки вертикальні, підлога рівна. Піч-кам'янка (1,3×1,2 м, висота 50-70 см), знаходилась в південно-західному куті, на відстані 10 см від стін житла. Бокові стінки печі складені з крупного каміння. Черинь (60×40 см) сильно перепалений. Вздовж східної, північної та західної стін збереглися обгорілі колоди від конструкцій, товщиною 10-15 см. У північному та східному кутах зафіксовані вертикальні стовпи, в які впиралися горизонтальні колоди, але спосіб кріплення через погану збереженість визначений не був. Під завалом колод по всьому периметру стін виявлено 27 стовпових ямок, вони розташовувались по кутах житла та вздовж стін на відстані приблизно 20-30 см одна від другої. Діаметр і глибина їх складала 10-15 см. Найглибші (по 20 см) знаходились в північному та південному кутах. Дерев'яні стіни опиралися на вертикальні стовпи і відступали від стін котловану на 10-15 см. Цей проміжок заповнений для гідроізоляції дрібною кам'яною крихтою. Знахідки локалізовані на підлозі переважно біля печі. Кераміка представлена гончарною керамікою з слабо профільованими манжетоподібними вінчиками, але фіксуються фрагменти стінок ліпних горщиків та вінце ліпної сковорідки. Комплекс кераміки відноситься до першої половини XI ст. Серед кісток тварин виділяються кістки свині.

Господарська будівля 1 (рис. 6, 1) знаходилась між першим і другим житлами. Вона була неправильної під прямокутної форми, орієнтована за сторонами світу. Розміри стін: північна – 6 м, південна – 5,2 м, західна – 7,4 м, східна – 8 м. Глибина від 20 до 50 см. В північній та південній частинах будівлі зроблені ями майже однакового діаметру (1,0-1,1 м), але різної глибини (30 см та 65 см). Вздовж східної стіни з внутрішньої та зовнішньої сторін та біля південних кутів фіксуються стовпові ямки. Діаметр та глибина стовпових ям в середині будівлі – 20 см, з зовнішньої сторони – 20-40 см. В споруді виявлено багато кісток тварин (переважно, свині, великої та дрібної рогатої худоби, собаки). Кераміка переважно, гончарна з манжетоподібними вінцями та заглибленням для покришки з внутрішньої сторони. Серед ліпного посуду знайдено конічні миски-сирниці та сковорідки з високим бортиком. Знайдені кам'яні точильні бруски. Датується XI ст.

Господарська будівля 2 (4,7×2,4 м, глибина – 20 см) знаходилась в західній частині садиби, недалеко від житла 1. Будівля прямокутної форми, з рівною підлогою, орієнтована за сторонами світу. В центрі

споруди – скупчення каміння. По периметру з зовнішньої сторони споруди зафіксовано 13 стовпових ямок діаметром і глибиною 10-15 см. Знайдено кілька фрагментів кераміки XI ст.

Господарська споруда 3 (1,3×0,9 м) знаходиться в північній частині садиби на відстані 2 м від житла 2. Будівля прямокутна, по периметру стін фіксується 10 стовпових ямок 10-15 см глибиною та діаметром. Внутрішня частина будівлі зруйновано деревом.

Вцілому, садиба датується XI ст. і складається з двох жител та трьох господарських будівель. Між будівлями знаходиться двір розмірами 8×11 м.

Садибна забудова поселень зберігається у XII-XIII ст. Під час суцільних розкопок літописної Бакоти, І. Винокуром відзначено, що головним планувальним елементом міста була садиба. Досліджена садиба складалася з житлової будівлі, кількох господарських будівель та господарських ям. Садиби площею 250-300 кв.м належали бідним прошаркам населення, 600-700 кв.м – купцям [1, с. 170]. Приблизна площа садиби на поселенні в уроч. На клині, до якої входило трьохчасне житло, господарське наземне приміщення та три господарські ями, складало 400 кв.м. На посаді дитинця в уроч. Пушкарівка також виділено садибу – житло 6 з наземною господарською будівлею (3,0×2,8 м), а також з залишками 4 господарських ям. На території цієї садиби знайдено фрагменти скляних браслетів та залізного шпору. Приблизна площа садиби 500 кв.м. На схід від дитинця мала місце ще одна садиба XII-XIII ст., що складалася з житла № 7 (4×3,8 м), господарської будівлі (2×3 м) та трьох господарських ям. Приблизна площа садиби 350 кв.м. На самому дитинці також досліджена садиба приблизної площі 1400-1500 кв.м. Вона складалася з житла (4,2×3,8 м) з глинобитною пічкою в північно-східному куті, трьох господарських наземних будівель, причому дві з них мали явно виробниче призначення (залишки силікатного шлаку, гутного скла, уламки печини, вуглики, фрагменти залізної криці) [1, с. 171-172].

Садибна забудова на пам'ятках Західного Поділля досліджувалась на посадах городищ та в місті Бакота у X-XI та XII-XIII ст.

Таким чином, поданий матеріал свідчить про те, що садибна забудова є головним планувальним елементом в забудові міст, приміських та сільських поселень на території Західного Поділля у давньоруський час (X-XIII ст.). Площа садиб коливалась від 250 до 1500 кв.м. Садиби склалися з одного-двох жител, комплексу господарських будівель (серед яких є виробничі приміщення) та господарських ям. В межах однієї садиби могли існувати різночасові житла, що належали різним поколінням власників, але існували в межах одного століття (Крутилів II, Крутилів III). Різниця у будівництві жител на одній садибі, згідно досліджень київського Подолу, складає 23 роки [4, с. 44]. Кількість господарських споруд коливалась від 1 до 6. При співвідношенні площі до кількості споруд на поселеннях X-XI ст., видно садиби з більшою

кількістю різних споруд завжди займали більшу площу. Житлами в Х – першій половині XII ст. на переважній території виступали землянки – напівземлянки каркасно-стовпової конструкції, з печами-кам'янками переважно в північному (з варіантами) куті. Одним з елементів житла могла виступати господарська яма-погріб. Наземні господарські будівлі мали плетені стіни типу тину, обмащені глиною.

Садибна забудова поселень і городищ Західного Поділля доповнює загальну картину забудови інших населених пунктів Київської Русі.

Література

1. Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 263 с.
2. Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородського художника XII в. – М.: Наука, 1981. – 167 с.
3. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.
4. Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалах поселений у с. Григоровка. – К.: Інститут археології НАН України, 2005. – 254 с.
5. Прищепа Б. Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-Подільські студії. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. III. – С. 61-75.
6. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г. (рукопись). – Москва, 1987. – 141 с.
7. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. – К.: Наукова думка, 1991.
8. Свешников И.К. Звенигород // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 107-110.
9. Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 19-46.
10. Ягодина М. Селище «Бабина долина» – селище ремесленників // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»). Матеріали наукової конференції (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 57-68.
11. Ягодина М.О. Городища-святилища на Збручі (з історії досліджень) // Z archeologii Ukrainy i Języ Ojcowskiej. – Ojcow, 2001. – S. 247-263.
12. Ягодина М.О. Жертовні споруди зі Звенигородського городища-святилища // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 169-174.
13. Ягодина М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: Національний заповідник «Замки Тернопілля», 2010. – №. 1. – С. 92-96.
14. Ягодина М. Літописна Теребовля: етапи заселення // Волино-Подільські студії. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. III. – С. 76-85.
15. Ягодина М., Виногородська Л. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році // Археологічний відкриття в Україні в 2001-2002 р. – Київ: Інститут археології НАН України, 2003. – С. 299-302.

Сергій ПАНИШКО**ТЕХНОЛОГІЧНА «РЕВОЛЮЦІЯ» XIV – XV ст. НА ВОЛИНІ**

У статті розглядаються ряд технологічних новинок у будівельному та металургійному ремеслі, а також у процесі термічної обробки їжі, що з'явилися на Волині у XIV – XV ст. Робиться висновок про подальший розвиток виробництва на фоні затухання давньоруської державної традиції.

Ключові слова: ескарп, замок, брущата цегла, сопло, тушіння.

Сергей ПАНЬШКО**ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ «РЕВОЛЮЦИЯ» XIV – XV вв. НА ВОЛЫНИ**

В статье рассматривается ряд технологических новшеств в строительном и металлургическом ремесле, а также в процессе термической обработки пищи, появившихся на Волини в XIV – XV вв. Делается вывод о дальнейшем развитии производства на фоне угасания древнерусской государственной традиции.

Ключевые слова: ескарп, замок, брущатый кирпич, сопло, тушение.

Sergij PANYSHKO**THE TECHNOLOGICAL «REVOLUTION» OF XIV – XV-th CENT. IN VOLYN**

The article considers several technological innovations in metallurgical and building craftship, especially those ones that were used for termical preparing of food, which appeared in Volyn in XIV – XV-th centuries. The conclusions have been done as to the further development of production under the circumstances of ancient Rus state tradition decline.

Keywords: escarpment, castle, bruschatye brick, nozzle, stewing.

Досліджуваний період історії Південно-Західної Русі характеризувався поступовим затуханням давньоруських політичних традицій, зокрема, Волинсько-Галицької державності. Нажаль, брак писемних джерел утруднює детальний аналіз цього процесу, однак можемо констатувати зміщення політичних центрів регіону впродовж XIV ст. на Волинь, спочатку у Володимир, а згодом до Луцька. Пафосна згадка «Лучеська Великого на Стиру» хоча й ілюструвала значимість цього волинського центру, не могла заглушувати нових реалій. Зі смертю Свидригайла у 1452 р. удільність Волинської землі, як давньоруська політична традиція, припинилась.

Виходячи з базисності економіко-соціального розвитку у формуванні державних структур, може здатись, що і економіка Волині у цей час деградувала. Однак, археологічні джерела дозволяють поставити під сумнів таку тезу. Саме у XIV – XV ст. у господарстві регіону з'являються важливі нововведення, що визначили його подальший розвиток. Це дозволяє поставити питання про рубіжність цього часу у розвитку виробничих сил і, відповідно, технологій на Волині. Нажаль, розвиток виробничих технологій у регіоні досліджуваного періоду у літературі поки що спеціально не розглядався.

Нижче мова піде про кілька технологічних нововведень, які стосуються передусім провідних сфер виробництва – будівництва та металургії. Важливими були також і побутові інновації. Хоча розвиток суспільства і обумовлений насамперед технологічним прогресом у сфері виробництва, однак він немислимий без покращення побутових умов існування людини, зокрема, поліпшення умов її проживання та харчування, що сприяло збільшенню фізичної сили та витривалості індивіда й продовженню терміну його активної виробничої діяльності. Звичайно, такі технології спочатку не охоплювали усіх сфер людської діяльності і з'являлись передусім у великих центрах. Важливе інше – у подальшому саме вони у великій мірі визначали розвиток економіки краю.

Говорячи про технологічні зміни XIV – XV ст. на Волині, варто розпочати з більш раннього часу – другої половини XIII ст., коли економіка регіону переживала складний період, викликаний монголо-татарським пануванням. Однак, вже у той час Волинь була чи не єдиною давньоруською землею де велось монументальне будівництво. Саме тут з'явились «волинські вежі» – перші муровані оборонні споруди такого типу на території Русі. І вже тоді для їх будівництва розпочалось масове виробництво нового будівельного матеріалу – брущатої цегли.

Фортифікаційне будівництво.

На рубежі XIII – XIV ст. на Волині з'являються стіжкові городища. До цієї категорії входить коло пам'яток, які об'єднує їх зовнішня форма – це добре виражене морфологічно насипне підвищення з відносно горизонтальним майданчиком, що використовувався для проживання. На сьогоднішній день стаціонарні дослідження проводились на п'яти стіжкових городищах Волині: у м. Камені-Каширському (літописний Камінь) [7], с. Коршів Луцького району [10], смт. Турійську (літописний Турійськ), м. Любомлі (літописний Любомль) [6], с. Ветли Любешівського району [8] (рис. 1). Причому, на чотирьох з них, окрім Турійського городища досліджено конструкцію самих стіжкових насипів.

На цих пам'ятках в межах давньоруського періоду їх функціонування виділяється два періоди оборонного будівництва. Перший – спорудження

Рис. 1. Стіжкове городище у с. Ветли.

кільцевих укріплень у середині – другій половині XIII ст. Другий – насипання стіжкових городищ на рубежі XIII – XIV ст. Хронологічний проміжок між ними невеликий, не більше півстоліття, однак прийоми фортифікаційного будівництва кардинально відрізняються.

За зовнішніми ознаками стіжкові городища Волинського Полісся нагадують польські. Основним земляним укріпленням цих пам'яток був насипний ескарп. Він дозволяв одночасно вирішити два завдання: створював оборонний фас і піднімав рівень житлового майданчика городища, що, в умовах рівнинної місцевості і зростання зволоження у XIII ст., було оптимальним напрямком реконструкції городищ [5]. При цьому технологія спорудження таких насипів, не дивлячись на простоту робіт, дозволяла при мінімальних трудових затратах отримати максимально високий і крутий фас ескарпу.

У Польщі символом економічного розвитку XIV ст. стало грандіозне монументальне будівництво за Казимира Великого, який «отримав державу дерев'яною, а залишив її кам'яною». Будівельна діяльність Казимира залишила слід і на Волині, де він у 1368-1370 рр. спорудив мурований замок у Володимирі. Залишки цього замку були виявлені М.М. Кучинком і частково досліджені М.В. Малевською та Е.В. Шолоховою [4].

У 2010 р. його дослідження продовжене [11]. Було виявлено дві потужні стіни, складені з рваного необробленого вапняку. Стіна № 1, простежена у межах розкопу на протязі 8,50 м, проходила в цілому паралельно східній ділянці валу городища. Її ширина становила 2,40-2,70 м. На верхньому краї кладки стіни, з її внутрішнього, звернутого до центру городища боку збереглося до трьох рядів кладки з брущатої цегли XIV – XV ст. Встановлено, що тільки верхня частина кладки висотою до 1,0 м становила власне стіну а нижче під нею знаходився фундамент який простежувався на глибину 3,6 м і впускався у шар світлої глини.

Від стіни № 1, перпендикулярно до неї, у східному напрямку відходила стіна № 2 шириною 2,10 м. У межах розкопу вона простежувалась на довжину 2,70 м. За матеріалом та характером кладки вона була схожою на стіну № 1 і, можливо, являла собою елемент оборонної башти.

Оскільки існування Володимирського замку Казимира вкладається у два календарних роки, вже зараз можна констатувати його еталонність для мурованих оборонних споруд свого часу. Це стосується датування будівельних матеріалів, технологічних прийомів мурування, унікальних темпів спорудження фортеці. Однак замок Казимира не є найранішою мурованою оборонною спорудою у регіоні. На час його спорудження «волинські вежі» вже стояли близько століття. Дещо раніше розпочалося спорудження князем Любартом мурованого замку у Луцьку.

Показовість Володимирського замку Казимира полягає у тому, що він, поряд із замком Любарта у Луцьку та деякими іншими ілюструє появу на Волині у XIV ст. власне мурованих замків як цілісних оборонних комплексів, спорудження яких вимагало значних матеріальних витрат і складної організації самого процесу спорудження. Потреби будівництва були надзвичайно широкими, тому воно потребувало витратних матеріалів, які продукувались у інших видах ремесел, насамперед, брускової цегли.

Виробництво цегли.

У відношенні застосування технологічних нововведень на Волині у XIV – XV ст. значний інтерес являє піч для випалювання цегли, досліджена у м. Володимирі-Волинському у 2009-2010 рр. [3]. Піч має регулярну прямокутну форму з внутрішніми розмірами 8,5×5 м і зорієнтована довшою стороною на північ (рис. 2). Зі східного боку вона замикається п'ятьма пілонами, між якими існувало чотири прорізи, оскільки два крайні пілони прилягають до суміжних зовнішніх стін. Котлован печі заглиблений у материковий суглинок на 0,6 м.

Бічні стіни споруди змуровані по краю котловану із сирцевої брускової цегли пальчатки (26,0×13,0×9,0 см) на глиняному розчині. Мури завтовшки «в одну цеглу», що складає близько 30,0 см. Уціліло 4-6 рядів автентичної кладки об'єкту висотою до 0,7 м. Шви у кладці мають товщину 2,0 – 3,0 см Внаслідок дії на кладку високої температури сирець

Рис. 2. Піч для випалювання цегли у м. Володимирі-Волинському.

перетворився на цеглу яскраво червоного кольору. Долівка споруди (первісне глинобитне дно котловану) нині являє собою сильно обпалену до темночервоного або сіро-попелястого кольору монолітну субстанцію, яка на 7,0 – 10,0 см від поверхні набула керамічного стану.

Рештки трьох середніх пілонів, якими споруда завершувалася зі сходу, первісно мали підквадратну форму зі сторонами 0,99×0,85 м, а два пристінні – відповідно 0,47×0,85 м. Лицьові площини цегли зі сторони прорізів мають ледь ошлаковану до чорного відтінку поверхню. На певному етапі усі пілони зі східного боку були видовжені докладками, змурованими з випаленої цегли такого ж формату як і сирець, на глиняному розчині.

На поверхні долівки в плані виразно простежуються смуги сіро-попелястого ошлакування шириною близько 1,0 м, які розташовуються паралельно впоперек приміщення напроти прорізів поміж пілонами. Між цими смугами, які утворилися внаслідок дії найвищої температури, напроти пілонів читаються смуги долівки темно-червоного відтінку, які зазнали меншого температурного впливу. В межах однієї з таких смуг, за другим з півночі пілоном виявлено «in situ» дві цеглини, встановлені «на ребро». Їх однакова орієнтація дозволяє припустити що це залишки продукції печі.

Цей об'єкт унікальний у багатьох відношеннях і потребує подальших досліджень. Зараз звернемо увагу тільки на його величину. Внутрішня

Рис. 3. Жидичинські сопла.

площа печі становить понад 40 кв.м., що передбачало дуже великі, як на той час, об'єми виробництва цегли.

Чорна металургія.

Знайдена у с. Жидичин поблизу Луцька колекція керамічних сопел та їх фрагментів (залишки як мінімум 17 сопел) у закритому комплексі XIV ст. (рис. 3) дає важливу технологічну інформацію про новий етап у розвитку чорної металургії [2].

Закритість комплексу, що містив сопла дозволила встановити їх середні просторові характеристики. Зокрема, величина діаметру внутрішнього каналу сопел наближалась до 2,2 см. Середня товщина сопел становить приблизно 4,4 см. Товщина стінок у переважній більшості випадків дещо більша за 1,0 см. Така типовість розмірів вказує на уніфікацію і значну спеціалізацію самого процесу виробництва сопел із Жидичина та використання вершка (4,4 см) як міри довжини вже у XIV ст.

Цілі сопла та їх фрагменти дозволяють зробити певні спостереження щодо характеру їх контакту зі стінкою горна. Сопло вставлялось у отвір стінки із застосуванням спеціального ущільнення, яке перешкоджало їх зварюванню. Воно клалось на низ отвору у стінці горна, а ущільнення спеціальним матеріалом проводилось по боках та зверху сопла.

Якщо ошлаковані кінці сопел несуть інформацію про характер їх контакту з горном, то протилежні кінці (розтруби) свідчать про спосіб кріплення сопла з рукавом повітродувного міха. Їх розмір вказує на мінімальний діаметр рукава міха, що натягувався на сопло та притискався до нього шнуром. Наявність розтрубу полегшувала таке кріплення та робила його більш надійним, що у свою чергу, дозволяло збільшити інтенсивність дуття та підвищити тиск повітря, що подавалось до горна. Поява розтрубу як конструктивної особливості сопла, що була покликана збільшити інтенсивність дуття, добре узгоджується зі збільшенням діаметру внутрішнього каналу давньоруських сопел у порівнянні з більш ранніми. Якщо діаметр внутрішнього каналу сопел з Григорівського поселення становив близько 1,0 см [1, с. 104], то у давньоруських сопел він був у два рази більшим. Тобто збільшувалась пропускна здатність каналу. Поява розтрубу для надійнішого кріплення сопла була закономірним етапом у процесі інтенсифікації дуття.

Вважається, що наприкінці давньоруського періоду техніко-технологічні можливості сиродутного процесу вичерпались [12, с. 100-101]. У цей час з'явився передільний спосіб, де проміжною ланкою у процесі отримання заліза був чавун. Нажаль, без аналізу самої тепло-технічної споруди (горна) важко співвіднести проаналізовані сопла з конкретним способом отримання заліза, однак, їх характеристики вказують на підвищену інтенсивність дуття та підвищену температуру, що у свою чергу може вказувати на передільний спосіб.

Розміри колекції дозволяють у загальних рисах уявити масштаби виробництва, що організовувалось майстром – власником сопел. З 8 горен він міг отримати близько 20 кг заліза. Ця величина стосується однієї плавки, а, як показує стан жидичинських сопел, таких плавок проводилось декілька. Незвичайність виявленої колекції, перш за все за кількістю сопел, очевидно, відображає якийсь період підвищеної економічної активності в мікрорегіоні у XIV ст., що може бути пов'язаний з будівництвом розміщеного неподалік мурованого цегляного замку у Луцьку князем Любартом.

Харчове виробництво.

Впродовж XIV ст. відбулись значні зміни і у технології харчових виробництв, які покращували життєдіяльність виробників [9]. Основною категорією джерел, які дозволяють простежити ці зміни, є керамічний посуд, у якому власне і проводилось приготування, в основному термічна обробка продуктів. Функціональне призначення кухонного посуду визначалось його конструктивними особливостями. При цьому найбільше значення мали форма посудини та спосіб ізоляції її внутрішнього простору. Найефективнішою формою такої ізоляції була покришка яка дозволяла зменшити випаровування рідини, дещо підвищити температуру приготування та ізолювати їжу від продуктів горіння (рис. 4).

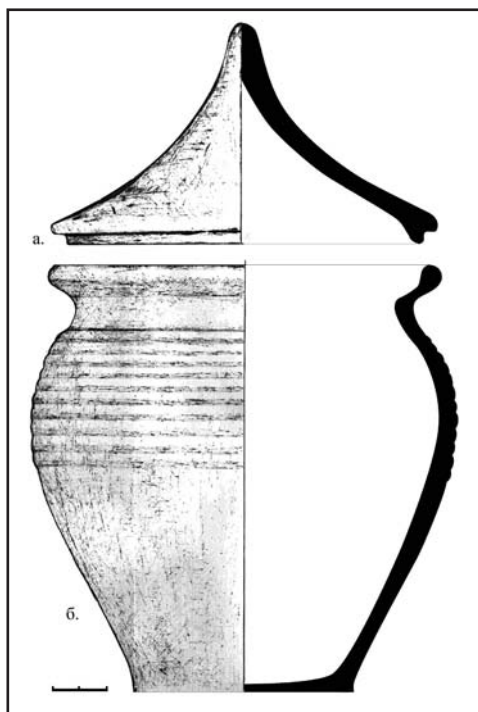

Рис. 4. Горщик з покриткою.
Технологічний апарат для тушіння.
а) покритка; б) горщик.

Застосування покритки було суттєвим вдосконаленням, воно збільшувало можливості приготування продуктів, зокрема, робило можливим тушіння, однією із важливих умов якого була закритість внутрішнього простору посуду. Масове застосування спеціалізованих керамічних покриток саме з XIV ст. уявляється не випадковим. Підтвердженням цьому є специфічна форма вінчиків (із заглибленням з внутрішнього боку для покритки) частини кухонного посуду що побутовув у цей час.

Технологія тушіння у її сучасному вигляді сформувалась не одразу. Вона повинна була пройти певну еволюцію, що відображалась як у вдосконаленні самого процесу, так і у застосуванні все більш спеціалізованого посуду. Археологічні джерела відображають ці зміни на прикладі сковорідок, які у XIV ст. помітно еволюціонують.

Цей тип кухонного приладдя, що використовувався здавна, набуває нових конструктивних ознак які дозволяли використовувати їх для нових технологічних прийомів приготування їжі. Якщо класичні давньоруські сковорідки мали широке плоске дно з вертикальними, дещо розхиленими низькими бортиками, то у XIV ст. їх об'єм збільшився внаслідок зростання глибини.

Завдяки наявності пустотілої ручки, у яку вставлявся дерев'яний держак, зросла мобільність сковорідок, що, у свою чергу, полегшило контроль за процесом приготування їжі. Оскільки нові сковорідки мали ніжки, як правило три, з'явилась можливість готувати в них їжу не тільки на черені але і на вугіллі. Це скорочувало тривалість процесу та приводило до оптимального використання теплових ресурсів печі. Окремі сковорідки мали вінчик із заглибленням для покритки з внутрішнього боку.

Такі зміни стосувались посуду, що використовувався не на відкритому вогні, а у варних печах з відносно рівним черенем. Здатність печей акумулювати та поступово віддавати тепло створювала умови для тривалої термічної обробки продуктів під дією відносно

невисокої стабільної температури, тобто для тушіння. Нажаль, до нашого часу дійшло небагато вцілілих печей досліджуваного періоду, тому їх параметри, особливо внутрішній об'єм, характеризувати поки що важко.

На прогрес у технології термічної обробки продуктів у XIV ст. вказує також поширення у цей час поливи. Ізолюючи внутрішній простір горщика від його керамічної стінки, полива сприяла зменшенню випаровування вологи із зовнішньої поверхні горщика, що, у свою чергу, оптимізувало процес приготування їжі.

Зміни у технології приготування їжі у XIV ст. могли бути спричинені як загальним процесом покращення побутових умов, так і зміною характеру сировини для приготування їжі. Використання щільно закритих горщиків дозволяло краще готувати продукти, які використовувались і раніше та ввести до раціону харчування нові, що потребували тривалої термічної обробки. Це, у свою чергу, розширювало сировинну базу та покращувало харчування людини.

Таким чином, період XIV – XV ст. характеризувався появою на Волині нових технологічних прийомів, що стосувались як безпосередньо виробництва, так і покращення побутових умов проживання людей. Не виключено, що однією з причин цього у XIV ст. були демографічні проблеми, викликані монголо-татарським пануванням у другій половині XIII ст. Зменшення населення і кількості виробників потребувало інтенсифікації виробництва. Подібні процеси Європа переживала після «чорної смерті» середини XIV ст.

Однак, не дивлячись на технологічний прогрес, у досліджуваній період на Волині прослідковується тенденція поступового згасання політичної традиції давньоруської державності. Останнє є ілюстрацією складності взаємозв'язків між розвитком продуктивних сил та надбудовними суспільно-політичними структурами.

Література

1. Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I – II тис.н.е. // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 98-111.
2. Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Сопла з Жидичина // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 74-86.
3. Златогорський О.Є., Панишко С.Д., Лукомський Ю.В. Дослідження монументальної споруди XIV – XV ст. у м. Володимир-Волинський у 2009 р. // АДУ 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 153-154.
4. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимир-Волынском // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 327-328.
5. Панишко С.Д. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс.до н.э. – I тыс. н.э. // *Slavia antiqua*. – 1995. – Т. XXXVI. – С. 135-157.
6. Панишко С.Д. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Замосцько-волинські музейні зошити. – Замосць, 2004. – Т. II. – С. 255-262.

7. Панишко С.Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Науковий збірник.* – Луцьк, 2006. – Вип. 20. – С. 14-19.
8. Панишко С.Д. Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть.* – Луцьк, 2008. – Вип. 28: Матер. XXVIII Волинської обласної іст.-краєзн. конф., 20-21 червня 2008 р. – С. 313-316.
9. Панишко С.Д. Про зміни технології приготування їжі на Волині у XIV столітті // *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* – 2009. – № 22. – С. 134-139.
10. Панишко С.Д. Коршівське городище // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* – 2009. – № 13. – С. 67-73.
11. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* – Луцьк: ВМА «Терен», 2011. – Вип. VII. – С. 323-327.
12. Паньков С.В. Залізодобувне виробництво. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – 232 с.

УДК 904:72(477.82-2)

Віктор БАЮК**ЖИДИЧИНСЬКИЙ МІКРОРЕГІОН У СИСТЕМІ ОКОЛИЦЬ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛУЧЕСЬКА**

У статті розглядається мікрорегіон північної околиці давньоруського Лучеська в контексті поселенської структури міста княжої доби. Подається історичний огляд регіону та результати останніх археологічних досліджень.

Ключові слова: Жидичин, мікрорегіон, поселенська структура.

Виктор БАЮК**ЖИДЫЧИНСКИЙ МИКРОРЕГИОН В СИСТЕМЕ ОКРАИН
ДРЕВНЕРУСКОГО ЛУЧЕСКА**

В статье рассматривается микрорегион северной окраины древнерусского Луческа в аспекте поселенческой структуры города княжеского времени. Подается исторический обзор региона и результаты последних археологических исследований.

Ключевые слова: Жидычин, микрорегион, поселенческая структура.

Viktor BAYUK**ZHYDYCHYN MICROREGION IN THE SYSTEM OF
OUTSKIRTS OF ANCIENT LUCESK**

The article deals with the microregion of the northern outskirts of ancient Luchesk in the context of its settlement structure in the princely period. A historical overview of the region and the results of recent archaeological research is presented.

Keywords: Zhydychyn, microregion, settlement structure.

На середину XII ст. давньоруський Лучеськ уже був досить великим економічним центром регіону, що в свою чергу (а історія має цьому приклади) призвело до формування його політичного пріоритету. З утвердженням в цей час у місті удільного княжого двору досить значного поштовху зазнав розвиток найближчої міської околиці, що пов'язаний з існуванням князівських та боярських дворів, садиб та монастирських комплексів. Якщо перші найпевніше відігравали роль заміських резиденцій представників тогочасної влади (найвірогідніше у літній період), то монастирі служили опорою князя, своєрідним ідеологічним підґрунтям посилення його влади. З розвитком міської агломерації до цієї системи залучались раніше існуючі центри сільських общин, які подекуди (наприклад, городище Крупа [11, с. 39-40]) ставали опорними центрами князівської влади. Супутниками таких центрів по всій луцькій

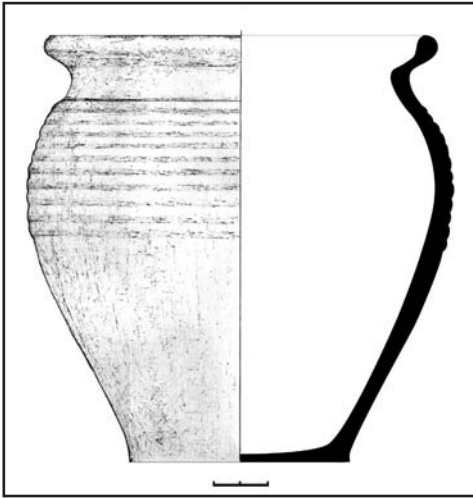

Рис. 1. Жидичин 2008. Розкоп № 1.
Горщик зі скупчення (за Златогорський О.К.,
Панишко С.Д., Баюк В.Г., 2008).

околиці були сільські та ремісничі поселення, що забезпечували князівський «служивий люд» різноманітними товарами [15, с. 102]. Змістовну інформацію про поселенську систему дають існуючі літописні свідчення, які суттєво доповнюються результатами польових археологічних досліджень.

Найімовірнішим центром північної міської околиці виступав Жидичинзгородищемтамонастирем, згаданий в Іпатіївському літописі під 1227 р., коли: «еха Даниль (Данило Галицький – В.Б.) въ Жидичинъ кланѣтьсѣ и молитисѣ стѣмоу Николѣ» [13, с. 255]. Якщо тут йдеться про реліквію, до якої їхав на прощу князь зі свитою, то скоріш за

все вона перебувала не в церкві, а в монастирі, отже, функціонування в цей час Жидичинської обителі є дуже вірогідним [5, с. 63]. На існування в XIII ст. чернечої спільноти в Жидичині вказує дослідник історії церкви А. Малевич, проводячи паралелі зі Зимненським монастирем біля Володимира [12]. Іншим аргументом на користь розвитку монастиря є його географічне розташування, адже після 1240 р. на Волинь, яка порівняно зі східнішими землями була досить безпечною, перейшло багато ченців з інших місцевостей [12, с. 23-24], що, в свою чергу, дало поштовх до розвитку місцевого православ'я. Подальша історія монастиря до XIV ст. нам невідома, що дало привід до іншої версії, згідно якої, православну обитель було засновано незадовго до її спалення татарами у 1480 р. [18, с. 172; 10, с. 99]. Як би там не було, а на кінець XV – початок XVI ст. Жидичинська архімандрія стала досить помітною серед чернечих спільнот Волині і була не лише культовим, а й справжнім економічним осередком на північній околиці Луцька.

У давньоруський період обитель утверджувалась і розвивалась у тісному зв'язку з городищем, яке за народною пам'яттю розміщується в урочищі під назвою «Святий Дух». Інформацію про укріплення вперше знаходимо у В. Антоновича [1, с. 50], детальніше його обстежив та зарисував план П. Раппопорт [14, с. 240, рис. 36]. Враховуючи природні оборонні якості існуючого мису, городище тут було влаштоване видовженим не в довжину, а в ширину, тобто по напрямку вздовж напільної сторони. Площадка його має в довжину всього 20 м, а в ширину 60 м, з напільного боку вона захищена ровом та дугоподібним валом висотою до 3 м. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст. [14, с. 30].

Археологічними розкопками, що проводились Жидичинською рятівною експедицією ДП «Волинські старожитності» за участі та під керівництвом автора протягом 2008-2009, 2012 рр. дозволяють поглянути на район городища та монастиря з точки зору польової археології. Зокрема, у 2008 р. невеликі рятівні дослідження проводились на околиці городища, за 100 м на схід від монастирського приміщення [7, с. 3]. Тут було виявлено дві споруди – частково розкопане житло XII-XIII ст. та повністю досліджений комплекс виробничого характеру XIV ст. На ньому зупинемося окремо, так як він є унікальним для околиць Луцька в досліджуваній період.

Споруда його мала овальну в плані форму розмірами 3,2×2,4 м з висотою вертикальних земляних стінок 0,7 м від рівня долівки. Долівка вцілому рівна, не утрамбована, однак в ній трапляються невеликі овальні заглиблення. У ході вибірки темного злистого заповнення в північно-західній частині споруди було оконтурене велике монолітне скупчення, що складалось з обпаленої та сирі глини. Воно мало витягнуту форму: довжина 1,25 м, ширина 0,8 м та висота 0,7 м (майже на всю глибину означеного котловану). Між скупченням та стінкою проміжок становив 0,1 м.

Розбір тіла цього скупчення дав цікаві результати. Тут було знайдено велику кількість шматків шлаку та криці, а також цілих та фрагментованих зразків керамічних сопел зі слідами металургійного виробництва, причому чітко зафіксоване їх компактне розташування. У нижній частині скупчення, на підлозі споруди виявлений *in situ* цілий горщик середньовитягнутих пропорцій висотою 15,5 см. Діаметр тулуба горщика – 15,5 см, вінчика – 14,5 см. Вінчик із внутрішнього боку має добре виражене заглиблення під покрішку, він якісний, тонкостінний, орнаментований врізними паралельними лініями (рис. 1). Даний горщик, як і весь комплекс, можна датувати XIV ст. [3, с. 38-39].

Загалом тут виявлено та реставровано чотири цілих та 27 фрагментів сопел (рис. 2) і всі вони мають сліди використання [9, с. 75]. Ознак, які б вказували на належність вказаного об'єкту безпосередньо до горна, наразі мало, так як чітко не було виявлено самого горна. Однак те, що дана споруда пов'язана з варкою металу є незаперечним. Кількість зосереджених в одному місці (в одних руках) сопел вказує, що їх власник широко займався виробництвом і був пов'язаний як з городищем Жидичин, так і зі Свято-Миколаївським монастирем [3, с. 84]. Про існування залізоборної справи при монастирях у XIII-XIV ст. є ряд свідчень, зокрема відкриття виробничого комплексу того часу на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври [6, с. 178-180], дослідження металургійних горнів на митрополичому хуторі Кременище поблизу Києва [4, с. 106-109], а також виявлення ознак кузні біля столичного Михайлівського монастиря [16, с. 267-268]. Не був осторонь загального розвитку і Жидичинський монастир на Волині, сформувавши

Рис. 2. Колекція сопел з Жидичина (за Златогорський О.К., Панишко С.Д., Баюк В.Г., 2008).

такий осередок, можливо, для власних потреб, а, можливо, і на ринок. Вірогіднішим видається другий варіант, адже XIV ст. для Луцька – це час будівництва Любартом мурованого цегляного замку, який потребував значної кількості заліза для різних цілей. Участь церковної ієрархії того часу у зведенні замку не викликає сумніву, там мешкав єпископ, розміщувалась єпископська церква Івана Богослова і одна зі зведених пізніше вже за Вітовта башт мала назву Владичої [17, с. 41-42], а отже і постачання з жидичинських рудень заліза до замку повністю закономірна і частково підтверджена результатами археологічних досліджень.

У 2009 р. роботи продовжувались, експедиція працювала на дальньому посаді городища Жидичин, за 0,7 км на південний схід від згаданого вище Свято-Миколаївського монастиря [8, с. 3]. У розкопі площею 84 кв.м. було досліджено одну господарську яму та досить потужний (як для околиці посаду) культурний шар. Господарська яма, що була зафіксована з рівня – 0,6 м від репера, мала овальну в плані форму розмірами 1,0×1,25 м, була завглибшки 0,66 м і містила в нижній частині виразні сліди обвалу. Заповнення ями складав сірий супіщаний ґрунт, основним матеріалом з її комплексу була ліпна грубостінна кераміка зі значними домішками. Датуючим виступав виявлений на дні вінчик ліпної

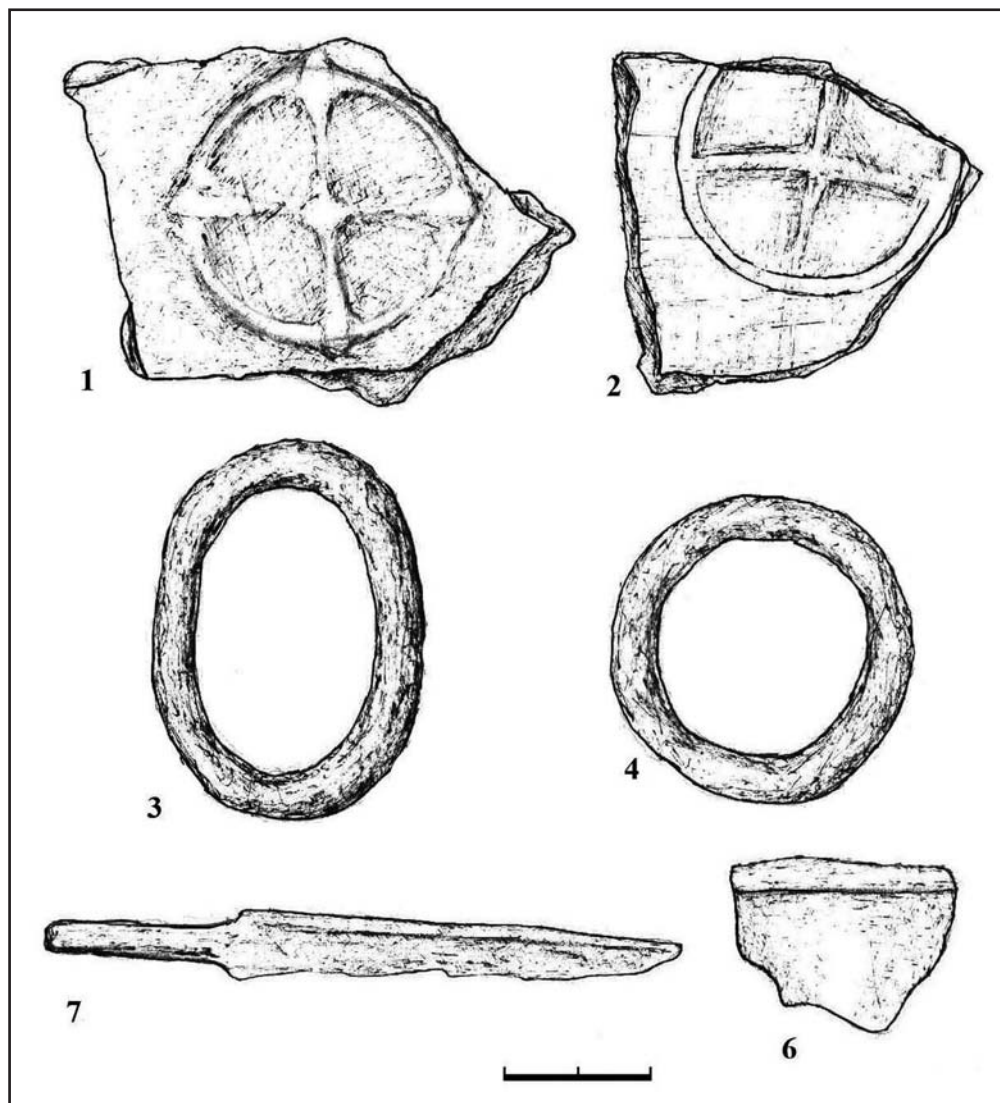

Рис. 3. Посад. Розкоп № 1: 1-2, 6 – кераміка; 3-4, 7 – метал
(за Златогорський О.Є., Баяк В.Г.).

посудини з горизонтально зрізаним і ледь відігнутим назовні вінцем (рис. 3, 6). Відсутність у заповненні ями підправленої на гончарному крузі кераміки та знахідка вінчика на її дні датує комплекс в цілому раннім періодом культури типу Лука-Райковецька VIII-IX ст. [2, с. 11].

Привертає до себе увагу значний процент знахідок клеймлених денців із культурного шару розкопу. Із шести знахідок денців на чотирьох з них (близько 66 %) є явно видимі знаки, при чому два зразки мають такі знаки, що збереглися дуже фрагментарно. Основний мотив виявлених

зображень – солярні знаки: хрест з випуклими центром і кінцями, вписаний в коло (рис. 3, 1), стилізоване колесо (рис. 3, 2), хрест з двома заломаними сторонами та вписаний в коло стилізований знак сонця. Така процентна кількість та сюжетна спорідненість виявлених зразків вказує на близькість до певного гончарного центру на даній території, при чому близька стилістика зображень говорить про деяку єдність гончарів-професіоналів [3, с. 40]. У культурному шарі знайдено також елементи кільчатих вудил (рис. 3, 3-4) та інші вироби з металу (рис. 3, 7).

Ще більш масштабні дослідження проведені експедицією в 2012 р. У зв'язку з будівництвом нового собору вони проводились на монастирському подвір'ї, за 30 м на північний схід від приміщення монастирських келій. Загальна розкопана площа, що точно повторювала контури майбутньої забудови, склала 216 кв.м. Детальному аналізу результатів цих розкопок буде згодом присвячена окрема публікація, однак попередньо можна констатувати наявність тут досить потужного культурного шару княжої доби з показовими для цього мікрорегіону знахідками.

Як бачимо, мікрорегіон Жидичина відігравав досить значну роль у системі околиць Лучеська. Це був і великий центр православ'я, і значний економічний осередок, що посідав значне місце в історії міста та регіону. Зокрема Жидичинський монастир був духовною опорою, а ремісниче поселення, що розвивалось під захистом потужних валів городища, сильним економічним чинником розвитку міської системи.

Література

1. Археологическая карта Волынской губернии / Составлена В.Б. Антоновичем // Тр. XI АС. – М.: [б. в.], 1901. – Т. 1. – С. 812.
2. Баюк В.Г. Дослідження північного передмістя Лучеська у 2008-2009 роках. // Західне Полісся: історія та культура. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – Вип. III. – С. 160.
3. Баюк В.Г. Нові матеріали досліджень передмість княжого Лучеська // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2010. – Вип. II. – С. 313.
4. Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I-II тис. н. е. // Археологія. – 2000. – № 3.
5. Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир до середини XVI ст. // Миколаївські читання: матеріали I-го наукового семінару, присвяченого пам'яті луцького князя і святого православної церкви Святослава-Миколи Святоші та святого Чудотворця Миколи Мерлікійського. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – С. 76.
6. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1988 рр. – К., 1993.
7. Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичин поблизу Луцька 2008 року. Науковий архів ІА НАН України.
8. Златогорський О.Є., Баюк В.Г. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Жидичина. Науковий архів ІА НАН України.

-
9. Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Сопла з Жидичина // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 146.
 10. Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. – СПб, 1855.
 11. Конопля В., Івановський В. Нові археологічні пам'ятки Надстир'я (Луцький район). – Львів: Істор. музей, 1997. – С. 137.
 12. Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 22.
 13. Полное собрание русских летописей Изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археоргафическою Комиссиею. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 936.
 14. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – Л.: Наука, 1967. – С. 241.
 15. Терський С.В. Лучеськ X – XV ст. – Львів: В-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – С. 252.
 16. Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 456.
 17. Троневи́ч П.О. Луцький замок. – Луцьк, ДІКСОН, 2003. – С. 198.
 18. Чистович И. Очерки истории Западно-русской церкви. – СПб, 1872. – Ч. 1.

УДК 904:[711.4+725.182](477.43/44)«12/14»

Володимир ДОБРЯНСЬКИЙ

НОВІ ДАНІ ПРО ГОРОДИЩА ТА ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Стаття про нові матеріали з об'єктів оборонного значення на Західному Поділлі: давньоруські городища і замок XIV ст. у с. Біла, замок XVII ст. у с. Шманьківці та фортифікаційні споруди біля сс. Біла та Хом'яківка у Чортківському районі.

Ключові слова: замок, середньовіччя, кераміка, рavelin, теналь, еспланада.

Владимир ДОБРЯНСКИЙ

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ГОРОДИЩАХ И ФОРТИФИКАЦИОННЫХ СООРУЖЕНИЯХ НА ЗАПАДНОМ ПОДОЛЬЕ

Статья о новых материалах из объектов оборонного значения на Западном Подолье: древнерусские городища и замок XIV в. Белая, замок XVII в. Шманьковцы и фортификационные сооружения Белая и Хомяковка в Чертковском районе.

Ключевые слова: замок, средневековье, керамика, рavelin, теналь, эспланада.

Volodymyr DOBRIANSKY

NEW DATA OF THE WEST PODILLYA FORTIFICATIONS

Article about new defensive value of the objects on the West Podillya: ancient fort and castle of the fourteenth century in Bila village, the castle of the seventeenth century in Shmankivtsi village and fortifications at Bila and Khomyakivka in Chortkiv region.

Keywords: castle, Middle Age, ceramics, ravelin, tenal, esplanade.

Західне Поділля завдяки своєму географічному розташуванню було зоною контактів різноетнічних груп племен та народів Східної Європи. Тому розвиток населення цих земель проходив у руслі загальноєвропейської культури і цивілізації [4, с. 36-38; 5, с. 153-156]. Однак постійні війни, міжплеменні військові сутички та процес урбанізації суспільства від стародавніх часів до середньовіччя спонукали місцевих мешканців до побудови численних укріплень [17, с. 88; 18, с. 109; 14, с. 22-23].

Загалом на території регіону відомо близько 429 оборонних споруд у 258 населених пунктах. Чимало із них руйнуються через природні та антропогенні фактори, а тому вимагають охорони і надійної наукової фіксації. У наведеному нижче переліку подається інформація про обстежені автором об'єкти.

Біла І. Замок XIV ст., відкритий автором восени 2007 р. Пам'ятка знаходиться за 1 км західніше м. Чорткова і вперше згадується в документах за 1442 р., як село Біла Велике [28, с. 378]. Городище знаходиться в лісі, на західній околиці села, в районі, що має топонімічну назву «Скалка». Розташоване на мисовому пагорбі (близько 60 м) під назвою «Малова Гора». Вона являє собою подовгастий підтрикутний вигин, крайній схил якого звужується і конусоподібно вклинюється в гирлі злиття струмка Білий або, як його ще називають, Млинок, який впадає в р. Серет (рис. 4, І, І).

Як показали дослідження, замок має загальну довжину 100 м. Ширина в південній ділянці – 20 м (рис. 1, Б); в північній – 70 м (рис. 1, Б1). Південна частина перерізана ровом глибиною 5 м, шириною біля 15 м та довжиною 20 м. Протилежна, напільна частина городища перерізається дугоподібним ровом довжиною 70 м, шириною 15 м та глибиною 4-4,5 м. Ділянка периметру західної частини має пологий схил, а північна – підвищення, на якому знаходиться вал (рис. 1, В). У західному куті зафіксовано колодязь, що зберігся у вигляді округлої ями-западини діаметром 5 м та глибиною 1 м (рис. 1, Д). У південному куті розташована трикутна площадка, заглиблена на 1,5 м від основної частини дитинця (рис. 1, Г), аналогічну спостерігаємо в західному куті (рис. 1, Г1).

Найбільша концентрація знахідок простежується вздовж східної частини замку¹. Тут фіксуємо перепалені шматки глиняної обмазки та деревне вугілля. Зібрана кераміка представлена фрагментами горщиків трьох типів: 1) вузькошийковий посуд з різко профільованим трикутноподібним краєм вінця та пружкоподібним виступом всередині (рис. 2, 1); 2) вузькошийковий гостро профільований посуд з плавним переходом вінця, край якого заокруглений (рис. 2, 3); 3) тонкостінний вузькошийковий посуд з плавним переходом в трикутноподібний край вінця та гостро профільованим трикутноподібним пружком всередині (рис. 2, 2). Нижня частина дна посуду – товстостінна, а ближче до центру –

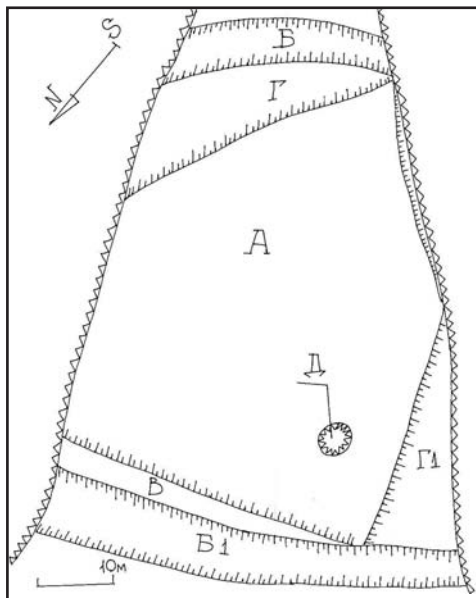

Рис. 1. План-схема городища литовського часу XIV ст. у с. Біла.

¹ Здобуті матеріали з городища Біла ІІ, ІV та V було передано у фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

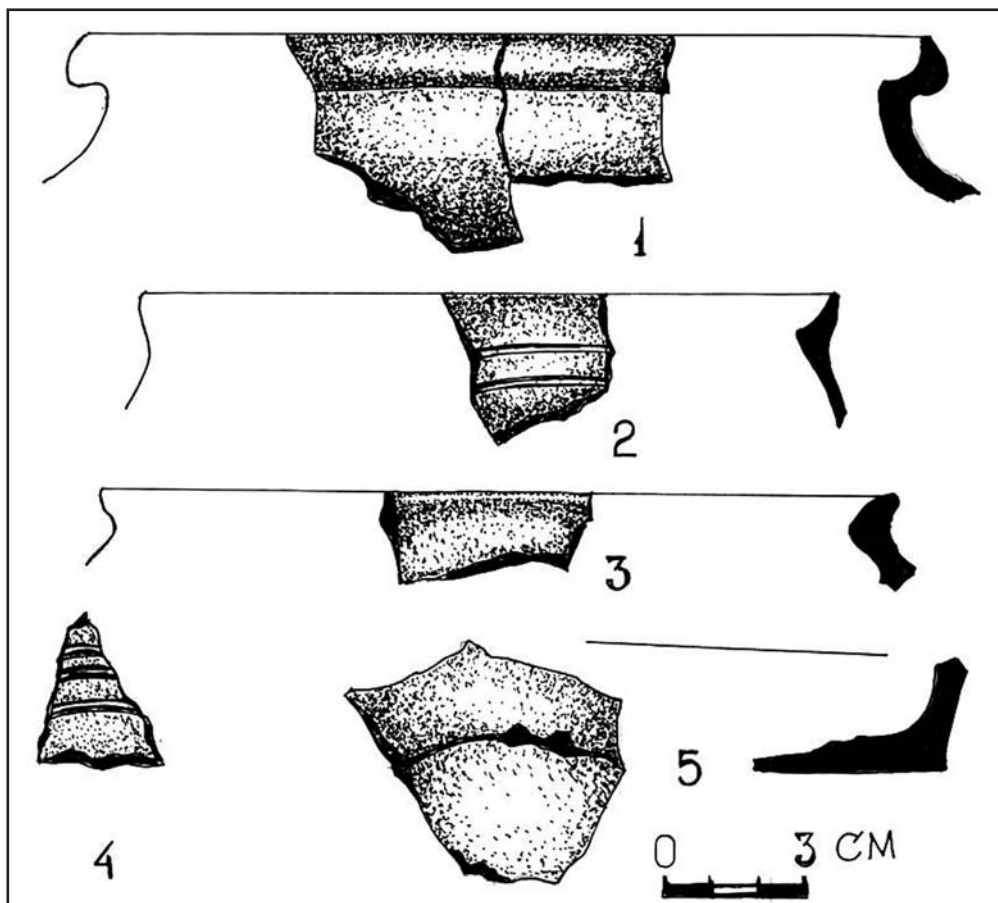

Рис. 2. Кераміка з городища литовського часу XIV ст. Біла I.

тонкостінна (рис. 2, 4). Орнамент складає прямі паралельні лінії, що нанесені на плечиках (рис. 2, 4) або безпосередньо біля вінець (рис. 2, 2).

Із знарядь праці в південній ділянці городища за випадкових обставин знайдено масивний серп довжиною 43 см, який має стержень довжиною 12,5 см; ширина леза біля основи становить 3,2 см, в середній частині – 2,7 см та 2,2 см – у верхній частині (рис. 2, 1). Товщина цього серпа біля основи сягає 0,5 см, всередині – 0,3 см.

Тут же зібрана колекція кованих цвяхів. Їх можна розділити на два типи: 1) великі масивні цвяхи типу вухналів, загальна довжина яких 10,7 см, ширина – 0,9 см, товщина – 0,5 см (рис. 3, 2); 9,3×0,6×0,5 см (рис. 3, 3); 10,5×0,8×0,3 см (рис. 3, 4); 10,7×0,7×0,5 см (рис. 3, 5); 2) цвяхи типу вухналів довжиною 8 см, шириною – 0,3 см, товщиною – 0,2 см (рис. 3, 6); 7,5×0,5×0,3 см (рис. 3, 7); 7×0,2×0,2 см (рис. 3, 8); 6,5×0,3×0,2 см (рис. 3, 9); 8×0,3×0,3 см (рис. 3, 10); 6,3×0,3×0,3 см (рис. 3, 11). Їх верхня частина має скручену в трубочку голівку (рис. 3, 6, 8, 9), в інших випадках –

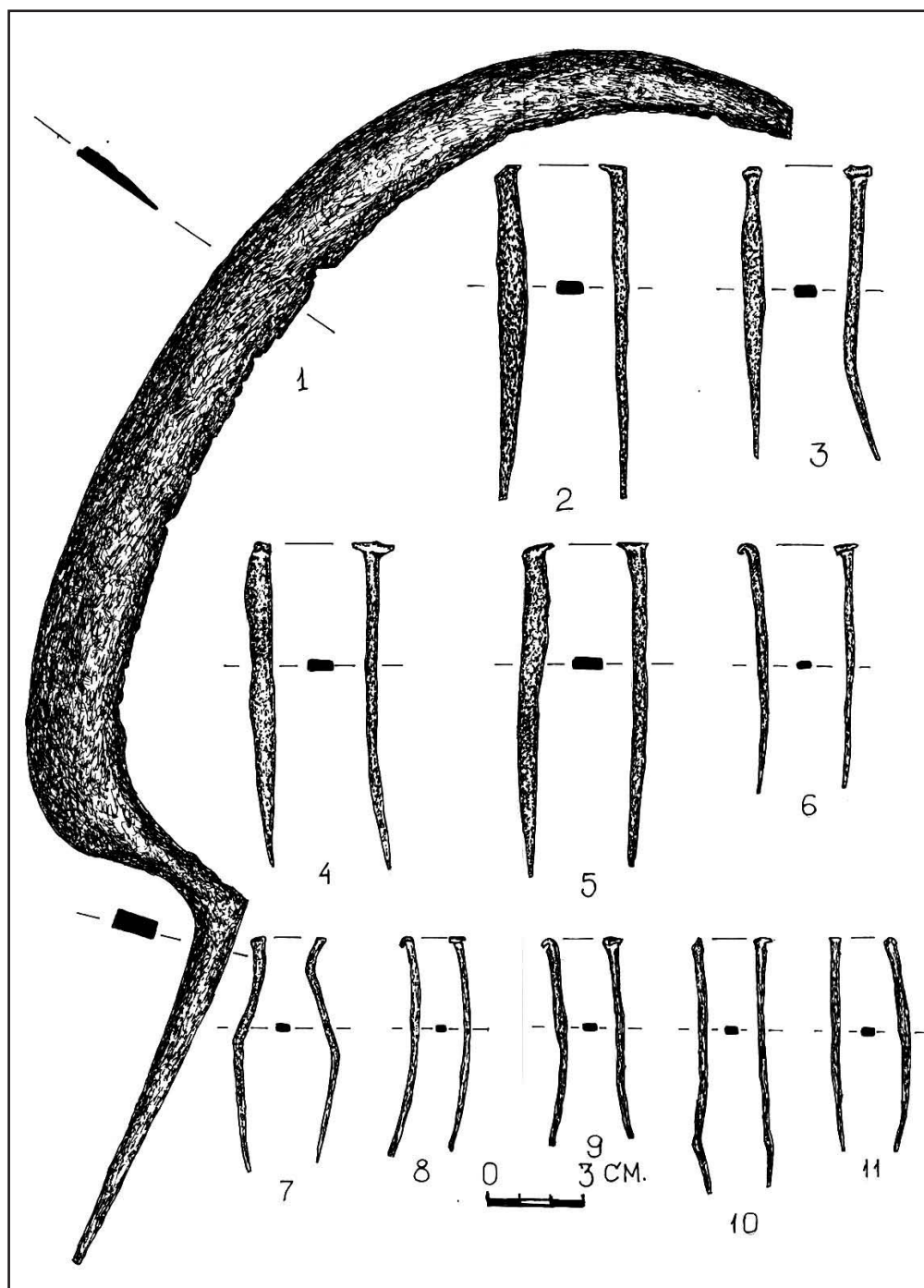

Рис. 3. Залізні вироби з городища литовського часу XIV ст. Біла I.

вони ледь помітні (рис. 3, 10, 11) або відсутні (рис. 3, 7). Цей тип цвяхів призначався для закріплення гонтового покриття даху.

На прикладі цієї пам'ятки можна констатувати, що такий тип оборонної фортифікації набуває рис замку. Цей період знаменується поширенням вогнепальної зброї та розвитком артилерії. Відповідно, в цих умовах змінюється планування та архітектура фортифікацій. У результаті обстежень встановлено, що замок розташований в вигідному екоприродному ландшафті на одній із домінуючих висот населеного пункту. Фортифікаційні лінії оборони спроектовані із вдалим використанням природного рельєфу місцевості. Східна та північна ділянки пагорба мають круті важкодоступні схили, які забезпечували надійну обороноздатність у час військової сутички. З південної та напільної сторони городище перерізане глибоким ровом (рис. 1, Б, Б1). Цей рів в північній ділянці додатково досипаний валом (рис. 1, В). Хоча південно-західна та західна частини пагорба мають пологі схили, але вони, очевидно, були обведені дерев'яним частоколом. Тут же, можливо, знаходилася центральна садиба. У сукупності це була перша лінія оборони. У другу лінію оборони входили майданчики в південній (рис. 1, Г) та західній (рис. 1, Г1) ділянці, що були прототипом куртин. Їх зовнішня частина частоколу була протохизмою до всієї обводової ділянки першої лінії оборони. Вона забезпечувала кращу обороноздатність у разі небезпеки. Звідси вівся не лише фасовий вогонь по ворогу, але й фланкуючий. У час військової сутички, коли ділянки Г та Г1 противник зумів захопити, оборона проводилася з дитинця (рис. 1, А). Додатково підсилювався цей вогонь з фланків центральної садиби у південно-західній ділянці [6; 7; 10, с. 48-49; 10; 11, с. 270-274].

На сьогоднішній час це єдина вціліла досі та добре збережена фортифікаційна пам'ятка XIV ст. на Західному Поділлі, яка має важливе значення для подальших археологічних досліджень. Адже інші пам'ятки, що досліджувалися, мають різні хронологічні горизонти та нашарування. Наприклад, на Східному Поділлі – Меджибіж [25, с. 355-367], на Волині – в сс. Мельниця та Нові Кошари Ковельського р-ну, с. Городок Маневицького р-ну [15, с. 137-150; 16, с. 13-15], на Буковині – в сс. Грозинці та Василів [26, с. 7-8; 2, с. 85-86], у Хотинській фортеці [22, с. 96].

На початку 90-х років XX ст. автором досліджувався правий берег р. Серет, що північніше с. Біла [5]. Увагу привернуло повідомлення В. Пшибиславського про три городища [31, с. 22]. Л. Махновець висунув припущення, що тут знаходився літописний Моклеков, помилково вказавши на їх розташування на правому березі р. Серет [19, с. 559].

У 1989-1990-х рр. обстеження автора показали, що городища Біла II (рис. 4, I, II) в уроч. Монастирище за наявністю виявлених артефактів відноситься до культури Лука-Райковецька та давньоруського часу (XII-XIII ст.). Біла III (рис. 4, I, III, рис. 4, 2) (знаходиться неподалік попереднього) за відсутності культурного шару може кваліфікуватися, як городище-сховище [7; 8, с. 50]. Ідентифікувати його поки що складно,

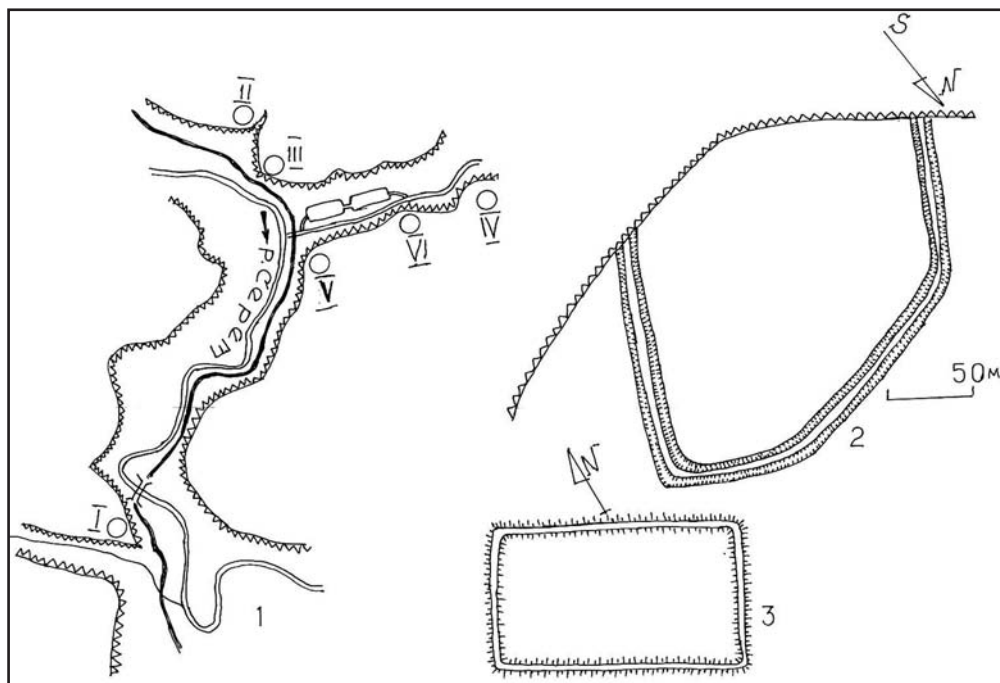

Рис. 4. Карта розташування городищ (1) та план городища Біла III (2) і фортифікаційної споруди Біла VI (3).

адже аналогічні городища почали зводитися ще в ранньозалізному часі, наприклад, в Коростуватій, Білій, Нижніх Станівцях, Білоусівці, що на Буковині [26, с. 33-34].

Біла IV (рис. 4, I, IV), як вказував В. Пшибиславський, знаходиться на протилежному лівому схилі струмка в уроч. Чарна [31, с. 22]. Результати наших обстежень на основі зібраного матеріалу показали, що воно відноситься до культури Лука-Райковецька і давньоруського часу (XII-XIII ст.). Очевидно, що частина валів могла бути споруджена в ранньозалізний час. Тут знайдено крем'яний відщеп зі слідами ретуші, характерної для доби бронзи – раннього заліза. У 1992 р. на розі схилів лівого берега струмка, що впадає в р. Серет, та дороги Біла – Скородинці виявлене досі невідоме городище **Біла V** (рис. 4, I, V) (уроч. Замкова гора), на якому зібрано артефакти давньоруського часу (XII-XIII ст.). У 2006 р. на городищах Біла II, IV та V проводилися розкопки Р. Миською та Я. Погоральським [21, с. 211-218].

Між городищами Біла IV та V автором у 1992 р. виявлено невідому досі фортифікаційну споруду **Біла VI** (рис. 4, I, VI, рис. 4, 3). Пам'ятка розташована на пологому схилі лівого берега струмка, що впадає в р. Серет. Вона за формою чотирикутна, бічні грані мають довжину 50 м, ширину – 30 м, насипані вали шириною 1,5 м та висотою 1 м.

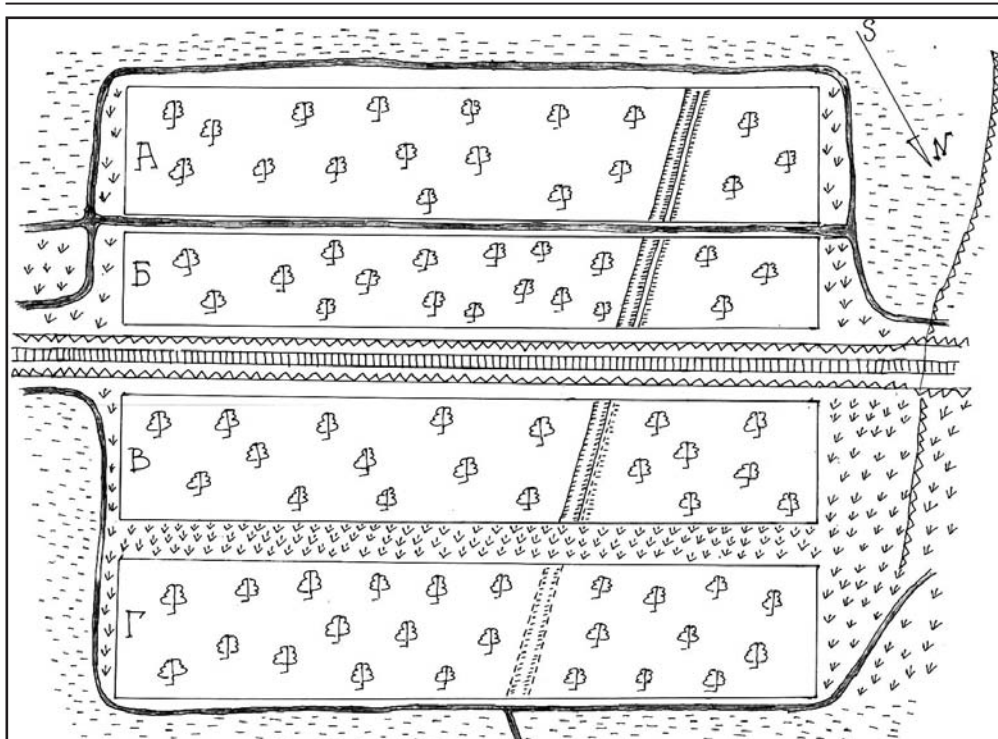

Рис. 5. План-схема розташування фортифікаційної споруди в с. Хом'яківка.

Інша фортифікаційна споруда, у вигляді рову та насипаного валу, випадково виявлена у 2012 р. при дослідженні кургану скіфського часу, відкритого автором у 2010 р. На топографічній карті вона позначена як показник висоти 330,5 м нрм (за балтійською системою висот) [3]. Ця захисна лінія оборони знаходиться за 1,5 км на північний захід від с. Хом'яківка (підпорядковане Нагірянській сільській раді), на підвищенні у лісосмузі в уроч. За Грушкою або Перша Посадка (рис. 5). Лісосмуга навпіл перерізана залізничною колією з південного сходу на північний захід глибиною 1,5-2,5 м. Вона тягнеться вздовж залізничної колії на 400 м. Ширина лівої ділянки посадки становить 80 м, посередині якої проходить ґрунтова дорога. Права сторона має 120 м, що навпіл розділена широкою смугою (20 м) поля.

При обстеженні встановлено, що вал знаходиться в північно-західному куті лісопосадки та 250 м на захід до кургану. За орієнтиром рів тягнеться з заходу на схід. На ділянці А має протяжність 60 м, ширина рову сягає 15 метрів, глибина в різних частинах – від 0,3-0,5 м. Найкраще збережений в ділянці Б протяжністю 60 м. Його ширина становить 15 м, глибина – 1 м. Вал має ширину 7-8 м, висоту – 0,7-0,8 м.

На протилежній, правій стороні ділянки В рів тягнеться близько 60 м, але він слабо помітний, а також погано простежується вал. Максимальна

глибина рову 0,3 м, ширина – до 15 м. На ділянці поля шириною 20 м він повністю знівельований. У ділянці Г можна спостерігати лише незначний його контур.

У такому випадку збережена частина цієї лінії оборони сягає до 200 м. Як показали спостереження на місцевості, свій початок лінія оборони бере з лівого берега р. Дупа і тягнеться в сторону с. Хом'яківка до крутих схилів правого берега р. Черкаська. У межах цих річок місцевість пересічна і прорізана глибокими ярами, над якими є підвищення. Паралельно цим природним заглибленням і проходила лінія оборони.

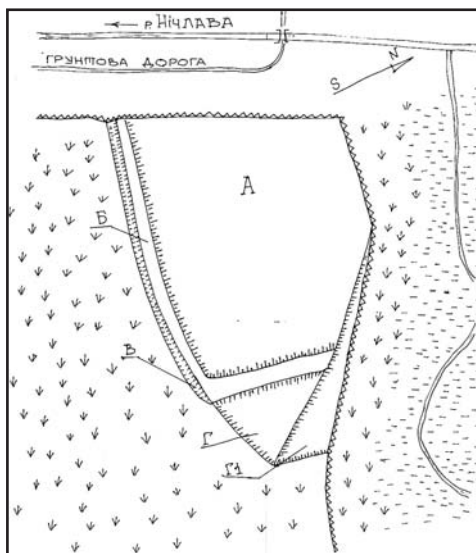

Рис. 6. План-схема розташування замку XVII ст. в с. Шманьківці.

На початку 1990-х років автором проводилося археологічне обстеження старожитностей в басейні р. Нічлава, зокрема в околицях с. Шманьківці. У селі виявлено низку старожитностей трипільської, голіградської культур, скіфського часу, черняхівської та давньоруської культури.

На лівому березі р. Нічлава у 1995 р. привернув увагу пагорб (г. Замкова). Як показали обстеження, тут знаходився дерев'яний замок XVII ст. Він розташований у східній околиці села на розі подовгастого мисового схилу висотою 10-15 м. Західна та північно-східна частина замку обмежена крутими важкодоступними схилами. З цієї сторони р. Нічлава утворює безліч рукавів та заплав, які у цьому районі дуже заболочені (рис. 6).

Замок має п'ятикутноподібну форму, у західній частині біля 60 м мав похилий схил (до недавнього часу тут існував діючий кар'єр). Звідси північний ріг мису повертає на 30 м на схід, потім на 30 м борт пагорба звертає на південний схід. У східній частині замку насипаний вал. Збережена на сьогодні його висота сягає біля 1 м, а його ширина становить до 5 м. У внутрішній частині дитинця цей вал пологий, тобто це була аппарель, що призначалася, аби було зручніше і легше витягувати гармати на верхню частину насипу. Із фланкуючого боку цей насип зараз ескарпований. Як встановили обстеження, із плином часу земля в цій ділянці поступово осунулася вниз. Але в XVII ст. ця частина була контрескарпована. Нижче рівня валу, на глибині до 1 м знаходиться трикутноподібна площадка, яка є равеліном. Її дві бічні грані сягають довжини 30 м (рис 6, Г). Вниз по схилу, з північно-західного кута равеліна, проходить теналь, що

конусоподібно звужується вниз до заболоченої місцевості (рис. 6, Г1). Ця оборонна смуга до 1 м заглиблена в делювієвий схил мису. Зі сторони фронту на деяких ділянках ще простежується насипаний зверху бруствер.

Зі сторони передполя насипаний вал (рис. 6, В), який має довжину до 100 м і з'єднується біля рavelіна з другим, підвищеним валом з апареллю та контрескарпом в східній частині замку. В деяких місцях цей вал сягає висоти 0,50-0,70 м. Перед валом на поверхні ґрунту простежується прокопаний рів (рис. 6, Б), але він сильно знівельований не лише часом, але і глибокою оранкою (до початку 90-х років ХХ ст. тут знаходилося орне поле). Можливо, що у цій фасовій частині перед еспланадою були додаткові оборонні фортифікаційні споруди, але їх вже простежити неможливо.

Західна частина пагорба зруйнована кар'єром. У стінці цього урвища, на глибині до 0,5 м знайдено прошарки попелу та деревного вугілля, у культурному шарі – кераміку ХVІІ ст. (фрагменти горщиків із темно-коричневою та чорною поверхнею; полив'яний посуд зеленого, жовтого і коричневого відтінків). Тут же знайдено полив'яні кахлі, фрагменти віконного скла, мідну боратинку, свинцеву кулю. Зі спогадів старожилів села, тут також траплялися срібні та мідні монети, різні предмети із заліза. Можливо, саме в цій зруйнованій ділянці пам'ятки знаходився палац власника замку та господарські споруди [9].

Писемні джерела не дають інформації про дану пам'ятку. Разом із тим, Ульріх фон Вердума (1632-1681), який у 1670-1672 рр. подорожував Західною Україною та Поділлям занотував, що: «Через зарослі кущами і кам'янисті гори ... через урожайну рівнину», за дві милі дістався до Черніховець, де зустрівся із польською армією. Він пише, що Черняхів: «Є село з замком, яке кілька днів тому, після тривалої оборони, татари взяли штурмом і вбили всіх людей, не пошкодувавши жінок і дітей, які там переховувалися. Наші люди бачили їх тіла, які були ще непохованими» [30, с. 137]. Можливо, що саме із цим поселенням варто пов'язувати обстежену пам'ятку, яка в той час могла мати іншу назву. Подібного типу замки існували і в інших місцевостях Західного Поділля (Городок, Пробіжна, Улашківці, Ягільниця) [13, с. 11-13; 29, с. 49-52].

Таким чином, нововиявлені пам'ятки доповнюють наші знання про археологічні старожитності регіону та дозволяють отримати нову інформацію про минуле Західного Поділля в різні історичні періоди.

Література

1. Бандрівський М. Степ Панталіха на Тернопільському плато – незаселена територія («нічийна земля» – ?) між ареалами ранньої висоцької і голіградської культур // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. І. – С. 17-19.
2. Винокур І.С. Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 110 с.

3. Генеральный штаб. Толстое. М–35-112. Состояние местности на 1982 г. Издание 1985 г. М: 1:100000.
4. Добрянський В. Збруцький ідол: яничарство і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. – 1996. – № 4-5. – С. 36-38.
5. Добрянський В. Збруцький ідол. Погляд крізь призму років // Золота Пектораль. – 2011. – № 1-2. – С. 153-156.
6. Добрянський В. В пошуках історичного Маклекова // Слово краю. – № 9. – 6 квітня 2012 р.
7. Добрянський В. В пошуках історичного Маклекова // Слово краю. – № 10. – 13 квітня 2012 р.
8. Добрянський В.К. Нові відкриття городищ XIV та XVII ст. і фортифікаційних споруд на Західному Поділлі // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми і перспективи розвитку: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНПУ, 2012 – С. 47-52.
9. Добрянський В. Дерев'яний замок у Шманьківцях «родом» з XVII століття // Голос народу. – № 52 (8442). – 20 грудня 2013 р.
10. Добрянський В. Там, на кручах тихоплинного Серету // Голос народу. – № 3 (8485). – 17 січня 2014 р.
11. Добрянський В. Археологічне дослідження городища XIV ст. з с. Біла на Тернопільщині // Науковий Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Держава та Армія. – 2014 – № 784. – С. 270-274.
12. Добрянський В. Тюркська шабля XII-XIII ст. з с. Ягільниця // Україна в контексті Європейської історії: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 68-73.
13. Добрянський В. Геоприродне оточуюче середовище Західного Поділля і особливості побудови Збаразького та інших замків у XVII ст. до нових умов стратегії і тактики війни // Битва під Збаражем – важливий етап Національно-визвольної революції українського народу XVII ст.: Тези доп. наук.-практ. конф. – Збараж: НЗЗТ, 2014. – С. 11-13.
14. Кучера М.П. Троянові вали Середнього Подністров'я // Тези доповідей і повідомлень І-ої Тернопільської обласної історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990 – Ч. II. – С. 22-23.
15. Кучинко М. Динаміка розвитку селищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X – середині XIV ст. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 137-150.
16. Кучинко М. Середньовічні міста Волинського Полісся, як оборонні та адміністративні центри регіону // Середньовічні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 7-16.
17. Малеев Ю.Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 86-101.
18. Малеев Ю. Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 109-120.
19. Махновець Л.Є. Іменно-особовий та географічно-археологічний показчик. Коментарі // Літопис Руський. – К.: Веселка, 1990. – С. 465-580.
20. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень І-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. II. – С. 22-23.
21. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу с. Біла на Чортківщині // АДЛУ. – 2010. – Вип. 2: Археологія Правобережної України. – С. 211-218.
22. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 2. – С. 92-105.

23. Підставка Р. Новий Збараж: до питання історії виникнення, вивчення, топоніміки та клонів // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. I. – С. 45-47.
24. Природа Тернопільської області. – Львів: Вища школа, 1979. – 169 с.
25. Толкачев Ю.І. Меджибіж і археологічні дослідження, підсумки та перспективи // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. – Київ-Фастів: ФДКМ, 2005. – С. 355-367.
26. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975 – 111 с.
27. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-довідник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 240 с.
28. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. – Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 570 с.
29. Яковлев В.В. История крепостей. – М.-СПб., 2000. – 400 с.
30. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwow, 1876. – 174 s.
31. Przybyslawskj W. Repertorium zabytkow przedhistorycznych Galicji Wshodnej. – Lwow, 1906. – 77 s.

УДК 930(438):728.81(477.84)«16»

Володимир ЧАЙКА

**ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА
РЕСТАВРАЦІЇ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ XVII ст.
В ПОЛЬСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ**

У статті аналізуються праці польських науковців-істориків, архітекторів, краєзнавців, які стосуються історії спорудження і подальшої долі одного із найбільш відомих фортифікаційних споруд пізнього середньовіччя на Тернопільщині – Збаразького замку XVII ст.

Ключові слова: Збаразький замок, джерела, будівництво, реставрація, в'їздова вежа, каземати, замковий палац.

Владимир ЧАЙКА

**ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА, ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И
РЕСТАВРАЦИИ ЗБАРАЗЖСКОГО ЗАМКА XVII в.
В ПОЛЬСКИХ ИСТОЧНИКАХ**

В статье анализируются работы польских ученых-историков, архитекторов, краеведов, которые посвящены истории строительства и дальнейшей судьбы одной из наиболее известных фортификационных строений позднего средневековья Тернопольщины – Збаражского замка XVII в.

Ключевые слова: Збаражский замок, источники, строительство, реставрация, въезная башня, казематы, дворец в замке.

Volodymyr CHAJKA

**HISTORY OF BUILDING, FUNCTIONING AND RESTORATION
OF THE SEVENTEENTH CENTURY ZBARAZH
CASTLE IN THE POLISH SOURCES**

In this article the works of Polish scientists-historians, architects, researchers of a particular region, which concern the history of building and further fate of the seventeenth century Zbarazh castle – one of the most known fortification building of late Middle Ages in Ternopil Region are analized.

Keywords: Zbarazh castle, sourses, building, restoration, Castle palace, casemates, entrance tower.

Збаразький замок, який у сучасній Україні став однією із найвідоміших пам'яток історико-культурної спадщини, був зведений на споконвічних українських територіях, які в силу відомих причин протягом ряду століть входили до складу спочатку Речі Посполитої, потім Австро-Угорської імперії, відновленої Польської держави, Радянського Союзу.

Споруджений нащадками древнього руського роду князів Збаразьких, він став частиною історії українського народу, яка сьогодні

вимагає переосмислення, висвітлення раніше свідомо замовчуваних або просто ігнорованих тем. Однією із таких тем і є питання ролі оборонних фортифікаційних споруд, більшість з яких прожили досить інтенсивне життя і стали невід'ємною частиною історії краю.

Треба відзначити, що за роки радянської влади тема функціонування замкових споруд, в тому числі і Збараського замку, була не актуальною, тому тоді не було опубліковано жодного історичного дослідження з історії фортифікаційних споруд на українській мові, та й до сьогодні ситуація не набагато покращилася. Тому єдиним виходом із цієї ситуації є вивчення, аналіз досліджень польських істориків, які періодично зверталися до цієї теми і роботи яких до сьогодні виступають єдиними джерелами, які проливають світло на цю частину нашої історії. Слід зауважити, що хоча для поляків і є характерним гіперболізоване почуття патріотизму, але і в їхній історичній науці до сьогодні немає ґрунтового дослідження історії більшості замкових споруд, в тому числі і замку в м. Збаражі. З однієї сторони це погано, бо приходиться користуватися окремими публікаціями різних авторів, а з другої – добре, бо це сприяє творчому пошуку і дає своєрідний простір для об'єктивного висвітлення теми.

Польські джерела по історії Збараського замку XVII ст. можна умовно поділити на п'ять груп. Перші з них стосуються питань необхідності спорудження фортеці, створення проектів споруди, практичного будівництва на місці. Другі – подають інформацію про роль замку в процесі збройного протистояння з татарами, повстаннями Богдана Хмельницького, полковника Верлана. Треті джерела стосуються історії замку як фортифікаційної споруди, що втратила своє пряме призначення, перетворившись в руїну. Джерела четвертої групи, досить нечисленні, стосуються підготовки і проведення реставраційних робіт на Збараському замку в 30-х роках XX ст. Це в основному публікації, в яких міститься інформація про діяльність Спілки офіцерів резерву Речі Посполитої, яка і була організатором проведення реставраційних робіт, документи із фондів Державного архіву Тернопільської області, фотоматеріали Головного національного архіву (Narodowe Archiwum Główny), поміщені в мережі Internet та ін. І на кінець, остання група джерел, опублікованих в сучасних виданнях, інформує читачів про Збараський замок як туристичний об'єкт, інтерес до якого зростає з кожним роком.

Є й інші джерела, в яких у тому чи іншому контексті згадується Збараський замок – поетичного, мемуаристичного характеру, в яких автори виражають своє бачення як історії твердині, так і подій, що відбувалися навколо неї, вони описують власне життя і переживання в контексті відомостей про фортецю.

Напевно буде правильно наголосити на ще двох джерелах – які хоч не є історичним дослідженням, але містять багато інформації, яка стосується історії замку в Збаражі. Йдеться про відомий всім полякам та й багатьом в Україні роман Генріха Сенкевича «Вогнем і мечем» і

знятий зовсім недавно фільм польського режисера Єжи Гофмана з такою ж назвою.

До першої досить нечисленної групи джерел, які подають відомості про Збараський замок, слід віднести видання, в яких були опубліковані «найстаріші обширні згадки, що стосуються історії Збаража і його замку» [15, с. 629]. Мова йде про багатотомний збірник «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i etnograficznym», (Старожитності Польщі з погляду історичного, географічного і етнографічного), написаний Михайлом Балінським і Тимотеушем Ліпінським, перше видання якого побачило світ у Варшаві в 1845 р. Друге видання цієї праці вийшло у Варшаві в 1886 р. Другим джерелом цього ряду є багатотомне видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich» (Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країв), виданий під редакцією Броніслава Хлебовського в 1895 р. у Варшаві.

Хоча відомості про замок, подані у вище названих джерелах, є досить скупими і не позбавленими недоречностей і неточностей, їх цитують майже всі автори, які публікували свої дослідження в майбутньому. «Старожитності Польщі» подають відомості про Збараський замок на тлі життєдіяльності його будівничих і власників, його ролі в ході протиборства між загонами козацького гетьмана Богдана Хмельницького і польськими військами, якими керував Ярема Вишневецький літом 1649 р. Про твердиню йде мова і в контексті подальших історичних подій – облоги 1675 р., коли замок і місто були настільки знищені татарами, що це стало приводом прийняття постанови сейму про звільнення від податків на 12 років [15, с. 96], а потім, в кінці XVIII ст., перетворився в руїну.

Серед неточностей, які мають місце в цьому виданні, слід відзначити дату руйнації Старозбараського замку і будівництва нового: «Коли татари на початку XVI століття спустошили місто і замок в старім Збаражі, в 1587 році була зведена велична споруда». Неясною є і перша дата (початок XVI ст.) і друга (1587 р.).

Що стосується іншого джерела – «Географічного словника польського королівства», то його автори акцентували увагу на ролі замку в ході війни Польщі з козацькими загонами Хмельницького, зауважуючи що він «був головним пунктом спротиву і основною оборони» [15, с. 510] і що «міцна фортифікація замку і безперервний гарматний вогонь спричинили значні втрати в козацьких загонах» [15, с. 510]. У центрі уваги авторів «Словника» – руйнація замку в 1675 р., ролі у його зміцненні князів Вишневецьких – Януша і Дмитра, які «обидва найчастіше мешкали в ньому» [15, с. 510], а Дмитро Вишневецький ще й «відреставрував замок і утримував його в стані готовому до оборони» [15, с. 511].

Свідченням незгасаючого інтересу до історії замку в Збаражі є поява низки публікацій польських істориків, які на основі аналізу вже відомих фактів, а також власних гіпотез, намагалися пролити світло на деякі

недостатньо зрозумілі моменти з досліджуваної проблематики. Першою у низці цих досліджень треба назвати роботу Адама Мілобедзького «*Tajemnica zamku w Zbarażu*» (Таємниця замку в Збаражі), опубліковану в «Квартальнику архітектури і урбаністики», який випустила з друку в 1956 р. Польська Академія Наук. На основі досліджень своїх попередників, яких, за твердженням автора є дуже мало, Мілобедзький ставить кілька запитань, на які немає однозначних відповідей і намагається на них відповісти. Перше питання стосується датування створення проекту замку. З низки досить правдоподібних варіантів Мілобедзький зупиняється на тому, що: «датування проекту Скамоці 1612 роком є більш правдоподібним» [11, с. 374].

Автор твердить, що немає чіткої відповіді і на час початку будівництва фортеці, а також на його закінчення. Він пише, що: «на фоні тогочасного польського будівництва, простіше було б пов'язати з періодом, коли Збаражем володіли Вишневецькі» [11, с. 374].

Хоча Мілобедзький погоджується з твердженням, що «замок почав будуватися згідно з проекту Скамоці і лише пізніше від того проекту відмовилися» [11, с. 375], проте ставить питання про причини цього факту і відповідає, що поясненням цього могло бути те, що проєктований замок «не забезпечував для палацу достатній захист в буремному XVII столітті» [11, с. 376].

Відкритим залишається, на думку автора, і питання авторства останньої архітектурної форми замку в Збаражі. Два гіпотетичні автори – Генрік Ван Пеене і Андре дель Аква, які хоча й фігурують у деяких працях дослідників, проте про це «не збереглися жодних слідів їхньої архітектурної діяльності» [11, с. 378]. Він припускає, що в цьому випадку на будівництво окремих елементів замку «безпосередньо могла впливати «інтенція» когось з братів Збараських» [11, с. 378], лише цим, на думку Мілобедзького, можна пояснити примітивні форми бастионів.

Іншим подібного типу дослідженням, присвяченим питанням будівництва замку в Збаражі, його архітектурним особливостям є робота Йежи Ковальчика «*Vincenzo Skamozziego związku z Polską*» («Зв'язки Вінченцо Скамоці з Польщею», опублікована 1998 р. у «Квартальнику архітектури і урбаністики», і того ж року виголошена на міжнародному семінарі, присвяченому Вінченцо Скамоці в рідному місті архітектора – Віченці. В розділі «Проект палацу для Христофора Збараського зі Збаража» автор, цитуючи самого Скамоці, прослідковує процес підготовки і створення проекту нового замку в Збаражі. «В часи перебування у Венеції, князя Збараського, великого конюшого, вели з ним дискусії на теми фортифікації і виконали для його місцевості (на кордоні з татарами) проект, який є типовим палацом у фортеці для оборони проти нападів» [10, с. 148].

В ході цих дискусій, як зауважує Йежи Ковальчик, Скамоці досить глибоко познайомився з особливостями історії, географії Збаражчини,

а також дізнався про «природні багатства краю, склад населення, структуру суспільної організації краю» [10, с. 148]. Створений проект був результатом, свідченням «цікавих контактів польського аристократа і знаного італійського архітектора» [10, с. 150]. Ще одним оригінальним висновком Ковальчика є те, що Збараські не погодилися із занадто пишними елементами замкових споруд, як було у Скамоцці, та вирішили будувати їх в більш скромній манері.

Слід відзначити, що думка про те, що князі Збараські були замовниками проекту збараського замку і брали активну участь у його реалізації, прослідковується і в статті згаданого вже Адама Мілобедзького «Rzeczpospolita baroku za Władysława IV i Jana Kazimierza» (Римська течія бароко за часів Владислава IV і Яна Казимира), опублікована в збірнику «Польська архітектура XVII ст.», який вийшов у Варшаві в 1980 р. Автор твердить, що bastiони Збараського замку, збудовані в досить примітивному стилі спонукають висловити припущення, що «вони будувалися в співавторстві з князями Збараськими, які були дилетантами у фортифікаційному мистецтві» [12, с. 199].

Одним із найновіших джерел, яке висвітлює питання історії Збараського замку, є фундаментальна праця польського історика і бібліографа Романа Афтаназі, уродження міста Моршина «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» («Діяльність резиденцій на давніх землях Речі Посполитої»), яка стала справжнім науковим подвигом вченого. В 1994 р. побачив світ I-й том праці «Волинське воєводство», де в контексті короткої історії міста й історії роду князів Збараських, розглядається також історія Збараського замку, а також прослідковується життєдіяльність власників фортеці після Збараських.

Хоча Афтаназі в основному повторює, посиляючись на відомі джерела, вже відомі факти з історії фортеці, проте його дослідження містить дані, наприклад, про реставраційні роботи: «Після тих битв (1707, 1734) ще раз відреставрований замок залишався магнатською резиденцією і був оздоблений портретами» [14, с. 627], або «Тадеуш Нементовський робив спроби (в 90-х рр. XIX ст.) врятувати цю народну пам'ятку, обмурував двері і вікна, відреставрував в'їздову браму» [14, с. 627].

Не обминув автор своєю увагою і реставрацію замку, яка мала місце в 30-х рр. XX ст. і проводилася Товариством офіцерів резерву в Тернополі, члени якого, зібравши відповідні пожертви, в 1936 р. відбудували повністю приміщення брами і ліве крило, а в 1938 – праве крило [14, с. 628-629].

Варто відзначити, що важливість публікації про Збараський замок Романа Афтаназі може не стільки у його науковому контексті, а в тому, що Збараський замок, по-перше, присутній серед сотень інших пам'яток історії і культури як невід'ємний їх елемент. По-друге, збірник, який витримав два видання, є доступним для всіх бажаючих дізнатися більше про маловідомі сторінки минулого.

Одним із найбільш відомих джерел, в яких згадується Збаразький замок в контексті протистояння між військами Речі Посполитої і повсталими загонами Богдана Хмельницького в союзі з татарами влітку 1649 р., є праця історика кінця XIX, початку XX ст., дослідника доби Хмельниччини Людвіга Кубалі «*Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem*» (Облога Збаража і мир під Зборовим), що вийшла у Варшаві в 1909 р. Важливим, на наш погляд є те, що автор при написанні статті користувався архівними матеріалами: хронічками, історичними трактатами і нарисами, листами, мемуарами очевидців, їхніми похідними та табірними щоденниками, реляціями [1, с. 4]. Хоча Кубаля основну увагу приділяє не замку, а питанням підготовки і проведення військових дій між противниками, замок, як центр оборони поляків, згадує багато разів. Так, описуючи місце майбутньої битви автор пише: «Від сходу міста на другому березі Гнізни височів на пагорбі могутній замок Збаразьких» [9, с. 7], правда помилково зауважує, що його могутню будову споруджено в 1587 р., хоча це сталося аж у 1631 р., як зазначають більшість інших авторів. Замок згадується в кожному випадку, коли автор описує арену бойових дій: «На південь від міста і замку, аж до Луб'янок знаходився терен, де було наказано генералові артилерії закласти обоз» [9, с. 8]; коли пише про перші приготування до зустрічі з військами Хмельницького: «З міста на мурах замку і валах обозу зібралися люди з виразом цікавості і тривоги» [9, с. 13]; коли аналізує наміри Хмельницького, який на перших порах сподівався: «одним штурмом захопити замок, обоз і місто» [9, с. 15]. У цьому ж контексті автор описує вимушений відступ оточених поляків і рішення заховатися у замку від переважаючих сил Хмельницького і татар та штурм, «...в якому брала участь велика кількість козаків і який перервала страшна злива...» [9, с. 22].

З явним задоволенням Кубаля згадує урочистий бал в замку перед початком битви під Збаражем: «У Збаразькому замку Вишневецький влаштував трапезу. Всі вікна були відкриті і освітлені, гриміла музика, а весь обоз і місто схвалювало рішення командира, який не тільки сам не злякався, але і зумів і своєму війську передати свою впевненість» [9, с. 13].

Замок, за Кубалею, став орієнтиром впродовж всієї битви, стержнем, символом, надією, яка давала їм сили вистояти, командним пунктом № 1, де знаходилися керівники обложених (регіментарі) і залишався ним аж до підписання Зборівського мирного договору: «На другий день, – пише Кубаля, – до Збаразького замку прибули Ожга і Мінор з листом Оссолінського до Фірлея, в якому канцлер повідомляв про підписаний договір із Хмельницьким» [9, с. 77].

Важливим джерелом, яке подає відомості про замок під час облоги 1649 р., є праця Людвіка Фроня «*Obrona Zbaraża w r.1649*» (Облога Збаража в 1649 р.), яка вийшла в Кракові 1932 р. Автор в розділі «Військові приготування під Збаражем» помістив цілу главу «Опис місцевості і

замку», де відзначив не лише домінуючу роль фортеці в обороні Збаража, зазначаючи, що: «головною оборонною спорудою Збаража був замок, збудований князями Збаразькими» [8, с. 2], але й досить детально знайомить читачів з історією його побудови, особливостями архітектури, називає прізвища архітекторів і інженерів, які могли спричинитися до його побудови. Фронсь віддає належне фортифікаційним характеристикам твердині: «Хоч Збаразький замок був побудований на рівнині, але коли дивитися на нього зі сторони міста, то складалося враження, що стоїть на вершині гори, тому був добрим пунктом, звідки можна було бачити переміщення противників і де можна було вигідно розміщувати артилерію» [8, с. 4], відзначає і слабкі місця фортеці: «...з другого боку фортеця була малою, не могла вмістити велику кількість захисників» [8, с. 4]. І тому автор робить висновок, лише в комплексі з іншими природними факторами, які могли бути використати при обороні, а також те, що замок належав до родини Вишневецьких, на нього був зроблений вибір регіментарів, коли треба було вирішити питання – де тримати оборону. Та й сам Ярема Вишневецький, слово якого для поляків тоді було дуже важливим: «вирішив у Збаражі, ніж де інде з ними з'єднатися, тому вибір упав на цю дуже і дуже скромну фортецю» [8, с. 4].

Ця теза знайшла своє підтвердження вже в ході перших боїв між обложеними і козацькими силами. Після масових атак у поляків полягло багато оборонців, регіментарі мали намір залишити оборонні рубежі та відступити до замку, але цю ініціативу не підтримував Ярема Вишневецький, який твердив, що «фортеця є занадто малою і в ній не зможе розміститися така велика залога, та ще й з амуніцією і кіннотою» [8, с. 34].

У ході безперервних боїв становище поляків ставало все більш загрозливим і регіментарі знову і знову пропонували сховатися у замку, проте і тоді Ярема, як пише Фронсь, відкидав ці пропозиції і «переконливо просить їх щоб і не думали про втечу до ранку, бо це може згубити цілу залогу» [8, с. 40]. Ще кілька разів, описуючи хід битви під Збаражем, згадує Людвік Фронсь Збаразький замок. В одному випадку в контексті того факту, що саме фортеця була місцем розташування артилерії поляків, «звідки вони вели вогонь по позиціях козаків і татар» [8, с. 54]. В другому – коли замок було перетворено на «лазарет у зв'язку з великою кількістю поранених, а там було в загальному спокійно, хоча навіть до самого палацу долітали час від часу козацькі ядра» [8, с. 54].

Ще одним цікавим джерелом з історії подій 1649 р. і ролі в цих працях Збаразького замку є дослідження сучасного польського автора Каспера Следзінського. Його книга «Zbaraż 1649» (Збараж 1649) вийшла друком у Варшаві в 2005 р. і може вважатися найновішим дослідженням подібного типу. Хоча в своїй праці автор приділяє, в основному, увагу політичним, військовим і фортифікаційним моментам облоги, але подає своє бачення фортеці в комплексі оборонних споруд Збаража, які існували

в середині XVII ст. Правда, коли у розділі «Кампанія 1649 року» автор говорить про відомий банкет Яреми Вишневецького в Збаразькому замку, цитуючи згаданого вище Кубалю, можна погодитись з автором стосовно характеристики рельєфу, де був збудований замок. Він твердить, що місто і замок знаходяться «в околицях, поораних струмками, річками, ставками, на одному із пагорбів міста» [14, с. 67].

Коли автор заглиблюється у історію будівництва Збаразького замку, наяву факт, що це не відповідає дійсності. Зокрема автор пише: «В 1589 році татари не здобули замок, тільки дуже його знищили», а далі: «відбудований Збаразький замок набрав вигляду сучасної твердині» [14, с. 67]. Хоча в дійсності в 1589 р. був знищений Старозбаразький замок, а новий побудовано на новому місці, за 3 км на схід від старого. Дальше йде опис саме нового замку і подаються його фортифікаційні характеристики, серед яких можна навести такі: «Палац хоча не був таким багатим як інші магнатські резиденції того часу, зате досконало зміцнений фортифікаціями» [14, с. 67]. Автор також робить висновок про Збаразький замок, який хоча і був «невеликим і в основному відігравав роль тилової оборонної точки для військ що діяли на широкому терені», але «входив у ряд інших фортець краю (Львів, Кам'янець) і разом з ними створював цілу систему проти татар на Чорному шляху» [14, с. 67-68].

У подальшому викладі подій під Збаражем Следзінський зовсім мало приділяє уваги замку, обмежившись лише згадкою про те, що саме він був під постійним прицілом козацьких пушкарів: «30 козацьких гармат з лоскотом обстрілювали замок і обоз» [14, с. 70]. А також у зв'язку з тим, що регіментарі на найважливішому етапі штурму хотіли «перемістити гармати і піхоту до замку» [14, с. 77], але цього їм не дозволив Ярема Вишневецький.

Варто згадати, що автор у своєму дослідженні використав як сучасні засоби подачі інформації фото, на яких можна побачити і сучасний вигляд самого замкового палацу і збережений південний бастион замку, рів і частину оборонної стіни з півдня, так і карти, де замок становить частину оборонної системи міста (План Збаразької облоги із збірок міської бібліотеки Берліна і план, поміщений у книзі згаданого вище Л. Фроня [14, с. 154-155].

Серед інших польських досліджень періоду протиборства між загонами Б. Хмельницького і оточеними поляками в Збаражі в 1649 р., які присвячені не суто облозі, варто відзначити роботу військового історика Яна Відацького «Jarema Wiśniowiecki» (Ярема Вишневецький), яка вийшла друком у 1984 р. в Катовіцах. Деякі моменти з історії Збаразького замку автор подає лише в розділі «Оборона Збаража», де, зокрема, зазначає, що: «новий замок був збудований інженерами з Голландії під керівництвом Генріха ван Пеена на замовлення князя Збаразького в 1626 році» [16, с. 184].

Дата подана в дослідженні викликає сумніви, тому що 1631 р. – час смерті Юрія Збараського, який, як свідчать більшість джерел, продовжив будівництво після смерті свого брата Христофора в 1627 р.

Відацький зазначає, що замок: «хоча і був невеликим, зате з потужними фортифікаційними спорудами, з бастіонами, а сама його споруда відрізнялася від первинного плану через те, що князі Збараські подбали про те, щоб їх розміщена на Чорнім шляху садиба, була безпечною» [16, с. 184]. Описуючи архітектурні особливості твердині, автор, так само як низка інших дослідників, говорить, що одним з його недоліків були «невеликі розміри і тільки одна криниця» [16, с. 185], що «твердиня знаходилася всередині обозу» [16, с. 185], а також про те, що фортеця впродовж всієї військової кампанії під Збаражем в 1649 р. була тим оплотом, на який покладали надію обложені в найтяжчі дні битви.

Для вивчення історії Збараського замку надзвичайно цінним джерелом є праця видатного історика кінця XIX – початку XX ст. Олександра Чоловського – Саса, який не лише описав замки Західної України (в тому числі Збараський) на зламі XIX-XX століть, але залишив численні дослідження, деякі з яких були опубліковані і дійшли до нашого часу.

Першою Чоловський видав книгу «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej» (Древні замки і твердині на Галицькій Русі) в 1892 р. у Львові. Другою була книга «Przeszłości i zabytki Województwa Tarnopolskiego» (Минуле і пам'ятки Тернопільського воєводства), написана спільно з Богданом Янушем і видана в 1926 р. в Тернополі. Хоча зміст другого видання майже повторює перше, це не зменшує вартості цього дослідження, яке сьогодні є надзвичайно важливим джерелом у вивченні оборонних споруд Західної України.

О. Чоловський подає історію замку в Збаражі в контексті історичних подій, які спричинили його будівництво, функціонування, руйнування, подає також інформацію про Старозбараську фортецю, яка була попередником нового замку в тому вигляді, яка вона була в кінці XIX ст. Він пише: «На відстані 3 кілометри від нового замку височать руїни другого, безумовно старшого, розташовані на вершині скalistої гори» [6, с. 59], від якого залишились тільки «залишки стін з ламаного каменю і частина в'їздової брами» [7, с. 127]. Автор згадує, що Старозбараська фортеця неодноразово впродовж віків була об'єктом татарських нападів: «Замок в Старому Збаражі під час татарських нападів в XV-XVI століть відігравав виняткову роль, саме в ньому в 1474 році відбивався від татар князь Василь Васильович Несвіцький, який спалив себе разом із замком, а дружина його і діти потрапили в полон». Пізніше він був відбудований та «існував до 1589 року, коли за князя Януша Збараського, був знищений і більше не відбудовувався» [7, с. 128].

Новому замку в Збаражі Чоловський віддає значно більше уваги, прослідковуючи його історію від початку будівництва і до періоду, коли

він перетворився в руїну в кінці XIX ст.: «Будівництво нового замку в Збаражі стало мрією його власника, князя Христофора Збараського, який в 1598 році, перебувавши у Венеції, звернувся до архітектора Вінченцо Скамоцці з проханням створити відповідний план» [7, с. 128].

Юрій Збараський продовжив втілення брата і запросив з Голландії архітектора Генріха Ван Пеена і керував роботами до своєї смерті в 1631 р. [7, с. 128].

Чоловський говорить про подальших власників твердині – князів Вишневецьких – Януша, а потім його сина Дмитра – каштеляна Краківського і Великого коронного гетьмана, які «зазвичай мешкали в Збараському замку» [7, с. 128], князів Йозефа Потоцького, його сина Станіслава і внука Вінцента, за яких «замок був оздоблений великою кількістю портретів і був досить збережений до початку XIX століття» [7, с. 131].

Чоловський дає характеристику замку як архітектурній споруді, аналізуючи його окремі складові: «Фасад палацу побудований у пізньоренесансовому стилі» [7, с. 126], а в'їздова брама, на його думку, «збудована лише у XVIII столітті в стилі бароко, на місці старої, знищеної турками» [7, с. 127]. Надзвичайно цінною є інформація про стан замку в кінці XIX ст. Правдоподібно, сам автор побував у Збаражі, бачив замок на власні очі й описав його стан: «Бастіони – північний і західний зруйновані, східний знищений частково, південний зберігся найкраще» [7, с. 125].

Добре збереглася, за свідченнями Чоловського, в'їздова брама, «яка представляла собою двоповерхову споруду з каменю і цегли з елементами бароко» [7, с. 126]. Що стосується палацового приміщення, то, хоча він залишався у загальному збереженні, проте «внутрішні приміщення палацу, які складалися з низки більших і менших кімнат, значно знищені і закидані будівельним сміттям» [7, с. 126].

Щодо казематів, то і вони, за свідченням автора, у більшості були «знищені, завалені сміттям і розібрані на матеріал». З бастіонів, до яких «з подвір'я вели склепінчасті коридори, зберігся лише північний, який правдоподібно, використовувався як в'язниця» [7, с. 125, 127].

Не залишає поза увагою Чоловський і події військового характеру, які відбувалися незадовго після його побудови і де він кілька разів відігравав досить важливу роль, та «був на грані катастрофи» [6, с. 65]. Так було в 1648 р., коли замок залишився без обозу і «Хмельницький зайняв його без пострілу», в 1649 р., коли він «становив головний пункт спротиву і грав головну роль в обороні», після чого «Хмельницький розбився об його міцні фортифікаційні споруди, з яких безперервно вівся гарматний вогонь, який приносив втрати у козацьких лавах» [6, с. 65]. Катастрофою для замку, за Чоловським став 1675 р., коли замок хитрістю захопили турки під керівництвом Ібрагіма Шишмана, зате в 1734 р. твердиня, завдяки «тому що його було зміцнено, витримав облогу москалів в 1734 році» [6, с. 65].

У своїй другій книзі Чоловський і Януш подають також кілька фактів, які, з одної сторони, заставляють сумніватися в їх достовірності, через те, що автори не дають посилань на джерела, з другої – спонукають до подальшого пошуку поглибленого дослідження історії цієї пам'ятки. Вони пишуть, що «біля 1840 року генерал Бем влаштував на замку цукроварню, яка через кілька років занепала» [7, с. 131], а також про те, що «ще до 1890 року одна з замкових кімнат була заповнена документами збараського архіву, який знищений без сліду» [7, с. 131].

Останнім, на нашу думку, важливим твердженням, яке висловлюють автори є те, що «замок необхідно врятувати і недопустимим є те, щоб він зник з лиця землі, для чого треба розробити і реалізувати спеціальний проект» [7, с. 131]. Можливо, це твердження стало одним із тих стимулів, які зумовили реалізацію реставраційного проекту який здійснювався в 30-х роках і став одним з чинників збереження твердині до наших днів.

Ще одна група польських джерел стосується періоду, коли Збараський замок переживши руїну, став об'єктом, на якому розпочалася відбудова і реставраційні роботи з метою відродження його як унікальної пам'ятки минулого, перш за все, польської історії. Причиною такої уваги до Збараського замку було загальне патріотичне піднесення у відновленій Пiлсудським у 20-х роках ХХ ст. Польській державі (Другій Речі Посполитій). Фортеця у Збаражі, яка в ХVІІ ст. стала для поляків символом стійкості і мужності, мала стати одним із елементів утвердження польського духу, пам'яті про минулі перемоги, що було дуже важливо для них в той час. Ці джерела хоч і малочисельні, можна в свою чергу поділити на три групи.

До першої групи можна віднести архівні матеріали, які зараз знаходяться в Тернопільському обласному державному архіві й стосуються діяльності «Товариства Резерву Речі Посполитої по відбудові замку князів Вишневецьких у Збаражі» – громадської організації, яка взялася за відбудову і реставрацію Збараської твердині. Кінцевою метою товариства було «зробити у Збараському замку або осідок Подільського туристично-краєзнавчого товариства, або Народний дім у Збаражі» [2, с. 3]. Серед них особливо слід відзначити «Статут» товариства, в якому юридично упорядковано цілі та мету організації, методи її роботи, переписку місцевих органів влади (староства) з вищестоячими органами (Воєводський уряд) з приводу необхідності проведення робіт по реставрації Збараської твердині, де конкретно зазначається, що «необхідно провести ґрунтовний ремонт від фундаментів аж до даху, за участю фахівців, лише це може врятувати від знищення цю унікальну пам'ятку» [3].

Основу другої групи джерел по історії Збараського замку цього періоду становлять опубліковані книги, брошури, листівки, присвячені підготовці і проведенню робіт. Серед них треба виділити, перш за все, книгу «Zbaraż od ruin ku odbudowie. Rocznik pamiątkowy poświęcony

odbudowie zamku ks. Wiśniowieckich w Zbarażu» (Збараж від руїн до відбудови. Щорічник пам'якознавчий, присвячений відбудові замку князів Вишневецьких в Збаражі), видану в 1939 р. у Львові за сприяння Збараської секції товариства офіцерів резерву південно-східних земель у Львові під редакцією Вільгельма Ганделя.

Книга містить унікальну інформацію про ініціаторів відбудови, своєрідне обґрунтування необхідності проведення таких робіт, про сам хід робіт на замку з 1932 по 1938 рр. і заходи рекламного характеру, які проходили в процесі реставрації. Поряд з цими даними, в книзі можна прослідкувати шляхи акумулювання коштів на відбудову замку, відзначені найбільш щедрі фундатори, навіть поміщено низку поетичних творів авторів, яких надихнула ця проблема. Гідним подиву, особливо в наш час, є публікація фінансових документів про доходи і витрати на кожен із видів робіт, які проводилися, включно з ціною кожної цеглини, черепиці чи мішка цементу.

У той же час, побачили світ ще дві брошури, метою яких було ознайомлення громадськості з проблемами відбудови замку в Збаражі. Першою була книжка тодішнього збаражанина, одного з ініціаторів відбудови замку, Генріха Шляського «Zbaraz w przeszlosci i terazniejszosci» (Збараж колись і тепер), що побачила світ у 1934 р.

Другою стала брошура досить відомого у міжвоєнній Польщі історика Людвіка Фронся «Ratujmy zamek w Zbarazu» (Рятуймо замок в Збаражі), яка вийшла в 1938 р.

Насамкінець до третьої групи джерел цього періоду треба віднести численні фотографії, автором частини з яких був підпоручик резерву Вільгельм Отецький, автори інших залишаються невідомими. До нас дійшли десятки знімків, частина з яких опублікована у згаданій вище книзі, інша – стала доступна тим, хто цікавиться історією Збаража і Збараського замку з всесвітньої мережі Internet, зокрема на сайті Національного Цифрового Архіву (Narodowy Archiwum Cyfrowy) [13]. Це джерело краще за будь-які описи і тексти дає змогу наочно побачити процес реставрації, вигляд замкових споруд, людей, яких вже давно немає серед нас, і поряд з писемними джерелами дає змогу скласти більш реальнішу картину подій більш як 80-річної давнини, які стали важливим етапом в історії Збараського замку і однією із складових його відродження сьогодні.

Потрібно зазначити, що крім згаданих вище джерел, Збараський замок згадується і в багатьох інших польських джерелах: літературних, краєзнавчих, публіцистичних, мемуарних та кіноджерелах. Вони були створені в різний періоди, не мають якоїсь спільної риси, яка б могла їх об'єднати, то й згадка про замок у деяких з них опосередкована, а в деяких навіть немає слова «замок», але він присутній у тексті, він мається на увазі. Не ставлячи собі за мету проаналізувати і їх, обмежуся простим їх переліком, зауваживши, що і він є не повним.

Про Збаразький замок веде мову Генріх Сенкевич у романі «*Ogniem i mieczem*» (Вогнем і мечем), який вперше побачив світ в 1884 р. у Варшаві й витримав, напевно, сотні перевидань і є сьогодні відомим кожному поляку. Збаразький замок присутній і в однойменному фільмі сучасного польського режисера Єжи Гофмана, який був знятий в 1999 р. і став знаковою подією в світовім кіномистецтві. З цього приводу хочу зазначити, що при підготовці до зйомок фільму представники знімальної групи кілька разів побували у Збаразькому замку. Вони вивчали можливості проведення зйомок батальних сцен безпосередньо на місці, але відмовилися від цієї ідеї через те, що більша частина території, де відбувалися бої в 1649 р. заселена людьми, відведена під городи і садки. Тому Збаразький замок в фільмі – це не автентична споруда, а муляж.

Збаразький замок присутній в працях Людвіка Фроня «*Obrona Zbaraża według «Ogniem i mieczem» w swetle prawdy historycznej*» (Оборона Збаража згідно «Вогнем і мечем» у світлі правди історичної), що вийшла в 30-х рр. XX ст., роботі Стефана Кучинського «*Tatarzy pod Zbarażem*» (Татари під Збаражем), поміщеної в збірнику «*Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVIII w.*» (Праці з історії Східної Європи X-XVIII ст.), що вийшла в 1965 р. у Варшаві, невеличкій книжечці «*Gaść wiadomości o zabytkach Zbaraża*» (Жменя відомостей про пам'ятки Збаража), що вийшла в Збаражі в 1939 р., дослідження Збігнева Лясоцького «*Nieznany bohater z pod Zbaraża*» (Невідомий герой з-під Збаража), що вийшла в Кракові в 1934 р., праці Петра Шлезінгера «*Przyczynek do obrony Zbaraża roku 1649*» (Передумови до оборони Збаража 1649 р.), а також праці досліджень публіцистичного характеру, серед яких можна виділити книгу А. Соколовського «*Listy ks. J. Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1621-1631*» (Листи князя Я. Збаразького, каштеляна краківського з років 1621-1631), яка побачила світ у Варшаві в 1866 р., двох біографічних праць Ванди Добровольської «*Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*» (Молодість Юрія і Христофора Збаразьких), що вийшла в Перемишлі в 1826 р. і «*Książęta Zbaraski w walce z hetmanem Żółkiewskim*» (Князі Збаразькі у боротьбі з гетьманом Жолкевським), Краків 1920 р., фундаментальну монографію сучасного польського історика Познанського університету Ілони Чаманської «*Wiśniowieccy. Monografia roku*» (Вишневецькі. Монографія року) Познань, 2007 р., історико-краснознавчого дослідження Тадеуша Поляка «*Zamki na Kresach*» (Замки на Креслах), що побачила світ в 1997 р. І, звичайно, потужним інформаційним джерелом відомостей про замок є мережа Internet, особливо його польська версія, яка хоча містить в більшості відомі і згадані вище факти, але має надзвичайно широку аудиторію і як ніяке інше джерело сприяє поширенню інформації про Збаразький замок XVII ст.

Це далеко не повний перелік праць, в яких є згадки про замок XVII ст. у Збаражі та кожна з них – свідчення незгасаючого інтересу до цієї пам'ятки оборонної архітектури, а також її ролі в багатьох історичних подіях, які

мали місце в минулому. Хочеться сподіватися, що і в майбутньому інтерес до цієї пам'ятки не зникне не лише серед аудиторії тих, хто читає польськи, але й середовищі інших любителів історії.

Література

1. Білик Н.І. Облога Збаража в 1649 році у рецепції польського історика Людвіка Кубалі // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2010. – № 1. – С. 3-12.
2. Державний архів Тернопільської області. Лист Збараського старости Г. Шляського до Воєводського уряду (відділ культури і мистецтв у Львові). – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 1071.
3. Державний архів Тернопільської області. Документи про діяльність Товариства Офіцерів резерву Речі Посполитої по відбудові замку князів Вишневецьких у Збаражі. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2011. – Арк. 14.
4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wydanie drugie praejrzane i uzupełnione. Województwo Wołyńskie. – Zbaraż. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1994. – Т. 5. – С. 625-629.
5. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i etnograficznym. – Warszawa, 1886. – Т. III. – С. 93-96.
6. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892.
7. Czołowski A., Janusz B. Przeszłości i zabytki Województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
8. Frąś L. Obrona Zbaraża w r.1649. – Kraków, 1932. – 72 s.
9. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909. – 79 s.
10. Kowalczyk J. Vincenzo Skamozziego związki z Polską. – Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. – Warszawa, 1998. – Т. XLIII. – Z. 1-2. – S. 145-152.
11. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. – Warszawa, 1956. – S. 371-379.
12. Miłobędzki A. Rzymski nurt baroku za Władysława IV i Jana Kazimierza. – Architektura Polska XVII wieku. – Warszawa, 1980. – Т. 4. – S. 194-200.
13. Narodowy Arhiwum Cyfrowy // [Режим доступу] www.audiovic.nac.gov.pl
14. Śledziński K. Zbaraż 1649. – Warszawa, 2005. – 159 s.
15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1895. – Т. XIV. – S. 509-511.
16. Widacki J. Jarema Wiśniowiecki. – Katowice, 1984. – 292 s.
17. Zbaraż od ruin ku odbudowie. Rocznik pamiątkowy poświęcony odbudowie zamku ks. Wiśniowieckich w Zbarażu. – Lwów, 1939. – 112 s.

Вікторія КОЛЕСНИКОВА

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

У статті розглядаються питання, пов'язані з вивченням історії повсякденності. Описуються категорії джерел, придатних для вивчення повсякденного професійного життя археологів. Наводяться приклади повсякденного життя співробітників Бердичівського заповідника кінця 20-х-початку 30-х років ХХ ст.

Ключові слова: історія археологічної науки, джерела, архівні матеріали, історія повсякдення, професійне життя.

Виктория КОЛЕСНИКОВА

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНСКИХ АРХЕОЛОГОВ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением истории повседневности. Описываются категории источников, при помощи которых можно изучать повседневную профессиональную жизнь археологов. Приводятся примеры повседневной жизни сотрудников Бердичевского заповедника конца 20-х – начала 30-х годов ХХ ст.

Ключевые слова: история археологической науки, источники, архивные материалы, история повседневности, профессиональная жизнь.

Victoria KOLESNIKOVA

SOURCES FOR THE STUDY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN's ARCHAEOLOGISTS

The article reviews issues related to the study of the history of everyday life. It provide a description the categories of sources link to the study of everyday professional life of archaeologists. Examples of everyday life employees of Berdychiv preserve in late 20's and early 30's XX century are given.

Keywords: history of archaeological science, sources, archival materials, the history of everyday life, professional life.

В останні десятиліття повсякденність набула статусу об'єкту вивчення в історії, соціології, філософії, культурології та інших соціо-гуманітарних дисциплінах. Зокрема історія стала вивчатися не лише в узагальненому вигляді, предмет її досліджень розділився на «макро» та «мікроісторію». Окрім подієвого, узагальнено зрізу історії, не меншого значення став заслуговувати підхід з позиції окремої пересічної людини. Увага стала приділятися сприйняттю людиною оточуючого її світу,

умовам її життя, побуту та праці, колу її спілкування, проведенню вільного часу, її харчуванню тощо. Стало зрозумілим, що розповідь про минуле буде неповною, якщо оминати зріз повсякденного буття людини, що саме такий підхід «олюднює» історію. Історія повсякденності стала невід'ємною частиною дослідницького пошуку, однією з помітних тенденцій у вітчизняній історичній науці.

Однак, хоча термін «повсякденність» все частіше присутній на сторінках наукових видань та в тематиці наукових форумів, в гуманітаристиці досі не існує єдиної концепції та дефініції повсякденності. Це складно зробити, оскільки повсякденність важко формалізувати. Її предметність видається самозрозумілою. Вона не має лише її притаманних суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, що могли б бути виокремлені при її дослідженні, скоріш вона постає як забезпечувальна мережа подієвої історії, існує на перетині різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства в цілому [5, с. 8]. Повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [4, с. 10] Повсякденність – це життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є висхідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності [3, с. 10]

Джерелами для вивчення історії повсякдення – «мікроісторії» – є досить широке коло документальних архівних матеріалів.

Такий комплекс джерел з усіма їх особливостями та інколи «таємним» змістом є звичним для науковця-історика. В той же час археолог традиційно використовує архівні документи (як польові звіти про археологічні дослідження, так і інші архівні матеріали), переважно як джерело свідчень про археологічні артефакти та обставини їх знахідок. Дещо іншим є погляд на архівні матеріали з точки зору історії археологічної науки.

Власне, саме з цієї точки зору і вдалося «розгледіти» серед архівних документів факти, що стосуються повсякденного життя дослідників. Стало зрозумілим, що подібна інформація не лише дає свідчення щодо діяльності окремих наукових структур та людей, зусиллями яких творилася наука, здобувалися вищезгадані артефакти. Досить часто вона може доповнювати або конкретизувати наші знання про місця, умови, обставини знахідок, напрямки досліджень, історичну долю та місця збереження археологічних колекцій тощо.

Оскільки ми робимо лише перші кроки на цьому шляху, перш за все потрібно було визначитися з тим, якими джерелами для дослідження повсякденного життя археологів ми володіємо. Цьому питанню і присвячена запропонована стаття, яка буде проілюстрована документами 20-х-30-х років ХХ ст.

Враховуючи специфіку діяльності археологів, в їх повсякденному професійному житті існують два головні напрямки: кабінетні та польові дослідження. Частково джерела до вивчення цих напрямків співпадають, частково вони є специфічними. Тому, на мій погляд, варто розглядати їх окремо.

Джерела до вивчення повсякденного професійного життя археологів у місті:

- Плани роботи інституцій, їх структурних підрозділів, наукові плани співробітників.
- Звіти про діяльність установ чи окремих підрозділів, звіти про роботу співробітників.
- Довідки адміністративного характеру.
- Штатні розклади та зарплаті відомості установ.
- Протоколи засідань Президії Академії наук, вчених Рад установ, секцій, відділень, кружків, методичних рад, тощо.
- Адміністративні накази установ.
- Доповідні записки, протоколи перевірок, скарги, заяви.
- Автобіографії співробітників.
- Анкети різного гатунку.
- Офіційне листування установ та підрозділів.
- Особисте листування науковців у частині професійного спілкування.
- Запити про наукову та науково-організаційну діяльність.
- Особисті щоденники в частині опису професійних подій.
- Стінгазети з нагоди державних, професійних, побутових свят.
- Фотоматеріали.
- Спогади (друковані, рукописні та усні).

Джерела до вивчення повсякденного життя археологів у полі:

На мій погляд, джерела, що свідчать про повсякденне життя та діяльність в польових умовах є більш інформативними, ніж попередні і також більш насиченими. Серед них:

- Плани польових археологічних досліджень установ та організацій.
- Звіти про польові дослідження, проведені археологічними експедиціями.
- Кошториси археологічних експедицій.
- Заявки на придбання експедиційних матеріалів (матеріально-технічне забезпечення експедицій) та продуктів харчування на час проведення польових робіт.
- Доповідні записки.
- Запити про можливості та обставини проведення археологічних робіт.
- Відомості на виплату зарплати та польових штатним та найманим співробітникам експедицій.
- Розписки про отримання коштів чи послуг.

Рис. 1. Ескіз вивіски музею.

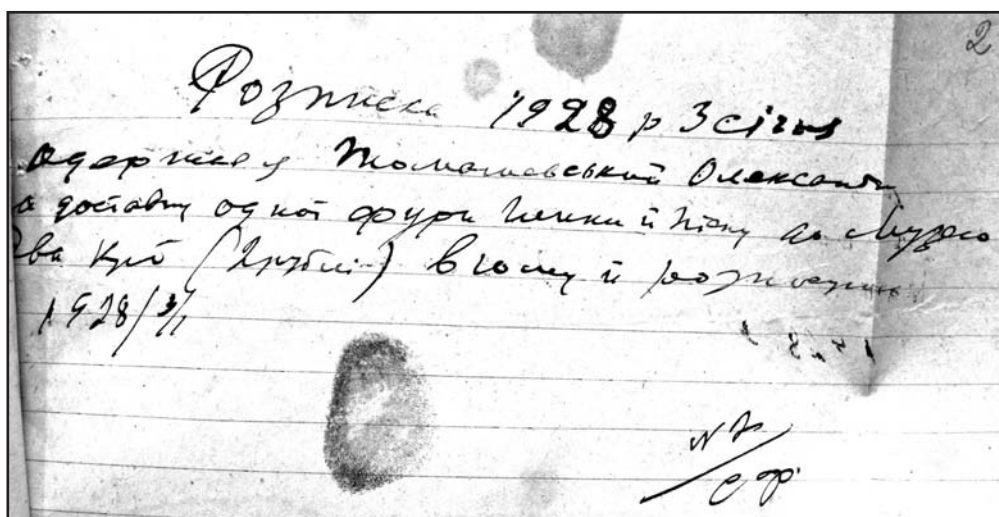

Рис. 2. Розписка в отриманні грошей мешканця м. Бердичева.

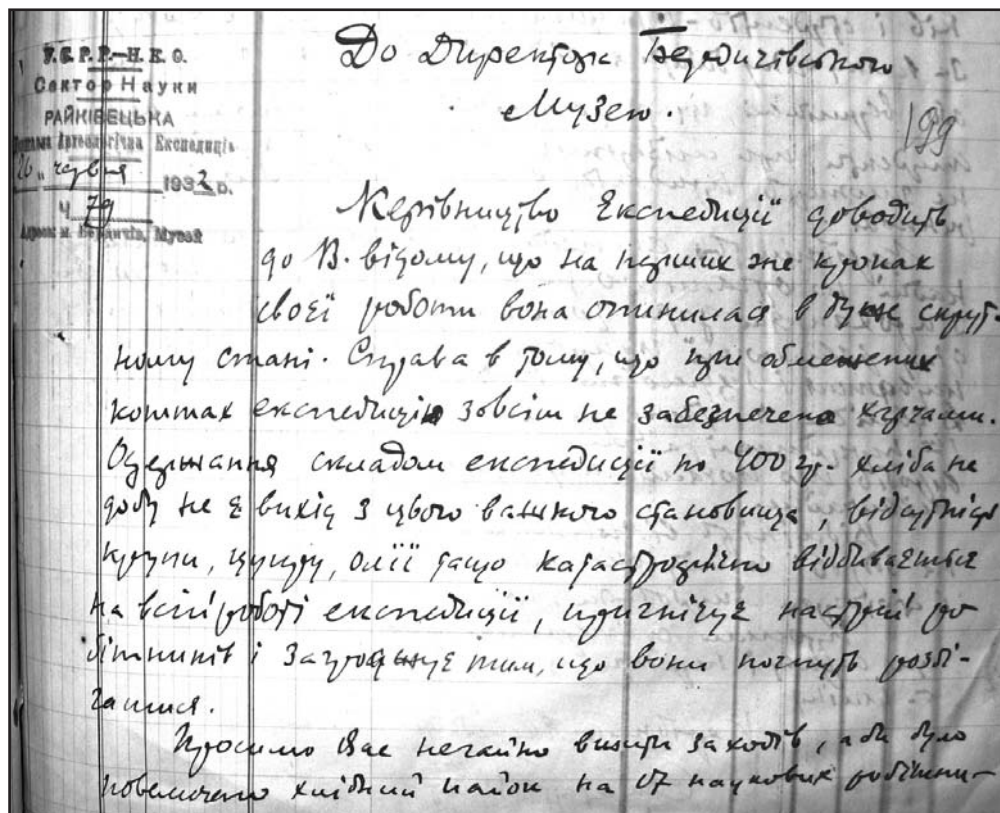

Рис. 3. Лист про необхідність продуктового забезпечення Райковецької експедиції.

- Записи про витрати на закупівлю та розхід продуктів харчування та інші витрати під час проведення польових робіт.
- Польові щоденники учасників експедицій.
- Офіційне листування.
- Особисте листування.
- Спогади штатних та позаштатних співробітників експедиції.
- Фотоматеріали.
- Малюнки, стінгазети з нагоди професійних свят, локальних визначних дат та подій.
- Польовий фольклор археологічних експедицій (вірші, пісні, розповіді тощо).

Окрім перерахованих категорій джерел, для вивчення повсякденного професійного життя археологів як в полі так і в місті доволі інформативним є також характер паперового носія документів, особливості стилю написання документів, певні особливості візуальних зображень тощо, які дають досліднику додаткову інформацію і роблять картину повсякденного життя науковця більш повною та насиченою.

Рис. 5. Співробітники Райковецької експедиції в перерві між роботою.

розуміємо, що багато в чому вся ця робота робилася на ентузіазмі. Зрозуміло, були труднощі з нестачею фінансування на утримання та ремонт помешкань, бракувало достатньої кількості наукових співробітників тощо. Робота заповідника значно ускладнювалася також і тим, що частину будівель бувшого монастиря займали мешканці міста. Вони мали відшкодовувати заповіднику платню за проживання. Проте платили нерегулярно і заповідник мусив звертатися з позовами до суду. До того ж побут мешканців завдавав заповіднику постійної загрози: господарі могли розкласти на підвір'ї багаття для варки варення, тримали в помешканнях свиней та поросят, забруднювали територію та прилеглу річку. Звісно, це додавало багато клопоту співробітникам, хоча важко було очікувати відповідного ставлення до музейних цінностей від неосвічених мешканців міста, що наприкінці 20-х років замість підпису часто ставили на паперах відбиток пальця (рис. 2).

Впродовж кількох польових сезонів співробітники Бердичівського музею-заповідника досліджували унікальну археологічну пам'ятку давньоруського часу, розташовану в кількох десятках кілометрів від Бердичева у с. Райки. Як це не дивно, робота та життя в умовах археологічної експедиції кінця 20-х – початку 30-х років не суттєво відрізнялося від умов перебування в полі сучасних українських археологів. Щоправда наші попередники не були оснащені GPS та ноутбуками і виїжджали в поле на підводах. Проте так само винаймали хату в місцевих селян, закуповували в них продукти для харчування, наймали місцевих мешканців для роботи на розкопці та для приготування їжі. Допитливий дослідник може,

навіть, за бажанням скласти раціон харчування Райковецької експедиції, користуючись документами експедиції та детальними записами її співробітника В.І. Маслова [2] (рис. 3-4). А у вільний від роботи час науковці дозволяли собі відпочити і навіть погратися (рис. 5).

Наведені приклади є лише однією з ілюстрацій до повсякденного життя українських археологів. А історія повсякденності, в свою чергу, є лише частиною змістовної, багатой на події, напрочуд важливої та досить часто незаслужено забутої історії вітчизняної археологічної науки. Величезне коло джерел для її вивчення міститься в наукових архівах і чекає на своїх незаангажованих дослідників.

Література

1. Архівний відділ Бердичівської міської Ради. – Ф. № Р-621.
2. ІР НБУВ. – Ф. 243 № 373-376.
3. Георгиева Т.С. Культура повседневности: В 3-х кн. – М., 2005. – Кн. 1. – С. 17, 18.
4. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX века. – СПб., 1994. – С. 10.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – [Кн. 1], Ч. 1. – 445 с.

УДК 902.3.005(477)«192/3»

Анна ЯНЕНКО

**МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ УСРР
У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

У статті розглядається матеріально-технічне забезпечення археологічних експедицій, що проводились на теренах радянської України у 1920-х – на початку 1930-х рр. Визначено основні види джерел для розкриття зазначеної тематики. Проаналізовано окремі категорії господарського і канцелярського реманенту.

Ключові слова: УСРР, археологічні експедиції, матеріально-технічне забезпечення.

Анна ЯНЕНКО

**МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ УССР
В 1920-х – НАЧАЛЕ 1930-х гг.**

В статье рассматривается материально-техническое обеспечение археологических экспедиций, проводимых на территории советской Украины в 1920-х – начале 1930-х гг. Установлены основные виды источников для раскрытия указанной тематики. Проанализированы отдельные категории хозяйственного и канцелярского инвентаря.

Ключевые слова: УССР, археологические экспедиции, материально-техническое обеспечение.

Anna YANENKO

**TECHNICAL AND LOGISTICS SUPPORT IN ARCHAEOLOGICAL
EXPEDITIONS IN SOVIET UKRAINE IN THE
1920s – EARLY 1930s**

The article deals with logistics of archaeological expeditions conducted in Soviet Ukraine in the 1920s – early 1930s. Basic types of sources are determined that give insight into the subject. Individual categories of household and office equipment are analyzed.

Keywords: Soviet Ukraine, archaeological expeditions, technical and logistics support.

Розвиток вітчизняного археологічного знання 1920-х – початку 1930-х рр., перебіг наукових відкриттів і здобутків вчених цього періоду, аналіз змістовного наповнення опублікованих та неопублікованих праць, дослідження стану розробки тогочасної методики та методології традиційно належить до історії археології. Проте за межами

дослідження залишається професійний та буденний побут археологів міжвоєнного періоду, їх міжособистісні відносини, дозвілля. Специфіка археологічного пізнання, що складається з трьох послідовних етапів – польових досліджень, лабораторно-камерального опрацювання та інтерпретації комплексу здобутих матеріалів, відкриває такий вимір як мікросередовище археологічної експедиції. У статті, насамперед, піде мова про матеріально-технічне забезпечення експедицій.

Дослідження цієї ділянки професійного життя археологів дозволяє пролити світло не лише на стан матеріально-технічного забезпечення наукових польових досліджень в УСРР впродовж 1920-х рр. – на початку 1930-х рр., але певною мірою може бути підґрунтям повномасштабного й всебічного вивчення методологічних засад, що панували у вітчизняній археологічній науці. Питання це набуває особливої злободенності, коли врахувати, що російські розробки у царині історії розвитку археологічної науки поширюються на українські процеси відповідного хронологічного періоду без залучення вітчизняної джерельної бази і належного осмислення.

В історіографії вітчизняної археологічної науки наразі не існує праць, які б ставили за мету часткове, або ж всебічне розкриття проблеми матеріально-технічного забезпечення археологічних експедицій на території УСРР у міжвоєнний період. Разом з тим, на питання, який реманент, обладнання, канцтовари, технічні прилади, господарчі помешкання тощо потрібні були археологу 1920-х – початку 1930-х рр. для проведення стаціонарних розкопок, цілком можна відповісти на підставі значної джерельної бази.

Метою цієї роботи є дослідження матеріально-технічного забезпечення археологічних експедицій в УСРР впродовж 1920-х – на початку 1930-х рр.

Матеріали, що висвітлюють різноманітні аспекти цієї тематики, поділяються на наступні категорії:

- роботи вітчизняних археологів 1920-х – початку 1930-х рр. з методики польових досліджень (опубліковані та неопубліковані);
- польова документація (щоденники розкопів, кресленики, схематичні плани, малюнки тощо);
- документи фінансово-господарської звітності (кошториси, квитанції тощо);
- фотографії, що фіксують перебіг польових археологічних досліджень.

Обумовимо, що для відтворення зазначеного виміру мікросередовища археологічної експедиції розглядалися різнопланові матеріали не окремого розкопу конкретної пам'ятки, а низки польових досліджень, які відбулись у різних регіонах радянської України.

Задля розкриття поставленої мети розглянемо наступні категорії матеріально-технічного забезпечення археологічної експедиції:

Рис. 1. Польова лабораторія у приміщенні школи, с. Маслова (Шполянський р-н, Черкаська обл.), 1929 рік (НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С.С. Гамченко). – № 84).

транспортно-комунікаційні засоби, житлові та господарські приміщення, реманент і матеріали для розкопок і лабораторно-камерального опрацювання артефактів; канцелярські та господарчі товари для фіксації перебігу робіт, опрацювання, пакування, монтування здобутих артефактів; технічне обладнання.

Транспортно-комунікаційні засоби. Дослідники-археологи 1920-х – початку 1930-х рр. діставалися до місця розкопок, зазвичай, двома видами транспорту – залізницею до найближчого залізничного вузла відносно місця майбутнього дослідження, звідти підводою до пункту призначення [13, арк. 8-11]. У разі необхідності здійснити розвідки широкої території також наймали підводу у місцевого населення. Час від часу дослідники стикалися з «транспортними труднощами», зокрема, І.П. Зборовський у своєму щоденнику зазначав: «Гаряча пора польових робіт стояла на перешкоді підшукання підводи на цілу поїздку [розвідки], а рахувати на те, що на місці можна буде дістати підводу не було ніяких підстав, як це потім і підтвердилось. Довелось зафрахтувати на місці однокінного візка з худою кобиличиною за 45 крб. за всю поїздку протягом 15-20 днів і то без господаря коня, бо він не мав часу їхати. Тому довелось найняти ще до візка одного поденного, обов'язком якого було не лише перевозити мене від села до села, але й возити по урочищах, часто далеко в бік, копати пробні рівчаки, помагати носити знахідки тощо» [3, арк. 11]. Березанська археологічна експедиція, очолена М.Ф. Болтенком, використовувала у якості транспорту човни і пароплави [10, арк. 207].

Житлові та господарські приміщення. До початку роботи експедиції заздалегідь знаходили відповідне помешкання для проживання

Рис. 2. Розкопки у садибі Трубецького, м. Київ, 1927 рік
(НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С.С. Гамченко). – № 71).

членів експедиції, а також для польової лабораторії. Враховуючи, що більшість розкопок у 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувалась на землях сіл і хуторів, звичайним явищем була оренда селянських хат. У залежності від кількості учасників експедиції могли орендувати від одного до чотирьох приміщень [13, арк. 8-11]. Безпосередньо поряд із майбутнім розкопом відшукували відповідну господарську комору, де мали зберігатися інструменти [7]. Для лабораторії зазвичай обирали помешкання, яке не вимагало додаткового устаткування, наприклад, будинок сільської школи чи сільського клубу – відносно великий за площею, із достатньою кількістю столів (парт) для розміщення здобутих артефактів (рис. 1).

Найбільшою категорією матеріально-технічного забезпечення беззаперечно був **реманент і матеріали для розкопок і лабораторно-камерального опрацювання артефактів**. Для зняття верхнього шару дерену, визначення меж пам'ятки, для відкидання землі, зачисток відкритого культурного шару використовували совкові (викидальні) й штикові (копальні) лопати та щупи [5, арк. 6] (рис. 2). Територію майбутніх польових археологічних робіт зрідка обносили колючим дротом. Площа розкопу розбивалася на квадрати дерев'яними кілочками, виготовленими на місці. Іноді квадратну сітку прокреслювали за допомогою розчину

вапна чи крейди [7]. Для безпосередньої роботи на культурному шарі використовували кирки, ломи, лопатки, колодачі (ножі), кельми, шпателі, дерев'яні інструменти, мітелки, віники. О.С. Федоровський, директор Харківського археологічного музею, зазначав: «дуже зручні для дрібної роботи сталеві шпателі, яких вживають малярі. Вони легкі, дуже кріпкі і гарно вкладаються в торбу. Треба брати найбільші з них» [15, с. 120].

Виконання вимірів на розкопі забезпечувалось різноманітним реманентом. Використовували рейки, поділені на сантиметри, шнури, компаси, ватерпаси, «довгі (до 10 м) гумові кишечки зі скляними рурками на кінцях, наповнені водою», і рулетки: великі (10 м) і малі 1 м (автоматичні), сантиметрові лінійки; кронциркулі [7]. У «Технічних вказівках щодо археологічного справилля для екскурсій» зазначено: «Компас потрібний для точного орієнтування знаходжень пам'яток, розпологу окремих могил у могильникові... Бажаний компас з діоптрами та градусною скалою, з яким можна робити вже примітивне здійснення планів, але можна користуватися і простим, нотуючи можливо точно напрямки, наприклад NNO, SWW і т.д... З рулеток найкращі англійські в шкирятяному футералі» [15, с. 119-120]. Якщо під час досліджень деяким знахідкам загрожувала небезпека розпаду (кістки, частини споруджень тощо), їх фіксували шляхом закріплення розчином гіпсу або ж вирізали монолітом. Землю, вибрану з розкопу, переносили на дерев'яних носилках, інколи переміщували за допомогою тачок або вагонеток з коліями, спеціально змонтованими на місці польових робіт (наприклад, на території Миколаївського торгового порту) [5, арк. 6].

Для ретельнішого дослідження пам'ятки практикувалось просіювання землі за допомогою сита в 1 см та в 0,5 см [7]. У кошторисі, складеному І. Ф. Левицьким, для проведення археологічних розкопок 1931 р. у м. Коростені (городище I, урочище «скеля Катя»), серед необхідного обладнання зазначені: «п'ять станків для пересівання ґрунту, з дротяними ситами на рухомих рамах і запасними частинами до них, по 60 крб. за один; 30 шт. 1,5 д. дощок для вивозки землі тачками; дві тачки і носилки; два баки з вставними ваннами для перемивання матеріалів дослідів; клей, щітки, вата, політура; номери для розбивки розкопів; пакувальний матеріал (папір, шпагат, скриньки) [8, арк. 47].

Чи не єдиним *технічним пристроєм* на розкопках був фотоапарат. Широко використовували закордонні, зокрема, німецькі пластиночні камери, наприклад фотоапарати фірми Voigtlander. У технічних вказівках 1927 р. щодо фотографування під час археологічних досліджень зазначено: «для фотографування придатні всі добрі камери і об'єктиви. Для топографічних знімків – ландшафтні, для окремих і дрібних речей – портретні. Для знімків в натуральну величину – спеціальні, наприклад, Омнар Буша» [15, с. 125]. Експедиція була забезпечена фотографічними пластинами, пластинами для діапозитивів, фотографічним папером та реактивами/«хімікаліями» для фотографування [12, арк. 89]. Рідкісним

явищем було використання геологічних пристроїв. Воно було можливо лише за умови присутності на розкопі професійного геолога.

Зафіксований і сфотографований матеріал знімали з поверхні культурного шару й переносили до польової лабораторії. Співробітники експедиції чи найняті селяни очищали щітками артефакти, мили їх у алюмінієвих мисках, просушували фільтрувальним папером або ж на повітрі. Кремені і кам'яні знахідки мили у воді жорсткою щіткою; кістки і кістяні вироби – м'якою щіткою чи бавовною. Бронзові речі, після промивки водою просушували й чистили м'якою щіткою до блиску, не зчищаючи «благородну» зелену патину; горошкуватий і прикипілий окис зчищали механічно – тупою голкою або кістяним ножом. Так само чистили й залізні знахідки від іржі, після очищення ці предмети покривали парафіном. Слабо проржавілі залізні вироби протирали ганчіркою, просоченою бензином, промивали бензином, витирали й натирали вазеліном. Низькопробне срібло чистили спиртовим розчином і глянцеували м'якою щіткою чи сукниною. Почорніле срібло зазвичай не чистили. Фрагменти глиняного посуду мили у воді різними щітками в залежності від ламкості виявленої кераміки [15, с. 128]. Іноді для очищення артефактів використовували хімічні засоби – соляну кислоту, целюлоз-ацетон, білий лак [11, арк. 1-8].

Велику роль під час археологічної експедиції відігравали мапи. Найуживанішими були трьохверстові військово-топографічні карти, що виписували з Магазину генерального штабу у Москві [15, с. 119].

Для фіксації перебігу наукових робіт необхідні були канцелярські товари. Як і сьогодні, жодна експедиція не обходилась без польових щоденників - «нотаткових зошитів», що відбивали всі заходи експедиції, як суто наукові, так і господарські [6; 9]. Записи у щоденниках робили хімічними, кольоровими (синім, червоним), звичайними графітовими олівцями, зрідка тушшю (рис. 3). Під час роботи на розкопі широко використовували креслярські інструменти – готувальні, клеєний папір, ватман, вощений папір, міліметровий папір, полотняну кальку тощо [10, арк. 207].

Лабораторно-камеральне опрацювання здобутих артефактів передбачало наявність індивідуальних інвентарних карток, етикеток, ярликів, які так само, як і безпосередній шифр на кожному окремому предметі, писали тушшю. На етикетках та на віднайдених артефактах зазначали: місце дослідження, рік, назва точки і номер квадрату, порядковий номер [7].

Під час деяких археологічних експедицій, наприклад, дослідження могильника Шестовиця впродовж 1925-1927 рр., **монтування артефактів** (нашиття на таблиці) відбувалось безпосередньо у полі (з огляду на використання їх у подальшому для створення експозиції) [16, с. 52]. У «Технічних вказівках для монтажу археологічного матеріалу» зазначено: «Таблиці роблять з грубого картону, обклеєного переважно білим папером, або тканиною. Найкращі розміри таблиці – 25×30, або

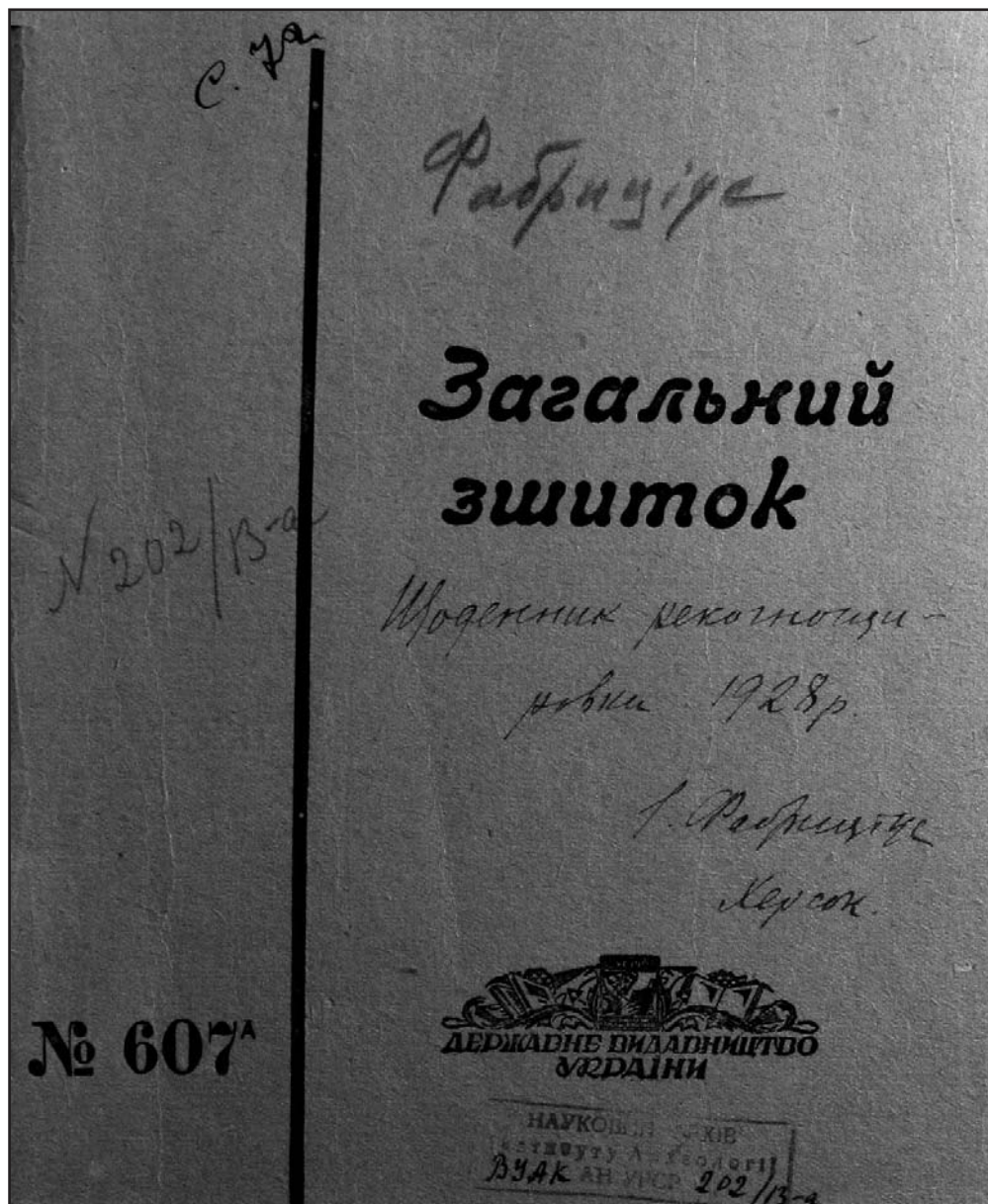

Рис. 3. Титульний аркуш польового щоденника І. В. Фабриціус, 1928 рік
(НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/13а).

30×35 см [...] нашивати речі треба круглим шилом, яким проколюють в кардоні дірочки, і тонким дротом, з м'якого заліза, обмотаного ниткою (що вживається для штучних квіток). Треба щільно притягувати речі до таблиці, зачіплюючи кінці дротини обценьками або плоскогубцями, і закручуючи їх обережно, щоб не пошкодити речам» [15, с. 129].

Рис. 4. Польова лабораторія на Тульчинщині, 1929 рік
(НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С.С. Гамченко). – № 92).

Окремо слід розглянути *матеріали для пакування артефактів*. Кожний предмет загортали у міцний папір. У випадку, коли дослідник мав справу з тендітними та крихкими речами, використовували м'який тонкий папір, вату, клоччя, тирсу, коробочки від канцелярських товарів (пер, туші, олівців). Загорнуті відповідним чином предмети складали у пакет, який, у свою чергу, вміщували у дерев'яну скриню від мила [14, с. 25-26]. Частини культурного шару, вирізані монолітом, складали безпосередньо у скриню (ящик для монолітів) й фіксували ватою, папером, клоччям, бавовною, жмутками цигаркового паперу. Для зразків ґрунту використовували спеціальні мішечки для зразків [13, арк. 8-11]. Вага кожної скрині мала складати не більше 25 кг. До кожної скрині вкладали опис інвентарю з номерами, а на зовнішній частині також зазначали номери та загальні характеристики упакованого матеріалу: «цілий посуд», «кістки», «реставровано» тощо. Як додатковий пакувальний матеріал широко використовували мотузки і англійський шпагат [7] (рис. 4).

Запаковані матеріали відправляли до місця подальшого наукового опрацювання і зберігання – окружних, крайових музеїв, Всеукраїнського археологічного комітету – підводами та залізницею у супроводі накладної. Дуже важкі ящики з монолітами перевозили залізницею в товарному вагоні [7].

Після завершення археологічних робіт на місці розкопу залишали у скляній пляшці (наприклад, від мінеральної води), закоркованій і засмоленій, акт про виконану роботу та її наслідки за підписом учасників експедиції. Акт писали тушшю на пергаменті, або на твердому ватмані чи полотняній кальці. Розкопи засипали землею із збереженням первинної послідовності шарів ґрунту [7].

З огляду на висвітлені факти можна з упевненістю зробити висновок, що археологічні експедиції 1920-х – початку 1930-х рр. мали суттєву матеріально-технічну базу, яка цілком забезпечувала високий рівень проведення археологічних польових досліджень і лабораторно-камерального опрацювання, віддзеркалюючи рівень тогочасної методики археологічних розкопок. Разом з тим, слід наголосити на тому, що наведені факти ілюструють узагальнений тип археологічних польових робіт на теренах УСРР. У кожному конкретному випадку ми стикаємося з нестачею того чи іншого інвентарю, видаткових матеріалів, канцтоварів тощо. Разом з тим, наведені факти цілком можуть бути використані для подальшої реконструкції методики і методології вітчизняної археології зазначеного періоду.

Література

1. Науковий архів Інститут археології НАН України (далі НА ІА НАНУ). – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – № 71. – 69 арк.
2. НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – № 84. – 66 арк.
3. НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – № 90. – 99 арк.
4. НА ІА НАНУ. – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – № 92. – 91 арк.
5. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК – Спр. 116/11. – 10 арк.
6. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/13а – 17 арк.
7. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК – Спр. 309/19. – 12 арк.
8. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 360. – 53 арк.
9. НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 531 – 34 арк.
10. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 427. – 237 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1166. – 291 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 159. – 173 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 376. – 38 арк.
14. Гамченко С. С. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони: (Короткий виклад). – Житомир: Волинський науково-дослідний музей, 1925. – 27 с.
15. Федоровський О. С. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних / Проф. О. Федоровський. – Х.: 1-а Держадрукарня, 1927. – 136 с.
16. Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896-1948 рр.) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – 136 с.

Ірина ЧЕРНОВОЛ

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД Ф. ВОВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

Стаття є результатом дослідження документів особового архівного фонду з точки зору історії повсякденного життя. Вивчення документів у контексті повсякдення дає змогу простежити буденність у її розгорнутому вигляді, змістити наголос саме в бік конкретних деталей, наповнити історію живими подробицями, де в центрі уваги знаходиться вчений, особливості його щоденного життя та побуту. Розмаїття кола джерел дає підстави говорити про перспективність даної тематики.

Ключові слова: історія археологічної науки, історія повсякдення, особовий архівний фонд, Федір Вовк.

Ірина ЧЕРНОВОЛ

ЛИЧНЫЙ АРХИВНЫЙ ФОНД Ф. ВОВКА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Статья является результатом исследования документов личного архивного фонда с точки зрения истории повседневной жизни. Изучение документов в контексте повседневности позволяет проследить обыденность в ее развернутом виде, сместить акцент именно в сторону конкретных деталей, наполнить историю живыми подробностями, где в центре внимания находится ученый, особенности его повседневной жизни и быта. Разнообразие круга источников дает основания говорить о перспективности данной тематике.

Ключевые слова: история археологической науки, история повседневности, личный архивный фонд, Федор Вовк.

Iryna CHERNOVOL

F. VOVK'S PERSONAL ARCHIVE AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF DAILY LIFE STUDYING

This paper deals with F. Vovk's personal archive studying from the history of the daily life perspective. Our analysis made possible the understanding of a daily life in its various and detailed mode. Turning to the details, we tried to fill the history with the specialty. Scholar and his daily life were in the focus of our research. The daily life studies became a perspective direction for the further research because of the numerous sources of a different kind.

Keywords: history of archaeology; history of the daily life, the personal archive fund, Fedir Vovk.

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається найбільш повне зібрання документів, що містять результати археологічних

досліджень на Україні, а також цінні матеріали з суміжних дисциплін – антропології, етнографії, музейної діяльності, мистецтва і т.ін. Крім того, у ньому зберігаються особові архівні фонди відомих учених, таких як С. Гамченко, М. Сибільов, П. Смолічев, Д. Щербаківський, П. Курінний, В. Петров. Одним з учених, матеріали якого представлені дуже широко, є Ф. Вовк.

Федір Кіндратович Вовк (Волков) – визначний вчений, фахівець у галузях етнології, антропології, археології, активно займався викладацькою діяльністю, опікувався музейною справою, фундатор наукової палеоетнологічної школи, суспільний діяч. Довгий час жив та працював у Парижі, потім переїхав до Санкт-Петербурга [3]. Попри все, мріяв повернутися до Києва, та шлях до України був для нього закритий. Ще за життя Федір Вовк виказував бажання передати свої особисті книги, рукописні та наукові матеріали і колекції в Україну, про що ним було складено заповіт. Він хотів аби зібрані ним протягом всього життя матеріали з етнології, антропології, археології тощо були передані якійсь науковій установі Києва при Українській академії наук і послужили українським дослідникам у їхній науковій роботі та у викладанні цих предметів. [1, спр. 429]. У 1921 р. на основі заповіданих Ф. Вовком матеріалів було утворено Музей Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка при Українській Академії наук.

Отже, особовий архівний фонд Ф. Вовка (фонд 1) сформований на основі документів, що відклалися впродовж життя та діяльності вченого. Цей масив документів охоплює період з 1825 по 1918 рр. і нараховує 6118 одиниць зберігання [2, с. 28]. Зібрані документи містять інформацію про особистість Ф. Вовка та його діяльність, у ньому зберігаються біографічні документи вченого; наукові та творчі матеріали, підготовчі матеріали до наукових праць, рецензії, матеріали громадської та службової діяльності, листування, фотодокументи та фотопластили, образотворчі матеріали, матеріали інших осіб, установ, товариств та багато іншого. Окрім того фонд містить документи, пов'язані з історією надходження спадщини вченого, організацією Музею (Кабінету) Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка та деякі документи, пов'язані з діяльністю самого Музею у 20-х роках ХХ ст.

Для фахового дослідника пошук та опрацювання архівних джерел є важливим етапом наукової роботи. Багатий матеріал особового архівного фонду Ф. Вовка є джерелом для вивчення археології, етнографії, антропології, музеєзнавства, історії науки, персоналістики т.ін. Проте, матеріали фонду ніколи не розглядалися як джерело до вивчення історії повсякдення. У статті робиться спроба розглянути їх в контексті буденності, повсякденного життя, змістивши наголос на дослідження звичного, щоденного. Вивчаючи документи особового фонду, маємо змогу простежити буденність у її розгорнутому вигляді, так би мовити, зафіксувати зріз минулого. Це дасть змогу ввести до наукового обігу

нові документи або ж більш широко використовувати інформаційний потенціал уже відомих, дасть можливість подивитися на перебіг історії очима конкретної людини.

Для вивчення історії повсякдення значну роль відіграють щоденники, записники, спогади, записи різного характеру, календарі з помітками. Нотатки у щоденнику є особливо багатими на матеріал стосовно повсякденного життя, оскільки записи в них робилися впродовж тривалих проміжків часу, що є суттєвим. У них легко вирізнити цікаві побутові деталі. Завдяки таким записам досить часто можна простежити повсякденне життя вченого в найменших подробицях: в яких умовах він жив, як працював, з ким спілкувався, про що думав, чим переймався, що турбувало його найбільше в той чи інший період життя, у що вдягався, чим харчувався, чим опалював житло. Ф. Вовк фіксував приїзди своїх знайомих, зустрічі з ними, отримання від колег, друзів чи рідних листів. Крім власних відчуттів, вражень і переживань, у щоденнику є цікаві описи різноманітних життєвих ситуацій за участю автора, чи записані ним з розповідей знайомих. Наприклад, описано процес наймання на роботу робітника у Добруджі у 1879 р., розміру його платні, вимагання робітником авансового платежу для купівлі чобіт та майже миттєве пропівання щойно отриманого авансу на взуття. [1, спр. 341а, арк. 1]

У контексті історії повсякдення значний науковий інтерес викликають звіти по експедиціях, кошторисна документація, звіти за відрядження, вирізки з газет, фотографії. Зокрема звіти про розкопки палеолітичної стоянки поблизу с. Мізина, Чернігівської губернії [1, спр. 41-42]. Завдяки таким матеріалам маємо змогу простежити життя дослідників під час проведення експедиції, її матеріально-технічний побут, довідатись про харчування членів експедиції, розмір оплати різноманітних видів робіт тощо. В контексті вивчення повсякдення значний інтерес викликає документ «Грошові розрахунки за розкопки біля с. Мізин. 1909-1916 pp.» [1, спр. 42д]. Це дозволяє досліджувати історію повсякденності саме через матеріальний зріз. Окреме місце в історії вивчення повсякдення належить епістолярній спадщині, що висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, вказує на інтереси, особисті переконання, емоції та погляди. Дослідники відзначають багатогранність, унікальність інформації в листуванні, яке в сьогоденні вважається повновартісним і цінним джерелом у процесі вивчення маловідомих подій минулого. Епістолярій дає можливість вивчати як конкретну особистість зокрема, так і повсякденність певної епохи загалом.

В особовому архівному фонді Ф. Вовка епістолярій – це найчисельніша група документів. Вона налічує понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 адресатів (кореспондентів) – видатних політичних і громадських діячів, учених, письменників, поетів тощо. Серед них листи Д. Анучина, М. Біляшівського, В. Вернадського,

М. Грушевського, М. Драгоманова, Л. Нідерле, О. Русова М. Сумцова, О. Фотинського, І. Франка, О. Шахматова, В. Щербаківського, Д. Яворницького та ін. Окремої уваги заслуговує листування Ф. Вовка з французькими ученими Л. Манувріє та Г. Мортільє, переписка зі своїми учнями О. Алешо, В. Гнатуком, П. Єфименком, А. Носовим, С. Руденком, М. Рудинським, Л. Чикаленком та ін.

У листах рідним та друзям, колегам зустрічається багато побутових деталей та подробиць, що дозволяють не тільки розкрити сам спосіб життя, але й зрозуміти суто людські цінності як автора листів, так і адресатів. Листування містить факти про події, що відбувалися, і показує ставлення конкретних людей до власного повсякдення. Наявність повторень в описуванні щоденного буття різними людьми, подібна оцінка однакових подій може свідчити про певну закономірність досліджуваних процесів. У листуванні часто змальовуються реалії сучасності, і, таким чином, відтворюються деталі повсякдення, які майже не фіксуються іншими джерелами.

Не менший інтерес представляє собою офіційний епістолярій, представлений листуванням з установами, організаціями, науковими товариствами, видавництвами: Імператорською Академією наук, Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, Київським Університетом, [1, спр. 429а], Російським археологічним Товариством [1, спр. 89в]. Така переписка дає можливість простежити повсякденне життя не лише окремо взятої людини, а й побутування різноманітних організацій, товариств та ін. Через це побут, що має в основі матеріальне, предметно-речове забезпечення людини, розглядається невід'ємним від соціально-політичних та ідеологічних процесів.

Повсякденність конкретна у проявах, вона глибинним чином пов'язана з усіма видами людської діяльності. Тож, окремою групою документів, що демонструють факти повсякденності, є матеріали службової та громадської діяльності. Вони складають доволі значний за обсягом комплекс документів. Документи висвітлюють діяльність Ф. Вовка у Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові [1, спр. 365] та Петрограді, Російському Географічному та Антропологічному Товаристві [1, спр. 356, 357, 359]. Серед документів зберігаються: звіт про діяльність Літературного громадського гуртка ім. О. Герцена за 1915 р., [1, спр. 362], повідомлення до членів Добродійного Товариства видання корисних та дешевих книжок [1, спр. 363]. Ці матеріали з одного боку проливають світло на діяльність вченого, допомагають глибше зрозуміти епоху та обставини, в яких він жив і працював, вказують на його надзвичайно різнобічні інтереси, свідчать про активну життєву позицію. З іншого боку – ми спостерігаємо діяльність громадських спільнот, їх розвиток у часі та щоденне існування. Серед документів: запрошення на засідання Антропологічного товариства [1, спр. 365б], Міжнародного географічного конгресу [1, спр. 361], матеріали стосовно роботи над

Monument G. de MORTILLET

Paris, le 1901.

M

Sur l'initiative de la Société d'Excursions Scientifiques, un Comité vient de se former pour élever un monument à GABRIEL DE MORTILLET, l'illustre paethnologue, créateur de la classification industrielle des temps préhistoriques.

Composé par un artiste de talent et désintéressé, disciple et admirateur du Maître, ce monument, dont le modèle a été offert à la Société d'Excursions Scientifiques qui l'a accepté avec une profonde reconnaissance, sera en tout point digne de celui qu'il doit glorifier.

C'est donc pour rendre un public hommage à la mémoire du savant dont le nom est universellement connu et estimé, tout en dotant Paris d'une véritable œuvre d'art, que le Comité, pris dans le sein de la Société d'Excursions Scientifiques, fait appel à votre obligeant concours.

Il espère que vous voudrez bien participer à l'œuvre de justice et de reconnaissance qu'il entreprend.

Le Comité d'initiative :

Charles BLIN. — André BONNET. — Clément RUBBENS. — Emile COLLIN.
 — Gustave FOUJU. — Louis GIRAUX. — Martial IMBERT. — Edm. LHOTTE. —
 Lucien RAULET. — Oscar SCHMIDT. — E. TATÉ. — Th. VOLKOV.

Les souscriptions sont reçues dès à présent par M. LOUIS GIRAUX, Trésorier du Comité, 22, rue Saint-Blaise, à Paris (xxe)

Рис. 1. Товариство Наукових Екскурсій. Про збір коштів на встановлення пам'ятника Г. де Мортільє.

«Уставом Киевского Географического Института», «Устав Общества им. Т. Шевченко» в Петрограді [1, спр. 369], «Устав Общества вскрытия», «Устав Московского общества друзей музея этнологии, антропологии и археологии при Императорском Московском археологическом институте им. Императора Николая II» [1, спр. 362г] та ін.

Серед інших зберігаються документи, що знайомлять з діяльністю Товариства Наукових Екскурсій [1, спр. 84]. Це товариство було засноване у Парижі і проводило досить активну роботу на початку ХХ ст. За почином Товариства розпочато збір коштів на створення скульптурного пам'ятника Габріелю де Мортільє, про що йдеться в одному з документів [1, спр. 84б, арк. 15]. Ф. Вовк був одним з членів ініціативного комітету, створеного при Товаристві Наукових Екскурсій. У лівій верхній частині аркуша міститься зображення цієї скульптури (рис. 1), яка була встановлена в сквері біля римського амфітеатру в Латинському кварталі в Парижі. Скульптура і тепер стоїть на тому ж місці. На правій частині розміщено список осіб, причетних до заснування та діяльності цього Товариства (рис. 2). Стає зрозумілим, що це був колектив односторонніх, поєднаних спільними інтересами. Члени товариства проводили засідання, організовували екскурсії та обіди. Збереглися запрошення на деякі з таких зустрічей, з деталізованим розкладом екскурсії, наприклад до Абевіля і Ам'єна [1, 84в, арк. 5]. Програма розрахована з точністю до хвилин, до неї включено відвідування музеїв, пам'яток і місцезнаходжень четвертинного періоду цих місцевостей (рис. 3). Зазначена також приблизна вартість такої екскурсії. В інших випадках збереглися з вигадкою оформлені яскраві меню обідів на честь Г. де Мортільє [84б, арк. 13] (рис. 4).

Привертає до себе увагу документ «Устав клуба п'яниць или общества зеленого змия» [1, спр. 429в] (рис. 5). Документ написаний рукою Ф. Вовка та оформлений в усталений для статуту формі. В ньому прописані відомості про назву товариства, його герб та печатку, окреслено мету та склад товариства. Також є відомості про періодичність його засідань, членські внески та порядок ліквідації товариства. Зазначений документ наповнений тонким гумором та є дещо іронічним. Він засвідчує, що в усі часи люди полюбили жартувати і науковці також не стали виключенням. Вони відносяться до навколишнього світу з гумором, підсміюючись, у тому числі, й над своїми пристрастями щодо вживання міцних напоїв. Гумор також виступає елементом повсякденного життя. Зокрема в документі йдеться про таке: «Принимая во внимание:

а) Что все высшие философские представления приобретаются человеком только за пределами сознательного, т.е. в состоянии бессознательности,

в) Что лучшим и испытанным средством для приведения себя в вышеупомянутое состояние сознательной бессознательности служит несомненно более или менее энергичное употребление спиртных напитков в достаточном для достижения цели количестве,

Comité de Patronage

- Baron J. DE BAYE, Membre de la Société des Antiquaires de France.
- Maurice BERTEAUX, Député de Seine-et-Oise, Président de la Société des Conférences Populaires.
- V. BOGISC, Conseiller d'état actuel de Russie, Ancien ministre du Monténégro.
- Dr A. BORDIER, Directeur de l'Ecole de médecine de Grenoble, Secrétaire général de la Société Dauphinoise d'ethnologie et d'anthropologie.
- Emile CARTAILHAC, Ancien directeur des *Matériaux* et de l'*Anthropologie*.
- P. CAZALIS DE FONDouce, Secrétaire général de l'Académie des Sciences et Lettres de Montpellier.
- E. CHANTRE, Sous-directeur du Muséum de Lyon, Secrétaire général de la Société d'Anthropologie de Lyon.
- Paul DU CHATELLIER, Président de la Société Archéologique du Finistère.
- G. CHAUVET, Président de la Société historique et archéologique de la Charente.
- Dr A. CHERVIN, Président de la Société d'Anthropologie de Paris.
- Léon COUTIL, Président de la Société Normande d'Etudes Préhistoriques.
- François DALEAU, Archéologue, à Bourg-sur-Gironde.
- Charles DAVELUY, Sous-directeur de l'Ecole d'Anthropologie.
- Léon DESOYER, Maire de Saint-Germain-en-Laye, Conseiller général de S.-et-Oise.
- Mathias DUVAL, Professeur à la Faculté de Médecine, à l'Ecole d'Anthropologie et à l'Ecole des Beaux-Arts.
- Wilfrid DE FONVIELLE, Publiciste, Président de l'Union aérophile de France.
- C. FOUQUET, Député, Membre de la Société Géologique de France.
- Dr GACHET, Médecin inspecteur des Ecoles de la Ville de Paris.
- Albert GAUDRY, Membre de l'Institut, Professeur de paléontologie au Muséum d'histoire naturelle.
- Alfred GIARD, Membre de l'Institut, Professeur à la Faculté des Sciences de Paris.
- Dr J. V. LABORDE, Président de l'Association pour l'enseignement des Sciences anthropologiques, professeur à l'Ecole d'Anthropologie.
- Gabriel LOPPÉ, Artiste-peintre.
- A. MONTIER, Maire de Pont-Audemer, Ancien président de la Société Normande d'Etudes préhistoriques.
- Paul NICOLE, Membre de la Société d'Anthropologie de Paris, Le Havre (S.-Inf^e).
- Ed. PIETTE, Juge honoraire, Membre de la Société d'Anthropologie de Paris, à Rumigny (Ardennes).
- Alexandre POKROVSKI, Professeur d'anthropologie à l'Université de Karkov.
- Dr F. POMMEROL, Conseiller général du Puy-de-Dôme, Membre de la Société d'Anthropologie de Paris.
- Prince Paul POUTIATINE, Membre de la Société impériale russe de Géographie.
- Emile RIVIÈRE, Sous-directeur de laboratoire au Collège de France.
- Emile SCHMIT, Membre de la Société académique de la Marne.
- Paul SÉBILLOT, Membre de la Commission des Monuments Mégalithiques, Directeur de la *Revue des Traditions populaires*.
- Dr H. THULIÉ, Directeur de l'Ecole d'Anthropologie, Ancien président du Conseil municipal de Paris.
- Dr P. TOMMASINI, Anthropologue, à Oran.
- J. LEITE DE VASCONCELLOS, Professeur à la Bibliothèque Nationale de Lisbonne, Directeur du Musée ethnographique Portugais.
- ZABOROWSKI, Archiviste de la Société d'Anthropologie de Paris.

Рис. 2. Товариство Наукових Екскурсій. Організаційний комітет.

5

**CONGRÈS RÉGIONAL DES TRADITIONS POPULAIRES
ET EXCURSION A ABBEVILLE ET A AMIENS
les 26 et 27 Mai 1901**

SOUS LES AUSPICES DE :

**La Société d'Émulation d'Abbeville
La Société des Traditions Populaires
La Société d'Excursions Scientifiques**

Dimanche 26 Mai 1901

Rendez-vous à Paris, *Gare du Nord* (côté des grandes Lignes)
à 8 h. 30 du Matin

Départ pour Abbeville. — Arrivée à 11 h. 15.

Déjeuner à Abbeville à 11 h. 30.

A 1 h. 30. — Départ pour la visite du Musée Boucher de Perthes,
du Musée municipal et de la Bibliothèque.

A 4 h. — Séance du Congrès des Traditions Populaires.

A 7 h. — Dîner à Abbeville.

A 9 h. — Réception et Punch offert par M. Vayson, Président de
la Société d'Emulation. — Coucher à Abbeville.

Lundi 27 Mai 1901

A 8 h. du matin. — Départ pour la visite de la ville d'Abbeville, de
ses monuments et des gisements quaternaires des environs.

A 11 h. 30. — Déjeuner. — Départ d'Abbeville à 1 h. 40. — Arrivée
à Amiens à 2 h. 25. — Visite du gisement quaternaire de Saint-Acheul,
de la ville d'Amiens et du Musée de Picardie.

A 6 h. 30, Dîner à Amiens. — 9 h. 15, Départ d'Amiens. — Arrivée
à Paris à 11 h. 10.

NOTA. — Afin de bénéficier de la réduction de 50 % accordée par la Compagnie du chemin de fer du Nord, et de pouvoir assurer les repas et les logements, les personnes qui désireraient prendre part à cette excursion sont priées d'en aviser jusqu'au *Samedi 25 Mai*, avant midi, M. Louis GIRAUX, Trésorier de la Société d'Excursions scientifiques, 22, rue Saint-Blaise, à Paris (xx').

Le voyage, ayant lieu par train express, s'effectuera à l'aller et au retour en 2e classe.

Dépenses (chemin de fer, repas, logement, etc.) : environ 28 à 30 francs.

Louviers, imp. Eug. Izambert.

Рис. 3. Товариство Наукових Екскурсій. Запрошення на екскурсію.

Рис. 4. Товариство Наукових Екскурсій. Обіди на честь Г. де Мортільє. Меню.

Рис. 5. «Устав клуба пьяниц или общество зеленого змия». Титульный аркуш.

с) Что именно прилежному употреблению упомянутых оживотворяющих и одухотворяющих жидкостей обязаны <нерозбiрливо> своим развитием почти все без исключения гениальные представители человеческой мысли, начиная от Шекспира и кончая Шевченком, нижеподписавшиеся лица решили и постановили учредить учено-литературное общество...» [1, спр. 429в, арк. 6а].

Крім іншого, в особовому архівному фонді Ф. Вовка зібрано обширний і різноманітний матеріал з етнографії. Це і замітки, вирізки з публікацій, зарисовки, ілюстрації, фотографії. Такі матеріали є цінними не лише для фахівців-етнографів. Вони викликають науковий інтерес ще й тому, що в них зафіксована буденність життя описуваних груп різних народів. Серед них: весільні обряди, знаряддя праці, сама хата і хатнє начиння, одяг, їжа, процеси полювання, рибальства, скотарства, хліборобства, будівництва тощо. Їх детальна фіксація саме по собі є цінним для вивчення повсякдення. Поміж етнографічних матеріалів у контексті вивчення повсякдення викликає зацікавлення документ «Докладная записка о состоянии цен на рыбу», датований 1902 р. [1, спр. 205].

Архівні документи Ф. Вовка багаті на фотоматеріали. Це знімки портретні, групові, сюжетні. На них зафіксовано не лише певні життєві ситуації, а й подробиці, цікаві дослідникам повсякдення. Ми можемо спостерігати за тим, у що вдягалися люди в той чи інший час, які зачіски носили. На фотознімках з археологічних розкопок можемо бачити, якими знаряддями користувались дослідники, як працювали тощо.

Таким чином, новий погляд на вже відомі чи ще неопубліковані джерела у контексті історії повсякдення є актуальним. Документи особового архівного фонду Федора Вовка містять різнопланову інформацію, яку можна розглядати у контексті дослідження повсякденної історії, що включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ. Тракткування таких документів у контексті повсякдення дасть змогу змістити наголос саме в бік конкретних деталей, наповнення історії живими подробицями, де в центрі уваги знаходиться вчений, особливості його щоденного життя, побуту. Врахування специфіки та розмаїття кола джерел, дає підстави говорити про перспективність даної тематики, необхідність привернути увагу до вивчення таких цінних джерел інформації, як особовий архівний фонд.

Література

1. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 1, оп. 1, спр. 41, 42, 42д, 84, 84б, 84в, 89в, 205, 341а, 356, 357, 359, 361, 362, 362г, 363, 365, 365б, 369, 429, 429а, 429в.
2. Станицына Г.А. Этнографические материалы в личном фонде Ф.К. Вовка в научном архиве Института археологии НАН Украины // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, Одесса, 2007. – С. 29-33.
3. Франко О.О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – 378 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ	– Археологія і давня історія України. Київ
АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні. Київ
АИУ	– Археологические исследования на Украине. Киев
АО	– Археологические открытия. Москва
АП	– Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АС	– Археологічні студії. Київ – Чернівці
ВВ	– Византийский временник. Москва
ВДИ	– Вестник древней истории. Москва
ДАС	– Донецкий археологический сборник. Донецк
ЕТЦ	– Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ
ЗНТШ	– Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів
КС	– Київська старовина. Київ
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва
КСИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва – Ленинград
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. Львів (Київ)
МДАСУ	– Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР. Москва – Ленинград
ПССИАЕ	– Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Чернівці
РА	– Российская археология. Москва
СА	– Советская археология. Москва
САИ	– Свод археологических источников. Москва
СГЭ	– Сообщения Государственного Эрмитажа. Ленинград
СЭ	– Советская этнография. Москва
Тр. ... АС	– Труды ... археологического съезда. Москва
AR	– Archeologické rozhledy. Praha
PBF	– Prahistorische Bronzefunde
RA	– Revista Arheologică, S.N. Chişinău.
SA	– Slovenská archeológia. Bratislava (Nitra)
SP	– Stratum plus. Санкт-Петербург – Кишинёв – Одесса

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бандрівський Микола – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Баюк Віктор – старший науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

Войнаровський Віктор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Горбаненко Сергій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

Добрянський Володимир – археолог-краєзнавець, м. Чортків Тернопільської обл.

Ільків Микола – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Чернівецької філії НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Ільчишин Василь – пошукач відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України, молодший науковий співробітник ДП «ОАСУ Подільська археологія»

Калініченко Віталій – аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Колеснікова Вікторія – кандидат історичних наук, завідувача науковою бібліотекою Інституту археології НАН України

Кушнір Анатолій – аспірант відділу палеогеографії Інституту географії НАН України

Матвійшина Жанна – доктор географічних наук, завідувача відділом палеогеографії Інституту географії НАН України

Маярчак Сергій – кандидат історичних наук, археолог

Милян Тарас – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

Михайлина Любомир – доктор історичних наук, генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Моця Олександр – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

Панишко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Пивоваров Сергій – доктор історичних наук, професор, заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника по науковій роботі

Підобід В'ячеслав – старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

Терський Святослав – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»

Ткачук Тарас – кандидат історичних наук, завідуючий відділом археології Національного заповідника «Давній Галич»

Томенчук Богдан – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, керівник Галицької археологічної експедиції

Усачук Анатолій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

Филипчук Андрій – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Чайка Володимир – начальник науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Челноков Максим – аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Черновол Ірина – провідний бібліограф Інституту археології НАН України

Чорний Андрій – молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

Циміданов Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

Ягодинська Марина – директор Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

Яненко Анна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу експозиційної роботи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Випуск 5

Комп'ютерна верстка Б. І. Гуцуляк

*На обкладинці: ювелірні вироби райковецької культури
з пам'яток Рідківці та Ревне*